

નીતિસિદ્ધાન્ત.

આ ગ્રંથ,

હર્વર્ટ સ્પેન્સર કૃત

“ઇલકશન ઓફ એથિક્સ” ઉપરથી

ધોડા કેશવ કર્વેએ મરાઠીમાં રચેલો,

તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં,

રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટે કર્યો.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવી
પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સને. ૧૮૯૮

સંવત. ૧૯૫૪

કિંમત એક રૂપિયા.

(સર્વ હક યુજશત વર્નામુલર સોસાઈટીએ
સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

૧૮

૧૯

અમદાવાદ.

મામાની હવેલી મધ્યે મુનાઈટેડ પ્રીન્ટીંગ અને
જનરલ એજન્સી કંપની " લીમીટેડ " ના પ્રેસમાં
રેષ્ટ્રોઈસલાલ ગંગારામે છાપ્યા.

શ્રેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાને ઉપોદ્ધાત.

મુરતના વતની અને ધધાયે મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શ્રેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૭૭ ને રોજ વીસ કર્ચુ છે, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨,૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને મળ્યા; એવી સરતે કે, તેના બ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવી હપાવવાં.

સદરહુ વીસથી શ્રેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની સર્વ મિલકત પુસ્તક પ્રસારને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે સન ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮,૦૦૦) ની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦,૦૦૦) ની ગ્રામીસરી નોટો પુસ્તકો તૈયાર કરવા તથા પ્રસિદ્ધ કરવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી, પંચોપકારી અને ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સ્વાધીનમાં આવી છે. તેમાંથી બ્યાજ સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તકો “શ્રેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧. કર્ચ કર્ચ ન્યાતો કન્યાની આજ્ઞાથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય કરવા વિષે નિબંધ.
૨. માને શિખામણ.
૩. નીતિ મંદિર.
૪. બાળ લગ્નથી થતી હાનિ.
૫. પુનર્વિવાહ પક્ષની સોજે સોજ આના ફળેતી.
૬. સોજન વ્યવહાર ત્સાં કન્યા વ્યવહાર.
૭. ધાર્મિક પુરો.

૯. વિવાહનત્વ સિંધુ.
૯. બેન્ગમિન ક્રાંકિલન.
૧૦. બોધક ચરિત.
૧૧. સદ્વર્તન
૧૨. રઘુવંશ.
૧૩. જાવણ ચરિત.
૧૪. ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ લો. પ્રાચીન ઇતિહાસ.
૧૫. ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો. અર્વાચીન ઇતિહાસ.
૧૬. નીતિ સિદ્ધાંત.

પ્રસ્તાવના.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું નામ વાંચતાં જ તેના વિષય વિષે જે 'ગેરંસઃ મનશ્ચ યવાનો સંબવ છે તે પહેલેથી દૂર કરવો જોઈએ. 'નીતિ-સિદ્ધાંત' અથવા 'નીતિશાસ્ત્રના સામાન્ય સિદ્ધાંત' એ શબ્દ જોતાં તરત જ 'ખટું જોડવું,' 'ચોરી કરવી નહિ,' 'પુરૂષે એક પત્નીવ્રતથી અને સ્ત્રીએ પાતિવ્રતથી રહેવું,' ઇત્યાદિ જે લોકમાન્ય નીતિના નિયમો છે તે યાદ આવે છે. લારે, એ સિદ્ધાંત આ પુસ્તકમાં સિદ્ધ કરેલા હશે એવો તર્ક ચાપ છે. એવા ધસદાથી પુસ્તક હાથમાં લેઈને વાંચવા લાગે અને પ્રકરણ પછી પ્રકરણ નવ તોપણ ધારેલો સિદ્ધાંત નજરે પડે નહિ, એટલે વાંચનારને અચંખો લાગવાનો સંબવ છે. વાંચનાર એવા ધોરાળામાં પડે નહિ એવાસ્તે આ પુસ્તકમાં સિદ્ધાંત કયા પ્રકારના છે એ વિષે અહીંયાં દિગ્દર્શન કરવામાં આવે છે.

કોઈ પણ લોકોની સામાજિક સ્થિતિનો અને તેમના નીતિ-વિચારનો એક ખીળ સાથે સંબંધ હોય છે. જુદી જુદી જાતિના લોકોની નીતિ વિષેની સમજણમાં તો ફેરફાર માલમ પડે છે જ, પરંતુ એક જાતિના લોકોમાં પણ જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદી જુદી સમજણ દેખાઈ આવે છે. લોકોની સામાજિક સ્થિતિ અને તેમના નીતિવિચારમાં જે સ્વાભાવિક સંબંધ જણાય છે, તે તરફ આપણા લોકોનું લક્ષ ગયું હોય એમ લાગતું નથી. પાશ્વિમાલ લોકોમાં પણ હમણાં જ આ વાતનો વિચાર થવા લાગેલો છે, અને એમ થવું સ્વાભાવિક છે. કારણ નીતિશાસ્ત્રનો ઉદય ઈશ્વરથી છે એવી

સોક્રાની સમજણ હોવાથી તે શાસ્ત્ર સોક્રાને અચળ લાગે છે. શ્રદ્ધાએ
 એવી સમજણ યદ્યપે વિચારવાની જગા સંકેતાર્થ ગયાથી,—સોક્રાના
 નીતિવિચાર તેમની સામાજિક સ્થિતિ ઉપર અવલંબીને રહ્યા હોય
 છે,—એ તત્વ તેમના લક્ષમાં આવ્યું કઠણ મઠ પડે છે. પરંતુ
 ઉત્ક્રમણ તત્વનો ઉદય થયા પછી વિચારી સોક્રાને નીતિની ઉત્પત્તિ
 વિષે શંકા આવવા લાગી. આધિભૌતિક સૃષ્ટિના ફેરફાર જેમ ઉત્ક્રમણ
 તત્વ ઉપર ચાલે છે, તેમ જ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના ફેરફાર પણ તે જ
 તત્વ ઉપર ચાલતા હોવા જોઈએ એવું તેમને લાગવા માંડ્યું; ને આ
 નવીન મતની શક્તિને વાસ્તે પુરાવા પણ આંખ આગળ જોઈએ
 તેટલા દેખાવા લાગ્યા. ઉત્ક્રમણ તત્વનો ઉદય થવાથી ઉત્ક્રમણના
 પાયા ઉપર નીતિની ઈમારત ઉભી કરવાના પ્રયત્ન ચાલુ છે, ને તેની
 સાથે જ સામાજિક સ્થિતિ અને નીતિવિચાર એ બેમાં શો સં-
 બંધ છે તે શોધી કાઢવા તરફ વિચારવાન સોક્રાનું લક્ષ લાગેલું છે.
 વિશેષ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિમાં વિશેષ પ્રકારના નીતિવિચાર
 ઉત્પન્ન થાય છે, ને તે સ્થિતિ બદલાય એટલે તે વિચાર પણ બદ-
 લાઈ જાય છે. આ વાત દિવસે દિવસે સોક્રાના લક્ષમાં આવવા લાગી
 છે. જે પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનાં પાન્ય ઉપાડવાને જુદા જુદા પ્ર-
 કારની જાતીને ને જુદાં જુદાં ખાનરનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે,
 તે જ પ્રમાણે અમુક નીતિવિચાર ઉત્પન્ન થવાને અમુક સામાજિક
 સ્થિતિ થવી જોઈએ. આ પુસ્તકમાં જે સામાન્ય સિદ્ધાંત આપેલા
 છે તે આવા પ્રકારના છે. પૃથ્વી ઉપરની અનેક જાતિના સોક્રાની
 સામાજિક સ્થિતિ અને તેના નીતિવિચાર એની પરીક્ષા કરીને આ
 સિદ્ધાંત કાઢેલા છે. આરંભમાં કહેલા નીતિસિદ્ધાંત પણ અપ્રત્યક્ષ
 રીતે કોઈક સ્થળે આ પુસ્તકમાં મળી આવશે, પરંતુ તે આપવા
 એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય હેતુ નથી.

ઉક્તમણુ તત્ત્વ એક બાજુએ મૂકીએ તોપણ ખીજી રીતે આ પુસ્તકમાં જે પદ્ધતિએ નીતિવિચાર કરેલા છે, તે પદ્ધતિએ આ દેશમાં કોઈએ કર્યા હોય એવું દેખાતું નથી. કદાપિ કોઈએ કર્યા હોય તો તેની ધણા જાણને માહીતી નથી. એમાટે આ પુસ્તકમાંની અપરિચિત વિચારસરણી બદલ જે શબ્દ લખવા જોઈએ. આ વિચારસરણીમાં એક નિયમથી જોડાએલી અનેક વાતોની પરીક્ષા કરીને તે નિયમ શોધી કઢાડવાનું હોય છે. તે નિયમ વિષે આપણને પ્રથમ-કંઈ માહીતી હોતી નથી. તે નિયમનાં અનેક બાબતો ઉપર થયેલાં કાર્યો ફક્ત આપણી આંખ આગળ હોય છે. તે કાર્ય ઉપરથી તેના કારણે રૂપ જે નિયમ તેનું અનુમાન કરવાનું હોય છે. આવી રીતે શોધી કઢાડેલા નિયમોને 'વિશેષ પરીક્ષા પૂર્વક સામાન્ય સિદ્ધાંત' એવું નામ આપીએ તો ચાલે. સાઘીય શોધ કરવાના કામમાં આ વિચારસરણીનો વધારે ઉપયોગ છે. મનુષ્યના જ્ઞાનનો ધણોક ભાગ આ વિચારસરણીને જ રસ્તે તેને પ્રાપ્ત થયેલો છે. માત્ર આ વિચારસરણીનો ઉપયોગ પ્રથમ આ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જેમને થઈ તેમજ કરેલો હતો. હલકી વાતમાં પણ મનુષ્યે એનીમેજે આ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરે છે. ધણા સરખા પદાર્થો જોવાથી તેમજ સરખાપણું લક્ષમાં આવે છે તે આ વિચારસરણીથી જ. મનુષ્યની જાતિ વિષેની કલ્પના આવી જ રીતે થાય છે. ગુરુત્વાકર્ષણને નિયમ હાલમાં સર્વના જાણવામાં છે, તે આ વિચારસરણીની મદદથી જ શોધી કઢાડવામાં આવ્યો છે. ઝાડ ઉપરથી ફળનું નીચે પડવું, હાથમાં કોઈ પણ પદાર્થ લીધો હોય તો તે ભારે લાગવો, જરતી ઓટનું ચડવું; ચંદ્રનું પૃથ્વીની આસપાસ ને બાકીના ઉપગ્રહનું પોતાના ગ્રહ મંડળની આસપાસ ફરવું, પૃથ્વીનું અને બીજા મહોનું સૂર્યની આસપાસ

ફરતું, વગેરે ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમોનાં કાર્યો છે. આ સર્વ કાર્ય મનુષ્યની આંખ આગળ બનતાં દતાં, પણ ગુરુત્વાકર્ષણની તેમને દ્રષ્ટના ન હતી. તે કાર્યોના પરીક્ષા કરીને તે ઉપરથી ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ ન્યૂટને શોધી કહાડ્યો. નવા શોધ ખોળી કહાડવાના કામમાં આ વિચારસરણીનો ઉપયોગ કરવો એ ઘણું કઠણ કામ છે. મનુષ્યને આગે વિચારણા શુદ્ધિ ને દ્રષ્ટનાશક્તિ હોવા વગર તેમનાથી આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થઇ શકવાનો નહિ. દરેક શાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમ આ વિચારસરણીની સહાયતાથી જ જાણવામાં આવેલા છે. આવી રીતે શોધી કહાડેલા નિયમ પણ બધી રીતે ખરા હોય એમ કહી શકાય નહિ. નિયમ શોધી કહાડ્યા પછી તે સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડે છે કે નહિ તે જોવું જોઈએ. તે જ્યારે સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડે ત્યારે જ તે બધી રીતે ખરા માની શકાય, નહિતો તે અસત્ય માત્ર ખરા હોઈ શકે. સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડનારો નિયમ હોય તો તેને પૂર્વાનુમાન અથવા પૂર્ણ સિદ્ધાન્ત કહે છે, અને તે સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડનાર છે કે નહિ એની માહિતી ન હોય તો તેને અપૂર્ણ અનુમાન અથવા અપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત કહે છે. ઉદાહરણ:—સૂર્યની આસપાસ ફરનારા ગ્રહોના ગતિની પરીક્ષા કરવા ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે કે, તે પાંચમ તરફથી પૂર્વમાં ફરે છે. હવે આજસુધી માહિત મળેલા ગ્રહોના સંબંધમાં જો કે આ નિયમ ખરો છે, તોપણ ઉલટી દિશાએ ફરનારો ખીજો એકાદો ગ્રહ નહીં આવશે નહિ એમ કેમ કહી શકાય ? પોતાના મુખ્ય ગ્રહની આસપાસ ઉલટી દિશાએ ફરનારો કેટલોક ઉપગ્રહ આવ્યો પડેલા છે; માટે સૂર્યની આસપાસ ઉલટી દિશાએ ફરનારો એકાદો ગ્રહ પણ કંઈપિ મેળા આવે. ગ્રહ પાંચમથી પૂર્વ તરફ ફરે છે એ અપૂર્ણ અનુમાન સમજવું જોઈએ.

એવા અનુમાનનું સંભવિતપણું કેટલેક પ્રસંગે વધારે હોય છે ને કેટલેક પ્રસંગે ઓછું હોય છે અને તે અનુભવથી જાણવામાં આવે છે. ઉદાહરણ:—ગુરત્વાકર્ષણનો નિયમ અસંખ્ય ઠેકાણે લાગુ પડે છે, એ અનુભવથી સમજાય છે. માટે તે અનુમાનનું સંભવિતપણું વધારે છે, કિં જહુના, તે ધણુંકરીને સર્વ અંશે ખરું છે એવું કહીએ તોએ ચાલે. તથાપિ તે નિયમ નીચે આવનારા પ્રત્યેક પ્રશ્નનો વિચાર કરી શકતો નથી માટે તે પૂર્ણ અનુમાન કહેવાય નહિ. ત્યારે કોઈ પણ નિયમની નીચે આવનારા દરેક પ્રશ્નનો વિચાર કરી શકાય છે ને તેને તે નિયમ લાગુ પડે છે ત્યારે તેને પૂર્ણાનુમાન કહે છે. ઉદાહરણ:—ઈંગ્લેન્ડ ગલિનાના દિવસ બત્રીસ કરતાં ઓછા છે એ પૂર્ણ અનુમાન છે, પરંતુ પૂર્ણ અનુમાન શાસ્ત્રીય નજરથી ધણુંકરીને નિરૂપયોગી હોય છે. કારણ કે તેથી નું જ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. જેનું સંભવિતપણું વધારે હોય છે એવાં અપૂર્ણ અનુમાનોનું જ શાસ્ત્રીય શોધમાં મદત્વ છે. અને આ વિચારસરણીથી ખીજાં શાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે અમૂલ્ય શોધ લાગેલા છે, ને તેમનો દુનિયાને ધણો જ ઉપયોગ થયેલો છે, તે પ્રમાણે નીતિ-શાસ્ત્રમાં પણ નવા શોધ લાગવાથી મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે.

હવે આ પુસ્તકમાં વિષયની ગોઠવણ કેવી રીતે કરેલી છે તેનો પ્રથમ થોડોક ખુલ્લાસો કરીને થોડી સામાન્ય બાબત વિષે વિચાર કરવો યોગ્ય છે. પ્રથમ મનુષ્યના નીતિવિચારમાં ઘોઠાણો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો કયાં છે તેને માટે વિસ્તાર પૂર્વક વિચાર કરેલો છે. પ્રજા તે કારણોના ધોરણથી નીતિના વિકાગ કરીને અને તેમનો એક ખીલ વચ્ચેનો ભેદ બતાવીને નીતિ એ શબ્દની વ્યાખ્યા કરેલી.

લોકો કેવી જોડતાણુ કરે છે. તમા ગમે તે વાત નીતિમાં ધાલી ગમે તે નીતિ બહાર ગણે છે, એ બતાવેલું છે. પછી અનેક લોકોના નીતિવિચારની પરીક્ષા કરીને નીતિની કસોટી કરાવેલી છે. લોક-દૃષ્ટિની નીતિ સંબંધી આ વિચાર ચલા પછી વાસ્તવિક નીતિ અને મોકદૃષ્ટિની નીતિમાં તફાવત બતાવેલો છે. પછી મનુષ્યનાં નીતિ-સંબંધી આચરણોના મોટા મોટા વિભાગ કરીને તે પ્રત્યેકનો જુદો વિચાર કરેલો છે, ને તેનો સામાજિક સ્થિતિ સાથે શો સંબંધ હોય છે એ શોધી કઢાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં આ પુસ્તકમાંના સમગ્ર પુરાવાનો અને નીતિસિદ્ધાંતનો સાર આપેલો છે.

નીતિવિષયની સમજૂતિનો વિચાર કરતાં પુરાવા દાખલ કેટલેક ઢેકાણે એટલાં બધાં ઉઘાડરણો આપેલાં છે કે, જુદા જુદા લોકોની તેની તે જ સમજૂતિ ફરી ફરીને વાંચવાથી કંટાળો આવવાનો સંભવ છે. પરંતુ આ ઢેકાણે એટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, આનંદથી કાળ નિરમગન કરવાને વાંચન મળે એ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ નથી. મળે તેટલા પુરાવા મેળવીને તેમાંથી સ્પષ્ટ શોધી કઢાવું એ ઉદ્દેશ છે. એકાદ યુગ્યવસ્તુ બરેલો મુકરદમો કોઈ ન્યાયાધીશ આગળ આસતો હોય તે વખત અનેક સાક્ષીઓને તપાસીને પ્રશ્ન પૂછી તેની પાસેથી નીકળે તેટલી ખબર કઢાવતાં કંટાળવું એ જ ન્યાયાધીશને યોગ્ય નથી, તે જ પ્રમાણે નીતિ વિષેના સામાન્ય સિદ્ધાંત કઢાવતાં પ્રશ્ન ઉઘાડરણોથી કંટાળે ચાલે નહિ. નેટલાં ઉઘાડરણો વધારે તેટલી સિદ્ધાંતની સંભવતા પણ વધારે. એ માહિતી મેળવવા વાસ્તે રૂપેન્દ્ર સાર્વજનિક ધર્મ પ્રવાસ પડેલો છે. માટે એટલા બધા શ્રમથી જે સમજ તેમણે કર્યો છે તે એક વખત વાંચવાને કંટાળવું એ ઠીક નથી.

આ પુસ્તકમાં સ્થળનાં, મનુષ્યનાં ને મનુષ્ય જાતિનાં નામ વધારે આવ્યાં છે, તેને વાસ્તે વધારે માહિતી સ્પેન્સર સાહેબે પણ પોતાના પુસ્તકમાં આપી નથી. તે મેળવવાનું કામ તેમણે વાંચનારને જ સોંપી દીધેલું છે. ઈંગ્લેન્ડ જાણનારા વાચક વર્ગને ધણી માહિતી તેમના વિવિધ પ્રકારના અંધ વાંચનથી મળેલી હોય છે, ને વળી બીજી માહિતી મેળવવાને તેમને ધણાં સાધનો પણ હોય છે; પરંતુ એકલા શુજરાતી જાણનારને માટે તો થોડી પણ માહિતી મેળવવાનું સાધન નથી. એટલા માટે તેમને વાસ્તે પ્રસિદ્ધ ઠેકાણાં ને પુરૂષ બદલ ‘સકળ વિદ્યા સંગ્રહ’ Enoyoloopoddia નામના પુસ્તકમાંની માહિતી મેળવીને તે ઠેકાણે ઠેકાણે દીપમાં આપેલી છે, ને કેટલેક ઠેકાણે મૂળમાં જ આપેલી છે. આ માહિતીથી વાંચનારને થોડીક ગમત પડશે ને તે તેમને બીજે પ્રસંગે પણ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે. કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ ને અર્થાચીન નામની માહિતી મેળવવાને સુલભ સાધન પાસે ન મળ્યાથી તે માહિતી આપવામાં આવી નથી.

આ અંધમાં સ્પેન્સર સાહેબે એટલા બધા ઉતારા લીધેલા કે, દરેક ઠેકાણે પુસ્તકનાં ને અંધકર્તાનાં નામ આપતાં કંઠાળો આવે, માટે કેટલાંક મહત્વને સ્થળે માત્ર નામ આપીને બાકીના ઉતારાને માટે પૂરવણીમાં ખુલાસો કર્યો છે. જે પુસ્તકમાંથી ને જે પૃષ્ઠ ઉપરથી ઉતારા લીધો હોય તે પુસ્તકનું નામ ને તે પૃષ્ઠનો અંક તેમણે આપેલાં છે. તેમના મૂળ પુસ્તકના વાંચનારને માટે તેવું કરવાની જરૂર હતી, કારણ પુરાવાનો તાળો જોવાનું, જ્યારે કોઈ વાંચનારના મનમાં આવે ત્યારે આવી માહિતી વગર તેને તે વધારે કંઠક પડે, અને એ માહિતી તેમણે આપી ન હોત તો પુરાવાનું ખરા-

પહેલું વાંચનારના મનમાં ફસત નહિ. પરંતુ શુભસતી વાંચનારને તે માહીતી કેવળ નિરૂપણી થશે. ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તકોનાં નામ ને પૃષ્ઠાંક આપવાથી તેઓ આ પુસ્તકમાંના ઉતારના ખરખણાનો તાળો જોઈ શકવાના નથી. પરંતુ શુભસતી વાંચનારને માટે એટલું માત્ર અહીં કહેવાની જરૂર લાગે છે કે રૂપેન્સર સાહેબે આ ગ્રંથમાં અનેક સોડો વિશે જે માહીતી આપી છે—પછી તે ખીજા ગ્રંથકારના શબ્દ અવતરણમાં લેખને આપેલી દશે અથવા પોતાના શબ્દમાં કહેલી દશે— તેને વાસ્તે આધાર આપ્યો ન હોય. એવું એક પણ સ્થળ નથી.

આ પુસ્તકના સિદ્ધાંત સારી રીતે લક્ષમાં આવશે એટલે એક શંકાનું સારી રીતે સમાધાન થશે. જુદા જુદા પ્રકારના સોડોમાં જુદાજુદા પ્રકારની નીતિ વિષયની સમજૂતિ કેમ હોય છે, આ મોટો અધરો સંવાદ છે. ઈશ્વરે પ્રત્યેક જાતિના સોડોને જુદાજુદા ધર્મ લગાડી દીધેલા છે ને તે ધર્મ પ્રમાણે જ તે તે સોડોએ વર્તવું જોઈએ, એવો આ પ્રશ્નો એક ઠરાવી ગયેલો ઉત્તર કેટલાક સોડો તરફથી મળે છે. આપણને જે વસ્તુ જેવી રીતે દેખાય છે તે તેવી રીતની ઈશ્વરે જ નિરમાણ કરેલી છે એમ કદીને પોતાના અજ્ઞાન ઉપર ઠાંક-પિછોટો કરવાની મનુષ્યને ધણા કાળની ટેવ પડેલી હોય છે. આ ટેવને લીધે કોઈ પણ બાબત વિશે પોતે અજ્ઞાન છીએ એવું તેમને લાગતું જ નથી. અજ્ઞાનનું જ જ્ઞાન ન હોય એટલે તેને ખરોડવા વિશેની પણ જુદી દોષ જ ક્યાંથી ? પ્રાચીન કાળના સોડોનું કેટલીક વાતો ત્રિપેનું અજ્ઞાન તેમના સર્વગતાના ગર્વને લીધે જ કાયમ રહેલું. પોતાની મતિ ચાલતી નથી એમ લાગ્યું કે લાગલા જ ત્યાં ઈશ્વરને આજ્ઞાને પોતે મોકળા ચતા ! વસ્તુદ કેમ પડે છે, એ પ્રશ્નો ઉત્તર

આપી શકાયો નહિ કે લાગલા જ ઈંદ્રનો ઐશવત સંઘમાં પાણી
 ચારે તરફ ફેંકે છે, અથવા વરુણદેવ સ્વર્ગમાં બેઠા છે તે મેઘ પાસે
 વૃષ્ટિ કરાવે છે, એવો કંઈ પણ ઉત્તર ઠોકી બેસાડ્યો જ ! એવી
 રીતે પોતે અજ્ઞાનમાં પડવાના તે બીજાને અજ્ઞાનમાં નાંખવાના યત્ન
 ન કરતાં, પોતાને આ વાતમાં કારણ સમજતાં નથી એમ નમ્રતાથી
 કહીએ તો કેટલું સારૂ થાય ? કારણે સમજતાં નથી એમ લાગે
 ત્યારે તે શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એમ કોઈને પણ જાણી શકે અને
 તે મનુષ્યની શક્તિમાં હશે તો કાળાંતરે તે જાણવામાં પણ આવશે.
 આ પેરેઆફના આરંભમાં જે પ્રશ્ન આપેલો છે તેના જવાબની દિશા
 હાલમાં નક્કી જેવી થઈ છે. અનેક યુગ સૂધી જુદી જુદી સ્થિતિને
 લીધે જુદી જુદી સમાજના લોકોના મન ઉપર જે નાના પ્રકારના
 સંસ્કાર થતા ગયા તેથી તેમનામાં જુદા જુદા પ્રકારની નીતિ વિ-
 પેની સમજૂતિ ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ. ઉપરના ઠંસવી રાખેલા
 ઉત્તર કરતાં હાલ આપેલો ઉત્તર કેટલો બધો સચુક્તિક દેખાય છે ?
 તેની સારી સમજણ પડવાને આ પુસ્તકમાંનો મર્મ ખરેખર રીતે
 લક્ષમાં આવવો જોઈએ. કદાપિ કેટલાકને આ ઉત્તરથી સામાધાન
 નહિ થાય, પણ તે ન થયું તો પોતાનું આ બાબતનું અજ્ઞાન કમુલ
 કરવું એ વધારે સારૂ. જ્યાં જ્યાં ઈશ્વરને વચમાં લાવવો એટલે ઈશ્વર
 શું કરે છે તે જાણે આપણે સર્વ સમજીએ છીએ એવું બતાવવા
 જેવું થાય છે ! ઈશ્વર જો ખરેખર આ વાત પોતાના હાથથી કરતો
 જ હોય તો તે વિશે આપણું અજ્ઞાન ઉઘાડું કરવાથી આપણે ઈ-
 શ્વરને ઘેર ગુનેગાર થવાના નથી, પરંતુ જો તે તેમ કરતો ન
 હોય, —અને તેમ હોવું જ વધારે સંભવિત છે—તો માત્ર આપણે
 તેના ઉપર મનસ્વી આરોપ મૂકવાથી તે આપણા ઉપર કોપાયમાન
 થવાનો સંભવ છે.

તત્વશોધની પછાડી લાગેલા લોકોને આ પુસ્તકથી એક મહત્વનો ઉપયોગ થાય છે. જુદા જુદા પ્રકારના લોકોની સામાજિક સ્થિતિ ને તેમની નીતિ સંબંધી સમજૂતિ વિષે રૂપેન્સર સાહેબે સૈકડો અંથ વાંચીને જે માહિતી ગોઠવીને વાંચનારની આગળ રજૂ કરેલી છે, તે તેમના મત જેમને પસંદ ન હોય તેઓને પણ તેવી ને તેવી સ્વીકારવાને હરકત નથી. સૈકડો અંથકારના અનુભવ તેમના જ શબ્દમાં આપેલા હોવાથી રૂપેન્સર સાહેબના મતનો તેમને સ્પર્શ પણ થયો નથી. રૂપેન્સર સાહેબે પુરાવા ઉપરથી અનુમાન માત્ર કહાડેલાં છે. તેમણે આપેલા પુરાવા એવા પ્રકારના છે કે તે સર્વે જાણે કબુલ કરવા જોઈએ. આપેલા પુરાવા ઉપરથી કોઈને જુદાં અનુમાન નીકળે છે એમ લાગતું હોય, તો તે તેમણે ખુશીથી કહાડવાં. હજારો ઠેકાણાના પુરાવા એકઠા કરવાનું અતિ કઠિણ કામ તેમણે કરેલું છે, તેનો ઉપયોગ જેમને જેવો જોઈએ તેવો તેમણે કરી લેવો.

મનુષ્યના મત ગમે તેવા હોય, પણ તેને સૃષ્ટિમાં પોતાની આસપાસ શું ચાલે છે, એનું જ્ઞાન જરૂર હોવું જોઈએ, એ વિષે મતભેદ નથી. એવા જ્ઞાનનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમાં પુષ્કળ છે. આ નજરથી સામાન્ય વાંચનારને પણ આ પુસ્તકનો સારો જ ઉપયોગ થશે. પુસ્તકમાંનો મર્મ ન સમજાય તોપણ પૃથ્વી ઉપરની અનેક પ્રકારની જાતના લોકોના આચારવિચારનાં જે ઠેકાણે ઠેકાણે વર્તેલાં આવેલાં છે તે ફક્ત વાંચતાં આવડનારા મનુષ્યને પણ સમજાય એવાં છે. નાના પુસ્તકમાં આટલી માહિતીનો સંગ્રહ કરેલો ધણા ઈશ્વરીય જ મળ્યા આવે છે. આ પુસ્તક વાંચવાથી કેવળ સામાન્ય મનુષ્ય પણ બહુશ્રુત થશે.

કેવળ આનંદમાં વખત નિરમન કરવાને વાસ્તે કાદંબરી સર-
ખાં પુસ્તકો વાંચનારા લોકો છે તેમનાથી પણ આ પુસ્તકનો ઉપ-
યોગ થઈ સકશે. સૃષ્ટિના કોઈ પણ ભાગનું અવલોકન કરીએ તો
તેમાં પુષ્કળ વિચિત્રપણું બરેલું દેખાઈ આવશે. જડ સૃષ્ટિ પ્રમાણે
જ માનસિકસૃષ્ટિમાં પણ વિચિત્રતા દેખાઈ આવે છે. જેથી આપણને
આશ્ચર્ય લાગે અથવા જેથી આપણને કંટાળો આવે એવા પ્રકારના
નીતિવિચાર પૃથ્વી ઉપર અનેક લોકોમાં દેખાઈ આવે છે. તેનો સં-
ગ્રહ આ પુસ્તકમાં થયેલો છે. કદંબના સૃષ્ટિમાંના અસંભવિત પ્ર-
કાર વાંચીને મનને જે આનંદ થાય છે તેનાથી અનેક ધણો,—
અસંભવિત લાગનારો પરંતુ પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિગોચર થનારો પ્રકાર
વાંચવાથી,—મનને આનંદ થશે, ને તેનાં કારણ શાં હોવાં જોઈએ
તે સમજી લેવાની ઇચ્છા પેદા થઈને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ લક્ષ લાગશે.

આ પુસ્તકના ઉપયોગની ખીણ પણ એક દિશા છે. આપણા લો-
કોની સ્થિતિ કૃવામાંના દેડકા સરખી થયેલી છે. કૃવામાંના દેડકાને કૃવો
એ જ દુનિયા લાગે છે, ને તેની બહાર તેના નજર પહોંચતી નથી.
હાલ જગતમાં ચારે તરફ શું આવે છે, ને પહેલાં જગતમાં લોકોની
સ્થિતિ કેવી હતી એની આપણને બિલકુલ માહિતી ન હોવાથી આ-
પણા આચાર વિચાર એ જ સારા અને આપણે માનેલી તે જ ખરી
નીતિ એવો દુરાગ્રહ આપણા મગજમાં ફસી ગયેલો હોય છે. લોકોના
હાલના ને પૂર્વના આચાર વિચાર અને સમજણ એની માહિતી હોય તો
આપણે, આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ, આપણો ને તેમની તુલના કરીએ
છીએ, ને તેથી આપણાં આચરણમાં, લક્ષમાં ન આવે એવી રીતે,
ફરક પડે છે. અનેક લોકોની નાતિ વિષેની સમજૂતિની માહિતી કરી-
આપનાર આપણી ભાષામાં એક પણ પુસ્તક નથી એમ જણાય છે.

તે ખોટા આ પુસ્તકથી સારી રીતે દૂર થશે એવી ઉમેદ છે. અનેક લોકોની ચિત્ર વિચિત્ર સમજણ બદલાઈ એટલે મનનું સંકટાપહ્નું જનું રહીને મનુષ્યને આશ્ચર્ય લાગે છે, અને ખીજાની સમજણ જે કા-
ચ્છથી ઉત્પન્ન થઈ તે જ કારણથી આપણી પણ થઈ હશે એવું સામાન્યે પોતાની સમજણમાં જ વિશેષ સારાપણું હોવાનું કારણ નથી એવો વિચાર મનમાં આવવા લાગે છે. લોકોની સમજણનું ચમત્કારી-
પણું જેવું આપણી નજરમાં આવે છે તેવું જ આપણી સમજણનું ચમત્કારીપણું તેમની નજરમાં આવતું હશે એવો પણ વિચાર મન-
માં આવ્યા વગર રહેતો નથી. આવો વિચાર મગજમાં આવવા લાગ્યો એટલે આપણું તેટલું સર્વ સાફ ને ખીજાનું ખોટું એવો દુરાચલ જટ જતો રહે છે, ને નિષ્પક્ષભાવથી આપણી સમજણમાંના શુદ્ધ દાખની પરીક્ષા કરવાની યોગ્યતા આવે છે.

રૂપેન્દ્ર સાહેબના નીતિગ્રંથ વગર શું અડચું રહું હતું, એવો એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે; તે પ્રશ્નનો રૂપેન્દ્ર સાહેબે પોતે જ એક દેહાણે ઉત્તર આપેલો છે. વિદ્યાવિસ્તાર અને નવા શાસ્ત્રીય શાધિને લીધે જે પ્રકારનો સંસ્કાર હોયજ લોકો ઉપર થયો છે તે જ પ્રકારનો સંસ્કાર હિંદુસ્થાનના રહેવાશી ઉપર પણ થાય છે ને અહીંના લોકોના વિચારોને લાંબું જ વલણ લાગે છે. એમાટે તે લોકોને આપેલો જવાબ આપણા લોકોને પણ લાગુ પડવા સરખો છે, એટલે તે જ અહીં આપવામાં આવે છે. ધર્મગ્રંથોના લોકોના મન પર પહેલાં જે ઘણાં હતો ને તેમનું તેમને જે મહત્વ માગતું હતું, તે સ્થિતિ હાલમાં બદલાયેલી છે, તેથી ધર્મગ્રંથમાં રહેલા નીતિ વિષયો ઉપરથી પણ તેમની પૂજ્ય શુદ્ધિ મંદ અથવા નષ્ટ થઈ ગઈ છે. એમાટે કેવળ વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ નીતિના

વિચાર કરીને તેની જરૂરીઆત સોડોની નજર આગળ મૂકવી અતિ જરૂરી છે. વર્તમાન કાળને યોગ્ય એવી નવી સમજણને શ્રદ્ધા કર્યા પહેલાં જ જુની સમજણ કોડીના મૂલની ગણીને છોડી દેવામાં આવે છે. આ સ્થિતિ જેવી હાનિકારક સ્થિતિ ખીજ કોઈ પણ નથી. પહેલાંથી ચાલતી આવેલી સમજણ જેમને લુપ્ત લાગે છે, તે પૈકી ધણા સોડોને એવું લાગે છે કે, તેની જગાએ નવી સમજણ પેદા થવાની જરૂરીઆત નથી. તેની જગા તેમની તેમ ખાલી રહે તોપણ ચાલે. જુની સમજણના જે અભિમાની છે તેમને એવું લાગે છે કે, હાલની સમજ નહ ચાય તો ખીજ કશાથી મનુષ્યના વર્તનને પ્રતિબંધ રહે નહિ. આ જે મતના સોડોમાં થોડું મળતાપણું છે. હાલ ચાલતા આચાર વિચાર નહ થવાને માર્ગે લાગેલા છે, ને જલદીથી તેમનો અંત આવવાનો એ ચાત બન્ને પક્ષના લક્ષમાં આવેલી છે. એક વર્ગના સોડોને તેમના નાશથી ખાલી રહેલી જગા ભરી કહાડવાની જરૂર લાગતી નથી, ને ખીજ વર્ગના સોડોને તે બચવાની શક્યતા દેખાતી નથી. એટલે બન્નેના મત પ્રમાણે તે જગા ખાલી રહેશે એમ લાગે છે. પહેલા વર્ગના સોડોને તે સ્થિતિ માટે આનંદ લાગે છે ને ખીજ વર્ગના સોડોને દુઃખ થાય છે. પુરાતન નીતિ વિધેના આચાર વિચાર નહ થવા એ પહેલા વર્ગના સોડોના મત પ્રમાણે ઠીક હો, અથવા ખીજ વર્ગના સોડોના મત પ્રમાણે અનિષ્ટ હો, તોપણ તે કામ એટલા વેગથી શરૂ થયું છે કે, તે વેગ કમી કરવો એ શક્તિ બહારનું કામ છે. ઉપર કહેલા બન્ને વર્ગના સોડોને જે સ્થિતિ સંભવિત લાગે છે તેના સ્પર્શ ક્ષણની શરૂઆત થઈ છે; એમાટે પૂર્વના આચાર-વિચારની જગા નવા આચાર-વિચારથી ભરી કહાડવી જોઈએ એમ જેમને લાગતું હોય તેમણે જલદીથી સાવધ થઈને પોતાના ઉદ્દેશમાં લાગતું જોઈએ.

નીતિને બ્યહારિક સ્વરૂપ આપી તેની શાસ્ત્રીય પાયા ઉપર
 ધમારત ખડી કરવાનો યત્ન કરવાની જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થવાને ઉપર-
 કહેલું એક કારણ છે, પણ તે સિવાય વળી બીજુંએ એક મહત્-
 વર્ણ કરણ છે. નીતિશાસ્ત્રકારોએ નીતિને જે ઉચ્ચ સ્વરૂપ આપેલું
 છે, તેથી કેટલુંક નુકસાન થયું છે. મૂઢ શ્રદ્ધા અને અતિવિરક્તિ
 એમનો નીતિને સ્પર્શ પણ ન થવાદેનાં નીતિને મોઢક સ્વરૂપ આ-
 પીએ તો તેનાથી અગણિત ફાયદા થવાનો સંભવ છે. ઉદાહરણથી
 આ વાત સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. કલ્પના કરો કે, એક પિતા
 મોટો તિવ્ર છે. તે પોતાનાં છોકરાંને કેટલીક ઉપયોગી અને કેટલીક
 નિરૂપયોગી બાબતો કરવાનું કહે છે અને તેમના ઉપર સખ્ત અમલ
 બજાવીને તેમની પાસે તે કરાવે છે. ધારો કે અમલ સખ્ત છે
 તેની સાથે તેના વર્તનમાં નરમાશ પણ બિલકુલ નથી. છોકરાં
 આનંદથી રમતાં હોય અને ઉત્તેજન મળવાની આશાથી તેઓ પિતા
 તરફ જુએ તો તેનો ક્રોધી ચહેરો તેમની નજરે પડે. આવી સ્થિતિ
 હોય તો તે પિતા વિશે છોકરાંના મનમાં શું આવે ? બને તેટલું તેની
 નજરથી દૂર રહેવું અને તે ન જાય એમ પોતે સુખોપબોગ લેવો
 એમ તેમને લાગે એ સ્વાભાવિક છે. તેનો કડક અમલ તેમને તિર-
 સ્કાર ભરેલો કે અપ્રિય લાગવાનો. હવે એનાથી ઉત્તરું ઉદાહરણ
 લઈએ. બીજને એક પિતા છે, તે પોતાનાં છોકરાં પાસે તેમના અને
 બીજાં મનુષ્યોના હિતની જે બાબતો હોય તે કરાવવામાં લગાર
 પણ કસર કદનો નથી અને નિર્ઘંક બાબતો બદલ તેમને બિલકુલ
 ગ્રાસ આપતો નથી, તથા યથાયોગ્ય સુખોપબોગ લેવાને ઉલટી
 તેમને મદદ કરે છે અને સુખોપબોગનાં સાધનો તેમને મેળવી આ-
 પીને તેમના ખેલમાં તેમને તે ઉત્તેજન આપે છે. આવા પિતાના

અમલથી છોકરાં ઉપર તે વખતે થતું જોઈએ તેટલું કાર્ય થાય છે અને તે સિવાય તેમના મન ઉપર હમ્મેશની અસર થાય છે. હાલમાં ચાલતાં નીતિશાસ્ત્રો અને અર્વાચીન તત્ત્વવેત્તાનાં વ્યવહારિક દૃષ્ટિનાં નીતિશાસ્ત્રો એમની વચ્ચેનો ભેદ ઉપરનાં ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે.

પુરાતન નીતિશાસ્ત્રોના અતિ ઉમ્મ સ્વરૂપને લીધે જેનું તુલના થાય છે તેનું જ તેમનામાં નીતિના જે મન કલિપત અસાધ્ય નિયમ ધાલી દીધેલા છે તેમને લીધે પણ થાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના નિઃશ્રીમ સ્વાર્થથી કંટાળાને નીતિશાસ્ત્રકારોએ નિઃશ્રીમ પરાર્થનાં વર્તન સર્વ ઉપર મૂકવાના પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ ઘણાં ખરાં મનુષ્યોમાં જથ્થાતા દોષ, તેમની શક્તિ બહારનાં કામ કરવાનું તેમને કહેવાથી કદી નહિ ચતા નથી. નીતિશાસ્ત્રમાં ધાલી દીધેલા અતિવિરક્તિના નિયમોની અસર માત્ર ઉલટી થાય છે. આપણાથી તે વર્તન થવાં અસાધ્ય છે એમ સમજીને મનુષ્ય તે વિષે બિલકુલ પ્રયત્ન કરતો નથી. મનુષ્યને જે પાંચ હાથ કૂદવાનું કહ્યું હોય તો તે શક્તિને અનુસરીને પ્રયત્ન કરશે અને તેનો કુદકો પાંચ હાથ બરાબર જમ નહિ તોપણ ત્રણ અથવા ચાર હાથ જઈ સકશે. પરંતુ જે તેને પચીસ હાથ કુદકો ખાસ્વાનું કહીએ તો તે જગ્યા ઉપરથી હાલવાનો જ નહિ. કારણ, પોતાનો પ્રાણ જમ તોપણ એટલું ઉચું કુદવાનું નથી એમ તેને પકડું આહીત હોવાને લીધે તે નિસસ થાય છે અને ચાલ કરવાનું તેને મન જ થતું નથી. અશક્ય કામ કરવાનો ચાલ કરવાથી શક્ય હોય છે તે પણ બની આવતું નથી. ગળ બહારના નિયમ અને ગળ માફકના નિયમ એમનું સાનિધ્ય હોવાથી, પહેલાં વિષે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એટલે બીજા વિષે પણ અવિશ્વાસ ઉ-

તપ્ત થાય છે અને સાધ્ય નિયમ પાળવાની પણ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતાં પહેલાં જણાવવાની અગત્ય છે કે આ પુસ્તકની ગોઠવણુ બાષાંતરાદિ સર્વ બાબતોમાં ગુજરાત વર્ના-ક્યુલર સોસાયટીના આનરરી સેક્રેટરી રાવબહાદુર લાલશંકર ઉમયા-શંકરે પોતાને અનેક કામ કરવાનાં છતાં પણ સંપૂર્ણ શ્રમ લીધો છે તેથી કર્તા ઉપર મોટામાં મોટો ઉપકાર થયો છે. મુદ્રણીટ તપાસવામાં દ્રષ્ટિ દોષ જણાય તે વાચક વર્ગ સ્વમા કરશે.

અમદાવાદ.

તા. ૧-૧૨-૧૮૯૮

આ વર્ષમાં છપાએલી સોસાઈટીની ચોપડીઓની યાદી.

બર્નિયર પ્રવાસ	૧-૦-૦
સ્વાતંત્ર્ય	૧-૦-૦
માર્કોપોલોનો પ્રવાસ	૦-૧૦-૦
શુન્નરાતનો ઇતિહાસ ભા. ૧ લો. અર્વાચીન ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦
કુમારી કારપેન્ટર	૦-૩-૦
નસીબને ઉદ્યોગ	૦-૩-૦
કુકુંબરું અભિમાન	૦-૨-૦
હિંદની સભ્ય વ્યવસ્થા અને લોક સ્થિતિ	૧-૪-૦
રૂઢિ પ્રયોગ કોશ	૧-૧૨-૦
માને છોકરી	૦-૨-૦
મનમમતી સ્ત્રી	૦-૧-૦
રાસમાળા ભાગ ૧ લો	છપાય છે
રાસમાળા ભાગ ૨ જો	બંધાય છે
દાર અને એની તનમન ને ધનપર અસર	બંધાય છે
દત્ત કૃત પ્રાચીનભારત ભાગ ૧ લો	બંધાય છે
શુન્નરાતનો ઇતિહાસ ભાગ ૨ જો અર્વાચીન ઇતિહાસ	છપાય છે

॥ नीतिसिद्धान्त ॥

પ્રકરણ ૧ છું.

નીતિવિચારોનો ઘાટાળો.

જેને આપણે ભૂગોળ કહીએ છીએ તેનો મૂળ આરંભ ક્યાં હોય અને તેનું સ્વરૂપ કેવું હતું એ કહેવું કઠણ છે. પરંતુ એક વિશેષ સ્થિતિ થવા પછી તેના પૃથ ભાગ ઉપર તથા તેની અંદરના ભાગોમાં કેવાકેવા પ્રકારના ફેરફાર ચર્ચને તેનું હાલનું સ્વરૂપ થતું જોઈએ, એ વિષે સપ્રમાણ તથા સંભવિત તર્કો કરી શકાય છે. ભૂગોળ સિવાય ખીજી સૃષ્ટિઓમાં શા શા વ્યાપાર ચાલે છે એ વિષેનું મનુષ્યનું જ્ઞાન ધણું મર્યાદિત છે, તોપણ ખીજી સૃષ્ટિઓમાં એ એક સરખો ફેરફાર થતો હશે એમ હોવાને સબળ કારણો છે. અનાદિ કાળથી સૃષ્ટિમાં જે ફેરફાર થતા જાય છે, તેથી તેનું સ્વરૂપ પ્રતિક્ષણે બદલાતું જાય છે. આ પૈકી એક પ્રકારનો ફેરફાર થવાની જે ક્રિયા તેને ‘ઉત્ક્રમણ’ અથવા ‘પરિણામ’ એવી સંજ્ઞા આપી છે. પહેલાંના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વિકાર થઇને મિશ્ર કે વિસ્તારવાળું સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થવું, અથવા પહેલાંના અસ્પષ્ટ કિંવા અવ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાંથી સ્પષ્ટ અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થવું એ ઉત્ક્રમણનાં કાર્યો છે. સૃષ્ટિના સમગ્ર પદાર્થ ઉપર ઉત્ક્રમણનાં કાર્યો બનેલાં છે. ઉત્ક્રમણ વડે પૃથ્વી ઉપર અતિ સૂક્ષ્મ વનસ્પતિ થી મોટાં મોટાં ગગનમાં પહોંચે એવાં વૃક્ષ નિર્માણ થએલાં છે, ને અતિ સૂક્ષ્મ જંતુથી મોટાં દેવમચ્છ જેવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન

થયાં છે. જડ પદાર્થથી બનેલી સૃષ્ટિમાં જ આ ઉત્ક્રમણ જણાઈ
 આવે છે એમ નથી, પરંતુ માનસિક સૃષ્ટિમાં પણ તે જણાય છે.
 અતિ મૂઢ પ્રાણીઓમાંથી ઉત્ક્રમણ વડેજ વિચારવાળાં મનુષ્ય
 પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જડ સૃષ્ટિથી કેવળ બિન્ન એવી રીતે
 માનસિક સૃષ્ટિના વિચાર થઈ શકતા નથી, કારણ જડ દ્રવ્યથી
 બનેલા શરીરની વિશેષ સ્થિતિ હોય તો જ વિશેષ પ્રકારના માન-
 સિક વ્યાપાર કરવાને તે સમર્થ થાય છે. તોપણ સગવડતાની
 ખાતર માનસિક સૃષ્ટિની કેવી કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થતી ગઈ તે જો-
 હએ, તો તેમાં પણ ઉત્ક્રમણનો પ્રભાવ નજરે પડે છે. આ પુસ્તક-
 માં આપણે નીતિ વિચારોની ચર્ચા કરવાની છે, અને નીતિ વિચારોના
 માનસિક સૃષ્ટિમાં સમાવેશ થાય છે, માટે માનસિક સૃષ્ટિને લાગુ
 પડનારાં ઉત્ક્રમણ તત્વ તેના આ ભાગને પણ લાગુ પડે જ. અર્થા-
 ત્ ઉત્ક્રમણના નિયમ, નીતિ વિચારની ઉત્પત્તિને પણ લાગુ પડે છે.
 ઉત્ક્રમણ સ્વરૂપ પર લક્ષ આપવાથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે,
 આસપાસના પદાર્થના ગુણ ધર્મ ઈલાદિનું મનુષ્યને પ્રાથમિક સ્થિ-
 તિમાં જે અનિશ્ચિત અને અસંબદ્ધ જ્ઞાન છે તેમાંથી જ તેની
 નીતિ વિષેની દૃષ્ટિને બેઠાં બેઠાં બનેલી ગઈ હશે, અને પ્રથમ તે અ-
 સ્પષ્ટ ને અવ્યવસ્થિત હોઈને પછી તે ધીમે ધીમે સ્પષ્ટ ને વ્યવસ્થિત
 થવા માંડી હશે. નીતિ દૃષ્ટિનાં એને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આવવા
 માંડે તે વખતેજ નીતિ વિચારો બીજા વિચારોથી ભિન્ન છે એ વિષે
 અધે દૃષ્ટિના મનુષ્યના મનમાં આવવા માંડી હશે. લાં સુધી નીતિ
 વિચાર બીજા વિચારમાં ગુંથાવલા રહીને પછી દળવે દળવે જુ-
 દા પડતા થવા હશે, અને આમજ જતાં મનુષ્યની કેટલીએક માન-
 સિક ઉત્પત્તિ થયા કેડે તેમને કેવળ સ્વતંત્ર જ્ઞાન મળેલું હશે.

નીતિ વિચાર કેવી રીતે પ્રકટ થયા એ મનમાં આણીએ એટલે તેમનામાં જે ધોટાળો જણાય છે તે વિષે આશ્ચર્ય લાગશે નહિ. મનુષ્ય સમાજની ઉત્પત્તિ થતાં આરંભમાં તો આ ધોટાળો વધારે જ હોવાનો, અને સુધારાની સાથે જો કે તે ઉત્તરોત્તર કમી થતો ગયો હશે તોપણ મનુષ્યની હાલની અર્ધવટ સુધારાની સ્થિતિમાં હજીએ તે ધણે અંશે જાણી રહેલો હોવો જોઈએ. આમુક વર્તણૂક યોગ્ય અથવા અયોગ્ય છે એવી સમજૂતી અનેક કારણોથી બને છે; અને સમાજની વ્યવસ્થામાં અથવા લોકોના વ્યવસાયમાં ફેરફાર થાય એટલે તે સમજૂતીમાં પણ ફેરફાર થાય છે. આવી સમજૂતીનો હાલમાં પણ સુકાળ હોવાથી હાલના નીતિ વિચારોમાં ધણો ગરબઝાટ દેખાયા વગર રહેતો નથી.

પ્રથમ નીતિ વિષયની જાવનાના જે મુખ્ય વિભાગ છે તેમનો વિચાર કરી તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી પરસ્પર વિરુદ્ધ કલ્પના અને સમજૂતી તરફ નજર કરીએ.

શરૂઆતમાં, નીતિને ધર્મથી જુદું અસ્તિત્વ હોતું નથી. પ્રાયશ્ચિક સ્થિતિમાં ધર્મ અને નીતિ એ બેમાં માણસથી તફાવત પાડી શકાતો નથી, માટે તે નીતિ વિચારોનો ધર્મ વિચારમાંજ સમાવેશ થયેલો હોય છે. ધર્મનું પ્રથમ સ્વરૂપ કહીએ તો ‘પૂર્વજોની પૂજા’ એ છે. આ સ્થિતિમાં મનુષ્યની નિલના વ્યવહારમાં જે દૂર દૃષ્ટિ દેખાય છે, તેજ તેના ધર્મ સંબંધી આચરણમાં પણ દેખાઈ આવે છે. આપણા પૂર્વજોના આત્માને અન્ન વગેરે આપીને તેમને તપ્ત કરવાના તે, તેઓ આપણા ઉપર સંકટ લાવે નહિ, અથવા આપણા ઉપર સંકટ પડે તો તેમાંથી આપણને છોડાવે, તથા જીજ્ઞા પ્રકારે આપણું કલ્યાણ કરે, એટલા માટેજ.

સ્ત્રીસોનમાં વેદા જાતના જગલી લોક છે. તે લાંના મૂળના રહેવાશી હશે. તે લોકોના દેવ કહીએ તો જૂતયોનીમાં દાખલ થએલા તેમના પૂર્વજો છે. એ લોકો જૂતોને બલિદાન આપતી વખત નીચેના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરના માણસ પડે છે. “આવ અને બલિનું સેવન કર. તું જીવતો હતો સારે જે પ્રમાણે અમારૂં પોષણ કરતો હતો તેજ પ્રમાણે હમણાં પણ કર.” બીજે કાઈ પ્રસંગે મરનારનો આત્મા સારો શિકાર મેળવી આપે એવી તે ઈચ્છા કરેછે, અને તેટલા માટે તેની કાંઈ માનતા માને છે. આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં વસનારા જુજુ નામે લોક છે, તે પણ જૂત પ્રેતની પૂજા કરનારા તથા તેમને બલિ આપનારા છે. મરણ પામેલા મનુષ્યો જૂત થાય છે ને તેમને અન્નોદકાદિ આપ્યાં નહોય તો તે પોતાના સગા સંબંધી તે ત્રાસ આપે છે એમ તેમને લાગે છે. પોતાના કાઈ પણ સગા સંબંધીને માટે બલિદાન આપ્યું નહોય તો તે પોતાને તિક્ષ્ણ શબ્દોથી ટાંચે છે અને મારે છે એવાં તે લોકોને સ્વપ્નાં પણ આવે છે. સ્વપ્નાંમાં તે સગા સંબંધી આવીને કહેછે કે, “મને માંસ ખાવાની ઈચ્છા થઈ છે.” આવું સ્વપ્ન જોને આવ્યું હોય તે સ્વપ્નાર્માંજ ઉત્તર દે છે કે, “મારી પાસે બળદ નથી. ઘેર રાખવાની જગામાં તને બળદ દેખાય છે?” આ જવાબનો પાંધરોજ પ્રત્યુત્તર મળે છે કે, “તારી પાસે એક બળદ છે પણ તે મારે જોઈએ છીએ.” આસ્ટ્રેલિયાનો જાદુગર કોઈ સારો પારધી મરી જાય ત્યારે લોકોને આસપાસ એકઠા કરેછે, અને તેનાં વખાણ કરીને તેનું પ્રેત પાસે પડેલું હોય તેની પાસે જઈને તે શું બોલે છે, એ સાંભળવાનું બાનું કરી લોકોને કહેછે કે, તેજુ અને કહ્યું છે કે, તે પારધીના ચતુરનું સારી રીતે વેર ભેસી તો તે તમારૂં કલ્યાણ કરશે. તેજુ અને વચન આપ્યું છે કે, “એમ થશે તો હું આપણી ટોળીના લોકોને ત્રાસ દઈશ નહિ,

તેમને ખીવડાવીશ નહિ, તેમને બૂઠાવીને આડે રસ્તે દોરીશ નહિ, તેમનામાં રોગચાળો ફેલાવીશ નહિ, તેમજ રાત્રિએ ખીહામણા શબ્દ સંભળાવીશ નહિ.” આ થોડા દાખલા આપ્યા છે તે ઉપરથી તેવી સ્થિતિના ખીજ લોકો વિષેની કલ્પના થઈ શકશે. ઘણું કરીને જંગલી લોકોની સમજણ એવી હોય છે કે, મુઝેલાં માણસોનાં શરીર જો કે નાશ પામ્યાં તોપણ, તેમના આત્મા ભૂત રૂપે અહીં તહીં ફરતા હોય છે, અને જીવતા મનુષ્યનું સાઈ ખોદું કરવું એ તેમના હાથમાં હોય છે. જેમના ઉપર તે ભૂતો તુષ્યમાન થાય છે તેમનું તે કલ્યાણ કરે છે, અને જેમના ઉપર તેમનો ક્રોધ થાય છે તેમને તેઓ ત્રાસ દે છે. એવી સમજણને લીધે જંગલી લોકો ભૂતને અત્ર પાણી તથા વસ્ત્રો આપે છે અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું કબુલ કરીને મદદને વાસ્તે તેમની પ્રાર્થના કરે છે.

ધર્મની મૂળ સ્થિતિમાં પ્રત્યેક કુટુંબનાં મનુષ્ય પોતાના પિત્રીને તૃપ્ત કરવા સારજ બલિ વગેરે આપે છે. તે સ્થિતિમાં કુટુંબનાં મનુષ્યોનો માત્ર પરસ્પર સંબંધ હોય છે. અને જુદાં જુદાં કુટુંબો એક ખીજ સાથે ત્રાહીત તરીકે અથવા શત્રુ તરીકે વર્તે છે. આગળ જતાં લડાઈ વગેરેને વાસ્તે અનેક કુટુંબો એક સરદારના હાથ નીચે રહેવા માંડે છે; એટલે તે સરદારથી સર્વ મનુષ્ય ખીવા લાગે છે. આવી રીતે તે સરદારનો તાપ તેના જીવતા સૂઝી કાયમ રહે છે એટલું જ નહિ, પણ તેના મૃત્યુ પછી પણ તેનો આત્મા ભૂતયોનિમાં દાખલ થઈને તે આપણને ત્રાસ આપશે એમ તેમને જાણ લાગે છે. એટલા માટે બલિ આપીને પ્રાર્થના કરીને અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવાનું કબુલ કરીને તેને પણ તૃપ્ત કરવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પરાક્રમી પુરૂષે ચોદા અથવા રાજ્ય કર્તા ત-

રીકે લોકોના મનમાં ખીક અથવા પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાથી તેના આત્માને ખુશ રાખવાની તેમના મનમાં પ્રયત્ન ઈચ્છા પેદા થઇ હશે. અને જીવતાં, કાયદા અથવા ટુકમના રૂપે તેણે જે પોતાની મરજી બતાવી હશે તેજ પ્રમાણે ચાલવા તરફ તેમની પ્રવૃત્તિ થઇ હશે. ધણા લોકોને જીતીને જેણે વિસ્તારવાળું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હોય તે રાજા વિષે તે સમયના લોકોના મનમાં વિલક્ષણ ભય તથા પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થયાં હશે. અને તેના સર્વ શક્તિમાન આત્મા અગાડી કેવળ નમ્ર થઇને તેને શરણુ થવું એ તેમને અતિ આવશ્યક લાગ્યું હશે. પરાક્રમી પુરુષોના આત્માના શક્તિમાનપણા વિષે દૃઢ નિશ્ચય થયા પછી તેમનેજ માણસ 'દેવ' કહેવા લાગ્યા હશે. ધર્મ વિચારની મજલ અહીં સુધી પહોંચ્યા પછી દેવોની એટલે પ્રાચીન મહાપ્રતાપી રાજાઓની આગ્રાને અનુસરીને ચાલવું એ સારી ને યોગ્ય રીતભાત, અને તેથી વિરૂદ્ધ ચાલવું એ ખોટી ને અયોગ્ય રીતભાત એવી સમજણુ ઉત્પન્ન થવી એ સ્વાભાવિક છે.

સર્વ લોકોમાં ઉત્ક્રમણની આ પાયરીઓ દેખાય છે. દક્ષિણ પાસિફિક મહાસાગરમાં ફ્રીડલી બેટનો સમૂહ છે તેમાં ટોંગા નામનો બેટ છે ત્યાંના લોકો વિષે આરીનર લખે છે કે:—

“સુધરેલા દેશમાં જે કેટલાંક ફૂલની અપરાધમાં મથુના થાય છે, તે વિષે ધણે પ્રસંગે આ લોકને કાંઈ જ લાગતું નથી. તે કૃત્યોથી માત્ર દેવ, સરદાર અને વૃદ્ધ મનુષ્યો એમનું જ અપમાન ન થાય એટલે બસ.”

પશ્ચિમ આફ્રિકામાં ગોલ્ડ કોસ્ટ (સોનાનો કિનારો) નામે ઇંગ્રેજ લોકોની એક વસાયત છે. ત્યાંના મૂળના લોકો વિષે મેન્ર એલીસ સાહેબે જે હકીકત આપી છે તેમાં તેણે લખ્યું છે કે, દે-

વોતું અપમાન કરવું તથા તેમને બલિદાન વગેરે આપવાના કામમાં ગફલત કરવી એ બાબતમાં જ માત્ર પાપ યાપ છે. પાપ નામે ખીન્તુ કાંઈ નથી. તે કહે છે કે:—

“ માણસો એક ખીજનો ભયંકર અપરાધ કરે તોપણ આ લોકોના દેવોને વચ્ચે પડવાનું કંઈ પણ કારણ જણાતું નથી. તેઓ આવા અપરાધ શાંત પછે જોયા કરે છે. આવા અપરાધો બદલ એક ખીજને શિક્ષા કરવી એ મનુષ્યનું કામ છે, અને તે કામ તેમણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે બજાવવું એમ તેમને લાગે છે. સુધારણાના માર્ગમાં જેઓ વધારે આગળ ગયેલા છે તે લોકોના દેવોને મનુષ્યના એક ખીજના બ્યવહારમાં પણ મન ધાલવાની ઇચ્છા થાય છે, અને ખોટું આચરણ કરનારા મનુષ્યો ઉપર તેમને ક્રોધ આવીને તે તેમને શિક્ષા કરે છે. પરંતુ આ લોકોના દેવોને શુરસો આપવા જેવાં કારણો કહીએ તો તે તેમના તરફ દુર્લક્ષ કરવું, તેમના સામર્થ્ય વિષે સંશય લાવવો, અથવા તેમની ઘેઠડી કરવી, એ છે. ”

દેવો અથવા ખીત્રીઓનો પોતાના ઉપર શુરસો ન થાય માટે તેમનું સન્માન કરવું, અને તેમને માનતા આપી ખુશ રાખવા, એ ઉપરાંત ખીજનું કાંઈ ધર્માચરણ નથી, એવી તે લોકોની સમજણ ઉપરનાં ગિદાહરણોથી જણાય છે. આ પાયરી છોડીને લગાર ઉપરની પાયરીએ ગયા એટલે જે વર્તણૂકને આપણે નીતિ કહીએ છીએ તેનો ધર્મ વિષયની કલ્પનામાં સમાવેશ થયેલો દેખાય છે. આ રિયતિમાં ધર્માત્મા પાળવાનો મુખ્ય હેતુ ઈશ્વરને સંતુષ્ટ કરવો એજ હોય છે. આત્મીન એકિસકન લોકમાં માળાપ પોતાનાં છોકરાંને કેવા પ્રકાર નો ઉપદેશ કરતાં તે બતાવતે સુરીટા નામે સ્થાનીયકં ગ્રંથકાર

કેટલાક નમુના આપ્યાછે, તે એ છે કે:-

“તું કોઈને એર દેતો નહિ, કેમકે દેવે ઉત્પન્ન કરેલા પ્રાણીને મારવાથી તું દેવનો ગુનેહગાર થઈશ. તારો અપરાધ ઉધાડો થઈને તને શિક્ષા પશે અને તેજ પ્રમાણે તારે મરણ ભોગવવું પડશે.”

“તું કોઈને દુઃખ દેતો નહિ, બિચારને રસ્તે જતો નહિ, અને એશઆરામ કરતો નહિ, એશઆરામ એ નીત્ય દુર્ગુણ છે. તેના નાદે લાગેલા માણસનો બધી રીતે નાશ થાયછે તથા તેવી રીતે વર્તનારા ઉપર દેવોનો પણ કોપ થાય છે.”

“નમ્ર થા, નમ્રતાથી ધર્મરની પ્રીતિ સંપાદન થાય છે તથા બળવાનને વશ કરી શકાય છે.”

મનુષ્યની વર્તણૂકનું સારાપણું કેવળ ઈશ્વરની ધમ્જાને આધીન હોય છે. એ મત હિંદુ લોકોના અંધમાં ધણો સ્પષ્ટરીતે વર્ણવેલો છે, શૌંકલ કહેછે કે, “દેવે જતાવેલા નિયમો પાળવા એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય હોવાથી પાપ કરવું એ દેવની સામુ ખંડ કરવા સરખું છે.” ધર્મની આગ્રા, એ દેવની આગ્રાછે માટે તે પાળવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાયછે એવું તેમના અંધમાં વારંવાર કહેલું છે. લેવિહટીકસ કરીને ખાપબલના જુના કરારમાં એક પુસ્તક છે તેમાં હિંદુ લોકોની ધર્મ સંબંધી વિધિ વગેરે કહેલું છે, તે પુસ્તકમાં લખે છેકે:-

“મેં કરેલા જે જે કરાવો હશે અને મારા કરમાવેલા જે જે હુકમો હશે તેજ તમારે માનવા જોઈએ. હું સર્વેશ્વર હોવાથી તમારો દેવહું, તેથી મારાજ હુકમો પાળવા જોઈએ.”

આના પછી લખેલા અંથો ઉપરથી પણ આ તેમના વિચાર જણાઈ આવે છે. યુગ્ય કહે છે કે, બુદ્ધ ઓફ વુધસડમ (ગાનનું પુસ્તક) એ નામના અંધકર્તાનો એવો મત દેખાય છે કે:- “ઈશ્વરની ધમ્જા પ્રમાણે ચાલવું એજ સદ્ગુણ.” તેજ પ્રમાણે વળી

એક દીકાકાર કહે છે કે:— " એકલિખિચારિટકસ પુસ્તક હવેથી નીતિએ વર્તવાનો મુખ્ય હેતુ દેવની આજ્ઞા પાળવી એનું નજીયા છે. "

વર્તનનાં પરિણામ સારાં થશે કે ખાટાં થશે એ તપાસીને તેનું સારાપણું અથવા ખોટાપણું ઠરાવવાનો વિચાર તે વખતે ભોંકોના સ્વભામાં પણ આવતો નહિ. જે વર્તણૂક દેવની ગરજ પ્રમાણે હોય તે સારી અને જે તેની ગરજ વિરૂદ્ધ હોય તે ખોટી. આ સમજણ હિંદુ ભોંકોના વિચારમાં કેટલી દૃઢ થઈ ગઈ હતી તે તપાસવું હોય તો દેવના હુકમ પ્રમાણે ચાલનારા ભોંકોને ખતાવેલી બક્ષિસની લાલચ, તથા તેની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ ચાલનારાને ખતાવેલો શિક્ષાનો ભય એ જોવાં. દેવે દારેલે ગામે ચાલનારા ગતુઓને ધણી સંતતિ અને સંપત્તિ મળશે એવા ઠેકાણે ઠેકાણે દીવાસા આપેલા છે; અને જે વાતમાં નીતિનો કાંઈ પણ સંબંધ નથી તેમાં પણ દેવની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ લગાર પણ મંગલ પડતું, કે મિશ્ર જ્ઞાનો ભય ધામેલો છે. શૂંતા ન કરવી તથા ગતુઓની મજબૂતી કરવી એ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં અગ્રિય પામ્યાનેવાં છે, તેમજ માનવ સંતતિક નીતિ-સાથે બીજાકુલ મંજૂર નથી, માનવ મંજૂર નથી માટે સખ શિક્ષા કરેલી છે.

વધીર્હિ દસ્યુ ધનિનં ધનેનૈં એકચરન્નુંપશાકેભિરિદ્ર ।

ધનોરધિ વિપુણક્તે વ્યાયન્નયજ્વાનઃ સનકાઃ પ્રેતિમીયુઃ ॥

પરાચિચ્છીર્ષા વૃદ્ધજુસ્ત ઇંદ્રાયજ્વાનોયજ્વભિઃ સ્પર્ધમાનાઃ ।

૧. ૩૩. ૪, ૫.

અર્થ,

હે ઇંદ્ર, પ્રોત્સાહન (વિવેશાનંદ) આપવાને મહ દેવ પાસે
છતાં તેં પોતાના તિવ્ર વજ્રથી ધનવાન વૃત્રનો નાશ કર્યો. તારા
ધનુષ્યના પ્રભાવથી તે (વૃત્રના અનુયાયી) સર્વ દિશામાં ગયા તે પછી
યજ્ઞ ન કરનારા સનક મર્ષ્ય પામ્યા. હે ઇંદ્ર, યજ્ઞ ન કરનારા તે (ઇંદ્રના
અનુયાયી) યજ્ઞ કરનારા સાથે લડતી વખતે તેમને મોં ફેરવીને
પાછું જવું પડ્યું.

નાન્તા છ ? મેઽવસે સ્પર્ધંતે રાયો અર્યઃ ।

તૂર્વંતો દસ્યુમાયવો વ્રતૈઃ સીક્ષંતો અગ્રતં ॥

૬. ૧૪. ૩.

અર્થ,

હે અગ્નિ, તારા શત્રુઓનાં ધન શત્રુઓથી દૂર થઈને તારાં સ્તવન
કરનારાનું રક્ષણ કરવાને વાસ્તે પોત પોતામાં સ્પર્ધા કરે છે. તારાં
સ્તવન કરનારા લોકો તારી સ્તુતિ ન કરનારા શત્રુ સાથે લડતી
વખતે વૃત્રોની (તારા સ્તોત્રોની) સહાયથી તેમનો પરાજય કરવા-
ને ઈચ્છે છે.

ઘાચસ્પર્તિં વિશ્વકર્માણમૂતયે મનોજુવં વાજે અદ્યા હુવેમ ।

સ નો વિશ્વાનિ હવનાનિ જોપદ્વિશ્વશંભૂરવસે સાધુકર્મા ॥

૧૦. ૮૧. ૭.

અર્થ.

મંત્રોના સ્વામી, વિશ્વના ઉત્પન્ન કરનાર અને મન વેગથી ગમન કરનાર એવા જે દેવ તેમને તૃપ્ત કરવાને અમે આજ યજ્ઞમાં આહુતી આપીએ છીએ. તે સુખના ઉત્પાદક અને સાધુ કર્મ કરનારા દેવ અમારા રક્ષણ વાસ્તે, અમારા હવનનું સેવન કરો.

गव्यंत इंद्रं सरूपाय विष्णवे अश्वार्यंतो वृषणं वाजयंतः।

जनीयंतो जनिदामसितोतिमा क्यावया मौडवते न कोशा।
૪. ૧૭. ૧૬.

અર્થ.

ગાય, ઘેડા, અત અને ઝીઝો એમની ઈચ્છા કરનારા અમે વિષ્ણુ તે, ઈન્દ્ર પૂરી કરનારા, ઝીઝો આપનારા અને રક્ષણ કરનારા ઈન્દ્રનું સ્તવન કરીએ છીએ.

આ સર્વ ઠેકાણે ફળ મળવાની ઈચ્છા સ્પષ્ટ દેખાય છે. પહેલા ઉદાહરણમાં તે સ્પષ્ટ છે પરંતુ યજ્ઞ કરનારનો જય થયો ને યજ્ઞ ન કરનારા નાશી ગયા અને મરી ગયા એ કહેવાથી યજ્ઞના ફળનો જ ધ્વની ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈન્ડિયન લોકો પણ દેવની પાસે એવાજ પ્રકારના અદલા ખાદ્યાના વ્યવહાર કરવાની ઈચ્છા કરતા. ઈન્ડિયન રાજ રામચંદ્રીસે એક પ્રસંગે આમન દેવની મદદ માગી. તે વખતે તેણે સો બળદના જે અનેક યજ્ઞ કર્યા હતા તે દેવને સંભારી આપ્યું. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં પણ એવા પ્રકારની સમજણો હતી. ગ્રીક લોકોના ઈલિયડ નામે કાવ્યમાં આ બાબતનાં અનેક ઉદાહરણો છે. ક્રીસ્ટીસે એક વાર અપોલો દેવનું (સૂર્યનું) દેવળ સુશોભિત કર્યું હતું. આ પુ-

ન્ય કૃત્યને બદલે દેવ ઉપર પોતાનો હક્ક થયો છે એમ તેને લાગતું હતું, અને પોતાના શત્રુનું વેર લેવાને વાસ્તે જે વખતે તેણે અપાશોની પ્રાર્થના કરી તે વખતે તે પોતાનો આ હક્ક બતાવ્યા વગર રહ્યો નથી. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે મનુષ્યના આચરણનાં જે સારાં કે નહારાં પરિણામ થાય છે તે, સૃષ્ટિ નિયમોના અનુરોધથી નથી થતાં પણ તે આચરણ ઇશ્વરને પસંદ છે કે નથી તે પ્રમાણે તેણે પ્રસક્ત થવા દીધેલાં એવી શોકોની સમગ્રુત હોય છે.

ધૂરોપના ઇતિહાસમાં જે કાળને અધ્યયુગ કહે છે. તે કાળમાં ધૂરોપના શોકોની સમજણ પણ એવા જ પ્રકારની હતી, એ લાંના શોકોનો ઇતિહાસ જોને થોડો ધણો માલમ હશે તેને કહેવાની જરૂર નથી. તે વેળા યુદ્ધમાં મદદ કરવા માટે શોકો ઇશ્વર સમાન માનેલા સાધુઓની પ્રાર્થના કરતા, પોતાના અપરાધોની ક્ષમા માગવાને અને પાપ ધોવાને ઇશૂખિસ્તની મા જે કુમારિકા મેરી તેનાં દેવળ બાંધવાની બાધા રાખતા અને મોક્ષ પ્રાપ્તિ સારૂ પવિત્ર સ્ત્રોતોની યાત્રા કરતા અથવા ધર્મ યુદ્ધમાં જઈ પોતાથી બને તેવી ચાકરી કરતા. અને આ સર્વ બાબત કરતી વખતે હિંદુ શોકો પાસેથી લીધેલી પહેલાંની કલ્પના—ઇશ્વરની આગાઓ જે પાળતી તે ઇશ્વ-

રની આગાઓ છે માટે જ--હતી. તથા આ કલ્પનાની જોડીદાર કલ્પના પણ તેમના મગજમાં ઠસેલી હતી. તે એકે સારી નરતી જે વાત અને છે તે ઇશ્વરની ઇચ્છાનું પરિણામ છે પણ કોઈ સ્વાભાવિક કારણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કાર્ય નથી. આ બીજી કલ્પના મનુષ્યના મનમાં પૂરું રીતે ઠસ્યા સિવાય તેના હાથથી ઉપર કણાં તેવાં કામ થવાનાં નહિ. પ્રાચીન લોકોમાં ગુલામોને મુક્ત કરતી વખતે જે મંત્રોચ્ચાર કરવાની રીત હતી તે ઉપરથી પણ તે કાળની મનુષ્યની સમજણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. " સર્વ શક્તિમાન દેવની બીકથી અને મારા આત્માને સુખ થાય તે માટે હું તને મુક્ત કરું છું. " અથવા " મારાં પાપ ધોવાય તે માટે હું તને છોડું છું. " આવા અર્થના તે મંત્ર હતા. હાલના વખતમાં પણ આ કલ્પનાનો શેષ ધણા લોકોના મગજમાં રહેલો છે. કેવળ ઇશ્વરની સૈકામાં પાલેસ્ટાઇન પ્રાંત મુસલમાન લોકોના હાથમાં આવ્યો, અને તેઓ તે ઠેકાણે રાજ કરતા થયા, તેથી ખ્રિસ્તી જનાણાઓ ઉપર હિંમત કરવા લાગ્યા. બસે ત્રણસે વર્ષ સુધી આ વાતની કોઈએ કોઈ બહુ દાદ લીધી નહિ, પરંતુ આગળ જતાં કેટલાએક ખ્રિસ્તી સાધુઓએ આખા યૂરોપખંડમાં ફરીને એ તરફ એ વાતની ખરી માહિતી જણાવી દીધી, અને અનેક ખ્રિસ્તી રાજાઓનાં પણ મન તે તરફ વાળ્યાં, સારે કેટલાક રાજાને સરદારો સૈન્ય લઈને પાલેસ્ટાઇન પ્રાંત મુસલમાનો પાસેથી છોડાવવા સાર નીકળ્યા. આ રીતે ૧૧ મા સૈકાની આખરે ધર્મયુદ્ધોની સરખાતે યર્ષ. આ લડાઈએ બસે વર્ષ સુધી ચાલી. તે યુદ્ધ સાર પૈસાની મદદ કરવી અથવા લશ્કરમાં સિપાઈની નોકરી કરવી એ મોટો પુન્યનું કામ સમજવામાં આવતું હતું.

ધૃત્તાથી યોગ્ય અને અયોગ્ય ઠરેછે સારું નરતું થાયછે, એવી સમજ હજી સામાન્ય લોકમાં જ છે એમ નથી, પરંતુ ધણા ધર્મ શાસ્ત્રવેત્તા તથા નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાના મનમાં પણ તે છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં મરુ પા-મેલી સ્ત્રીની એન સાથે એટલે સાળી સાથે વિવાહ કરવો ધર્મ વિરુદ્ધ અને ગેરકાયદે માને છે. આ વાતને કાયદેસરપણુ આણવાને માટે 'પાર્લામેન્ટ'માં જે વખત સુચના આવી, તે વખતે મોટા ધર્માધિકારીએએ જે ધાંધળ મચાવી મૂકી તે ઉપરથી તે લોકોની સમજણુ અધાપિ સુધી કેવી છે, તે જણાઈ આવે છે. નીતિ શાસ્ત્રવેત્તાની સમજતું અવલોકન કરવું હોય તો તેમની નીતિ અંગે ઉપરની ટીકા ને વાખ્યાનોનું અવલોકન કરવું. વિશેષ કરીને કેવેકર પંથના અનુયાયી જોનાથન હાયમન્ડ એનું પુસ્તક જોવું. નીતિ તરીકે માની લીધેલી કેટલીએક વાતો સદી નિયમોને અનુસરીને તેથી થનારા પરિણામો તરફ નજર કરતાં જરૂરની છે અને કેટલીક જરૂરની નથી એવા પ્રકારની કાંઈક કલ્પના ધણા દિવસથી લોકોના મનમાં ઘોળાયા કરે છે, તોપણ સાધારણપણે લોકોની સમજ એવી છે કે, નીતિનું મૂળ સદી નિયમમાં નથી પણ ઇશ્વરની ઇચ્છામાં છે.

યૂરોપના લોકોની પહેલાંની ને હાલની સમજ આવી છે તેજ પ્રકારની સમજ ધણુંકરીને સર્વત્ર જણાયછે. સાં મધ્ય કાળમાં જે બાબતો બનતી હતી તે હાલમાં પણ ઘણે ઠેકાણે મોટા પ્રમાણમાં બને છે. યૂરોપમાં હાલ એવી વાતો બને છે ખરી પણ તેનું પ્રમાણ ઘણું કમી થયું છે પરંતુ આપણા દેશમાં તો તે હજી વધારે છે. આપણે જે ધર્મકૃત્તો કરીએ છીએ તેમાં કેટલાંએકનો ઉદ્દેશ આપણને ઐહિક (આ સંસારનું) સુખ પ્રાપ્ત થવું એ છે, અને કે-

ટલાંકનો ઉદ્દેશ આપણાં પાપ ધોવાય તથા મોક્ષ મળે એ હોય છે. સૃષ્ટિના નિયમો અને તે ચક્રી ચનારાં કાર્ય એમની કલ્પનાથી આપણા ઉપર હજી મોટું પરિણામ થયું નથી એવું કહીએ તોએ શાસે. જે કંઈ બને છે તે સર્વ ઈશ્વરેચ્છથીજ થાય છે એવી આપણી દૃઢ સમજ હોય છે. જાડનાં પાંદડાં હાસે તો તેપણુ ઈશ્વરની મરજી વગર હાલતાં નથી એવું આપણે કહીએ છીએ, આ ઉપરથી ઈશ્વરની ઈચ્છા એ જાડનાં પાંદડાં હાલવાનું કારણ છે, તેનું કારણ પવન નથી, એવો આપણો મત સ્પષ્ટ દેખાય છે. આટલી નજીવી વાતમાં પણ જ્યારે આપણે ઈશ્વરની ઈચ્છાને આણીએ છીએ ત્યારે નીતિનો ઉગમ ઈશ્વરની ઈચ્છામાં છે એવો આપણો મત હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

પ્રાચીન લોકોના પુરાણમાંથી તથા હાલના જંગલી લોકોની દંત કથામાંથી દેવ આદિનાં યુદ્ધો વિષેનાં વર્ણન મળી આવે છે. એ યુદ્ધો કેટલેક પ્રસંગે પોતપોતામાંજ થયેલાં છે, અને બીજે પ્રસંગે બીજા શત્રુ સાથે થયેલાં હોય છે. સ્કાંડિનેવિયન, માંગોલિયન, હિંદુ, આસિરિયન ગ્રીક ઇત્યાદિ લોકોના જવાન દેવોના યુદ્ધમાં હમેશાં જ્ય થતો એમ નથી, તથાપિ દેવોની દૈલો ઉપર અને દેવો પૈકી કેટલાએકની બીજા ઉપર જે સરસાધ સ્થાપિત થતી તે કેવળ યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરીને શત્રુને હરાવ્યાથીજ થતી. ક્રિષ્ણ લોકોમાં આ પ્રકાર જહુ નથી, તથાપિ તેમના દેવ પંચ પ્રલક્ષ રીતે નહિતો પરાક્ષ રીતે શત્રુને હરાવનારા છે એવું વારંવાર લખેલું મળી આવે છે.

પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં અને દંત કથાઓમાં જેમનાં વર્ણન મળી આવેછે એવા દેવત્વ પામેલા પરાક્રમી રાજા તથા યોદ્ધા જે વખતે

તે પ્રમાણે સરાસરીનો લોકોનો વિચાર બને ત્યાં સુધી, તે કમ
 ચાલે જાય છે. તેનાં ઉદાહરણ કોઈ પણ સમાજમાં જોઈએ તેટલાં
 મળી આવે છે. ખ્રિસ્તી લોકમાં રવિવારે બપોરનાં કામ કરવું, એ
 પાપ ગણાતું અને ધણા લોકોનો એ સમજણ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ
 હતો, પરંતુ હાલના ઉત્તરના વખતમાં ધણા લોકોને રવિવારને
 દિવસે કામ કરવાની જરૂર પડવાથી દીન પ્રતિદીન લોકોની સમજ
 બદલાતી ચાલી અને હવે રવિવારે કામ કરવામાં કંઈ પણ પાપ
 નથી એમ સામાન્ય લોકોને પણ લાગે છે. હજી પણ ધર્મ કાર્ય
 સિવાય ખીજા કામ રવિવારે કરવામાં પાપ છે એવું ધણા ગણ
 ખ્રિસ્તી લોક કહેશે પરંતુ એ તેમનું કહેવું ફક્ત મોઢાનું છે.
 તેમની સમજૂતી ખરેખર બદલાયેલી છે. એ વાત તેઓને
 મિત્રાંકપણે રવિવારે કામ કરતા જોઈએછીએ તે ઉપરથી જણાઈ
 આવે છે. જુદી જુદી સમાજો જે વખત એક ખીજાને શત્રુ સર-
 ખી જુએ છે ત્યારે શત્રુની હાની કરનારાં જે જે વર્તન હોય તે
 કેવળ યોગ્ય જ નહિ, પરંતુ તેને પ્રશંસા કરવા જેવાં માનીને
 તેની કર્તવ્યમાં ગણના થવા માંડે છે; ખીજા કોઈ પણ ગુણ કરતાં
 શત્રુ લોકોનો નાશ કરવામાં બતાવેલું કૌશલ્ય વધારે વખાણવામાં
 આવે છે; શત્રુનાં ઘર બાળવાં અને પ્રાંતના પ્રાંત ઉગડ કરવા
 એ કામ અભિમાન કરવા જેવાં ગણાય છે; વગી મારેલા
 લોકોના માધાના મોટા ઢગલા કરી રાખવા અથવા ખીજાં એવાં
 ક્રોધતાં ચિન્હ રાખવાં, તેમાં જીવ પામેલા સરદાર અને તેના
 અનુયાયીઓ એટલું; તો ડાળ બતાવે છે કે, તે ઉપરથી, પોતે
 ખરેખરા મહાના કૃત્યો કરેલાં છે એમ તેમને લાગતું હોય
 એવું જણાય છે.

આવા પ્રકારના વિચાર ને મનોવિકાર પ્રાચીનકાળનાં કાવ્યોમાં તથા ઇતિહાસમાં ધણા પ્રમુખપણે દેખાઈ આવે છે. મનુષ્ય સમાજની ઉન્નતિ ચાલતાં છતાં આ વિચારમાં ધણો દરક થએલો દેખાઈ આવતો નથી. હજી પણ મનુષ્યનો આ સંબંધી વિચાર ધણું કરીને પહેલાંના સરખો છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ધર્મ મુસ્તદોમાંના લખેલા ને વાખ્યાનને પ્રસંગે લોકોને ઉપર બતાવવાના વિચાર એક બાજુએ મૂકીને, ખરેખરી મનુષ્યના મનની સ્થિતિ કેવી છે એ જોઈએ તો, ઉપર કહેલી વાતની સમતા ધ્યાનમાં આવશે. ધણાખરા લોકોના મનમાં સઘળા સદ્ગુણોમાં શૌર્યને પ્રથમ સ્થાન મળે છે. કેવળ અન્યાયથી અને દુષ્ટપણાથી ઉપસ્થિત કરેલાં યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામનારા સરદારો વિષે પણ લોકોના મોંમાંથી પ્રશંસા ઉપર નીકળેલા શબ્દો જોઈએ તેટલા સાંભળવામાં આવે છે. રણક્ષેત્રમાં મર્યાં ચાપ એના જેવું બીજું કંઈમ મર્યાં નથી એવી આપણી પણ પહેલાંથી સમજીતી હતી ને તેને સ્વરાજ્યની વખતે પ્રકાશ પડેલો હતો. હાલમાં મુઘરેલા મણાતા ચૂરોપિયન મુલકોની જગતમાં ચારે તરફ જે રાજ્ય રાજની શીરજેરી ચલાવેલી છે તે, તે તે મુલકોમાંના ધણા લોકોને માન્ય છે. અને નિરપદવી લોકોના દેશ હાથ કરતી વખત ગરીબ નિરઅપરાધી લોકોની કતલ ઉઠાવવાના જે પ્રસંગ આવે છે તેની વિરૂદ્ધ કોઈ અક્ષરે કાઢતું નથી.

અત્યાર સુધી નીતિ વિષયની ભાવનાનો એક પ્રકાર લલો. આ ભાવનાથી પોતાના કિંવા પોતાના લક્ષ્યતા વળમતાના ક્ષયદા સાર પારકાની સાથે ગમે તે પ્રકારની તર્તણૂક કરવાને હરકત નથી એવા અર્થની સમજીતીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યની ઉન્નતિમાં નીતિના આ ભાગનોજ ઉદય પહેલો થએલો દેખાય છે. યુદ્ધકાળમાં

તો ખીજા વિચારને ઘણું કરીને અવકાશજ મળતો નથી. નીતિના આ ભાગને ' બહિર્નીતિ ' અથવા ' સત્ત્વભાવાત્મક નીતિ ' એવાં નામ આપીએ. બહિર્નીતિ એ નામ આપવાનું કારણ આપણી સમાજની બહાર જે લોકો હોય છે તેમને એ વિચાર લાગુ પડવાના હોય છે. પહેલા ભાગના નામ ઉપરથીજ નીતિના ખીજા ભાગની કલ્પના થઈ સકશે. પોતાના (સ્વકીય)ની સાથે સહકાર્થથી રહેવું ને જીવી કરીને એક ખીજાને મદદ થાય એવી રીતે તેમની સાથે વર્તન કરવું એની પણ ધ્વજા મનુષ્યના મનમાં પેદા થાય છે ને તે ધોરણે વળી એક દિશાએ નીતિવિચારની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. નીતિના આ ખીજા ભાગને ' અંતર્નીતિ ' અથવા ' મિત્રભાવાત્મક નીતિ ' એવું નામ આપીએ. અંતર્નીતિ કહેવાનું કારણ આપણી સમાજમાંના લોકો સાથેજ આ વિચારનો વિશેષ સંબંધ હોય છે. હવે મિત્રભાવાત્મક નીતિનો કેવી રીતે ઉદય થયો તે જોઈએ.

આત્મ સંરક્ષણ સાર અથવા ખીજાને હાનિ પહોંચાડવા એક સમાજ ખીજા સમાજના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે, પારસ્પરિક સમાજમાંના લોકોનું હરેક પ્રકારે તુકસાન કરવું જરૂરનું થઈ પડે છે ને આવી વર્તણૂકને લોકો સહર્તન. ગાનવા લાગે છે. પરંતુ એકજ સમાજમાંના મનુષ્યોની એક ખીજા સાથે આવી રીતે વર્તવાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થતી નથી. ઉલટું તેમને એક ખીજા સાથે આની વિરુદ્ધ ચાલવું પડે છે. કોઈ કોઈવાર એકજ સમાજમાંના લોક પણ એક ખીજા સાથે ટીટા કરશે ને પ્રસંગ આવે હરકત પણ કરશે. પરંતુ સાધારણ રીતે તેમનું એક ખીજા સાથે વર્તવું આપ ને સહુખાઈવું દેવા સિવાય તેમનો એક ખીજા ઉપર

વિશ્વાસ બેસવાનો નહિ, ને વિશ્વાસ બેઠા સિવાય પારકી સમાજ-
માંના લોકો સાથે યુદ્ધમાં ટકાવ રાખવા સાર ને પ્રકારની એકચત્તા
બેધએ, તેવી એકચત્તા થઈ શકવાની નહિ. એક સમાજમાંના
લોકોએ મેળાપથી રહીને એક બીજાને મદદ થાય એવી રીતની
વર્તણૂક રાખવી એ તે સમાજના ઉત્કર્ષનું કારણ છે, અને તેથી
બીજા લોકોને છૂતવાની તેમના અંગમાં તાકાદ આવે છે. આનું
સ્વાભાવિક પરિણામ એવું થાય છે કે, જે સમાજમાંના લોકોના
હાથથી તેવાં વર્તન ધડાય તે સમાજ આગળ વધે ને બાકીની
પછાડી પડી જાય છે. વ્યક્તિમાં જેવી ચડાયડી છે તેવીજ સમા-
જમાં પણ હોય છે અને તેથી વધારે સામર્થ્યવાળી સામાજ નીવડે
છે. વળી વધારે સામર્થ્ય આવવાને એક સમાજમાંના લોકોએ એક
બીજા સાથે સહુખાઈથી ચાલવાની જરૂર છે, એ ઉપર કહેલુંજ
છે. એ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, મિત્રભાવાત્મક નીતિના વિચાર
મનુષ્યના મનમાં આવવાનું એક કારણ જીવનને વારતે કસદમાં
મદદ કરતા છે.

એક મંડળીમાંનાં લોકોની એક બીજાની સાથે મિત્રતાથી
ચાલવા તરફ પ્રવૃત્તિ થવાને બીજું પણ એક કારણ છે. રાજ્ય
કરનાર પુરોગામી લોકો હમેશાં બીને ચાલે છે અને ઘણું કરીને
તેઓ તેમની ઈચ્છાની આડે આવતા નથી. પોતાના રાજ્યના લોકોમાં
એક બીજા સાથે કસદ ઉત્પન્ન થવા દેવો એ પોતાને હાનીકારક છે
એ સદજ તેમના ધ્યાનમાં આવે છે અને એવું વર્તન પોતાના લો-
કોના હાથથી ન થવા દેવા માટે પોતે ઘણા તત્પર રહે છે. તેમાં
વળી તે રાજ્યોને દેવ પ્રમાણે ગાન મળવા લાગ્યું હોય તો, તે-
મની આગાઓને ધર્મનુંજ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આગા
તેમની પાછળ પણ લોકો પાલે છે. સમાજ બંધુઓમાં સંપ ઉત્પન્ન

કરનારા સહકાર્થનાં વર્તનને આ રીતે ધ્વિરનો અથવા ધર્મનો આધાર મળે છે અને એની વિરુદ્ધ વર્તનને પાપ માનવામાં આવે છે. નીતિ-શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થયેલી જણાય છે. અને આ કારણને લીધેજ અનેક જાતના લોકોના જે હજારો મનુષ્ય સમાજ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમના નીતિ નિયમોમાં જેથી કરીને સમાજ અવ્યવસ્થિત થવાનો ધણો ભય હોય એવાં આચરણોનો નિષેધ કરેલો જણાય છે.

આવી રીતે ઉત્પન્ન થનારા નીતિનિયમ એક પેઢી પાસેથી બીજીને તે બીજી પેઢી પાસેથી ત્રીજીને ગણતા જઈને તેમની પરંપરા કાયમ રહે છે એ વિષે જોઈએ તેટલો પુરાવો મળે છે. બ્રહ્મદેશ અને શિયામમાં રહેનાર કારેન કરીને લોક છે. તેઓ પોતાના સર્વ કાયદા ને વર્તનના નિયમ પૂર્વજોની પેઢીના શિષ્ટ લોકોએ કરેલા છે એમ માને છે. સ્કૉટલ કાઉન્ટ ઉપરથી જણાય છે કે, અમેરિકાના ઈન્ડિયન લોકોમાં ડોકોટ કરીને એક જાત છે. તે જાતના લોકો પોતાની પૂર્વની દંતકથા તથા વચનો એમનો પોતાના કુટુંબનાં મનુષ્યો આગળ પાક કરે છે અને તે પ્રમાણે પોતાનાં આચરણ રાખવા વિષે પોતાનાં હોકરોને ઉપદેશ આપે છે. અમેરિકાના ઈન્ડિયન લોકોમાં જ ઈરોકોઈ કરીને લોક હતા તેમને વિષે માર્ગન કહે છે કે, જ્યારે તેમનાં ટોળાંનો નાયક મરી જાય ત્યારે, તેની ઉત્તર કિયાના એક મુખ્ય ભાગ તરીકે તેમના પૂર્વાપાર કાયદાનું ને વહિવટનું ઉચ્ચારણ કરતા; વળી તેમના ટોળાનો નાયક એટલે તેમનો તે રાજ્ય જ ગણાતો. આ ચાલ ઉપરથી તે કાયદા સંબંધી લોકોની પૂજ્ય શુદ્ધિ જણાઈ આવે છે. વાસ્તવિક તે તેમના નીતિ નિયમોજ હતા અને તેમને એક પ્રકારનું દેવી મહત્વ પણ પ્રાપ્ત થયેલું હતું.

નીતિ નિયમોને વ્યવસ્થિત પ્રવરૂપ પ્રાપ્ત થઇને તેમનું શાસ્ત્ર બનતા પહેલાંના ઉપદેશકો, નીતિ વિરુદ્ધ બચાંકર કૃત્યો વિશે પણ બહુ તિરસ્કાર પૂર્વક લખતા નથી, કારણ તે કૃત્યોનું દુષ્ટપણું થોડા વખતથીજ કેટલાક લોકોની નજરમાં આવવા માંડેલું હોય છે. નિલકંભની બહારની સાધારણ વાતોનો નિશેધ અને સારી રીતે આલપા વિષેનો ઉપદેશ, જે તેમના લેખોમાં વિશેષ મલી આવે છે. પ્રાચીન હિંદુ લોકોના મંથોમાં આનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો છે. તે ઉદાહરણોમાં ખીછ પણ એક વાન દેખાય છે. બેહદ સ્વાર્થનો કંડાળો આવીને તે વખતે ધણાખરા લોકોનાં મન બેહદ પરાય તરફ વળ્યાં હતાં; અને લોકોને ઉપદેશ કરનાર મનુષ્યોમાંજ આ મતનું વિશેષ જોર હોવાથી તેમનું તેમણે ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ધન કરેલું છે. ઉદાહરણ—મહાભરતના ઉત્તર ભાગમાં નીચેનો શ્લોક છે:—

સદસ્વ શ્રિયમન્યેષાં યદ્યપે ત્વયિ નાસ્તી તા ।

અન્યત્રાપિ સર્તીં લક્ષ્મી કુશલા મુંજતે સદા ॥

શાંતિપર્વ, અા ૧૦૪.

અર્થ.

તારી પાસે જો સંપત્તિ ન હોય તો ખીજની દોલત જોઇને તું મનમાં દીલગીર થઇશ નહિ. સારા મનના માણસો ખીજ પાસે સંપત્તિ હોય તો તેનો ઉપભોગ લે છે. મતલબ કે ખીજની સંપત્તિથી તેમને આનંદ થાય છે.

વળી બારણી કવિએ કિરાતાર્જુનીયમાં કહ્યું છે કે:—

યુક્તાનાં સ્વલુ મહતાં પરોપકારે ।

કલ્યાણી ભવતિ રુજત્સ્વપિ પ્રવૃત્તિઃ ॥

સર્ગ ૭, શ્લોક ૧૨.

અથ,

પોતાને દુઃખ દેનારને પણ સુખ આપવું એ પરોપકારી મહાન પુરુષની સ્વભાવિક પ્રવૃત્તિ હોય છે.

તેજ પ્રમાણે એક તામિલ કાવ્યમાં નીચે બતાવેલા અર્થનાં વચનો છે:—

“ સંપત્તિ મેળવવાનો મુખ્ય હેતુ પરોપકાર કરવાને સમર્થ થવું એ છે.”

“ જોનાથી પરોપકાર વિને પોતાનાં કર્તવ્યો સમજાય છે અને જોના હાથથી તેજને છે તેજ ખરેખરો જીવતો છે એમ કહેવું જોઈએ. જોને તે કર્તવ્યો સમજતાં નથી તે જીવતા છતાં મુલા જોવા છે.”

ચીનાઈ લોકના પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી જે વિચાર મળી આવે છે તે ઉપરથી ભિન્નભાવાત્મક નીતિની દૃષ્ટના તે લોકોમાં સારી રીતે ઉત્તર રિચિતિએ પહોંચી હતી એવું દેખાય છે. પહેલા દરજ્જાના પાંચ સદ્ગુણો વિશે લખતાં તેમનો નીતિકાર કન્ફયુશિઅસ કહે છે કે:—

“ માણસાઈનો ગુણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. માણસાઈ એટલે જાતિ ધર્માદિકના વિચાર મનમાં ન આણતાં પ્રત્યેક અનુષ્ઠે જીજ્ઞાસિને જે પ્રેમ શુદ્ધિ ધારણ કરવી આવશ્ય છે તે છે. માણસાઈને પહેલી પદવી આપ્યા પછી જીજ્ઞાસ પદવી ન્યાયને આપવી જોઈએ. પદ્મપાત ન કરતાં પ્રત્યેક અનુષ્ઠને તેનો ભાગ મળવા દેવો એ ન્યાય છે.”

અને વળી જીજ્ઞાસ એક કેશવે કહ્યું છે કે:—

“આપણાં ઉપરના દરજ્જાના લોકોની આપણી સાથેની જે રીતની વર્તણૂક આપણને યોગ્ય લાગતી ન હોય, તેવી રીતની વર્તણૂક આપણે આપણાંથી નીચા દરજ્જાના લોકો સાથે રાખ-

વી નહિ. જેઓ આપણી પાછળ હોય તેમનું જે પ્રકારનું વર્તન આપણને પસંદ ન હોય, તે પ્રકારની વર્તણૂક આપણી ઉપરના હોકા સાથે રાખવી નહિ. કાળી બાથુના હોકાની જે વર્તણૂક આપણને પસંદ ન હોય, તે વર્તણૂક આપણે જમણી બાથુના હોકા સાથે રાખવી નહિ. ”

પ્રાચીન કાળના ઇશ્વરના હોકામાં પણ મિત્રભાવાત્મક નીતિની સારી ઉત્પત્તિ થએલી દેખાય છે. ઇશ્વરના હોકાના પ્રાચીન ગ્રંથોની જેને સારી રીતે માહિતી છે એવો એક ગ્રંથકાર કહે છે કે:—

“ ખ્રિસ્તી હોકાના પવિત્ર પુસ્તકમાં સદ્ગુણ તરીકે જે વર્ણન કરેલાં ગળી આવે છે તે સર્વનો ઇશ્વરના હોકામાં પૂર્ણ રીતે ઉપયોગ થનો હનો. શક્તિ, દાન, ધર્મ, નમ્રતા, આત્મ સંયમન, પાતિવ્રત, પલિવ્રત, ગરીબનું સંરક્ષણ, મરીખ ઉપર વપકાર, મોટાની સાથે નમ્રતા ને વિવેક, દ્રવ્યવાન સાથે સામાન્ય બુદ્ધિ, ઇલાહિ સર્ગ સદ્ગુણોનાં તેમનાં પુસ્તકોમાં વર્ણન જમ્બાપ છે. અને તેમની લખવાની દબ (રીતી) પણ ધણી ઉત્તમ છે. ”

ઇશ્વરના હોકાના જ ધર્મ તત્વો હરીષ્ હોકાઓ ઉપાડી લીધેલાં હોવાં જોઈએ. એ વિશે ક્યુઓનન એલે પુરાવો આપ્યો છે. તેમની નીતિ તત્વ ઉપરથી પછી મોઝેસે પોતાનું આગ્રા દયક તૈયાર કર્યું. અને તે દશ આગ્રાઓનો સાર ખ્રિસ્તી ધર્મનાં જે મુખ્ય વર્તન તત્વો મનાય છે તેમાં આવેલો છે. ખીમ્નઓ તારી રાથે જે રીતે વર્તન કર્યું એમ તને લાગે તે પ્રકારનું વર્તન તું ખીમ્ન સાથે રાખ. ” એ તત્વ અને મોઝેસની દશ આગ્રાઓ એના ધોરણ પ્રમાણે જ આપણું વર્તન રાખવું જોઈએ એનું હાલના ખ્રિસ્તી લોક પણ કહે છે.

તે પણ સાધ્ય નથી. આ કારણથી નીતિ વિચારમાં ઘોઠાળો થાય છે, અને આથીજ એક મનુષ્યને એક ન્યાય ને બીજા મનુષ્યને બીજો ન્યાય એવી વર્તણુક પ્રત્યેકના હાથની થાય છે. દરરોજ એવા પ્રકારનાં જોષો તેટલાં ઉદાહરણુ બને છે; પરંતુ ખુબી એ છે કે, પોતાની વર્તણુકમાંની વિરૂદ્ધતા મનુષ્યના લક્ષમાં આવતી નથી. મહાવરને લીધે આવી ઉપાડી વાત વરફ પણ મનુષ્યનું મન જતું નથી.

કારણુ વગર આફગાનીસ્તાન કિંવા ધ્વજદેશ ઉપર સ્વારી કરવાની વાત ઈંગ્લાંડમાંના ધણાક બિરાધ (પાદરી) લોકોને પસંદ પડી છે અને આવા કામમાં ઈશ્વર રસ્તો બતાવે અને મદદ કરે તે સારૂ તેઓ તેની પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રકાર જોવો જોઈએ તેવોજ છે એમ ઇંગ્રેજ લોકોને લાગે છે, અને તેને માટે કોઈ આશ્ચર્ય બતાવતું નથી. પરંતુ લડાઈ ન કરતાં સલાહ કરવી એ મતનું રક્ષણ કરવાને માટે જો કોઈ સભા બરવામાં આવે ને તેનું અધ્યક્ષ સ્થાન કોઈ બિરાધ (પાદરી) સ્વિકારે તો માત્ર તેની વર્તણુક અયોગ્ય માનીને તેના ઉપર કડવા શબ્દોનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિની એક મંડળી સ્થાપન કરવી ને દેશો દેશમાં ટંટા ઉત્પન્ન થાય તો તેમના નિમ્મલ તે મંડળીએ કરવા અને તે સર્વેએ માન્ય રાખવા; આવા વિચાર લોક કલ્યાણાર્થે ચલન કરનારા કોઈ પરાપકારી ગૃહસ્થો આગળ આણે તો, તે લોકોને પસંદ પડતા નથી. આવા જ એક પ્રસંગે પોતાનું વિરૂદ્ધ મત પ્રતિપાદન કરતાં લોર્ડ કેન જુક બોલ્યો કે:— “યુદ્ધ કરતાં શાંતતાની જ રિયતિ દેશને વધારે ઘાતક કરનારી યશ્ચે એવી મને જાણી શકા છે.” એ તેનું બોલવું સાંભળીને ‘તું પોતાના ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે તેટલી જ પાડોશી ઉપર કર’ આ દૈવી તત્વનો ઉ-

આ ઉદાહરણ ઉપરથી એવી સ્પષ્ટ વાત નજર આવે છે કે, ગમે તે કારણ હો, પણ દરેક સમાજમાં મિત્રભાવાત્મક નીતિનો ઉદય થયા વગર રહેતો નથી. કોઈ કોઈ વાર આ વિચાર અનિશ્ચિત રૂપમાં હોય છે, એટલે એ વિચાર લોકના મનમાં આવીને તે તેમના આચરણમાં પણ દેખાઈ આવે છે, તોપણ તે વિશે ઉચ્ચાર કરવામાં આવતો નથી; કોઈ કોઈ વખત તેમને સાચા સ્વરૂપ મળીને તેમની ઘણી ચર્ચા કરવામાં આવે છે; સૂત્રો જેવાં નાનાં વાક્યોમાં નીતિના નિયમ શુદ્ધીને લોકો પાસે તેના પાઠ કરાવવામાં આવે છે, અને એવી રીતે તે નિયમો પેઢી દર પેઢી જવાના તેવાજ રહે છે. કેટલીક મંડળોમાં આ નિયમોની ઘણી વૃદ્ધિ થતી નથી પરંતુ, કેટલીકમાં તો તેમનો પુષ્કળ વિસ્તાર થઈ ને છેક ઝીણી ઝીણી બાબતમાં પણ લક્ષ આપવામાં આવે છે. મિત્રભાવાત્મક નીતિના વિચાર ઉત્પન્ન થઈને તેના ધોરણ ઉપર વર્તવાના નિયમ કરવા ને તે થોડા પણ અમલમાં આણવા એ દરેક સમાજના અસ્તિત્વને માટે ધમ્મું જરૂરનું છે. એવું ન બને તો થોડાજ વખતમાં સમાજ અસ્થાવરથા થઈ જાય.

શત્રુભાવાત્મક નીતિ અને મિત્રભાવાત્મક નીતિ એ બેઉનો એવી રીતે ઉદય થયો તે, ઉપરના વિવેચન ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે. કોઈ પણ સમાજ હોય તોપણ તેમાં આ બંને પ્રકારના વિચાર મળી આવતાનાજ. આ બેમાં વિરોધ નો ઉગાડોજ છે. ધડીમાં મિત્રભાવાત્મક નીતિના નિયમોથી ચાલે અને ધડી પછી શત્રુભાવાત્મક નીતિના નિયમોથી ચાલે, એમ કરેતો મનુષ્યની વર્તણૂકમાં અસંમતતા ઉત્પન્ન થાય છે. બંનેનો તોડ જોડ થવો તો શક્યજ નથી. જેર એકને છોડી દેઈને બીજાના નિયમે ચાલીએ તો

તે પણ સાધ્ય નથી. આ કારણથી નીતિ વિચારમાં ઘોઠાળો થાય છે, અને આથીજ એક મનુષ્યને એક ન્યાય ને બીજા મનુષ્યને બીજો ન્યાય એવી વર્તણુક પ્રત્યેકના હાથની થાય છે. દરેકને એવા પ્રકારનાં જોઈએ તેટલાં ઉદાહરણુ બને છે; પરંતુ ખુબી એ છે કે, પોતાની વર્તણુકમાંની વિરૂદ્ધતા મનુષ્યના લક્ષમાં આવતી નથી. મહાવરને લીધે આવી ઉઘાડી વાત તરફ પણ મનુષ્યનું મન જતું નથી.

જો, કારણ વગર અફઘાનીસ્તાન કિંવા ઈરેન હેશ ઉપર સ્વારી કરવાની વોત ઈંગ્લાંડમાંના ધણાક બિરાપ (પાદ્રી) લોકોને પસંદ પડી છે અને આવાં કામમાં ઈશ્વર રસો જતાવે અને મદદ કરે તે સાથે તેઓ તેની પ્રાર્થના કરે છે. આ પ્રકાર જેવો જોઈએ તેવોજ છે એમ ઈંગ્રેજ લોકોને લાગે છે, અને તેને માટે કોઈ આશ્ચર્ય જતા વતું નથી. પરંતુ લડાઈ ન કરતાં સલાહ કરવી એ મતનું રક્ષણ કરવાને માટે જો કોઈ સભા ભરવામાં આવે ને તેનું અધ્યક્ષ સ્થાન કોઈ બિરાપ (પાદ્રી) સ્વિકારે તો માત્ર તેની વર્તણુક અયોગ્ય માનીને તેના ઉપર કડવા શબ્દોનો પ્રહાર કરવામાં આવે છે. જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિની એક મંડળી સ્થાપન કરવી ને દેશો દેશમાં ટંટા ઉત્પન્ન થાય તો તેમના નિમ્મલ તે મંડળીએ કરવા અને તે સર્વેએ માન્ય રાખવા; આવા વિચાર લોક કલ્યાણાર્થે ચલ કરનારા કોઈ પરાપકારી ગૃહસ્થો આગળ આણે તો, તે લોકોને પસંદ પડતા નથી. આવા જ એક પ્રસંગે પોતાનું વિરૂદ્ધ મત પ્રતિપાદન કરતાં લોર્ડ કેન જુક બોલ્યો કે:— “યુદ્ધ કરતાં શાંતતાની જ સ્થિતિ દેશને વધારે ધાતક કરનારી થશે એવી મને જાણી શકા છે.” એ તેનું બોલવું સાંભળીને ‘તું પોતાના ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે છે તેટલી જ પાડોશી ઉપર કર’ આ દૈવી તત્ત્વનો ઉ-

પદેશ કરનારા પાત્રી મંડળે ડોકાં ધુણાવ્યાં. તેજ પ્રમાણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો પડો અધિકારી ડાક્ટર મૂરહાઉસ એ ઈંગ્લેન્ડ લોકને સુદ્ધના કામમાં યોગ્ય કરવાને વાસ્તે તેમને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનાં સારીરિક ને નૈતિક શિક્ષણ આપવાની જરૂરીઆત વિષે બાર મૂકીને બાપ-ણ કરતાં પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે છે કે:— “ક્રૂનાએ શિયાળને ઘેરું હેય તો તે જમ જે મળે તેને ગયકાં બરી તે મરે છે. તે પ્રમાણે તેમણે પ્રસંગ આવે તો મરવું જોઈએ.” અને છેવટ તે કહે છે કે:— “આપણા લોકોના અંગમાં એ નૈતિક શુભ આવવાને વાસ્તે ને તેનો ફલાવો થવાને વાસ્તે આપણે તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ; અને મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, દેવની મહેરબાનીથી તેમના મનમાં પ્રેરણા થઈને જ એ કામ થશે. ખી-જા કસાથી થનાર નથી.” મોટા ધર્માધિકારીના આવા પાંડિત્યની વિશદ ધર્માધિકારી પેટા અથવા ખીજા મંડળી પૈકી કોઈ કંઈ જોણતું નથી. મતલબ કે એ વિચાર તેમને પસંદ પડે છે. પ્રીતિ, શાંતિતા, પરોપકાર એ ખ્રિસ્તી ધર્મનાં રહસ્ય છે; પણ ખ્રિસ્તી દેવળાથી સુશોભિત થએલા અંગ્લેન્ડ લોકોના વિચાર અને તે પણ ધર્મોપદેશકના મોંમાંથી નીકળેલા— દેવા છે તે જુઓ. આ વિચારની સાથે મળે એવું વર્તન ખીજા વાતમાં પણ જણાઈ આવે છે. પગથી રમવાનો દડાનો એક ખેલ છે. તે ધણો ધાસ્તી ભરેલો હોય છે. તે ખેલ રમવાની મીલ જધાય છે. તેમાં સરાસરી દર આઠવાડીએ અકસ્માતથી એક મનુષ્ય જ્વેષમાય છે. આવી મીલોની હકીકતો વાંચવા વાસ્તે લોકો ઘણા ઉતાવળા માય છે. તે જ પ્રમાણે જે વર્તમાન પત્રમાં ગલ સુદની પૂરેપૂરી હકીકત આ-વેલી હોય છે અને જગતમાં શાંતતા રાખવા માટે શા શા હાયાય

યોજવા એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા સાર ભરાએલી સમાની દફકીત બે ચાર ઝોળમાં પૂરી કરેલી હોય છે, તેવાં વર્તમાન પત્રો વેચાતાં લેવા માટે લોકોનાં ટોળેટોળાં દોડે છે; અને જે ચિત્રવાળાં વર્તમાન પત્રોમાં અર્ધાં ચિત્રો મનુષ્ય વદ્ધ સંબંધી અથવા મનુષ્ય વદ્ધનું કારણ થાય એવા પ્રકારનાં હોય તે વર્તમાન પત્રોને તેમની તરફથી ઘણો ઉદાર આશ્રય મળે છે.

મનુષ્યના નીતિ વિચારમાં ધણું જ બહાનું ડોળ પેશી ગયું છે. બહાર દેખાડવાના વિચાર જુદા અને વર્તનને પ્રવૃત્ત કરનારા અંતરના વિચાર જુદા. મિત્રભાવાત્મક નીતિના ઉચ્ચ વિચાર એ ઘણે અંશે દેખાડવાના વિચાર હોય છે. તેમનું લોક આગળ પ્રદર્શન કરવાનું માણસના ગનમાં આવે છે. પરંતુ આચરણ કરવાનો વખત આવે છે ત્યારે ધણું કરીને શત્રુભાવાત્મક નીતિના વિચારોનો મનુષ્યના મન ઉપર અમલ એસે છે. આ સંબંધે મનુષ્યની સ્થિતિ ઈસા પનીતિમાંની "શિયાળ અને બકરાની" વાત પ્રમાણે થાય છે. આ બે પ્રકારના વિચારો લીધે ઉત્પન્ન થનારી ઈર્ષિજ લોકના આચરણમાંની અસંમદતા ઉપર બતાવેલી છે, તેના કરતાં પણ વધારે યૂરોપમાંના ખ્રીજ દેશોમાં દેખાય છે. શત્રુ ઉપર પણ ઉપકાર કરવો એ તત્વનો પ્રસાર કરવા માટે મોટી મોટી મંડળીઓ સ્થપાઈ, ને તેની મારફત ઠેકાણે ઠેકાણે ઉપદેશકો નિમવામાં આવ્યાં છે, પણ પ્રલક્ષ આચરણ ઉપર તેમના ઉપદેશનું કંઈ પણ પરિણામ થતું નથી. કેટલાક દેશમાં દરેક મનુષ્યને અમુક મુદત સુધી લશ્કરમાં ચાકરી કરવી નોંધએ એવો ધારો છે, અને તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થિ અવસ્થા પૂરી થતાં જ લોકો પોતાનું આ કર્તવ્ય કરીને પછી કાયમનો ઉદ્યોગ કરવા માટે છે. એ જે લશ્કરી શિક્ષણ પ્રત્યેક મનુષ્યને મળે છે તેનો ઉપયોગ શત્રુ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે થાય છે કે અપકાર-

૨ કરવાને માટે થાય છે એ કહેવાની જરૂર નથી. શત્રુ ઉપર ઉપકાર કરે એમ ઉપદેશ કરીને કરનારા મિશનરી મંડળના એ જાહેરને પણ એ સરકારી શિક્ષણ મળેલું હોય છે અને એની વિરુદ્ધ કોઈ ચું કે આં કરી શકતું નથી. ફ્રેંચ લોકો જે અતિશય સૈન્યનું અરથ મુજે મોડે ખમે છે તે પોતાના દેશમાં અથવા બીજે ઠેકાણે એકાદ મદદલૂત કરીને મનુષ્ય જાતના સુખની વૃદ્ધિ કરવા સાર નહિ, પણ તેમની જ અન્યાય બરેલી અને જુલમની વર્તણૂક બદલ યથા યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત મેળવીને જે પ્રાંતો તેમની પાસેથી લીધેલા છે તે પાછા મેળવવા માટે છે. આ વેર લેવા વારતે ફ્રેંચ લોકો એટલા ઉતાવળા થયા છે કે, ક્યારે આપણે સડાઈ શકું કરીએ એમ તેમને લાગે છે; અને જે કોઈ આપણને તેમ કરવા દે એમ તેમને લાગે તેના હાથમાં રાજસૂત્ર આપવાને તેઓ તૈયાર થાય છે. યોગ્ય વખત ઉપર જ એક દેશાભિમાનની લહેર આવીને તેની સાથે એક સૂરા સિપઈના હાથમાં સર્વ સત્તા જવાનો સમય આવ્યો હતો.

ગ્રોટ્ટાંટ મતનો સ્થાપનાર જે માર્ટિન લૂથર તેની જન્મ જૂંમિ, અને ખ્રિસ્તીધર્મના ઉજવળ સ્વરૂપનું પીએર, એવો જે જર્મની દેશ તેની પણ સ્થિતિ ઉપર સરખીજ છે. સાંતો હાલનો બાદશાહ સિંહાસન ઉપર બેઠો તે વખત તેણે પોતાના સૈન્યમાંના સિપાઈઓને જે વિચાર જતાવ્યા તેમાં દેશના વિચારનું પ્રતિબિંબ મોડેલું હતું એવું કહેવાને હરકત નથી. પહેલું તો દુચી પદવીની પ્રાપ્તિ બદલે ધધરનો તેણે અનેક પ્રકારે આભાર માન્યો, સારવધી તેની ઈચ્છાનું ગૌરવ જતાવીને, પોતાની વર્તણૂક હમેશાં ધધરને પ્રિય થાય એવીજ રાખવાને માટે આસ્વાસન આપ્યું અને છેવટ

કહ્યું કે:—“મારા પૂર્વજો સ્વર્ગમાંથી મારા તરફ જીવે છે એ મારે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. મારે પણ ત્યાં જવાનું છે ને. જ્યારે તેવો પ્રસંગ આવશે ત્યારે આ લશ્કરનો, એ કેવો ઉપયોગ કર્યો તેનો હિસાબ મારે આપવો પડવાનો. તે વખત આ સૈન્યનું અભિમાન રાખવા સરખી ને ઉજવળ કીર્તિનીજ વાત કહેવાનો સુદીન થાળવો જોઈએ.” આ વિચારોને ખ્રિસ્તી ધર્મના તત્ત્વોમાં ખીલકુલ જગા મળતી નથી. પરંતુ જે લોકોના મન ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મના કેવળ ઉપરનાં પટ દીધેલા હશે તેમના આચારજી ઉપર તેનો પરિણામ કેવો થાય ? તથાપિ જને પ્રકારના વિરોધી વિચારની તોડ જોડ કરવાની ઈચ્છા મનુષ્યોને બહુ હોય છે. ઉપર કહેલા જર્મન બાદશાહેજ હાલમાં એક મહા યુદ્ધને ઉત્તેજન આપનારી મંડળીની પ્રશંસા ઉપર બાપજી કહ્યું ને તરતજ ધધરની પ્રાર્થના કરીને તે બાપજીની સમાધિ કરી.

સમાજમાંના લોકો સાથે મિત્રભાવથી ચાલવાની આવશ્યકતા હોવાથી ઉત્પન્ન થએલા અંતર નીતિના નિયમ ને પારકા સાથે શત્રુ ભાવથી ચાલવાની ટેવ પડવાથી અંતઃકર્ણમાં ડરેલા બહિર્નીતિના નિયમ આ બેઉનો મનુષ્યના મન ઉપર કેવો પરિણામ થાય તે બહિર્નીતિના વિચારોનું મનુષ્યના મન ઉપર હજી સુધી કેટલું ઉપરીપણું છે એ જોવું હોય તો અંતર નીતિનો ઉપદેશ કરનારા (પાત્રિ) ધર્મોપદેશકની સંખ્યા ને બહિર્નીતિના નિયમ અમલમાં આણુવા વાસ્તે રાખેલા સૈન્ય માહેના સિંપાઈની સંખ્યા એમનું પ્રમાણ જોવું. લાખો ધર્મોપદેશકો “ શત્રુ ઉપર પ્રતિ કરો ” “ શત્રુઓના અપરાધોની ક્ષમા કરો ” છતાંહિ અતિ હમ્ય તત્વોના ઉપદેશ કરતા ફરે છે, અને મનુષ્યનો જીવ લેવાની વિદ્યામાં જેમણે

પ્રવિણતા મેળવી છે એના કોટલાવધિ સિપાઈઓ શત્રુનું વેર લેવા સાર અથવા નિરુપદ્રવી લોકોને ત્રાસ આપવા માટે તૈયાર થઈને બેઠેલા છે.

આટલીવાર સૂંધી કહેલા આ બે પ્રકારના નીતિવિચારની સાથેજ વળી એક પ્રકારના નીતિવિચારનો વધારો થાય છે. આ ત્રીજા પ્રકારની નીતિની કલ્પનામાં ધર્મ, ધર્મશ્રેષ્ઠતાદિકનો વિચાર ખીલકુલ કરવામાં આવતો નથી અને સૃષ્ટિ ક્રમાનુસાર સ્વાભાવિક રીતે ઘડાઈ આવનારી વાતોનો માત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે. આ નીતિવિચારનું વલણ વર્તનના ઉપયોગ ઉપરથી તેની હીમત ઠરાવવા તરફ હોય છે. હળવે હળવે આવા પ્રકારના નીતિવિચાર પ્રકટ થતા જવા એ સ્વાભાવિકજ છે. કારણ ધર્મશ્રેષ્ઠતા અંશ માનેલા રાજાઓએ ધાલી દીધેલા નીતિ નિયમ હો, અથવા સ્વાભાવિક આવશ્યકતાને લીધે તે ઉત્પન્ન થએલા હો, પણ તેમના ઉપયોગ તરફ લક્ષ જઈનેજ તે પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવેલા હોય છે; ને આ કારણ થોડે ઘણે અંશે ઘણાક લોકના લક્ષમાં આવેલાં હોય છે. એકવાર ધર્મ આગાઓ કાયમ થઈ એટલે તે જો કે ધર્મશ્રેષ્ઠતા આગા છે, એમ સમજીને પાળવામાં આવે છે, તોપણ તેમની જરૂરીયાતને માટે પણ થોડી ઘણી કલ્પના મનુષ્યના મનમાં હોય છે જ.

આ નીતિવિચારોનાં બીજા કોઈ કોઈવાર કેવળ અમલ્ય લોકોમાં પણ નજરે પડે છે. માદાગારકરના લોકોવિષે એક શોધકે નીચેની માહિતી આપી છે:—

“ વ્યભિચાર, ચોરી અને ખુન આ અપરાધો બદલ શિક્ષા કરવાના કાયદા તેમનામાં છે. કોઈએ કોઈના માળાપને ગાળ દીધી તો તે અપરાધને વાસ્તે પણ દંડની શિક્ષા ઠરાવેલી હોય છે.

તેઓ કોઈ પણ ગમે તેવા જીજ્ઞાસુ માટે સોગત લેતા નથી; અને આ વાતનું કારણ તેમને પૂછ્યું ત્યારે તેઓ બે.લ્લા કે 'વર્તનના આવા નિયમ હોય તે સોંપવાળા ને યોગ્ય છે. આવા કાયદા નહોત તે અમારાથી એક ઠેકાણે રહેવાયું નહોત'."

હવે હવે લખેલા હીજૂ અંથમાં પણ આ વિચારોનો આભાસ નજરે પડે છે. તેમના અંથમાં જો કે ઘણે ઠેકાણે ઇશ્વરની ઇચ્છા અને ઇશ્વરનો ભય એજ કલ્પના જ્યાં ત્યાં મુખ્યત્વે કરીને જડી આવે છે, તોપણ કોઈક પ્રસંગે ઉપયોગની કલ્પનાનું પણ ખીજ જડી આવે છે. એકલીક્રયા સ્ટીક્સ નામના અંથ કસ્ટોએ વર્તનના જે કેટલાક નિયમ આપેલા છે તે ખરેખર તેની સમજણ પ્રમાણે પણ ઇશ્વરની આજ્ઞાનું પરિણામ નથી. ખીજ ઉપર અવ-લખીને રહેવું, આખરની ઇચ્છા રાખવી, બોલવામાં સાવધાની રાખવી, ખાવાપીવાના કામમાં નિયમસર રહેવું, ઇત્યાદિ ઉપદેશની વાતો ફક્ત અનુભવ ઉપરથી કહેલી દેખાય છે. કેટલાક ઇન્જિનિયર તત્ત્વવેત્તાએ કેવળ ઉપયોગ તરફ લક્ષ દેખે નીતિનો વિચાર કરેલો હતો એમ જણાય છે. તેમણે ઉપયોગાત્મક નીતિના પાયાવાળું શાસ્ત્ર જનાવેલું હતું. પૂલ લખે છે કે:—

"લણાં વર્ષોથી નિરર્થક થયેલા ધર્મ આચારોનો ટાહોટેપને કંટાળો આવ્યો હતો. લાંબાકાળથી ચાલતી આવેલી ને ચાલતા ધર્મની સાથે એક જીવ થઈ ગયેલી અનંત રૂઢીચૂઢ આચારની ભાં-જગડમાં ન પડતાં પોતાના અવલોકન ને અનુભવ એમના ધોરણે કેવળ ઉપયોગના પાયા ઉપર નીતિની ઇમારત ઉભી કરવાનો તેણે મંત્ર કર્યો છે. તેનાં જે અનેક વચનો છે તેમાં સદાચારે ચાલવાથી આં દુનિયામાં કયા કાયદા થવા સરખા છે તે જતાવ્યા છે. 'પરસ્પર

કની કલ્પનામાંની તેના નીતિશાસ્ત્રમાં જગા જ નથી. આ વિચારો વિષે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં તે કહે છે કે:—

“આ ઈજિપ્શન તત્ત્વનાં નીતિશાસ્ત્ર તેમના ધર્મ મિશ્રિત નીતિ શાસ્ત્ર કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. કારણ તેમાં અર્થ વગરની વાતોને બી-લકુલ અવકાશ જ ન આપતાં આવશ્યકતા કર્તવ્યોના દૃઢ વિચાર કરેલા છે, પણ મનુષ્યનું આ લોકનું કલ્યાણ એ આ નીતિશાસ્ત્રનું મૂળ છે. ઈશ્વર ભક્તિ અને બંધુ પ્રીતિ એમકી સદ્ગુણની ઉમ્મતિ થાય છે એમ તેમાં કહેલું નથી એમ કહીને લોકો નિંદા કરે તેની હરકત નથી.

છેવટ અમેલા ઝીક તત્ત્વશાનીઓનો પણ ઉપયોગાત્મક નીતિ ઉપર જ વિશેષ ભાર હતો. પ્લેટોનો સંવાદ ને આરિસ્ટોટલનાં નીતિશાસ્ત્ર, એમાં નીતિ વિચાર ધર્મ વિચારથી જલ્દી જુદો કરેલો છે અને નીતિની ધિમારત ઉપયોગતા પાયા ઉપર ઉભી કરવાનો ચત્ન કરેલો દેખાય છે.

પ્રાચીન લોકોને મૂકીને અર્વાચીન લોકો વિષે વિચાર કરીએ તો દિવસે દિવસે નીતિ વિચારોને ધર્મ વિચારોથી જુદા કરવા તરફ લોકોની પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે એમ દેખાય છે. પેલી કરીને ઈજિપ્શમાં એક ઈશ્વર વિદ્યામાં પ્રવિણ ને તત્ત્વવેત્તા પુરુષ થઈ ગયો છે, તેણે જાને પ્રકારથી નીતિની સિદ્ધતા કરીને જતાપી છે. ધાર્મિક લોકોને વાસ્તે ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉપરથી સદ્ગતિ ક્યાં ને નહારાં વર્તન ક્યાં તે હરાવ્યું છે, ને ધર્મ વિચારો ઉપર જેમની શ્રદ્ધા નથી તેમને વાસ્તે કેવળ પરિણામ તરફ લક્ષ આપીને યોગ્ય વર્તન કયું ને અયોગ્ય વર્તન કયું તે જતાવેલું છે. આ તત્ત્વવેત્તાના મરણ પછી તેણે આપેલી નીતિની પહેલી શાખીતી પછાડી પડી, પરંતુ બીજીની માત્ર સારી રીતે વૃદ્ધિ થઈ. બેન્યાન અને મિથ-

એમણે તો ઉપયોગની જ કસોટી વર્તનને લગાડી જોઈએ, ખીજ કોઈ પણ લગાડાય નહિ, એવું સપ્રમાણુ. સિદ્ધ કરેલું છે. ઇશ્વરની આજ્ઞા વિષે વિચાર ન કરતાં જે વર્તનથી મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણુ થશે તે સદ્વર્તન અને જેથી અકલ્યાણુ થશે તે દુર્વર્તન, એ આ નીતિનું મહાન તત્ત્વ છે. નીતિએ ચાલવાને ઇશ્વરની આજ્ઞા તરીકે જે કારણુ બતાવવામાં આવે છે તે નષ્ટ કરીને તેની જગાએ મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણુ એ કારણુ બાલવું જોઈએ એવું મિશ્નનું દૃઢ મત થયું હતું. ઇશ્વર વિષે તેનો વિચાર કેવો હતો એ સમજ્યા એટલે તેનો એવો મત થયો કેટલો સ્વાભાવિક છે તે જણાઈ આવશે. તેણે એક વખત કહ્યું છે કે:—“જેમનાં કૃત્યો મનુષ્યના અતિ ઉચ્ચ નીતિ વિચારોની કસોટીએ ઉતરે નહિ તે લોકના પરમેશ્વરને હું કદી ‘સારો’ કહેનાર નહિ. અને એવું ન કહેવાને માટે જો તે મને નરકમાં જવાની શિક્ષા આપે તો તે હું ખુશીથી ભોગવીશ.

સારા અથવા નકારા વર્તનની ખીજ પણ કસોટી છે અને તેની પણ ઉત્પત્તિ ખીજ નીતિ વિચારોની સાથે જ થયેલી છે. કોઈ પણ પ્રકારનું વર્તન ટેવથી સ્ત્રીને પડવા માંડ્યું એટલે તે વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એક સમાજના લોકો એક જ પ્રકારના નીતિનિયમ પાળતા હોવાથી તે સર્વની તે નિયમના સૂત્ર પછા વિષે સરખીજ સમજુતી બને છે. લાંબા કાળ સુધી એક ખીજના સદ્વર્તનમાં રહેવાથી મનુષ્યોમાં કેટલીક કલ્પના ને સમજણો ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. તેમના યોગથી સમાજના હિતનાં જે વર્તન હોય તે વિષે મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે અહિતનાં હોય તે વિષે તિરસ્કાર લાગે છે. આવો મનુષ્યને જે જોઈ થાય છે તે, તેના મન ઉપર અનેક યુગોનો જે સંસ્કાર થયે

સો હોય છે તેને લીધે માય છે. તે વખત મનુષ્યનું લક્ષ ધૃત્વરની આગા તરફ અથવા વર્તનના પરિણામ તરફ જતું નથી. મનુષ્યની ખરૂં ખોટું જોળખવાની આ શક્તિ તે કંઈક મનુષ્ય સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓની પ્રેરણા બુદ્ધિ સરખી હોય છે; તેમાં વિચારવાનું કારણજ નથી. મનમાં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયા બરોબર સાફ કંઈ અને ખોટું કંઈ એ અંતર જાનથી જ સમજાય છે. જીવનાર્ય કલહ જેમના અંગમાં જીવન સામર્થ્ય વધારે હોય છે એવા પ્રાણીઓને જે વર્ગ છે તેથી મનુષ્યના મનમાં એવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવાને ગદ્દ મળેલી હોવી જોઈએ એમ જણાય છે. મનુષ્યનાં પ્રતિ ક્ષણે જે વર્તન આશતાં હોય છે તે કરતી વખતે તેને વિચાર કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી. કંઈ વર્તન સાફ ને કંઈ વર્તન નહાફ એ તત્કાળ સમજવાની જરૂર હોય છે. એ સમજાયું હોય તોપણ તે પ્રમાણે જ મનુષ્ય ચાલે છે એમ નથી, તથાપિ આ જ્ઞાનની તેના આચરણ ઉપર પુષ્કળ અસર થાય છે. જે મનુષ્યોની ખોટા ખરાની કલ્પના તેમની સમાજ સ્થિતિને યોગ્ય એવી હોય છે તેમના અંગમાં જીવન સામર્થ્ય વધારે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેમની જીવનાર્ય કલહમાં બીજાં મનુષ્યો ઉપર સરસાઈ થાય છે. આવી રીતે આસપાસની સ્થિતિ પ્રમાણે મનુષ્યની સદસદ્વિચાર બુદ્ધિ બને છે.

ઉપર કહેલા પ્રકારની સદસદ્વિચાર બુદ્ધિ જે સોડામાં ઘોડા, ઘણો સુધારો થયેલો છે, તેમનામાં પણ જણાઈ આવે છે. કંઈક કહે છે કે:—

“દાહિદી ખેટના ઘોડા, સદસદ્વિચાર બુદ્ધિની સ્ફુર્તિથી ખરૂં; ખોટું જોળખે છે, અને બીજાઓને જે પ્રકારનાં વર્તન પોતાની સાથે કરી હોય તો તે તેમને હોય દે, તેવા પ્રકારનાં વર્તન તેમના;

તરફથી ખીજાઓ પ્રત્યે થાય તો તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમનું મન તેમને ખાવા માંડે છે.

કેટલાક સુધરેલા લોકોની પૂર્વ સ્થિતિમાં પણ આવે પ્રકરની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે. પ્રાચીન હિંદુ લોકના પુસ્તકમાં આનો પુરાવો જડી આવે છે. એક વખત દ્રૌપદીને પોતાના સહાચાર સંપત્તિ સ્વામીની વિષત્તિ બદલે ધણું જોડું લાગ્યું. તે પ્રસંગનું વર્ણન મહાભારતમાં આપેલું છે. આવી સાધુવૃત્તિએ ચાલનાર મનુષ્ય ઉપર સંકટો આણનાર દેવ કેટલો અન્યાયી હોવો જોઈએ એવું કહીને તે ઈશ્વરને દોષ આપતી હતી; પરંતુ બુધિ. દિરે તેને ઉત્તર આપ્યો કે:—

વલ્ગુ ચિત્રપદં શ્લક્ષ્ણાં ચાક્ષસેનિ ત્વયા વચઃ ।

ઉક્તં તચ્છ્રૂતમસ્માભિર્નાસ્તિક્યં તુ પ્રભાપસે ॥

નાહં કર્મ ફલ્લાન્વેષી રાજપુત્રિ ચરામ્યુત ॥

દદામિ દેય મિત્યેવ યજે યદ્વ્યમિત્યુત ॥

અસ્તુ વાત્ર ફલં મા વા કર્ત્તવ્યં પુરુષેણ યત્

ગૃહે વા વસતા કૃણે યથાશક્તિ કરોમિ તત્ ॥

ધર્મ એવ મનઃ ક્રણે સ્વભાવાચૈવ મે ધૃતમ્ ।

ધર્મ વાણિજ્યકો હીનો જઘન્યો ધર્મવાદિનામ્ ॥

ન ધર્મફલમાપ્નોતિ યો ધર્મ દોઘુમિચ્છતિ ।

યથૈનં શંકતે કૃત્વા નાસ્તિક્યાત્પાપચેતનઃ ॥

અતિવાદાદ્વદામ્યેષ મા ધર્મમભિ શંકિયાઃ ।

ધર્માભિશંકી પુરુષસ્તિર્યગ્ગતિપરાયણઃ ॥

અર્થ.

હે યાગસેનિ, તો જે ઉત્તમ અને સુકુમાર ભાષણ કર્યું તે મેં સાંભળ્યું, પરંતુ તું નારિતક પણાનું ભાષણ કરે છે. રાજપુત્રી, હું જે કર્મ કરું છું તે, તેમાંથી મને ફલ મળશે એ લાલચથી કરતો નથી. જે આપતું યોગ્ય છે તે હું આપું છું અને જે યજ્ઞાદિ કર્મો કર્તવ્ય છે તે હું કરું છું. ફળ મળે અથવા ન મળે, મનુષ્યનું જે કર્તવ્ય છે તે કરવા માટે હું ધૈર્ય અથવા વનમાં હોઈ તોપણ ત્યાં મારાથી ધાય એટલો યત્ન કરું છું. મારા સર્વ વિચાર સ્વાભાવિક રીતે જ કર્તવ્ય તરફ લાગેલા છે. ફળને માટે ધર્માચરણ કરનારો પુરુષ નીચ છે. ગાયનું જેમ દુધ કઢાકવામાં આવે છે તેમજ ધર્માચરણમાંથી જે પોતાનું હિત મેળવવા પ્રયત્ન છે તેને તે મળતું નથી; અને જે પાપાત્મા ધર્માચરણ કરીને નારિતક બુદ્ધિથી શંકા લાવનારો થાય છે; તેને પણ તેનું ફળ મળતું નથી. તું કર્તવ્ય કર્મો વિશે શંકા લાપીસ નહિ. તે શંકા લાવનારો પુરુષ પશુ તુલ્ય થાય છે.

તેજ પ્રભાણે જીભ એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં પણ એવા વિચાર મળી આવે છે. નીચેના અર્થને શ્લોક સમાપણમાં છે.

“સદાચારનાં વર્તન ગાણુસોએ કરવાં જ લેખએ, જે સ્વર્ગ ન હોત તે ઈશ્વર ન હોત તોપણ સદાચારોથી ચાલતું એ મનુષ્યોનું કર્તવ્ય રહ્યું હોત. યોગ્ય વર્તન ક્યાં તે જોઈપણને તે પ્રભાણે ચાલતું એ ગાણુસને અવશ્યનું છે.”

* રૂપેનસર સાહેબે પોતાના પુસ્તકમાં સંસ્કૃત ગ્રંથનાં ઇંગ્રેજી ભાષાંતરનાં જે પુસ્તકો છે તેમાંથી ઉતારા લીધેલા છે. તેમજ જે પુસ્તકોમાંથી ઉતારા લીધેલા છે તે પુસ્તકો અહીં અને મુંબઈમાં

‘મનઃ પૂતં સમાચરેત’ કરીને એક સાહિત્યનું વચન છે. તે ઉપરથી પણ આપણા લોકોમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને કેટલુંક મહત્વ આપ્યું હતું એમ જણાય છે. મનને જે આચરણ શુદ્ધ લાગે તે સદ્દર્શન ને મનને જે અશુદ્ધ લાગે તે દુર્વૃત્તન. ઉપરના સાહિત્ય વચનનો વિપરીત અર્થ કરવાનો જે ચાલ પડેલો છે તે પ્રમાણે માત્ર સમજવા ચોખ્ખું નથી. મનુષ્યનાં આચરણ હમેશાં જ સદસ-દ્ધિવેક બુદ્ધિના ઉપદેશ પ્રમાણે હોય છે એમ નથી. એ બુદ્ધિ તેને સાફ ક્યું છે ને ખોટું ક્યું છે તે કહે છે. મનુષ્યના દાઢથી ખોટું કામ પામ લાગે આપણે ખોટું કામ કરીએ છીએ આ વિચાર તેમ મના મનમાં આવે છે અને તેમનાં મન તેમને ખાય છે.

ચિત્તી લોકોમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને વિલક્ષણ મહત્વ આપવામાં આવે છે એવું એકઠકિસે તે લોકો વિષે જે માહિતી આપી છે તે ઉપરથી સમજાય છે. તે કહે છે કે:—

“તેમની આગળ જે એકાદ નવા ધર્મમતનું પ્રતિપાદન કરી-એ તો તેમની ખરીક્ષા કરવાની રીતિ કેવળ જુદી છે. તેમાં

પણ મળવા જેવાં નથી એવું શોધ કરવાથી જણાયું છે. સ્પેન્સર સાહેબે ઈંગ્રેજ વાંચનારાઓને વાસ્તે પુસ્તકનાં નામ ને પૃષ્ઠ પણ આપેલાં છે, પરંતુ સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં નામં સિવાય બીજી કંઈ માહિતી આપી નથી. તેથી સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી મૂળ શ્લોક શોધી કઢાવવો એટલે સર્વ ગ્રંથોની ચાલવણી કરવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. જે ઠેકાણે ધોરણ ઉપરથી મૂળ શ્લોક મળે એવું હતું તે ઠેકાણે તે કઢાવવાનો પ્રયત્ન કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોની સહાયતાથી કર્યો છે. જે ઠેકાણે મૂળ જડ્યું નથી તે ઠેકાણે શાષાંતરથી ચલાવી લેવાની જરૂર પડી છે.

કહેલી વાતો નીતિને અનુસરીને જ કે નહિ એ તેઓ જુએ છે. તે ધર્મમાંની નીતિ જો તેઓની નીતિ વિચારની કસોટીમાં ઉતરે તો તે ધર્મનું સાચપણું આનાકાની ન કરતાં એકદમ કબુલ કરે છે. તે ધર્મ ઇશ્વર પ્રણિત છે કે નહિ ને ઇશ્વરપ્રણિત હોય તો તે બદલ પ્રમાણ શું છે તે વિચારોની ભાંજગડમાં તેઓ પડતા નથી. ધર્મ ગમે તેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો હોય પણ તે સારો હોય એટલે બસ એમ તેમને લાગે છે.” ખીજે એક ઠેકાણે કનૈઃ દ્રુપદશિ-અસના નીતિ વિચારો વિષે લખતાં પાપ વિષે તેમની કલ્પના થી હતી તે એડકિન્સ એણે કહ્યું છે. ઇશ્વરનો હુકમ તોડવો એ પાપનું તે લક્ષણ કરતો ન હોતો. તેના મત પ્રમાણે જે વર્તન વડે પોતાની યોગ્યતા ઓછી થાય એવું મનુષ્યને લાગે ને જેની સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને પસંદ પડે નહિ તે પાપ. આ ઠેકાણે હમેશાં માલુમ પડતી વિચાર સરણીનો કેવળ વૃત્ક્રમ થયેલો નજર આવે છે. પ્રથમ તો પોતાનો ધર્મ ઇશ્વર પ્રણિત છે એવું લોકોને લાગે છે ને તેથી પોતાના ધર્મમાં જે નીતિ કહેલી હોય તેજ ખરી નીતિ એવી તેમની સમજણ હોય છે; પણ આ ઠેકાણે ધર્મ ઉપરથી નીતિની પરીક્ષા ન કરતાં નીતિ ઉપરથી ધર્મની પરીક્ષા કરેલી છે. આવે પ્રસંગે નીતિ ઠરાવવાનો રસ્તો સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ એજ છે.

અર્વાચીન સુધરેલા લોકો માહેના અંચકારોમાં પણ મનુષ્યમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિનાં અસ્તિત્વ કબુલ કરનારા અને આ બુદ્ધિને નીતિની કસોટી માનનારા લોકો છે. તેમના જે વર્ગ છે. પહેલા વર્ગમાંના લોકોનો મત ઉપર કહેલા કનૈઃ દ્રુપદશિઅસના મત પ્રમાણે છે. ઇશ્વરની કહીને માની લીધેલી આચાર ગમે તેવી હોય તોપણ સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને જે ખરું લાગે તેજ સારું. આ નીકાલ ઉપર અપીલ

નથી એવું તેમને લાગે છે. એ લોક એથી પણ યોગ્ય અગાડી
જાય છે ને કહે છે કે, જે આગા ઈશ્વરની કહીને મનાય છે તે ઈશ્વ-
રની પાસેથી મળેલી છે કે નહિ એ ઝાળખવાને સદસદ્વિવેક
બુદ્ધિ એ એક સાધન જ છે. જે આગા આ બુદ્ધિની કસોટીમાં ઉત-
રે છે તે ઈશ્વર પાસેથી મળવી શક્ય છે; પરંતુ જે તે કસોટીમાં ઉત-
રતી નથી તે ઈશ્વર પાસેથી નીકળે એ અસંભવનિય છે. પહેલા
વર્ગના લોકોની પેઠે બીજા વર્ગમાના લોકો સદસદ્વિવેક બુદ્ધિને
પ્રાપ્તિ આપતા નથી. તે ઈશ્વરની આગાઓને પ્રથમ સ્થાન
આપીને તેમની નીચેની પાયરી ઉપર સદસદ્વિવેક બુદ્ધિને બેસાડે
છે. તેમના મત પ્રમાણે આ બુદ્ધિનું કામ એકલું જ કે ઈશ્વરની
આગાઓને અતુસરીને સારાં ક્યાં ને ખોટાં ક્યાં એ તેણે મનુષ્યને
હમેશાં બતાવતા રહેવું. આ બે વર્ગના લોકોના વિચારોમાં ધણું
મળતાપણું છે. સદસદ્વિવેક બુદ્ધિને જે ખરાખોટાનું જ્ઞાન થાય છે
તે પરિણામ તરફ લક્ષ જઈને થતું નથી; એવો જ આ બંને
વર્ગના લોકોનો મત છે. આ બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ વિષે પણ બંનેના
વિચાર સરખા જ છે. આ સંબંધી તેમણે પ્રથમથી કંઈ કંઈ ન
હોય તોપણ ઈશ્વરેજ તે (બુદ્ધિ) મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન કરેલી છે એવું
તેમને લાગે છે. સદસદ્વિવેક બુદ્ધિ મનુષ્ય સ્વભાવ સાથે જડેલી છે
એમ તેમનો મત હોવાથી ને મનુષ્ય સ્વભાવ સર્વત્ર સરખોજ છે
આ સામાન્ય સમજુતી ઉપર પણ તેમનો વિશ્વાસ હોવાથી ખરા-
ખોટાનો વિચાર પણ સર્વ મનુષ્યમાં સરખો હોવો જોઈએ એવો
તેમનો મત હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ સદસદ્વિવેક બુદ્ધિનો ઉલ્લેખ કરતાં આરંભમાં તેની
ઉત્પત્તિ વિષે જે દિગ્દર્શન કરેલું છે. તે ઉપરથી લક્ષમાં આવશે
કે, આ બુદ્ધિના અસ્તિત્વ વિષે જો કે ઉપરના નીતિકારોના વિચાર.

પસંદ કરીએ; તોપણ તેની ઉત્પત્તિ વિષે મત ભેદ થવો શક્ય છે. મનુષ્યને અંગે ખોટું ખરું જોળખવાની આ વિલક્ષણ શક્તિ છે ખરી, પણ તે દૈવી કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી દેખાતી નથી. મનુષ્યને જે પ્રમાણે ઈશ્વરે પ્રલક્ષ ધડેલો નથી પણ તે ખીજા પ્રાણીઓથી ઉત્ક્રમણ વડે ઉત્પન્ન થયેલો છે; તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય સ્વભાવની ધટના પણ ઉત્ક્રમણ વડે જ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે. રિચિતિ ભેદ પ્રમાણે મનુષ્યને જુદાજુદા પ્રકારનાં વર્તન કરવાની જરૂર પડી અને વર્તનના અનુરોધથી તેના મન ઉપર સંસ્કાર થતા જઈને સદસદ્ભવેક શુદ્ધિ બનતી ગઈ છે. ઉત્પત્તિનો પ્રકાર મનમાં આણીએ તોપણ પારિચયિતના પ્રમાણ પ્રમાણે શુદ્ધિ બિન્ન હોવી જોઈએ એ તરત જ દેખાઈ આવશે; અને વસ્તુ રિચિતિ પણ તેવી જ છે. ‘મનુષ્ય સ્વભાવ સર્વત્ર સરખો છે,’ વગેરે સિદ્ધાંત અંશતઃ માત્ર ખરા છે. તે સૃષ્ટિ માહેના સર્વ મનુષ્યોને લાગુ પડનારા નથી. આ પુસ્તકમાં અગાડી પૃથ્વી ઉપરના જુદાજુદા પ્રકારના લોકોની વિલક્ષણ સમજણોનાં ઉદાહરણો આપેલાં છે. તે ઉપરથી દેખાઈ આવશે કે, એક જ વાત એક ઠેકાણાના લોકોને સારી લાગે છે, ખીજા ઠેકાણાના લોકોને ખોટી લાગે છે અને ત્રીજા ઠેકાણાના લોકો તે વિશે ઉદાશીન હોય છે. માટે નીદાન એટલું તો નક્કી છે કે, ખરાખોટાનું મનુષ્યને જે સદ્ગત જ્ઞાન થાયછે તે સર્વ ઠેકાણાના મનુષ્યોમાં સરખું નથી.

વર્તનનું ખરાખણું અથવા ખોટાખણું સદસદ્ભવેક શુદ્ધિથી દરાવવાનો જે નીતિનો પ્રકાર છે તે ધણેખરા ઉપયોગાત્મક નીતિ સરખો જ છે. જે વર્તન સમાજના દિગ્ગત હોય તે સારું ને જે અદિતનું હોય તે નદારું એનું ઉપયોગાત્મક નીતિના અનુયાયીઓ

કહે છે, અને તે તે સામાજિક સ્થિતિને યોગ્ય એવાં જ વર્તન હોય તે સારાં અને અયોગ્ય હોય તે નકારાં એમ જ સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને લાગે છે; અને સામાજિક સ્થિતિ બદલાઈ એટલે સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિમાં પણ ફેર પડે છે; એમ તેની ઉત્પત્તિનું કારણ જોઈએ તો દેખાઈ આવે છે. આ ઉપરથી આ બે મતોનો કેટલો મેલાપ છે તે લક્ષમાં આવશે.

આટલીવાર સૂધી જે વિવેચન થયું તેના યોગમાં સારાંશ આપ્યો હોય તો ઠીક પડે. આ સારાંશ આપતા પહેલાંના કમ અને વિચારોની દિશા કોઈક પ્રસંગે બદલવી પડશે.

જેમના અંગમાં જીવનનું સામર્થ્ય વધારે હોય તેમણે જીવનું ને જેમના અંગમાં તે જરૂર કરતાં ઓછું હોય તેમણે મરવું આ સૃષ્ટિકર્મ આલેસો છે; માટે પ્રાણીઓની બધી શક્તિઓનો બચ, આસપાસની સ્થિતિમાં રહેવાની તેના અંગે યોગ્યતા આણવાના કામમાં યાપ છે. મનુષ્ય પ્રાણી એ. આ નિયમનો અપવાદ નથી. અનાદિ કાળથી મનુષ્યોના મૃદુલ વર્ગ થતા ગયા હશે. જે મનુષ્યોની કલ્યાણને સમજીતી તેમની પરિસ્થિતિને યોગ્ય હશે તેમનો જ જીવનાર્થ કલહમાં નિભાવ લાગ્યો હશે; અને જેમની તેવી નહિ હોય તેમણે નાશ પામીને તેમની જગ્યા તેમના ઉપર સરસાર્થ કરનારા લોકોથી પૂરાઈ ગયેલી હશે.

કાંઈ વિશેષ પ્રકારની સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અપવાદને બાદ કરીને બાકીના જંગલી ને સુધરેલા એવા બંને પ્રકારના લોકોને આત્મ સંરક્ષણમાટે બહારના લોકો સાથે શત્રુતાથી ચાલવું પડતું અને સમાજમાના લોકો સાથે મિત્રભાવથી ચાલવું પડતું. આવાં બે પ્રકારનાં વર્તન મનુષ્યને કરવાં પડવાથી બે પ્રકાર

રની કલ્પના અને સમજૂતી પણ તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થવાની આવશ્યકતા યદ્યપિ.

જે ઠેકાણે સ્વદેશીય ધર્મ ચાલતો હોય છે તે ઠેકાણે આ એક પ્રકારના નીતિ નિયમોમાં વિશેષ તેટલો સ્પષ્ટપણે દેખાઇ આવતો નથી. શત્રુના નાશ કરવો અને અંદરના કલહ નષ્ટ થાય એવી રીતિનું વર્તન સખલું. આ જાને પ્રધારની આજ્ઞા એકજ અધિકારી પુરૂષ તરફથી થાય છે; પછી તે અધિકારી પુરૂષ તે વખતે રાજ્ય કરનારો રાજા હો, અથવા ઈશ્વરનો આજ્ઞા માનેલો પૂર્વતો રાજા અથવા શાસ્ત્રકાર હો. આવા પ્રસંગે નીતિ નિયમ પાળવાની જે આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે તે તેમના પરિણામ તરફ લક્ષ દેખતે થતી નથી, પણ આજ્ઞા પાળવાના કર્તવ્યને લીધે થાય છે; અને જાને પ્રધારની આજ્ઞાનો ઉદ્દેશ એકજ હોવાથી તે જાનેમાંનો વિશેષ ઉધાડી રીતે લક્ષમાં આવતો નથી; પરંતુ જે સ્વદેશીય ધર્મમાં શત્રુભાવાત્મક નીતિ અને મિત્રભાવાત્મક નીતિ આ જાનેનો ઉદ્દેશ એક હોય, અને જાનેના અધિકાર સરખા માનેલા હોય, તે ધર્મની જગા જે ખ્રિસ્તી ધર્મ સરખા પણ ધર્મ લીધી હોય અને તે નવા ધર્મમાં જે મિત્રભાવાત્મક નીતિની આવશ્યકતા દેખાડીને શત્રુભાવાત્મક નીતિનો તિન્નકાર કરેલો હોય તો, આ એ પ્રકારના નીતિ નિયમોમાંની અસંગતતા કેવળ ઉધાડી દેખાવા લાગે છે ખ્રિસ્તી ધર્મનો આરે તરફ ફેરવો યથો તોપણ જુદાજુદા દેશો વચ્ચે વેર અને યુદ્ધો ચાલુજ દતાં ને તે દશ પણ ચાલુ જ છે એમ કહીએ તોપણ દરકત નથી. આવી સ્થિતિ હોવાથી શત્રુ નીતિના વિચારોની આવશ્યકતાનો અંત આવ્યો ન હોતો; અને નવીન ધર્મમાં એ વિચાર ન હોવાને લીધે પહેલાંના સ્વદેશીય ધર્મમાંના આ સંબંધી વિચાર લોકોના મનમાં કાયમ રહ્યા; પણ

પ્રથમ જે આ વિચારોને ધર્મનો આધાર હતો તે માત્ર પછી નહિ જેવો થયો. કારણ લોકોએ ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર કરેલો હોવાથી ખ્રિસ્તી ધર્મની આજ્ઞા માત્ર ધર્મ સંગતિ માની લેવામાં આવી, આવી રીતે શત્રુનીતિના વિચારોને માટે ધર્મની અનુગ્રા નહિ થઈ તોપણ મનુષ્યના આચરણમાં ફરક પડ્યો નહિ, આ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જ થવાનું. ખ્રિસ્તી ધર્મના સૂક્ષ્મ આજ્ઞાદન નીચે લોકોનો પૂર્વનો ધર્મ કાયમ રહ્યો; ને ખ્રિસ્તી ધર્મ લોકોને જે કર્તવ્યો કરાવવાનું કહે છે તે પહેલાંના ધર્મને કબુલ નથી; તથા પહેલાંનો ધર્મ જે વાત કરાવવાનું કહે છે તે ખ્રિસ્તી ધર્મને માન્ય નથી, એ ઘોઠાળો માત્ર થઈ ગયો. હાલમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું અને તેઓએ પ્રતિપાદન કરેલી નીતિનું પોકળ શબ્દોથી ગૌરવ કરવામાં આવે છે, અને નવા ધર્મ તત્ત્વો પ્રમાણે ચાલવાની આવશ્યકતા બહારથી કબુલ કરવામાં આવે છે; પણ પૂર્વના ધર્મનો જો કે બહારથી તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે તોપણ તેનો મનુષ્યના મન ઉપર જે સંસ્કાર થયેલો હોય છે, તે તે ધર્મનાજ ધોરણે તેમનાં આચરણ થયે જાય છે. બંને ધર્મ ઉપર તેમનો વિશ્વાસ હોય છે અને વખત આવે તે પ્રમાણે મનુષ્ય તેમનો ઉપયોગ કરે છે. ધડીમાં એકના ધોરણે ચાલવું અને થોડીવારે બીજાના ધોરણે ચાલવું એમ બંનેની સાલથી તે પોતાનો માર્ગ જેમતેમ કાઢે છે, અને બંને પ્રકારના વિરોધી વિચારોને લીધે ઉપજતી ચત્તી અસંબદ્ધતા વિષે અખાડા કરે છે.

નીતિ વિચારમાં ઘોઠાળો થવાનું એ પહેલું કારણ છે. સામાન્ય લોકોને ધર્મ અને નીતિ એમાં ભેદ બતાવતાં આવડતો નથી, જે આચાર ચાલતા ધર્મને માન્ય હોય તે વગર બીજી નીતિ નથી એમ તેમને લાગે છે. પહેલાંની ધર્મોચાઓનો પણ તેમના મન ઉપર

પર સંસ્કાર હોય છે જ; અને તે પ્રમાણે તેમના હાથથી વર્તન પણ થાય છે, પરંતુ આ વર્તનનો નીતિ સાથે કાંઈપણ સંબંધ નથી એવું તેમને લાગે છે. એનું પરિણામ એવું થયું છે કે, સદ્ગુણના ને કર્તવ્યના બે વર્ગ થયેલા છે. એક વર્ગનો નીતિમાં અંતર ભાવ થયેલો છે ને ખીજનો નથી; અને આ બેમાં એટલો વિરોધ છે કે, તેમનો કોઈ પણ પ્રકારે મેળ બેસાડવો શક્ય નથી.

વળી એક પ્રકારનો ઘોઠાજો છે. તે પરસ્પર વિરોધી નીતિ શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થનારો નથી, પણ નીતિ કોને કહેવી એ શંકાથી ઉત્પન્ન થનારો છે. ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉપરથી નીતિ ન ઠરાવતાં અનુભવથી જણાઈ આવનારા વર્તનના પરિણામ ઉપરથી તે ઠરાવવી જોઈએ એમ કેટલાક નીતિકારોનું કહેવું છે. તેમના મત પ્રમાણે મનુષ્યનું કલ્યાણ કરવું આ નીતિનો હેતુ છે. આ સિવાય ઘોઠાજાનું વળી એક ખીજું કારણ છે. કેટલાં એકને આ નીતિની કલ્પનાઓ પસંદ નથી. મનુષ્યને નીતિનો માર્ગ જતાવવા સારું જ સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ અસ્તિત્વમાં આવેલી છે એમ તેમને લાગે છે. નીતિશાસ્ત્રો જેવાની અથવા પરિણામ તરફ લક્ષ આપવાની ખીલકુલ આવશ્યકતા નથી. માણસ સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિનો આશ્રય લે એટલે યથુ. આં બે નીતિકારોના મતમાં બહુ ભેદ નથી. જે મનોવૃત્તિઓના ધોરણ ઉપર સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ જાય છે તેમની પહેલા પ્રકારના નીતિકારો કંઈ કિંમત કરતા નથી ને ખીજ પ્રકારના નીતિકારોનો તેના ઉપર જ બધો આધાર હોય છે; તોપણ બંનેમાંથી કામ્યે તો એક જ થાય છે. પહેલા પ્રકારના નીતિકારો ઉપયોગીતા તરફ જ લક્ષ આપે છે; અને ખીજ પ્રકારના સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ તરફ લક્ષ આપે છે; પણ સદ્ધિક્ષમથી જ સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ ઉપયોગીતા ઉપર અવધાની રહે છે.

નીતિ વિચારોના આવા ઘોઠાળામાંથી બહાર શીરીતે પડવું એની મોટી પંચાત છે. લોકોનાં બહાર દેખાડવાનાં મત શાં છે તેનો વિચાર ન કરતાં પ્રથમ વર્તન વિષે લોકોની ખરેખરી કલ્પનાઓ શી છે તે જોઈએ. આવું કરવું કેટલું ઉપયોગી છે તે આગળ સમજાશે અને તે ઉપરથી એવું દેખાઈ આવશે કે, આટલી વાર સૂધી જે ઘોઠાળો દેખાડવામાં આવ્યો તે કંઈ જ નથી.

પ્રકરણ ૨ જી.

કઈ કલ્પનાઓને સમજૂતીએ નીતિ વિષેની સમજૂતી?

ગયા પ્રકરણમાં નીતિના જે મિત્રભાવાત્મક નીતિ અને શત્રુભાવાત્મક નીતિ એવા બે ભાગ કર્યા છે તે ધણાને પસંદ પડશે નહિ. નાનપણથી ધર્મ શિક્ષણને લીધે તથા સામાન્ય લોક મતને લીધે કઈ વિશેષ વાતનો માત્ર નીતિ સાથે સંબંધ છે એવો મનુષ્યનો નિશ્ચય થયો હોય છે, અને તે સિવાયની સર્વ વાતો તેમને જુદા પ્રકારની લાગે છે. ઉદાહરણને માટે ખ્રિસ્તી લોક લેઈએ. ખાખ-બલમાં જે દશ આઘાતો આપેલી છે; તેમાં સર્વ નીતિનો સમાવેશ થયો છે, અને તેની બહાર નીતિ નથી એવી સાધારણ લોકોની સમજૂત હોય છે. આ દેવની દશ આઘાતોનો સંબંધ એક સમાજમાં લોકોએ પરસ્પર કેવી રીતે વર્તવું એ તરફ છે, પણ એક સમાજવાળાએ બીજા સમાજવાળા સાથે કેવી રીતે ચાલવું આ વિષે તેમાં કંઈજ હલેખ નથી; માટે પાછલા પ્રકરણમાં જેને મિત્રભાવાત્મક નીતિ કહી છે, તેજ જણે બધી નીતિ એવી લોકોની સમજણ થયેલી છે. મિત્રભાવાત્મક અને શત્રુભાવાત્મક એવા નીતિના બે વિભાગ કર્યા; અને શત્રુભાવાત્મક નીતિનો જે વાતમાં

સમાવેશ થાય છે તેમને નીતિના વિષયમાં દાખલ કરવી એ લોકોને તરેહવાર લાગે છે.

તોપણ જુદાં જુદાં ટોળામાં તથા જુદા જુદા દેશોમાં લડાઈઓ ચલાવવી અને તેને માટે જરૂર હોય એવી વાતો કરવી એમાં પણ ખરા ખોટાનો અને યોગ્યાયોગ્યનો ભેદ મનુષ્યો કરે છે; એ વાત હર કોઈના લક્ષમાં આવવા જેવી છે. મનુષ્યના હમેશના વ્યવહારમાં સામાજિક વર્તન ઉપર જે પ્રભાણે લોકો ટીકા કરે છે અને તેમની સમજણ પ્રમાણે તે સારી અથવા નહારી, યોગ્ય અથવા અયોગ્ય તેઓ ઠરાવે છે; તેજ પ્રમાણે લડાઈમાં કોઈ મનુષ્યે કંઈ વિશેષ પ્રકારનું વર્તન કર્યું હોય તો તેને માટે પણ તેઓ તેવી જ ચર્ચા કરે છે, અને તે વર્તન યોગ્ય અથવા અયોગ્ય લાગે તે પ્રમાણે તેની નિંદા કે સ્તુતી કરે છે; તો પછી એક પ્રકારના યોગ્ય કે અયોગ્ય વર્તનનો વિચાર નીતિથી કરવાનો, અને બીજા પ્રકારના વર્તનનો વિચાર નીતિથી કરવાનો નહિ એમ કંઈ કહી શકાય? વાર, એમ કહી શકાય તો આ બીજા પ્રકારનાં વર્તન યોગ્ય કે અયોગ્ય છે એ ઠરાવવાનું કામ કયા શાસ્ત્રને સોંપવું? એકંદરે મનુષ્યના વર્તન સંબંધી લોકોની કલ્પનાઓ એટલી અવ્યવસ્થિત છે કે, એક પ્રકારના વર્તનને નીતિનો સ્પષ્ટ આધાર છે એવું માનવામાં આવે છે; અને તેજ જાતના બીજાં પ્રકારના વર્તનને તે આધાર નથી એમ માનવામાં આવે છે; તથાપિ તે બીજા પ્રકારના વર્તનને પણ તેટલો જ અથવા તેનાથી જબરો આધાર હોય છે.

આ એ જુદાં સ્વંરૂપોના આધારનાં અસ્તિત્વ ખ્રિસ્તી ધર્મની

આગાઓ અને કંઈક યુદ્ધો કરનારા લોકોના નિમિત્તે એમનું મનુષ્યના વર્તન ઉપરનું પરિણામ જોઈએ તો હકીકત સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. કાઈ વિશેષ પ્રસંગે સભ્ય મનુષ્યો એ બીજાને કંઈક યુદ્ધ માટે લડ-

* આપણા લોકોને યૂરોપિયન લોકોના કંઈક યુદ્ધની ખરી કલ્પના થવી કઠણ છે, માટે તે વિષે થોડી વિસ્તાર સહિત માહિતી આપવી જરૂરની છે. છેવટનાં બેસેં અઢીસેં વર્ષ થયાં મોટા કંઈક યુદ્ધને જે સ્વરૂપ છે તેવું પૂર્વે ન હોતું. પહેલાં બે મનુષ્યો વચ્ચે જો કંઈ ટંટો થાય તો, તેનો નિર્ણય કરવા વારતે સરકારી અધિકારીની દેખરેખ નીચે વાદી પ્રતિવાદી વચ્ચે કંઈક યુદ્ધ થતું; અને તેના નિકાલ ઉપર વાદના નિકાલનો આધાર રહેતો. આવે પ્રસંગે સહાયકની બાજુએ લડનાર મનુષ્યને ઇશ્વર બળ આપે છે અને હમેશાં તેનો જ જય થાય છે એવું સર્વને લાગતું હતું. ઇ. સ. ૫૦૧માં ખરગંડીના રાજાએ આ સંબંધીનો કાયદો પહેલ વહેલો અમલમાં આવ્યો. જર્મન દેશમાં પહેલાંના કાયદામાં નીચેના શબ્દો છે કે:—“જો બે મનુષ્યો વચ્ચે જમીન બાબતે અથવા પૈસા બાબતે કંઈપણ ટંટો થાય તો, વાદી પ્રતિવાદીએ પોતાના તરફનો એક એક માણસ આપવો અને તેમનો કંઈક યુદ્ધ થી જો નિકાલ થાય તે પ્રમાણે તેનો નિકાલ કરવો.” જર્મનીમાંથી એ કાયદો ક્રાન્સમાં ગયો, અને સાંધી ઇંગ્લાંડમાં ગયો. ધણીકરીને વાદી પ્રતિવાદી પોતે જ કંઈક યુદ્ધ કરતા; પરંતુ રજા મનુષ્ય, પાદરી, સ્ત્રીઓ અને કંઈક મોટા લોકો પોતાના સુખસાર આપતા. ઇ. સ. ૧૪૮૫માં ક્રાન્સમાં એક ગમતનો કજીઓ થયો, અને આવે પ્રસંગે ઇશ્વર સહાયકને મદદ કરે છે એવી લોકોની ગાંડી સમજણ. ધણી ઓછી થવા લાગી. જીનકપારોગ

વાતું માગ્યું જ જોઇએ અને જે મનુષ્યની પાસે એવી રીતે લડવાનું માગ્યું હોય તેણે પણ લાગલીજ પોતાની કબુલત બતાવવી જોઇએ, એવી સર્વ યૂરોપ ખંડમાં ધણા સૈકા સૂધી સમજણ હતી અને તેના અર્ધ કરતાં વધારે ભાગમાં તેવીજ સમજ હજી સૂધી પણ છે. કાંઈ

નામના મનુષ્યની સ્ત્રીએ જાકેલેગ્રીસ નામના મનુષ્ય ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે, તેણે રાત્રે ધણીના વેશથી મારા ઓરડામાં પે-શીને મારી સાથે અનીતિનાં આચરણ કર્યાં. આ વાદનો નિકાલ હાંદ યુદ્ધથી કરવો એવો પારલામેન્ટે ઠરાવ કર્યો. આ હાંદ યુદ્ધ લાંબા છઠ્ઠા વર્ષ રાજની દેખરેખ નીચે થયું. તેમાં જાકેલેગ્રીસનો પરાજય થઇને તેને તે જગાએ ફાંસી દીધો. પછી કેટલીક વારે ખરો ગુન્હેમાર મળી આવ્યો, ને તેણે પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો. ઇંગ્લાંડમાં આ ન્યાયની પદ્ધતિ ખીજ દેશો જોટલી. પ્રચારમાં ન હોતી તથાપિ ત્યાં પણ તે ધણા સૈકા સૂધી ચાલતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૧૭માં એક ખુનના મુકરમમામાં ગુન્હેમારે હાંદ યુદ્ધથી નિકાલ કરવાને વિનંતિ કરી. તે સંજોરે લાર્ડ એલનબરો બોલ્યો કે:—“અમારા દેશનો એવો કાયદો છે કે, હાંદ યુદ્ધથી વાદવિવાદનો નિકાલ કરવા વિષે જે પક્ષકાર ચારજ કરે તો, ખીજ પક્ષકાર તરફથી કાયદાસર હરકત આવ્યા સિવાય તે ચારજ નાકબુલ ઠરાવ નહિ.” છેવટ એ વિનંતિ ગાન્ય થઈ, પરંતુ ફરિયાદી તરફથી લડનારો માણસ અગાડી ન આવ્યાથી ગુન્હેમાર છૂટી ગયો. તેને ખીજે જ વર્ષે આ કાયદો બંધ કર્યો.

: સાંપ્રતકાળમાં ચનારા હાંદ યુદ્ધનો પ્રકાર ઉપર કહેલા પ્રકારથી જ ઉત્પન્ન થયો હતો. જે મનુષ્યની અંદર વાદ વિવાદ ઉત્પન્ન થયો હોય તો; તેનો નિકાલ હાંદ યુદ્ધથી થતી વખતે ઈશ્વર સત્

કરજ કહાડયું હોય તો, તે પતાવવાના કર્તવ્ય કરતાં ઉપરના કર્તવ્યનું મહત્ત્વ વધારે માનવામાં આવે છે. એક વેળા મનુષ્ય ખોટું ખોલે તો તે આસે પણ આવા પ્રસંગે તેના હાથથી લજ્જારૂપ વર્તન થાય એ કામનું નહિ. કોઈએ કોઈનું અપમાન કર્યું તો તે જો નું અપમાન થયું હોય તેનું પ્રથમ કર્તવ્ય એ કે, તેણે પોતા ઉ-

પક્ષને મદદ કરે છે એ કલ્પના લોકોના મગજમાં ધુમી રહેલી હતી જ. તેથી એકે ખીજને ગાળ દીધી અથવા તે મનને લાગે એવું કંઈ ખોલ્યો કે, લાગલા જ તે ન્યાયની અદાલતમાં ન જતાં અંદર અંદર દંદ યુદ્ધથી જ નિકાલ કરતા; અને કોણ ખરો છે તે ઠરાવતા. આ પ્રકાર વધતાં વધતાં એટલે વધી ગયો કે, જો એકે ખીજનું અપમાન કર્યું હોય ને તે તેણે શાંતતાથી સહન કર્યું તો, તે મનુષ્ય ખરેખર નીચ છે એમ લોકોને લાગતું; અને ધણી લોકોને ફક્ત લોકાપવાદને માટે જ દંદ યુદ્ધમાં ઉતરવું પડતું. આ યુદ્ધમાં હથિયાર વાપરવાની પરવાનગી હોવાથી ઘણે પ્રસંગે આવા દંદ યુદ્ધ વખતે ખુન થયેલાં છે. ઈ. સ. ૧૮૪૩માં કર્નલ ફ્રાસેટ અને લેફ્ટેનેન્ટ મનરો એ બેની વચ્ચે આવા પ્રકારનું દંદ યુદ્ધ થયે છે ફ્રાસેટને જોળી વાગ્યાથી તે મરણ પામ્યો. તે વખત વિક્ટોરીયા મહારાણી (કૈસરેલિંદ) નો ભરપાર પ્રીન્સ આલબર્ટ એણે દંદ યુદ્ધ બંધ કરવા વિષે કેટલીક ખટપટ કરી. તે ઉપરથી દંદ યુદ્ધ કરવા અથવા એ કરવાને મદદ કરવી તે ગુન્હો ગણાય એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો. ખીજ દેશોમાં આ ચાલ હજી ઘણે અંશે ચાલે છે. ગયા સદીમાં ઘણા મોટા મોટા લોકો દંદ યુદ્ધથી લડ્યા છે. ફ્રાંકસ અને ખીટનાં નામ ઇંગ્લાન્ડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ અને તેમની ચોખ્ખતાવાળા ખીજ લોકો આવા કામમાં પડતા.

પરંતુ કલંક લાગણું જ કહાડી નાંખવું જોઈએ; અને તે કવી રીતે કહાડવાનું કે, જેણે અપમાન કર્યું હોય તેની પાસે હંદ યુદ્ધને માટે માગણી કરવી; અને એવું તે ન કરે તો તેનું વર્તન એટલું નિંદા યુક્ત ગણાય છે કે તેના મિત્રો તેને હલકો સમજીને તેની સોખત છોડી દેછે; જાણે તેણે ચોરી અથવા તે કરતાં પણ એકાદ નીચ કૃત્ય કર્યું હોય. નીતિવિષય તરીકે માનેલી પોતાના સંબંધે યોગ્ય અને અયોગ્યની કલ્પના અને તેથી ઉત્પન્ન ચનાર પસંદગી તથા ના પસંદગી દેખાડનારી મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતીઓ એ જોટલી સ્પષ્ટ અને જોરદાર હોઈ શકે તેટલી સ્પષ્ટ અને જોરદાર કલ્પના, મનોવૃત્તિ અને સમજૂતીઓ હંદ યુદ્ધના આલમાં છે તેમાં લગાર પણ શક નથી; એવું છતાં એક વાતનો નીતિશાસ્ત્રમાં અંતરભાવ કરાવવાનો અને ખીજનો કરાવવાનો નદિ એમ આલી શકે નહિ.

હાલંતી નીતિ કલ્પના બહોળી કરવી જોઈએ, એ પાછળના વિવેચન ઉપરથી સહજ લક્ષમાં આવશે. મનુષ્યના વર્તન સંબંધી એવી અનેક વાતો છે કે, જે વિષયની કલ્પના અને સમજૂતી, 'નીતિ' કહીને માની લીધેલી વાતોની કલ્પના અને સમજૂતીથી સ્વાભાવિક રીતે જુદી નથી; માટે શાસ્ત્રીય નજરથી આવી સર્વ વાતોનો નીતિમાં અંતરભાવ કરવો પડશે.

જંગલી તથા અર્ધ સુધરેલા લોકોમાં રહીથી કરેલાં કૃત્યોવિષે લગાર પણ કસર કરવાથી આલતું નથી. એ કૃત્યો કરવાં જ જોઈએ એવી સર્વજ્ઞ આલતી સમજૂતી સ્પષ્ટ કરવાનાં ધણાં પ્રસંગ જ આવતા નથી. કારણ તેની વિરદ વર્તન કરવાનાં ઉદાહરણો જ મળી જાય છે. પરંતુ દાખલે રહી વિરદ વર્તન કર્યું હોય તો તે ભોંકાને દેટલું દુઃસદ્ લીગે છે એવાત, કોઈ દાખવાર આવે અપરાધને માટે રાજ સુદાંતને માઠી ઉપરથી વંદાડી મલવાને

અથવા વખતે તેને દેહાંત શિક્ષા કરવાને પણ લોકો તૈયાર થાય છે, જે ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. રૂઢી વિરુદ્ધ વર્તન કરવું અથોગ્ય ગણાય છે એ સિદ્ધ કરવાને બીજા પુરાવાની જરૂર નથી. જેમનો નીતિ સાથે કંઈપણ સંબંધ નથી એવું આપણને દેખાય એવી રીતે પણ નીતિમાં સમાવેશ કરેલો ધણે ઠેકાણે દેખાય છે, અને કેટલીએક રૂઢીઓ તો સ્પષ્ટ રીતે અનીતિકારક હતાં પણ તે નીતિકારક ગણાય છે.

નીતિનાં મુખ્ય અંગો કયાં છે એ શોધી કહાડવા સારું થયું. લોકોની નીતિ વિષેની સમજૂતીઓ કેવી છે એ ઉદાહરણો લેખને જોડીને લેખને: મુસલમાન લોકોની કેટલીક જાતો છે જેમાં તંબાકુ પીવી એના જેવું બીજું કાંઈ પણ ધોર પાતક નથી એમ મનાય છે. પાલગ્રેન્ડના લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ગ્રાણીને ઇશ્વર સમજી તેની પૂજા કરવી એ વહાળી લોકમાં મોટામાં મોટું પાપ માનવામાં આવે છે. તેઓ તંબાકુ પીવી એ એનાથી દૂર રહેવા પાતક માને છે. આ પાતકોની સાથે તુલના કરતાં ખુન, બિચાર અને ખોટી સાક્ષી પૂરવી એ તે લોકોને હલકાં પાપ લાગે છે. તેજ પ્રમાણે સૈબીરિયાની આસપાસ રહેનારા રશિયન લોકોની કેટલીએક જાતો છે. તેમાં તંબાકુ પીવી એ મહા પાતક ગણાય છે અને બીજા પાતક કરતાં આ પાપનું ધોરપણું સ્પષ્ટ કરી બતાવનારી તેમની સમજણ એવી છે કે, એ પાતકની ક્ષમા થવાનો સંભવ જ નથી. “પથાતપથી બીજા પાતક ધોવાઈ સકાશે પરંતુ આજ ગાત્ર પાપ ધોવાઈ શકે નહિ.” જે આચરણ આપણને માત્ર નિરુપદ્રવી લાગે છે અને જે વિશે આપણે કેવળ ઉદાસીન રહીએ છીએ તે વિશે ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કેટ-

લાએકાને જે તિરસ્કાર લાગે છે તે ધોર અપરાધો ખદલ આપ-
ણુને જે પ્રકારનો તિરસ્કાર લાગે છે તેજ જાતનો છે.

લિયેનસ્ટીન નામનો યુસાફર લખે છે કે, આફ્રિકા ખંડ-
માં એયુઆના પ્રદેશમાંના એક પ્રાંતના રાજા મુલીહવંગને જ્યારે
એવું જણાયું કે, યુરોપિયન લોકમાં પુરૂષને એક કરતાં વધારે
સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી નથી, સારે તે આશ્ચર્યથી બોલ્યો કે:—
“જ્યાં દેશોના દેશો આવા વિલક્ષણ કાયદા કેમ કબુલ કરે છે
તેની મારાથી કલ્પના થઇ શકતી નથી.” એક સ્ત્રીજન મન-
નારો આરજ્ય અને તેનો મિત્ર એમને પણ ઇંગ્લેન્ડ લોકમાં
લસ કરેલી એક સ્ત્રી જીવતી છતાં જીજી કરવાનો પ્રતિજ્ઞા હોય
છે એ જાણવાથી મોટું આશ્ચર્ય લાગ્યું. પ્રથમ તો તેમને તે વાત
ખરી જ લાગી નહિ, તે સાંભળતાં જ તેઓ તિરસ્કારયુક્ત અહે-
રાથી બોલ્યા કે:—“એમ જનવું અશક્ય છે. પુરૂષને એક સ્ત્રીથી
કેમ ચાલે ?” પુરૂષોની સમજૂતી આવા પ્રકારની હોય છે એમ
નથી. ઝાંખીજના ઢાંઢા ઉપર રહેનારા માકોલોલો કરીને લોકો
છે તેમની બાઇડીઓ વિશે લિવિંગ્સ્ટન કહે છે કે, ઇંગ્લાંડમાં ફરેક
પુરૂષને બાઇડી બાઇડી હોય છે એ સાંભળીને તેઓ અસ્તિ થઇઓ.
તેમની સમજૂતી પ્રમાણે એક બાઇડી હોય તે સંખ્ય મનુષ્યને
શોભતું નથી. રીડ નામનો યુસાફર આફ્રિકા ખંડના જૂમ્બ્ય-
વૃતની પાસેના પ્રદેશમાંની બાઇડીઓના સંબંધમાં લખે છે કે:—

“પોતાના ધણીને જીજી બાઇડી કરવાની આયપત છે એવું
જો કોઇ માણસની સ્ત્રીને સમજાય તો, તે તેને જીજી લસ કરવા
માટે અંતઃકરણથી આગ્રહ કરે છે અને જો તે તેવું સાંભળે નહિ
તો, તે તેને કંજીસ ચમડી તોડે પણ દમડી તોડે નહિ ઈલાદિ
દુષણ દે છે.”

અમારાકાન પ્રાંતની સ્ત્રીઓની સમજૂતી આવાજ પ્રકારની છે. પહેલી સ્ત્રીને બીજી સ્ત્રી વિષે કોઈ પણ પ્રકારનું અસમાધાન અથવા મચ્છર થતો નથી, ઉલટું પોતાના ધણીએ બીજું લગ્ન કરવું એવી પહેલી સ્ત્રીની ઈચ્છા હોય છે. કારણુ ધરમાનું કામ દાગ કરવાને તથા ધણીની ચાકરી કરવા વાસ્તે પોતાને એક મદદગાર મળે એમ તેમને લાગે છે. ઈંગ્લાંડમાં બે બાઈડીઓ કરવી એ બનીતી છે એમ ગણાય છે એટલું જ નહિ, પણ કામદા પ્રમાણે તે શિક્ષા કરવા લાગકે શુન્દો ગણાય છે; પરંતુ ઉપર જતાવેલાં ઉદાહરણોમાં એકજ બાઈડી કરવી એ નીચા દરજ્જાનું ગણાઈને વધારે બાઈડીઓ ન કરનારાની વખતે નિંદા થાય છે. તે ઉપરથી એક જ સ્ત્રી કરવાનો રીવાજ તે લોકોને પસંદ નથી એ ઉપાકુ છે.

ધણે ઠેકાણે સ્ત્રી પુરૂષો વચ્ચેના સંબંધ વિધેની સંમતીઓ આપણી સમજૂતીઓ કરતાં વધારે જુદી જણાય છે. પ્રવાસ વર્ણનનાં પુસ્તકો ઉપરથી કેટલાક વાંચનારને આ વાતની માહિતી થઈ હશે. ચીનક લોકો વિષે એવું લખેલું છે કે:—“આ લોકોની સર્વ જાતિમાં માહલાં મારવાના આંકડા, મધુકાની માળા, અથવા એવા જ બીજા કંઈ પંદાર્યો એકાદ મનુષ્યની પાસેથી લઈને તેને બદલે પોતાની બાઈડી અથવા છોડી તેને આપવાનો આદ્ય છે. કોઈ પોતાની જણુજ બદલે આવા પ્રકારનો બદલો લેવાને નાકબુલ થાય તો તે સ્ત્રીનાં સૈંદર્ય વિષે શંકા આવી એમ તેમને લાગે છે. આથી તેમને આવા પ્રસંગે ધણા ગુસ્સો આવે છે. ઈંડિયન લોકની સાથે કડક-પણાથી ચાલવાના અમને પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ તેમની સ્ત્રીઓ તેઓ અમારા તરફ મોકલે તેમને અમે પાછી મોકલીએ તો તે સ્ત્રી પુરૂષને જોટલી રીસ ચડે છે તેટલી બીજા કશાથી ચડતી નથી.”

એશિયા ખંડમાંના કેટલાક લોકોની સમજૂતીઓ આથી પણ આગે ગયેલીઓ હોય છે. અર્ગન નામનો પ્રવાશી લખે છે કે:-

“ચુકચી લોકો તેમના દેશમાં જે મુસાફર જાય છે તેમની પાસે પોતાની જામડીઓ મોકલે છે, અને પોતાની છોકરી સાથે લગ્ન કરવા વિષે તેમને વિનંતિ કરે છે; અને આ તેમની અરજીને અમાન્ય દેશય તો તેમને વિશ્વસ્ય પ્રદારનો સંતાપ થાય છે.

આ સર્વ ઉદાહરણો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, જે વાત આપણને અત્યંત નિંદા લાગે તે વિષે તેમને લાજ લાગતી નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ જે મનુષ્ય તે કરવાને નાકમુશ થાય તો તેમને તેના વિષે મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. કારણકે તે ન કરવું તે અયોગ્ય એમ તેમને લાગે છે.

હવે સ્ત્રી પુરુષમાના સંબંધ વિષે કેટલાક મધ્યમ સ્થિતિના લોકોની અને સુધરેલા લોકોની સમજૂતીમાં જીને પણ એક જુદા પ્રદારનો ફરક દેખાઈ આવે છે તે તપાસીએ. જુદી જુદી જાતના અથવા જુદી જુદી પાયરીના લોકોએ પરસ્પરમાં શરીર સંબંધ કરવો નહિ એવા પ્રદારનો વહિવટ અથવા નિગમ ધણા પ્રાચીન કાળથી જ ચાલ્યો છે. એ નિયમ તોડનારને શિક્ષા પણ જાહેર સખ્ત થતી હતી, અને જે ઠેકાણે એ નિયમનું હજી પણ મહત્વ છે તે ઠેકાણે તે હજી પણ ચાલે છે. મહાભારતમાં દ્રૌપદી—સ્વયંવરના વર્ણનમાં જે વેળા દ્રૌપદીએ મહત્વાકાંક્ષી કર્ણનો ધિક્કાર કર્યો તે પ્રસંગે તેના મુખમાં “હું તે નીચ કૂળથી* ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષને

* આદિ પર્વના ૧૩૭ મા અધ્યાયમાં નીચે લખેલો શ્લોક છે:-

દ્રષ્ટ્વા તું તં દ્રૌપદી વાક્યમુચ્ચૈર્જગાદ નાહં વરયામિ સૂતમ્ ।
સામર્પદાસં પ્રસમીક્ષ્ય સૂર્યે તત્સાજ કર્ણઃ સ્ફુરિતં ધનુ-

ચરનાર નથી ” એવા અર્થના શબ્દ મૂકેલા છે. જુદી જુદી જાતના લોકોમાં વિવાહ આદિ સંબંધના પ્રતિબંધ વિશે આપણા લોકોની દાસની કલ્પના આપણા મધ્યમ અવસ્થાના પૂર્વજોની કલ્પનાઓથી પણ પાછળ પડેલી છે. દાસમાં કોઈ બ્રાહ્મણે કોઈ ક્ષત્રી, વૈશ્ય અથવા શૂદ્રની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હોય તો, તેને જેટલો પંજવવામાં આવે છે તેટલો પહેલાં પંજવવામાં આવતો ન હતો. પહેલાં પણ આવા પ્રકારના વિવાહ ગાણુ જ મનાતા પરંતુ તે કેવળ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ગણાતા નહિ, અને આવા સંબંધથી થયેલી પ્રજાના દાષ વિભાગ વગેરે કરાવવામાં આવતા. દાસમાં આવા પ્રકારના વિવાહ અસંત અનીતિ-કારક સમજવામાં આવે છે. યુરોપમાં પણ આવા પ્રકારના પ્રતિબંધ હતા, અને તે તોડનારાને શિક્ષા પણ લોગવવી પડતી. ક્રિષ્ટીયન સિસ્ટમની વખતે ક્રાન્સદેશમાં જે સરદાર પોતાથી નીચી પદ્ધતીના કુટુંબની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરે તેનો અને તેના વંશજોનો પાટા રમવાના ખેલમાં પ્રવેશ થતો નહિ; પણ પાંચ સૈકા પહેલાં આવા પ્રકારના સંબંધ વિશે જે તિરસ્કાર થતો હતો તે હાલ મતો નથી. કેટલીક વખત જો કે થોડીક નાપસંદગી જતાવવામાં આવે છે તોપણ ખીજે કેટલેક પ્રસંગે આ સંબંધનાં વખાણ પણ કરવામાં આવે છે. ટેનીસનનું મીલર્સ ડોટર (દળનારાની છોકરી) કરીને એક કાવ્ય છે તે તથા બ્રાહ્મિનિંગ બાર્નની લેડી જરજાર્નનું વિવાહ વૃત્ત કરીને એક કાવ્યગીત છે તે, એ પુસ્તકો ધણું લોકપ્રિય થયાં છે. આ પુસ્તકોમાં જીવ્યનીય માનેલા કૃષ્ણના મનુ-

સ્તત્ ॥ મૂળ શ્લોકમાં નીચ કૃષ્ણથી ઉત્પન્ન થયેલો સ્પષ્ટ લેખ નથી પણ ટીકામાં “ નીચ કૃષ્ણ યોગાદર્ભઃ ” એમ કહેલું છે.

ખોના વિવાહનાં જ વર્ણન છે. આવા પ્રકારના સંબંધ વિષે યૂરોપિયન લોકોમાં હાલ જે મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જો કે નીતિ વિષેની વાતને બદલે ઉત્પન્ન થનારી મનોવૃત્તિ જેવીજ હોય છે તોપણ તે નીતિ સંબંધી છે એમ ગણાવુ નથી. કારણ આ સંબંધે કોઈ પણ પ્રકારની ધર્મ આગ્રા નથી, અને જે વાતને લોકો નીતિ સમજે છે તેમાં આ વાતનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈ શ્રીમંત ને પ્રતિષ્ઠિત આઠણે કોઈ દરિદ્રી આઠણની ઘીકરી સાથે લગ્ન કર્યું હોય તો આપણા લોકોમાં તેના વિષે જે પ્રકારની તિરસ્કાર ખુદિ પેદા થાય છે તેજ પ્રકારની ઉપર કહેલા સંબંધમાં યૂરોપિયન લોકોમાં થાય છે. આપણા લોકો પણ આવા પ્રકારની તિરસ્કાર ખુદિનો સંબંધ નીતિ સાથે જોડશે નહિ. ખરેખર જોતાં આનીતિ તરીકે સમજાતી વાત વિષેનો તિરસ્કાર અને આવા પ્રકારનો તિરસ્કાર એ બેના સ્વરૂપમાં ભેદ નથી.

હવે સ્ત્રી પુરૂષના શ્રમ વિભાગ સંબંધી કેટલાક લોકના વિચાર જોઈએ. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા ખંડના ઇન્ડિયન લોકોમાં ફક્ત લગ્નનાં અને પારખી સંબંધીનાં કામ પુરૂષો કરે છે. બાકીનાં સર્વ પ્રકારનાં હલકાં અને મહેનતનાં કામ બાઈડીઓને કરવાં પડે છે. આ ચાલનો તેમના મન ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારનો અમલ બેઠેલો છે; અને તેનું થોડું પણ ઉત્ક્રાંધન કરવું એ કેવળ નીચપણ્યનું કૃત્ય ગણાય છે. પાટાગોનિયાના લોકો સંબંધી ક્રાંતિનર કહે છે કે:—

સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો તેમણે જ કરવાં જોઈએ. એ વિષેના નિયમ એટલા સખત છે કે, કોઈ પણ પ્રસંગે ધણીઓથી તેમને મદદ કરવાની સોંપ થતી નથી; અને કેવળ જીવ જવાના પ્રસંગે કોઈ

મદદ કરે તો તેની ફજેતી થયા વગર રહેતી નથી. વળી આ ચાલ
લાંની બાધડીઓ સુદ્ધાંતને પસંદ છે. નીચેનો ઉતારો ડોકાટ લોકોના
સંબંધનો છે:—

“ વઢકારી બાધડીઓ લડનાં લડતાં છેક હદ ઉપર આવેં એ-
ટલે તે એકમેકને કેવળ કાળજીને ડારનારી જે ગાળો દેછે તે, આ
સંબંધની હોય છે. આ દાખલો જુઓ:—” નિર્લજ, મેં તારા ધ-
ણીને બડકો સજગાવવા વાસ્તે લાકડાં ધરમાં લાવતાં જોયો છે.
તારા ધણીને બાધડી થવું પડ્યું તે વખત તું ક્યાં હતી? ”

આ બાબત વિષે આટલી બધી તિરસ્કાર યુદ્ધિ પેદા થવાને
તેમનાં મનમાં ધણી પ્રબળ મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ તે ઉ-
ધારું છે. હવે ખીજું ઉદાહરણ લેઈએ. જેના ભારથી બરડાની ક-
રોડ ભાગી જાય એવાં ધરનાં કામમાં લગાડવાના મજબુત પાત્ર-
રના ચીરા એસ્કિમો લોકનાં બેરાં ઉમડી લેઈ જાય છે, અને મ-
નમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દયાનો વિકાર ઉત્પન્ન ન થતાં પુરોષો તે-
ની તરફ શાંત ચહેરાથી જુએ છે. આવા પ્રકારનાં વર્તન જે સુધ-
રેલા લોકોમાં પુરોષોના હાથથી થાય તો તે ધણું તિરસ્કાર બરેઈ
ગણવામાં આવે છે. આ વાતના સંબંધે ધર્મની અથવા માની
લીધેલી નીતિની કંઈ આશા ન હોવાને લીધે સુધરેલા અને જંગલી
લોકોમાં એકજ પ્રકારના વર્તન વિષે જે કેવળ વિરુદ્ધ પ્રકારના મ-
નોવિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે ફક્ત રૂઢી બેઠથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ
કહેવું જોઈએ.

નીતિ તરીકે માની લીધેલી વાત અને જેનો નીતિમાં સમા-
વેશ થતો નથી એવી વાત એ બેઉથી પેદા થયેલી મનોવૃત્તિ
અને સમજૂતી એમાં સરખાપણું બતાવવાને માટે ખીજું પણ

કંઈક ઉદાહરણ લઈએ. હવે વધારે ટીકા કરવા ન બેસતાં ઉતારા માત્ર આપ્યા હોય તો બસ થશે.

“ કાપર લોક પોતાના પાટાથી હૅન્ટેનટાટ, બુશગેન વગેરે શોકોમાં સુતા કરવાનો ચાલ નથી તેથી તેમનો તિરસ્કાર કરે છે; અને આ કારણને લીધે તે તેમની પાસે બેસતા નથી અને તેમની સાથે ખાધા વ્યવહાર પણ રાખતા નથી. ”

“ એક આયોદ્યન જાતનો મનુષ્ય ખ્રિસ્તી થયો હતો તેને મરતી ‘વખત ધણુ’ મોટું લાગ્યું. કારણ ખ્રિસ્તી થયાથી પોતાના ઇશ્વર મિત્ર પોતાના શરીરનો ખાવાના કામમાં ઉપયોગ કરવાના નથી અને તે જીવજંતુના બક્ષમાં કામ આવશે એવું તેને પશુ માણુમ હતું. ”

“ ખાંખારો લોકોની ધોળણો તલન નમ હતી, તોપણ અગારા ટાળાના લોકો તેમની તરફ જોતાં છતાં પણ તેમણે લજવાયાનું કંઈ પણ ચિન્હ બતાવ્યું નહિ. ”

વાંકાવિરાંડો કરીને લોકોએ તેમના સંબંધે ટાંમસને એવી જ હકીકત લખેલી છે. તે કહે છે કે, આપું છતાં પણ તે સ્ત્રીઓ નમ્રતાવાળી અને નીતિમાન છે. “ કપડાંનો નીતિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી. આ પ્રાંતના સર્વ લોકમાં તેઓ જ વધારે નીતિમાન છે; અને સત્ય રીતિએ ચાલનારા મસાહ લોકોની સાથે સુકાબસો કરીએ તો એ લોકો કેવળ નીતિનાં પૂતળાં છે એમ કહેવાને હરકત નથી. ”

પેઠેરીક નામનો મુસાફર હુસન્યે આરબ લોકો સંબંધી લખે છે કે:—“ મને એવું માણુમ પડ્યું કે, વિવાદિત સ્ત્રીઓનાં મન ખેંચી લેવા સારૂ જો બીજા લોકો પ્રયત્ન કરે તો તે બદલ તે બાઈડીના ધણીને મોટું અગિમાન થાય છે. અઠવાડીઆમાં ત્રણ

મારે દહાડા જ તેમના લગ્નનો સંબંધ હોય છે અને બાકીના દિવસ મોકળા હોય છે. બીજા પુરુષોએ પોતાની સ્ત્રીઓ તરફ આવી રીતે લક્ષ આપવું એ તેમના મોહક સ્વરૂપનું લક્ષણ છે એમ તેમને લાગીને તેને માટે તેઓ ભૂખણ જ ગાને છે.”

“ જોડાં સોડામાં સ્ત્રીઓના પાતિવ્રતને બીલકુલ માન નથી. સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર કરવાથી પુરુષને જો કે શિક્ષા થાય છે, તોપણ સ્ત્રીની આબરુને જરાકે ધક્કો લાગતો નથી. પુરુષના પત્નીવ્રત માટે માત્ર તેમનો મોટો કટાક્ષ હોય છે. પરણેલા પુરુષ વ્યભિચાર કરે એ અસંત નિંદા ગણાય છે; અને અનેક પ્રસંગે આવા અપરાધીઓને તેમના કટલાએક સામાજિક હક છીનવી લેખને શિક્ષા કરવામાં આવે છે.”

આપણને ધણી આશ્ચર્ય લાગવા જેવી સમજણનાં જે ઉદાહરણો છેવટ રાખી મૂકેલાં છે. પહેલું ઉદાહરણ ટાલિટી ખેડના સોઠનું. કુક સાહેબે તેમના વિષે માહિતી આપી છે. આપણા સોઠાને જે આશ્ચર્ય લગપાસ્પદ લાગે છે તેને બદલે તેમને કંઈ જ લાગતું નથી; પરંતુ જે વિષે આપણે કેવળ ઉદાસીન રહીએ છીએ તે વિષે તેમને વિલક્ષણ પ્રકારની લાજ લાગે છે. ધણાં મનુષ્યોએ એકલા ચાંપને એક બીજાના દેખતાં જમવું એ તેમને અનીતિનું વર્તન લાગે છે. તે સોઠા કહે છે કે:—“ ફરેક મનુષ્યે એકાંતમાં જમવું એ જ યોગ્ય છે અને તે કારણથી અમે તે પ્રમાણે જમીએ છીએ.”

બીજું ઉદાહરણ તેટલું જ વિલક્ષણ છેતાં તેના કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક છે. મનુષ્યને શુવર્તાં દાંડવાનો ચાસ વાંચનાં રમીથી ધણાંએકોના જાણવામાં નહિ હોય. ‘પ્રાસિદ્ધિ મહાસાગર’ માં ન્યું હેબ્રિડીસ કરીને ખેડનાં સમૂહ છે તેમાં બહુટ નીમનો એક

બેટ છે ત્યાંના લોકો કોઈ ધરડા સરદારને અથવા રામને જો તેમના સગાસોહીઓએ જીવતાં ઢાટયો ન હોય તો તેના કૂળને માટો બટો લાગ્યો એમ તેઓ માને છે. આવા જ પ્રકારનો ચાલ ફિજ બેટમાં હતો અને તેના વિષે લોકોની ધણી પૂજ્ય બુદ્ધિ હતી. એક માણસ પોતાની માને જીવતી ઢાટવાના વિચારમાં હતો તેને કોઈ વટે-માર્ગે તું તેવું કરનાર છે કે કેમ એ પૂછ્યું તે વખત તે બોલ્યો:—“માના ઉપર મારો ધણો પ્રેમ છે તેટલા માટે જ હું આ કામ કરવાનો. આ પવિત્ર કાર્ય કરવાનો મારા સિવાય બીજા કોઈને પણ અધિકાર નથી, તે મારી મા છે અને હું તેનો ડોકરો છું તે માટે મારે હાથે જ એનો એનો અંત આવવો જોઈએ.” આ લોકનું અસ્તિત્વ પૂરું થયું એટલે પરલોકના અસ્તિત્વનો પ્રારંભ થાય છે. એવી તે લોકોની સમજણ છે; તેથી વૃદ્ધાવસ્થા આવીને અહીંનું આશુભ્ય કષ્ટમય થતાં પહેલાં અહીંથી જ છૂટકો થાય તો પરલોકના સુખમય જીવનનો લાભ જલદીથી મળશે એમ તેમને લાગે છે.

જીવતાં ઢાટવા કરતાં જીવતાં બાળવું એ ધણું બધું જ છે; પરંતુ તેનો પણ અનુભવ પોણોસો વર્ષ પહેલાં આપણા લોકોને હતો; માટે આપણને ઉપરના ચાલ વિષે વધારે આશ્ચર્ય લાગવું ન જોઈએ; તથાપિ તે લાગ્યા વગર રહેવું નથી. કારણ પારકા લોકોની રીત-ભાતમાંની ચૂક મનુષ્યને જલદીથી ધ્યાનમાં આવે છે એ એક વાત, અને એ ચાલનું સ્વરૂપ થોડું પણ જુદું છે એ બીજી વાત. બાકી બંને ચાલમાં મળતાપણું પ્રુષ્ઠ છે. પોતાના ધણીના મકદા બરોબર પોતાને જીવતાં બાળી નાંખવાને તૈયાર થનાર અને પોતાના અંગ ઉપર જેટલાં વાળ હોય તેટલાં વર્ષ પતિની સાથે સ્વર્ગવાસ થશે એમ લાગવું; અને તેને જીવતી બાળનારા લોકોને પણ પોતે મોટું પુણ્યનું કામ કરીએ છીએ એમ લાગવું. તે જ

પ્રમાણે ક્ષિત્રિયન લોકમાં પોતાને જીવતાં ડાટાવવાને તૈયાર થનાર લોકોને એટલો આનંદ થતો કે હવે આપણે આ લોકના કલ્પ-મયજીવનથી મુક્ત થઈને સ્વર્ગના અલ્પજન સુખનો લાભ લેવાને જવાના; અને વડિલ માણસોને જીવતાં ડાટનારાં તેમનાં સર્ગાવ-હાલાં એમ માનતાં કે પોતાને હાથે વડિલોને મુક્તિ મળશે માટે કૃતાર્થ થયા.

સારાંશ એ કે, જગતમાં અનેક લોકોની નીતિ વિષેની સમ-જૂતીમાં ધણું જ વૈચિત્ર્ય હોય છે. એક ઠેકાણાના લોકોને જે નીતિ લાગે છે તે વિશે બીજા ઠેકાણાના લોકોને કંઈ લાગતું નથી, અને ત્રીજા ઠેકાણાના લોકો તેને અનીતિ સમજે છે. જે આચરણ કેટલાક લોકોને ભયંકર પાપ જેવું લાગે છે, તે જ બીજા કેટલાએક લોકોને મોટું પુણ્ય છે એવું લાગે છે. જે આચરણ બદલ એક ઠેકાણાના લોકોને શિક્ષા થાય છે તે જ આચરણ બદલ બીજા ઠે-કાણાના લોકોને બક્ષીસ મળે છે. જે વાત કરવા બદલ એક મંડળી-માના મનુષ્યોને આનંદ થાય છે તે જ વાત કરવા બદલ બીજા મંડળીમાના મનુષ્યોને તેમનું મન ખાય છે. હવે આ સર્વ વાતનો વિચાર કરીને શું નિષ્પન્ન થાય છે તે જોઈએ.

મનુષ્ય સમાજની ઉત્પત્તિ થતાં રૂઢીથી જ કાયદાની ઉત્ક્રાંતિ છે એમ જણાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં સમાજનો વ્યવહાર જોયો હોય તો રૂઢી એ જ કાયદો એમ જણાય છે. “અમારા બાપદાદા એમ કરતા આવ્યા છે તેથી અમે તેમ કરીએ છીએ.” એવા ઉદ્ગાર પોતાના આચરણનું સમર્થન કરવાને પ્રાથમિક સ્થિતિમાં લોકોના મોંમાંથી હમેશાં નીકળે છે. જે વખત, સમાજના નિયમ કરવાને વારસે ધર્મશાસ્ત્રની જરૂર લાગવા સૂધી મજલ આવી

પહોંચે છે, તે વખતે રૂઢીના પાયા ઉપર જ ધર્મશાસ્ત્રની ઇમારત
 ઉભી થાય છે. સ્મૃતિ અંથમાં રૂઢીનો અને દંતકથાનો સંબંધ
 કરેલો હોય છે, અને પછી ઈશ્વરની આજ્ઞા તરીકે ઘણી લીધેલી
 કેટલીએક પાતો આવા અંથોમાં સામેલ થઈ જાય છે. સ્મૃતિ
 અંથમાં જે નિયમ આપેલા હોય છે, તે કોઈ ઇશ્વરી અવતાર માની-
 લીધેલા પુરૂષથી પ્રાપ્ત થયેલા છે; એ વગેરે વિધાનો જે કે કરેલાં
 હોય છે તોપણ તે નિયમોમાં ઘણુંકરીને તે વખતની રૂઢીનું જ
 બરણું હોય છે. બામગણના જુના કરારમાંના લેવિહટિક્સ ના-
 મના પુસ્તકમાં હીબ્રુ લોકના ધર્મ આચાર વર્ણવેલા છે. આ
 પુસ્તકમાં એવા અનેક પ્રધાત મળી આવે છે કે જેમનો હાલ કોઈ
 ધર્મમાં કે નીતિમાં અંતરભાવ કરાતો નથી, તથાપિ તેમનું તે
 વખતે મહત્વ હતું. શાસ્ત્રોની પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિનો શરીર
 પ્રમાણે જ કંઈ કાળ સૂધી વૃદ્ધિ થતી જાય છે અને પછી પ્રસંગો-
 પાત પાછો એ વ્યવહાર બંધ પડે છે. એટલે આરંભમાં જેમ
 જેમ રૂઢી બદલાતી જાય છે તેમ તેમ શાસ્ત્ર નિયમમાં પણ ફેર-
 ફાર થઈને નવો શાસ્ત્ર અંથ નિર્માણ થાય છે, અને તેનો લોકો
 ઉપર અમલ ચાલે છે; પરંતુ પછીથી શાસ્ત્ર અંથનો વિસ્તાર બંધ
 થઈ જઈને તેમને પ્રાપ્ત થયેલું સ્વરૂપ તેવું જ કાયમ રહે છે. ભાર-
 પછી અસ્તિત્વમાં આવેલી રૂઢીઓ શાસ્ત્રમાં ન પેસતાં રૂઢી રૂપે જ
 કાયમ રહે છે. રૂઢીઓ ઘણા પ્રાચીન પૂર્વજો પાસેથી ચાલતી
 આવેલી હોવાને લીધે તેમનો ધર્મશાસ્ત્રમાં અથવા કાયદામાં સમા-
 વેશ થયેલો હો, કે અર્વાચીન કાળની હોવાથી રૂઢી રૂપે કાયમ રહેલી
 હો, પરંતુ તેના શુદ્ધ સ્વરૂપનું મુખ્ય તત્ત્વ કહીએ તો એકે મરી
 ગયેલા લોકોનો જીવતા લોકો ઉપર અમલ.

પાછલા પ્રકરણમાં કહેલાં કારણોથી પૂર્વજો વિધે મનુષ્યના મનમાં પૂજ્ય બુદ્ધિ અને ભય એ મનોવિકાર હોય છે. તેથી પૂર્વજો તરફની આત્મી આવેલી રહીના સંજોગે મનુષ્યના મનમાં કર્તવ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ધર્મશાસ્ત્ર અને કાયદાની ઉત્પત્તિ રહીમાં જ હોવાને લીધે તેમાં વિશેષપણે તેવી જ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ધણી પ્રાચીન કાળથી આવી આવેલી અથવા કાંઈ ઈશ્વરી અવતાર કરીને માની લીધેલા રાજાએ અથવા સાધુએ પોતાના અધિકારથી ધણી દીધેલા રહીના નિયમ પાળવા જ જોઈએ. એવી મનુષ્યની સમજણ જેમ જેમ દૃઢ થતી જાય છે, તેમ તેમ સામાન્ય જીન કાંઈપણ પ્રકારનો કાયદો કાંઈપણ કારણે એકવાર હયાતીમાં આવ્યો એટલે તેના નિયમો વિશે પણ તેવી જ સમજૂતી થાય છે. એમ થતાં થતાં નવો કાયદો કયો ને જુનો કયો એ તફાવત નહિ જોવા મળે. કાયદો કલો એટલે તે પાળવો જ જોઈએ, અને તે પાળવો એ જ ચોગ્ય વર્તણૂક છે ને ન પાળવો એ અચોગ્ય વર્તન છે એવી સાધારણ રીતે લોકોની સમજણ થઈ જાય છે; અને જે વેળાએ તે કાળનો રાજા ઈશ્વરનો અવતાર છે એવી લોકોની સમજણ હોય છે, તે વેળાએ તો ધણી ઝડપથી લોકોની તેવી સમજણ થઈ જાય છે; તથા એકવાર કાંઈપણ પ્રકારની સમજણ દૃઢ થઈ ગઈ એટલે તેના અગત્ય મનુષ્યના મન પર લાંબા વખત સુધી રહે છે. નીચેનો ઉત્તારો ધેરવિહયન લોકોના સંજોગનો છે.

“ ધેરવિહયન લોકોમાં દેહાંત સિક્ષા એ કેવળ સાધારણ વાત હતી. કારણ કે તેઓ કહેતા કે અપરાધીને જે શિક્ષા કરવાની તે, તેના અપરાધને બદલે નહિ પણ દેવો પ્રભાણે માનેલા જે ‘યાંત્ર’ તેની આજ્ઞા તોડવાને બદલે છે.”

આ કલ્પનાને પ્રાચીનકાળની ને હાલની ધર્મ વિષયની કલ્પ-

નાની સાથે પુષ્કળ મળતાપણું છે. આવાજ પ્રકારની કલ્પનાઓ કાયદાના સંબંધની પણ ઉત્પન્ન થાય છે. જેને માટે નીતિશાસ્ત્રોતું નિશ્ચય મત નથી એવી બાબતમાં જો કે કાયદાથી ઉત્પન્ન થનારી આવશ્યકતા અને નીતિથી ઉત્પન્ન થનારી આવશ્યકતા આ એમાં સાધારણપણે ભેદ માનવામાં આવે છે; તોપણ કાયદા પ્રમાણે વર્તન કરવું એ વાતનો નીતિ સાથે સંબંધ જોડવાનું ધણું લોકોના મનનું વલણ હોય છે. આ વાત મનુષ્યો જો કે પોતાને મોઢેથી કબુલ ન કરે તોપણ તેમના મોંમાંથી વારંવાર જે ઉદ્ગાર નીકળેલા હોય છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કાયદા પાળવા એ યોગ્ય છે અને તેને તોડવા એ અયોગ્ય છે એમ મનાય છે. કાયદાને અનુસરીને વર્તન કર્યું હોય તો તે લોકોને પસંદ પડે છે અને તેની વિરુદ્ધ ચાલે તો તે પસંદ પડતું નથી. જાણું કે જે વર્તન કાયદાથી અવશ્યનું થયું તે નીતિની નજરથી પણ અવશ્યનું જ, હોય છે. જેને નીતિની નજરથી બીલકુલ મહત્વ આપી શકાય નહિ એવો એકાદો કાયદો તોડવા બાબત જો કોઈ માણસ ઉપર આરોપ મેળવામાં આવ્યો હોય તો તેને માજીસ્ટ્રેટ આગળ લાવ્યાથી તેના મનની સ્થિતિ કેવી થાય ? ન્યાયાધિશને તો પોતાનું વર્તન અયોગ્ય લાગશે જ પણ પાસેના જોનાર સુદ્ધાંતને પણ તે વર્તન અનીતિનું લાગશે; અને તે વિષે તેમને તિરસ્કાર આવ્યો હશે એવો વિચાર તેમના મનમાં ધોળાયા કરે છે; અને જોનારની પણ ખરેખર તેવીજ સ્થિતિ થાય છે. મનુષ્ય ગણતરી કરતી વખત કુટુંબના મુખ્ય મનુષ્યે ઘરનાં તમામ માણસોની માહિતીનું પત્રક બરી આપવું જોઈએ એવો કાયદો હોય અને એમ કરવાને કોઈ નાકબુલ થાય તો તેના ઉપર કામ ચલાવવાનો સરકારી અમલદારને અધિકાર હોય છે; અથવા કોઈ જણસ ઉત્પન્ન કરવા સાર કે વેચવા સાર

સરકારની પરવાનગી લાવવી પડે છે. તેવી પરવાનગી ન લેતાં કોઈ મનુષ્ય તે વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે અથવા વેચે તો તેના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવે છે. આ બાબતનો નીતિ સાથે લગભગ પણ સંબંધ નથી તોપણ નીતિની સાથે સંબંધ હોનારી બાબતોમાં અપરાધ થયો હોય ત્યારે અપરાધી બદલ લોકોની જે પ્રકારની સમજણ હોય છે તેજ પ્રકારની સમજ આવા કાયદા પ્રમાણે અપરાધ કરનારા વિષે પણ હોય છે. કઠોર વાદ વગાડી પાડેશીને ત્રાસ આપવો, અથવા ગમે તે ઠેકાણે ગંદકી કરી રોગકારક દુર્ગંધી ત્યારે તરફ પ્રસરાવવી, એ નીતિની નજરથી અપરાધ ગણાય છે. એ અપરાધ કરનારા મનુષ્ય અને ઉપર કહેલા અપરાધ કરનારા મનુષ્ય એ બેઉ વિશે પણ લોકોના મનમાં સરખીજ તિરસ્કાર યુદ્ધિ પેદા થાય છે. એ ઉપરથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. પહેલી કાયદા વિષે અને નીતિ વિષે લોકોની સમજણ સરખા જ પ્રકારની હોય છે અને તેમાં તેમનાથી ભેદ કરી શકાતો નથી. બીજી, જે ઠેકાણે કાયદો અને નીતિ એમાં વિરોધ આવે છે, તે ઠેકાણે કાયદાની સરસાઈ થાય છે. ઉપર જે પરવાનો લેવા વિષે ઉદાહરણ આપેલું છે તે ઉપરથી આ વાત સારીરીતે સ્પષ્ટ થશે. પરવાના વગર પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવા ને વેચવા એ આચરણ નીતિની નજરથી યોગ્ય દરજ્જે અને તેમ કરવાની મનાઈ કરવી એ નીતિની નજરથી અયોગ્ય દરજ્જે, કારણ તેવું કરવું એ મનુષ્યના સ્વાભાવિક હક્કની આડે આવવા જેવું બને છે. આવી વખતે નીતિની જગાએ કાયદો આવે અને કાયદો એજ નીતિ એમ લોકોને દેખાવા લાગે છે; કદાપિ તેમાં ભેદ કામગીરી તો કાયદાને અનુકુળ એવું વર્તન કરવા વિષેના મનોવિકાર નીતિને અનુકુળ એવું વર્તન કરવા વિષેના મનોવિકાર કરતાં પ્રબળ થાય છે, અને પહેલા પ્રકારનું વર્તન યોગ્યને

ખીજ પ્રકારનું અયોગ્ય એવો લોકોના મનનો નિશ્ચય થાય છે.

કોઈપણ કારણથી એકાદિ વ્યક્તિને અથવા વ્યક્તિ સમુદાયને અધિકાર મળ્યો એટલે તેનો અમલ લોકો ઉપર કેવો ચાલે છે એ સહકાર્યકારી મંડળોની વ્યવસ્થા વિષેનો કાયદો જોવાથી જણાઈ આવશે. કોઈ વિશેષ કામ સાફ સ્થાપન કરેલી એકાદિ મંડળોના વ્યવસ્થાપકોને જો મંડળોનો ઉદ્દેશ વિસ્તાર કરીને, પ્રથમ જે વાતનો તેમાં સમાવેશ થતો ન હતો તેમનો સમાવેશ કરવો એવું લાગે, અથવા જેમનો પ્રથમના ઉદ્દેશ સાથે સંબંધ નથી એવાં કેવળ નવાં કામ હાથમાં લેવાં એમ લાગે તો, તેમને તે કામ કરવાની સવડ હોય છે. એટલે કામગીરનું કારખાનું ઉજી કરવા માટે જો મંડળી સ્થાપન થઈ હોય તો તે કામગીરનું કિંવા વખતે લોખંડનું કારખાનું ઉજી કરી શકશે. એમ કરવું હોયતો વ્યવસ્થાપકોએ એ વાત ભાગીદારોની સભા આગળ મૂકીને તેમાં ફેં ભાગીદારોના મત મેળવે એટલે થયું. પહેલું તો માત્ર બહુ મતથી જ કામ થતું હતું પણ હવે ફેં મતની જરૂર પડે છે. આવી રીતે થયેલો ઠરાવ ખાખીના લોકોને સુગે મોઢે કબ્બા કરવો પડે છે અને તેનું પરિણામ ભોગવવું પડે છે. ખરું જોઈએ તો જે વખતે મંડળી નોંધાઈ હોય તે વખતે જે કામ સ્પષ્ટ દાખલ કરેલાં હોય તેનાથી જુદા પ્રકારનાં કામ તે મંડળીથી કરાય નહિ, પણ તે કરવામાં આવે છે, અને ઉલટું આવા જુલમ બદલ બકબક કરનારા જ મૂર્ખ ઠરે છે. “તમે વિના કારણ લોકોના કામમાં અડચણ નાંખવા માગો છો.” એવું તેમને કુપણ દેવામાં આવે છે. અયોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલાં મંડળીના અધિકાર વિરુદ્ધ તકરાર કરવી એટલે નીતિ નિયમથી ઉલટું બકબક કરવો જોઈતું માનવામાં આવે છે. આ ઠેકાણે પણ કાયદો અને નીતિ એમની વચ્ચે વિરોધ આવે છે, અને પહેલાંના એક

ઉદાહરણમાં કલા પ્રમાણે નીતિ ઉપર કાયદાનું શ્રેષ્ઠ સ્થાપિત થાય છે. ધણા લોકો હોય તેથી શું થયું ? પણ તેમણે ઘોડા લોકો ઉપર તેમની ગરજ વિરુદ્ધ એકાદી વાત નોંખવી એ ન્યાય નથી. અનેક લોકો વચ્ચે જો કંઈ કરાર થયો હોય તો તે પૈકી ધણા લોકોના મતમાં આવે તોપણ તે તોડવાનો અધિકાર તેમને નીતિની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાપ્ત થતો નથી; તથાપિ ન્યાયથી અથવા અન્યાયથી મળેલા અધિકારનું લોક મત ઉપર એટલું પરિણામ થાય છે કે, અધિકારના બળ ઉપર કરેલાં અનીતિનાં આચરણ યોગ્ય માનવામાં આવે છે અને તે અનીતિના આચરણની વિરુદ્ધ બેલનારા લોકોનું વર્તન અયોગ્ય ઠરે છે.

આવી સ્થિતિમાં નીતિ વિવેચના કલ્પના અને સમજૂતી એમની વ્યાખ્યા પણ શી રીતે થઈ શકે ? બંધ એસતી રીતે ઉપરની સર્વ વાતની વ્યવસ્થા કરવી ધણી કઠણ છે. પ્રથમ તો આટલીવાર સૂધી જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું તેના સારાંશ લક્ષમાં લઈએ.

ધણા પ્રાચીન કાળથી હાલના વખત સુધી ધણા લોકોના મનમાં યોગ્ય ને અયોગ્ય વર્તન અથવા નીતિ ને અનીતિ આ કલ્પનાનો સંબંધ ઇશ્વર સાથે જોડેલો જણાય છે. મનુષ્યના વર્તન માટે ઇશ્વરે કંઈક નિયમ કરી આપ્યા છે અને તે તેણે કોઈપણ સાધનથી મનુષ્યને જણાવેલા છે એમ તેમને લાગે છે. એ નિયમો પ્રમાણે ચાલવું તે સદ્વર્તન અને તેથી ઉલટું ચાલવું તે દુર્વર્તન. કોઈ પણ આચરણને સાફ અથવા નફાફ કેટલું તે તેના અંતઃસ્વરૂપ ઉપરથી એટલે પરિણામનો વિચાર કરીને ન કહેતાં તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી એટલે તે વિષે લોકોની જે સમજૂતી થયેલી હોય તેને ધારણે કહેવાનું. આવી મંડળીની નજરમાં આસાં ધારકપણું એજ માત્ર સદૃશ્ય હોય છે. કેટલેક પ્રસંગે બીજાનાં શરીરને ઈજા

કરનારી અથવા તેનો પ્રાણ લેનારી વર્તણૂક નિંદા અને ખીજના હિતની હોય તે સ્તુત્ય માનવામાં આવે છે, અને ખીજે કાંઈ પ્રસંગે તેથી કેવળ ઉલટી સ્થિતિ હોય છે. પહેલા પ્રકારને મિત્રભાવાત્મક નીતિ અને ખીજનેશત્રુ ભાવાત્મક નીતિ એવાં નામે પાછળ આપેલાં જ છે. જે આચરણુનો છેડો પોતાના અથવા ખીજના સુખનો હોય તે સારાં અને દુઃખનો હોય તે નરતાં, એવું કટલાકતું કહેવું છે; પરંતુ ખીજ કટલા એકને આ કસોટી પસંદ નથી. સુખ એજ જેનો છેડો છે એવાં વર્તન આ લોકોને નિંદા લાગે છે. તેમના મત પ્રમાણે સાફ નરતું જોળખવાની શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યને અંગે હોય છે જ. આ શક્તિથી એટલે સદસદિવાર શક્તિથી સાફ નરતું પારખી કહાડવું જોઈએ, આ લોકોની નજરમાં અંતઃકરણને જે વાત સારી કહે તે સારી, અને નરતી કહે તે નરતી એ સિવાય નીતિ નામે ખીજું કંઈ નથી; પરંતુ સુખ મળે એવી ક્રિયા સારી અને દુઃખ પેદા કરે એવી ક્રિયા નરતી એવું જેમતું કહેવું છે, તેમને અંતઃકરણ ઉપર ભાર મૂકવો પસંદ નથી. સારા નરતા વિષે લોકોની સમજ ગમે એવી હો, પરંતુ વર્તનનું સારા નરતા પછું ઠરાવવું તે તેમના પરિણામ તરફ લક્ષ દેખતે ઠરાવવું જોઈએ એવું આ મંડળીનું કહેવું છે. મનુષ્યની પ્રાપ્તિક સ્થિતિમાં અને સુધારણાની કંઈક પાયરી ચઢ્યા પછી પણ રૂઢીના માર્ગથી જ દરેકે ચાલવું જ જોઈએ એવી સવન સમજણ જણાઈ આવે છે. પછી તે રૂઢી માર્ગ કાંઈપણ પ્રકારનો ગમે તેવો હો. આગળ જતાં રૂઢીનો કાયદામાં અંતરભાવ થવા લાગ્યો એટલે કાયદા પ્રમાણે જ ચાલવું એ દરેકનું કર્તવ્ય મૂનીતું ગયું પછી તે કાયદા તેના અંતઃસ્વરૂપ ઉપરથી જોતાં તે સારા હો કે નરતા હો.

આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે સાફ નરતું, યોગ્યા યોગ્ય,

કર્તવ્ય અકર્તવ્ય એ વિષે લોકોની કલ્પનાઓ ઘણી વ્યાપક છે અને તે કલ્પનાના કંઈક અમૂક ભાગનો જ લોકો નીતિમાં અંતરભાવ કરે છે. જુદે જુદે ઠેકાણે અને જુદે જુદે પ્રસંગે એકજ પ્રકારની કલ્પના ને મનોવિકાર એક જીભથી કેવળ વિરુદ્ધ એવી ક્રિયા-ઓથી હાવજ થાય છે; તેજ પ્રમાણે નીતિ તરીકે મનાએલી વાતો અને જોતો નીતિ સાથે કંઈપણ સંબંધ નથી એવી વાતો એ એ વિષે પણ એક જ પ્રકારની કલ્પના અને મનોવિકાર દેખાઈ આવે છે; માટે આપણે જો આ વિષયનો શાસ્ત્રીય રીતે વિચાર કરવો હોય તો લોક શાને નીતિ કહે છે એ વાત તરફ દુર્લક્ષ કરીને જોતો લોકો નીતિ તરીકે કહે છે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ શું છે એનું વિવેચન કરવું જોઈએ. એકવાર નીતિનું સ્વરૂપ સમજાયું એટલે અનેક કારણોથી ધનારી લોકોની સમજૂતી એક બાજુએ રાખી તે સ્વરૂપ ઉપરથી જ નીતિ ઓળખવાનું ઠીક પડે છે.

નીતિ તરીકે મનાતી કલ્પના અને સમજૂતી એ બેમાં એક સાધારણ ધર્મ માલુમ પડે છે. તે એકે, કોઈપણ નિયામક વક્તિ, વ્યક્તિ સમુદાય અથવા તત્વ એમનો તેમને આધાર જોઈએ. આ આધારનું સ્વરૂપ જો કે, નિશ્ચિત નથી તોપણ કોઈએ આધાર વગર મનુષ્યના વિચારોને જોર મળતું નથી. અધિકારી પુરૂષ, સંસ્થા અથવા તત્વ એમની આપણને આસા છે એવો મનુષ્યના મનમાં જાણતાં અથવા અજાણતાં વિશ્વાસ જેસે છે. કેટલેક પ્રસંગે ઈશ્વરનો અંશ માની લીધેલા-રાજની અથવા પ્રત્યક્ષ ઈશ્વરની આપણને આસા છે એવી લોક સમજૂતી હોય છે. બીજે પ્રસંગે અમુક પ્રકારનું વર્તન કરના વિષે પૂર્વજોએ આપણને આસા કરી છે અથવા આપણે માટે પૂર્વજોએ રહીને રરતો શરૂ કરેલો છે એવું તેમને લાગે છે. કોઈ કોઈવાર રાજ્યકર્તાના અથવા સેનાના નાયકના હુકમની સાથે

સંબંધ હોય છે. કોઈ કોઈ વાર લોક મતની આગા હોય છે. કોઈક પ્રસંગે ઉપયોગીતાના તત્વનો અનુમત હોય છે અને બીજે પ્રસંગે સદ્સદ્વિચાર ખુદિની આગા હોય છે. સારાંશ કોઈ પણ રૂપે અધિકારનું પીઠ બળ જોઈએ.

અધિકારની કલ્પનાની સાથે જ સામર્થ્યની કલ્પના પણ થોડા ધણા પ્રમાણમાં મનુષ્યના મનમાં જન્યત હોય છે. એકવાર અધિકાર કબ્જા કર્યો એટલે અધિકૃત્ય વ્યક્તિની અથવા તત્વની આગા પાળવાની જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે, તથાપિ તે આગાઓ પાળી ન હોય તો શિક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય અધિકૃત્ય વ્યક્તિને અથવા તત્વને અંગે છે એવી મનુષ્યની ખાતરી થયા વગર તે કૃતિ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો નથી. ઇશ્વરની અથવા ઇશ્વરનો અંશ માની લીધેલા રાજાની આગા પાળીએ નહિ તો ઇશ્વરનો આપણા ઉપર કોપ થશે એમ મનુષ્યને ભય હોય છે. સરકારનો કાયદો પાળીએ નહિ તો દંડની અથવા કેદની શિક્ષા ભોગવવી પડશે એવો ભય હોય છે. બાપદાદાથી ચાલતી આવેલી રૂઢીઓની વિરુદ્ધ ચાલીએ તો લોકના તરફથી આપણા ઉપર ત્રાસ થશે એવો ધાક હોય છે અને સદ્સદ્વિચાર ખુદિના ઉપદેશની વિરુદ્ધ ચાલીએ તો આપણું જ મન આપણને ટોચી ટોચીને ખાશે એવી ખીક હોય છે. સારાંશ મનુષ્યના મનમાં કર્તવ્ય ખુદિ જો કે જન્યત હોય તોપણ તે કર્તવ્ય પોતાના હાથથી ન થાય તો પોતાને શિક્ષા કરનારી એક શક્તિ છે એ વિચાર તેના મનમાં આવ્યા વગર તે આચરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થતો નથી.

નીતિ વિષેની કલ્પનાને સમજૂતીનું બીજું એક તત્વ અથવા બધામાં મોટું તત્વ કહીએ તો જન મંડળનું મંત થાય છે. લોકાપવાદ જેટલો મનુષ્યને ખીજ કરાનો પણ બધા લાગતો નથી. મનુષ્યના મનમાં કોઈ પણ વાત કરવાની આવી એટલે પ્રથમ જ

લોકો પોતાને શું કહેશે એ પ્રશ્ન મોં અગાડી ખડો થાય છે; અને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મળશે તે પ્રમાણે તે વાત કરવાને તે તૈયાર થાય છે અથવા તે વાતને છોડી દે છે. પોતાને માટે લોકો શું કહેશે એ વિચાર કરવાની ટેવ નાનપણથી મનુષ્યને કેવી રીતે પડે છે તે નાનાં છોકરાંની વર્તણૂક જોવાથી લક્ષમાં આવશે. કોઈ છોકરાની ઉપર કંઈ અપરાધ કરવાનું આજ આવે તો તેનું મોં ઝોક-હા ઉતરી જાય છે. માળાપ ને સમાં રોહી પોતાને કપકો દેશે એ વિચાર તેને ધણો દુઃખદાયક થાય છે. ખરેખરે અપરાધ પોતાને હાથે યવાથી ઉત્પન્ન થનારા લોકાપવાદને તીથે જે મનોવિકાર થાય છે તેના કરતાં ઉપરને પ્રસંગે થનારા મનોવિકાર જુદા નથી હોતા. કારણ પોતે અપરાધ કર્યો ન હોય તોપણ લોકોની નજરમાં પોતે અપરાધી જ ઠરીશું એવું તેમને લાગે છે. આવું પ્રસંગે મોટા માણસની પણ તેવી જ સ્થિતિ થાય છે. ખરેખર અપરાધી ન હતાં જો કોઈ મનુષ્ય ઉપર અપરાધ શાળીત થાય ને તેને તે બદલ શિક્ષા થાય તો, લોકો પોતાને ખરેખર જ અપરાધી સમજતા હશે એ વિચાર તેને ધણો ત્રાસ આપે છે અને ફરીથી લોકોમાં પોતાનું મોં જતાવવાની તેને લાજ લાગે છે. ધણાં મનુષ્યોને ઈશ્વરના ભય કરતાં લોકાપવાદનો ભય વધારે લાગે છે. કોઈ મનુષ્ય એવા પ્રસંગમાં આવી પડે છે કે પોતે પ્રત્યક્ષ પાપાચરણ કર્યા છતાં તે છુપાવવાનો સંભવ હોય, અને તેવું કૃત્ય ન કર્યા છતાં તે કૃપા બદલ આરોપ આવવાનો સંભવ હોય તો ધણું કરીને તે ખીજે માર્ગે જઈને પોતે લોકાપવાદને પાત્ર ન થતાં પહેલે જ માર્ગે સ્વિકારશે. અંતઃસ્વરૂપ ઉપરથી જોતાં જે વાતો નિષ્કરે છે. તેના સંબંધથી જ લોકાપવાદનું એટલું બધું મદત્ત છે એટલું જ નહિ પરંતુ, અંતઃસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જે જાણતોમાં ખીલકુલ ખોટાપણું

નથી અથવા ઉત્તરું સારાપણું છે તેમના સંગ્રહમાં પણ જો લોક મત વિરુદ્ધ હોય તો તે કરવાને મનુષ્યની હિમ્મત ચાલતી નથી, અને વખતે તેને હાથે એવી બાબત જને અગર બનવાનો આરોપ આવે તો, તેને મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખ થાય છે. પ્રત્યેક સમાજમાં કેટલીક સામાજિક રીતો એવી હોય છે કે, તેની વિરુદ્ધ ચાલવામાં વિચાર દૃષ્ટિએ કાંઈપણ ખોટું નથી, તથાપિ તેવી રીતે ચાલવાથી લાગનારી લાજ અને એકાદિ ખરેખરી નહારી વાત કરવાથી લાગનારી લાજ એમાં લગાર પણ ફેર નથી. સંકેતે નેતું લોકોને રીત વિરુદ્ધ વર્તન કરવાથી પેદા થયેલા લોકાપવાદનું બધું ખરેખરી નહારી વાત કંઈથી ઉત્પન્ન થવાના લોકાપવાદના બધું કરતાં વધારે લાગે છે.

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી એવું લક્ષમાં આવશે કે, અધિકાર, સામર્થ્ય અને લોકાપવાદના બધાં જુદાં જુદાં પ્રમાણથી મિશ્રણ થઈને ઉત્પન્ન થવાથી કલ્પના અને કર્તવ્ય બુદ્ધિ એમનો નીતિમાં અંતરભાવ કરવો જોઈએ; પછી તેમનો સંગ્રહ ગમે તે પ્રકારના વર્તન સાથે હો. એક બીજાની વિરુદ્ધ હોનારા વર્તનમાર્ગ હોય તો પણ તેમને માટે જો ઠેકાણાના લોકોમાં જો કેવળ સરખી કલ્પના હોય અને તે વર્તન તરફ પ્રવૃત્તિ કરનાર મનોવિકાર પણ જો કેવળ સરખા હોય તો પછી આચરણ માર્ગ બિન્ન હતાં જાને ઠેકાણાના લોકોની માનસિક સ્થિતિ કેવળ સરખી હોય છે, એમ કહેવું જોઈએ. દ્રષ્ટાંતથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે. પોતાને ધન્ય પ્રાપ્તિ થાય એવા હેતુથી જો એકાદ દિવસે દેવળ બાંધીને તેમાં મૂર્તિની સ્થાપના કરી, અને પારકા ધર્મિઓની મૂર્તિને ખોદી નાંખીને તેમના દેવળને નાશ કર્યો હોય તો ધન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવી પૂર્ણ સમજૂતીથી જો કોઈ મુસલમાને તે મૂર્તિ ફાડી દેવ-

જનો નાશ કર્યે તો પરસ્પર વર્તન માર્ગ વિરુદ્ધ થયો ખરો તથાપિ જનની મનોવૃત્તિ કેવળ એક સરખી છે. અધિકાર, સામર્થ્ય અને લોકાપવાદ એમના મિશ્રપણાથી ઉત્પન્ન થનારી કલ્પના, મનોવૃત્તિ અને સમજણ એમને નીતિ-ન કહેતાં પ્રવર્તક નીતિ કહી દોય તો ઠીક પડે. કારણ નીતિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવળ જુદું છે અને તેનો વિચાર થોડીવારમાં સંક્ષેપથી કરવાનો છે. અહીં સૂધી જે કલ્પના, મનોવૃત્તિ અને સમજૂતી એમનો વિચાર કરેલો છે તે, મનુષ્યને આચરવાને પ્રવૃત્ત કરે છે; માટે તેને 'પ્રવર્તક નીતિ' એ નામ આપવું સારૂ છે. લોકોની સમજૂતી પ્રમાણે જે નીતિ મળ્યાવ તેને આપણે રૂઢી નીતિ એવું નામ આપીએ. પ્રવૃત્તક નીતિમાં રૂઢી નીતિનો સમાવેશ થાય છે જ. રૂઢી નીતિ બહાર જે પ્રવૃત્તક નીતિનો ભાગ રહે છે તેમાં અને રૂઢી નીતિમાં ફરક એટલો જ કે, રૂઢી નીતિમાં અંતરભાવ થનારી વાતોના સંબંધે લોકો 'નીતિ' એ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. અને પ્રવર્તક નીતિના બાકી રહેલા ભાગમાંની વાતના સંબંધે તે કરતા નથી.

હવે શુદ્ધ નીતિના સંબંધમાં થોડોક વિચાર કરીએ. પ્રવર્તક નીતિ સંબંધી વિચાર કરતાં એક વાત લક્ષમાં આવી હશે કે, તેમાં વર્તનના મુખ્ય અંગનો એટલો અંતઃસ્વરૂપનો વિચાર ન થતાં કેવળ બાહ્ય અંગનો જ વિચાર થઈને તેનું સાચું નરતાપણું કરે છે. એટલે અધિકારી પુરૂષની તે સંબંધી આચાર શી છે, આચાર પ્રમાણે ન માન્યાથી શિક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં છે કે નહિ, અને લોકોનો તે સંબંધમાં શો મત છે; એ બેમને વર્તનની યોગ્યતા ઠરાવવી, પછી તે વર્તન ધાર્મિક હો, સામાજિક હો, અથવા રાજકીય હો. મનુષ્યના મનનો નીતિનો સ્થાનાત્મક અંકુર કહીએ તો સદસદિવેક છે. આ વિવેકની નજરથી જ્યારે આપણે ટાંકપણ

આચરણની પરીક્ષા કરીએ છીએ ત્યારે તેને લોકો સાંઝે કહેશે કે નહાં કહેશે, તે આચરણથી તેના કર્ત્તવ્યને શિક્ષા થશે કે બક્ષીસ મળશે છતાંદિ તેના બાલ અંગ તરફ જોવા બેસતા નથી, પણ તેના અંતરના સ્વરૂપ ઉપરથી તેની કીર્તિત કરે છે. એટલે તે આચરણનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ શું થશે તે જોઈને તેના સારા નરતાનો નિશ્ચય કરેછે. એ પ્રત્યક્ષ પરિણામનું જ્ઞાન ફેટલા એકાને તેમની વિચાર શક્તિથી ફેટલેક દરજ્જે થાય છે; પણ ધણાખરાને તો આપો-આપ જ સુધરાય માન થાય છે. અથવા તે તેમને ઉપજત બુદ્ધિથી (પેરખા બુદ્ધિથી) પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. નીતિના શુદ્ધ સ્વરૂપના વિચાર બહારથી કોઈ સમર્થવાન સત્તાએ આપણને કર્ત્તવ્યો તરીકે બનાવ્યા છે માટે તે કરવા જોઈએ જ. એ કલ્પનાને બીજકુલ સ્થળ નથી. તે પ્રમાણે અમુક આચરણથી ફેટલું સુખ થશે અથવા ફેટલું દુઃખ થશે એ વિચારનું પણ મહત્ત્વ નથી. સુખ ત્રાત એકે સુખોત્પત્તિ વારતે અથવા દુઃખ દૂર કરવાને વારતે કઈ વાત જરૂરની છે એ દરાવવું જોઈએ એ વાત દરી એટલે કર્ત્તવ્ય કહ્યું જ. શુદ્ધ નીતિની નજરથી, અર્થાત સદસદ્ધિવેકની કસોટીથી જે કર્ત્તવ્યો કરે તે પ્રવર્તક નીતિથી કરેલા કર્ત્તવ્યોની સાથે મળવું આવે અથવા તેથી બિન્ન હોય પરંતુ મમે તેમ હોય તોપણ સદસદ્ધિચાર એજ તેનો શિક્ષક છે. એવો સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ વિચાર ધણાખરાના મનમાં આવ્યા વગર રહેતો નથી.

સદસદ્ધિવેકથી ઉત્પન્ન થનારા વિચાર અને મનોવિકાર એમનું જે મનુષ્યના મનમાં પ્રાગલ્ભ્ય ઉત્પન્ન થાય તો પછી કર્ત્તવ્ય બુદ્ધિનું ધણું મહત્ત્વ રહેવાનું નથી. દાક્ષર્ણ્ય કર્ત્તવ્ય બુદ્ધિને જે વિશેષ મહત્ત્વ છે તે શુદ્ધ નીતિ અને પ્રવર્તક નીતિ એમના સાંબંધી વાદવિવાદમાં પ્રવર્તક નીતિનો જ બહુધા જય થાય છે; તેથી ન્યાં

સૂધી મનુષ્યના મનમાં સદસદ્ધિવેકનું સામ્રાજ્ય સ્થાપિત થાય નહિ ત્યાં સૂધી મનુષ્યની કર્તવ્ય બુદ્ધિ-દમ્ભેશાં જન્યુત રહ્યાથી મોટો ફાયદો થશે. કારણ, કોઈ કોઈવાર પ્રવર્તક નીતિની દૃષ્ટિથી મનુષ્યનું મન ગમે તે તરફ વળવાનો સંભવ હોય તો, આ બુદ્ધિ તેને યોગ્ય માર્ગ તરફ વાળી સકશે. અથવા યોગ્ય માર્ગ તરફ વાળવાનું સામર્થ્ય તેના અંગમાં ન હોયતો તે જન્યુત રહ્યાથી મનુષ્યને કરેલાં કામનો પ-શ્ચાત્તાપ થઈ શકે અને તેથી ફરીને તેના હાથથી તેવાં વર્તન ન થવાનો સંભવ છે; પરંતુ એકવાર સદસદ્ધિવેકનું સામ્રાજ્ય સ્થા-પિત થયું એટલે મનુષ્ય, સ્વાભાવિક રીતે ગ્રાહીને યોગ્ય પ્રકારનું વર્તન કરી સકશે; અને પછી તેને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ કદી પણ આવનાર નથી. કારણ દરેક વખત તેનું આચરણ સદસદ્ધિ-વિવેકના ઉપદેશ પ્રમાણે થશે.

અનેક સમાજોની નીતિ વિષેની કલ્પનાની અને સમજૂતીની પરીક્ષા કરીને તેના ઉપરથી સામાન્ય સિદ્ધાંત ઠાઠવો એ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. તેથી આ પુસ્તકમાં પ્રવર્તક નીતિનો જ વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. કારણ કે, જગતમાં ઘણા લોકોની વર્તણૂકમાં સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિનો અંશ ધણું કરીને દેખાઈ આવેતો નથી. તેમનું વર્તન પ્રવર્તક નીતિ ઉપર અવલંબીને રહેલું હોય છે. આ પુસ્ત-કમાં જો કે પ્રવર્તક નીતિનો જ વિચાર કરવાનો છે, તોપણ તેનું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણખાવા સારું શુદ્ધ નીતિના સ્વરૂપનું પણ દિગ્-દર્શન કરવું જરૂરનું છે; પરંતુ તે યથા પછી હાલ શુદ્ધ નીતિ એક બાજુએ રાખીને વર્તનના અનેક વિભાગ વિષે જુદા-જુદા લોકોના વિચાર શા છે તે જોઈને તે ઉપરથી અનુમાન કાઢવાં જોઈએ.

આ કામની સરચાત કરતા પહેલાં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, આ એ ઉપોદ્યાત રૂપી પ્રકરણમાં જ કલ્પનાઓનો ઉલ્લેખ

યથેસો છે તેમની આગળના પ્રકરણમાં પુનરાવૃત્તિ થયેલી માહુમ પડશે; પરંતુ તેના વગર છુટકો નથી. કોઈપણ વિષયના સામાન્ય સ્વરૂપની ઓળખાણ કરતાં વિશેષ વાતનો થોડો ધ્યાન ઉલ્લેખ કરવો પડે છે, તથાપિ અગાડીના પ્રકરણમાંના કેટલાક વિષયનું આ ઉપોદ્ધાતમાં કેવળ દિગ્દર્શન માત્ર થયેલું છે. પ્રત્યેક વિષયના સંબંધથી અનેક ઠેકાણાના પુરાવા એકઠા કરીને તે ઉપરથી ક્યાં અનુમાનો નીકળે છે એ હજી જોવાનું છે. આ પુરાવા આપતાં જે ઉદાહરણો આપવાનાં તેની પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ એ વિષે માત્ર કાળજી રાખવામાં આવશે. સુખ્ય કલ્પનાનો વિસ્તાર કરતાં જો તેમની પુનરાવૃત્તિ થાય તો તે બદલ ખેદ કરવાનું કારણ નથી. કેમકે, તેવું થવાથી મહત્વના સિદ્ધાંતોનો ફરીફરીને ઉલ્લેખ કરવાની તક મળશે અને પાંચનારના મન ઉપર તેમની સારી છાપ પડશે.

પ્રકારણ ૩ જી.

મારફટ.

મનુષ્યો એક બીજા સાથે જે પ્રકારના જીલમ કરી શકે છે. એક પ્રલક્ષ અને બીજો અપ્રલક્ષ. પ્રલક્ષ જીલમ કરવો એટલે બળાતકારે બિજાના સરીરને ઈજા કરવી અથવા નેનો જીવ લેવો. અપ્રલક્ષ જીલમ એટલે જોરાવરીથી બીજા સાથે એવા પ્રકારનું વર્તન કરવું કે જેથી કરીને તેના સરીરને ઈજા ન થાય તોપણ તેને બીજી રીતે નુકસાન થાય. આ જે પ્રકારના જીલમને અનુક્રમે મારફટ અને છુટકાટ એવાં નામ આપીએ તો હરકત નથી. આ બે પ્રકારનો એક બીજા સાથે નજીકનો સંબંધ હોવાથી તેનું એક

જ પ્રકરણમાં જીવન એ મથાળા નીચે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એવી રીતે વિભાગ કરવાથી તે મુગમ પડે એમ લાગવાથી તેનો જુદો જુદો વિચાર કરેલો છે.

ભણી ખુશને કરેલી અને ખીમના શરીરને બંધકર ઇજ કરનારી કૃતિને આપણે મારકૂટ કહીએ છીએ. જેને આ વ્યાખ્યા લાગુ પડે છે એવી ઘણી કૃતિને મારકૂટ આ શબ્દ લગાડવો એ કેટલા એકાને કદાપિ અપ્રશસ્ત્ય લાગશે, પરંતુ ઉપરની વ્યાખ્યામાં આવેલા અર્થનો ખીજે શબ્દ ન મળી શકવાથી આજ શબ્દનો ઉપયોગ કરેલો છે. જે પ્રસંગે શત્રુતાનો અથવા લડવાનો સંબંધ હોતો નથી તે પ્રસંગે જનતી કટલીક ક્રિયા આવા પ્રકારની હોવાનો સંભવ છે.

તે ક્રિયા પૈકી વિશેષ મહત્વની કહીએ તો તે બાળહત્યા છે. પ્રાચીનકાળમાં તો જગતના સર્વ બાળમાં બાળહત્યાની પ્રવૃત્તિ હતી. હાલ પણ ઘણે ઠેકાણે બાળહત્યા એ મનુષ્યના નિલ વ્યવહારની વાત થઈ જઈને તે બદલ કોઈને કંઈ લાગતું નથી. કેટલે એક ઠેકાણે તો એ વાતનો કર્તવ્યમાં જ સમાવેશ થાય છે. કેટલેક પ્રસંગે દુર્દર્શિપણના વિચારથી પણ એ બાળહત્યાનો આદ્ય પ્રચારમાં આવવાનો સંભવ છે. સંપૂર્ણ વૃદ્ધિ પામેલા મનુષ્યને બચાવવા સાર કોઈ કોઈવાર બાળહત્યાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ, જે ટોળાના લોકોને હમેશાં પેટપૂર અનાજ મળવાની પંચાત મડતી હોય તે ટોળામાં લોક સંખ્યાનો ઘણો વધારો થવા દેવો એટલે હાલ જીવતા રહેલા મનુષ્યોને જુએ મરવા દેવા એમ થાય કોઈ મૂકરર જાતના સંરક્ષણ માટે કદી કદી કન્યા વધની જરૂરીયાત ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. સ્ત્રીઓનો લગાઈને પારધીના

કામમાં ઉપયોગ નથી અને તેમની સંખ્યા જોઈએ તે કરતાં વધારે થાય તો અન્નની આવાત ઉપર વિના કારણે ધાડ આવે છે. કોષના આવેશમાં નાનાં છોકરાંના જીવને ઇજા કરવાના ધણા દાખલા જંગલી અને અર્ધ સુધરેલા લોકોમાં પણ મળી આવે છે, અને તે બદલ કોઈને કંઈ વધારે લાગતું નથી. મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં માળાપે પોતાનાં છોકરાંનું નજરમાં આવે તેમ કરવું, અને તેમણે કંઈ કર્યું હોય તેમાં કોઈએ મન ધાતવું નહિ એવી સ્થિતિ હોય છે. બાળવધ બીજાં પણ કંઈક કારણથી થાય છે. મનુષ્ય બક્ષણ કરનારા રાજાઓ જીવતાં અને મૃત્યુ પછી પણ કૂમળાં બાળકોનું બલિદાન લીધા વિના તૃપ્ત થતા નથી. આવે પ્રસંગે બાળકનું બલિદાન આપતું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય મનાવું હોવાથી આ વર્તનને પ્રવર્તક નીતિના વર્ગમાં ધાલીએ તો હરકત નથી.

હવે બાળવધ છોડીને મનુષ્ય વધ તરફ જઈએ. જીવતાં મનુષ્યને દાટવા તથા બાળવા સંબંધી પાછળના પ્રકરણમાં ઉદાહરણો આપેલાં જ છે. પ્રાચીનકાળમાં અનેક દેશોમાં મોટામોટા સરદાર અને રાજાઓના મરણ વખતે ધણાં મનુષ્યોને તેમની સાથે દાટવાનો તથા બાળવાનો આદ્ય હતો. આવા લોકો મરણ પામતા સારે ધણાં માણસોનો ધણુ નીકળતો. સ્ત્રીને મારીને તેમની મરેલા ધણી સાથે પરલોકમાં રવાનગી કરવી પડતી. તેજ પ્રમાણે પરલોકમાં ચાકરી કરવા સાર ચાકર માણસોને પણ અહીંથી મારી નાંખીને ધણીની સાથે મોકલવાં પડતાં, અને કદી કદી મિત્ર ઉપર પણ એવો જ પ્રસંગ આવી પડતો. આવા પ્રકાર સાંપ્રત કાળમાં પણ આફ્રિકાખંડના કેટલાક દેશોમાં અને છે. આવી જ સમજૂતીથી બીજાં પણ મનુષ્ય વધના કેટલાક પ્રકાર અને જાણ છે. આફ્રિકાખંડના ડાહ્યોમેના રાજાનો પોતાના મરી ગયેલા પૂર્વજોને

દેશો મોકલવાનો વહીવટ મોટો વિલક્ષણ છે. જે મનુષ્યને તે ગ સોંપવાનું હોય તેને તે સંદેશો કહીને તેનો વધ કર્યો જોટલે યુ. પછી તે મનુષ્યનો આત્મા તે સંદેશો અચૂક લઈને પહોંચાડે ! આવા પ્રકારના મનુષ્યવધને પણ પ્રવર્તક નીતિની આશા થ છે. કારણ, પરંપરાની રૂઢી ઉપરની શ્રદ્ધા અને મરણ પામેલા વરની પૂજ્ય શુદ્ધિ જે બેને લીધે મનુષ્ય આવાં કામ કરવાને તૃપ્ત થાય છે.

હવે ધર્મ વિષયની સમજૂતીને લીધે મનુષ્ય વધ થવાનાં નાદરજો લાગે. પ્રાચીનકાળમાં હોમકુડમાં શ્રવતા મનુષ્યની આતે આપવાનો આશ ધરો દેકાળે હતો. ફિનીશિયન, સિધિયન, ક્રી, રોમન, આરસીરિયન, હીબ્રુ ઇલાદિ ભોડોમાં કેટલેક પ્રસંગે આશ કેવળ શિખરે જઈ પહોંચેલો હતો એમ જણાય છે. પ્રાચીનકાળમાં મેક્સિકો દેશમાં દેવની અગાડી સ્થાપિત ઉપર દળરો મુખ્યેનો જાણ આપવામાં આવતો હતો અને કાંઈ કાંઈ વાર દેવ કુ બૂખ્યા થાય છે એ નિમિત્તે લડાઈઓ પણ ચલી હતી. પ્રાચીનકાળમાં બૂખ્યા દેવની તુષિ સારીએ મનુષ્યવધ થતા હતા. વાચીન કાળમાં પતિત ઉપર ઈશ્વરનો ક્રોધ થાય નહિ માટે ધાર્મિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ આ ધર્મના નિઃસીમ ઈશ્વર બનેલો કૃષી મનુષ્યવધ મચેલા છે. આપણા દેશમાં ઠગ વગેરે કાલિકાના ઉપાસકો પણ દેવી આગળ માથુસોનો જાણ આપતા હતા. ત્રમાં એવી વાત પ્રસિદ્ધિયે ચલી નથી.

આ ધર્મ દૃષ્ટિથી ચનારા મનુષ્યવધ તે તે ભોડોની નજરમાં કાર્યમાં જ ગણવામાં આવે છે અને તેમને પ્રવર્તક નીતિની સંમદોય છે. કારણ, ઈશ્વરે એ કર્તવ્ય આપણી ઉપર મૂક્યું છે તે આ ભોડોની સમજણ હોય છે.

અકિતમાં અથવા ટોળામાં સત્તાનો ભાવ ન હોવાથી યના મનુષ્યવધ વિષે આભાર સૂધી વિચાર થયો. હવે કેવળ હોંશ ખાનર યનારા મનુષ્યવધનો વિચાર કરીએ.

દ્વિવિધન લોકોમાં ખુન કરવું એ મોટાઈનું લક્ષણ સગભા માં આવતું. એક જ ઠેકાણાના લોકો વિષે એક જ મનુષ્યે જો આ વાત કહી હોય તો તેના ઉપર વિશ્વાસ પણ એસે નહિ, પણ અનેક ઠેકાણાના લોકો વિષે ઘણા યોધકાએ માહિતી આપે છે તેથી તે ઉપર સંપૂર્ણ લાગવાનું કારણ નથી.

લિલિહરદને આફ્રિકામાંના રોઆન (યુરામેન) લોકો સંબંધની હકીકત આપી છે. તે એવી કે:—

“એક માણસ પોતાની જુવાનીના સાહસની વાત કહે બેઠો હતો. કહેતાં કહેતાં એક વાર પાંચ યુરામેન મારી નાંખવા હકીકત કહેવા લાગ્યો. બોલતાં બોલતાં બે આંગળાં મરડે બોલ્યો ‘તે પૈકી બે ઝીઝો હતી, એક પુરૂષ હતો અને છોકરાં હતાં’. તે પછી એ તેને પૂછ્યું કે, પોતાના જ લોકો બેરાં છોકરાં મારવાનું નીચ કૃત્ય કરીને તેની વળી પ્રતિષ્ઠા બાવતાં તને લાગ કેમ લાગતી નથી ? તું દેવ પાસે જઈશ ત્યારે તને શું કહેશે ? તે ઉપર તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, ‘તે (દેવ) કોં કે જોજે (ખુન કરનારે) ઘણી દોષિયારીનું કામ કર્યું’. દેવ વિભાગે દું બોલવા લાગ્યો ત્યારે તે જો કે બહુચેનના દેવોનાં ન વારંવાર ભેટો હતો તોપણ તેના એકંદર બોલવા ઉપરથી જણી ધીધું કે એ પોતાના મુખ્ય સરદારના સંબંધમાં બોલે છે.

પુરુષન અને દેવિન આ બે પ્રવાસીઓએ આફ્રિકા મુખાં દેશના લોકોની રિયતિ અને તેમની સમજૂતી વિષે

વણીન આખું છે તે ઉપરના કરતાં પણ વિલક્ષણ છે. તે પૈકી એક નમુનાદાર વાત નીચે લખી છે.

“ યુમાંડા દેશના રાજાનો એક દંજુરી હતો તે તેનાજ હાથ નીચેના સરદારનો છોકરો હતો. તેને વારંવાર રાજા પાસેથી મારી પાસે અને મારી પાસેથી રાજા પાસે સંદેશ લેઈ જવા લાવવાનું કામ કરવું પડતું હતું. એક દિવસ સવારમાં તે મારી પાસે આવ્યો અને ‘ મેં હમણાંજ મારા બાપને ‘મારી નાખ્યો’ એમ મોઢા આનંદથી મને કહેવા લાગ્યો. મેં તેને તેવું કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તે બોલ્યો કે ‘મને આ ચાકરની સ્થિતિમાં રહેવાનો કેવળ કંટાળો આવ્યો અને જલદીથી સરદાર થવું એમ મનમાં આવ્યું’ તેથી મેં એ વાત રાજા પાસે કહાડી. તે વખત તેણે મને આ ઉપાય કહ્યો. ‘ રાજાએ પોતાના દંજુરીને આવું કામ કરવાની સલાહ આપી અને દંજુરીએ તે મોઢા આનંદથી સ્વીકારી. ”

લુટકાટ ઉપર યુગરાન ચલાવવાનો જે લોકોનો નિત્ય કામ હોય છે તે લોકોમાં જીલમ કરવો એ જીપણારૂપક સમજવામાં આવે છે; અને કાંઈને હરકત ન કરતાં શાંતતાથી રહેવું એને લાજ ભરેલું સમજવામાં આવે છે એ, અનેક ઉદાહરણો આપીને સિદ્ધ કરી શકાય. અહીં એક ઉતારો બસ થશે.

“ દરામી કરીને લુટકાટ ચાલવા માડ પાડનાર એવા અર્થનો એક શબ્દ છે તે હેળગ્રી* બેકુમન લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા સ્વયંક માન-પ્રામાં આવે છે. જીજાનામાં મરણ થવું એ તે લોકોમાં મોટું કમનસીબ મનાય છે. એવી રીતે મરનારની આ વિલાપ કરતાં એવા

* અર્ધરતાનમાં હેળગ્રી કરીને પ્રાંત છે. ત્યાં એ લોકો રહે છે. મક્કા શહેર એજ પ્રાંતમાં છે.

ઉદ્ગાર કહાડે છે કે, ‘ મારા હોકરાંનું કોઈએ ગળું પણ કાપ્યું હોત તો સારું થાત પણ એવું તેના બાગ્યમાં ક્યાંથી હોય ? અને પાસેનાં બૈરાં મોટા ગંભીર સ્વરથી ‘ અસ્લાની (પરમેશ્વરની) ઇચ્છાથી પગારીમાં મરણ પામવાનો આ દુઃખકારક પ્રસંગ આવ્યો ’ એમ બોલીને તે શોક કરનારી માનું શાંતવન કરે છે. ”

મનુષ્યવધને કેટલું મહત્તર આપવું શક્ય છે એ કુછી લોકોની સમજ ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવે છે. હિંદુસ્થાનની ઇશાન કોણીમાં કુછી નામના કુંગરો છે તેની આસપાસ એ લોકો રહે છે. તેમની સમજ એવી છે કે, મનુષ્યને સ્વર્ગ મળવાનું સુખ તેણે મારી નાંખેલા શત્રુની સંખ્યા ઉપર અવલંબીને રહે છે. આ સમજૂતી નીચેના ઉત્તારા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે:—

“ જે માણસ સર્વ કરતાં વધારે શત્રુ મારશે તેને સર્વ કરતાં અલંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું સ્વર્ગ સુખ મળશે અને એ મારેલા શત્રુ સ્વર્ગમાં તેના શુદ્ધામ પ્રભાણે ચાકરી કરતા રહેશે. ”

ઉપર કહેલા મનુષ્યવધ તે લોકોની સમજ પ્રમાણે દેવની સંમતિથી જ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે સમાજની સંમતિથી મનુષ્યવધ થાય છે. પંજાબના વાયવ્યખૂણા ઉપરના કુંગરોમાં રહેનારી પહાણીની એક જાત છે. તેમાં જેના હાથથી મનુષ્ય મરાયું ન હોય એવાં મનુષ્ય કવચિત જ જોવામાં આવે છે. પોતે કેટલાં માણસ માર્યાં એ વાત પ્રત્યેક મનુષ્ય અગિમાનથી હમેશાં ધ્યાનમાં રાખે છે. જંગલી રિયતિમાં રાજા ને કાયદા વગર માણસ રહે છે તેથી તેમની રિયતિ સ્વાભાવિક જ એવી હોય છે. તે દાસમાં બની આવેલાં હાદરણે ઉપરથી સારી રીતે જણાય છે. ક્યાલિકોર્નિયામાં સોનાની પ્રાપ્તિ માટે ગણેલા યૂરોપિયન લોકો નિઃશંકપણે પોતપોતામાં ખુન કરવા લાગ્યા, અને કેટલાં ખુન કર્યાં તેનું સ્મરણ રાખ-

વા સાર દરેક વાણી પોતાની પીસતોલ ઉપર અથવા તરવારની મૂક ઉપર તેટલી લીટીઓ ફારી રાખતા.

હવે બક્ષિત બક્ષિતમાં થતા મનુષ્યવધનો વિચાર છોડીને ટોળા ટોળામાં અથવા દેશ-દેશમાં એક બીજા સાથે વૈમનસ્ય હોવાને લીધે થનારા મનુષ્યવધ તરફ વળીએ. એક ટોળાથી અથવા દેશથી બીજા ટોળા ઉપર અથવા દેશ ઉપર પોતાનો કંઈ અન્યાય કર્યાનો ખરો આરોપ મૂકીને યુદ્ધ ઉજી કરવું અને જોઈએ તેટલી મનુષ્યની કતલ હાવવી એ વાત ધણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે. આવા પ્રકારના મનુષ્યવધમાં મોટું માન છે એમ આજ સુધી લોકો માનતા આવ્યા છે. આ સંબંધે પ્રાચીન લોકોના વિચાર કેવા હતા તે જોઈએ.

પ્રાચીન હિંદુ લોકોના દેવો પૈકી ઈંદ્ર એ શત્રુનો નાશ કરનારો બળવાન યોદ્ધો હતો. ઋગ્વેદમાં આવા અર્થનાં વિશેષણો આપીને તેની અનેક પ્રસંગે સ્તુતિ કરેલી છે, અને અગ્નિને પણ શહેરનો નાશ કરનારો અને જન્મથી જ શત્રુનો ધાત કરનારો એમ કહેલું છે. દેવની સાથે પ્રતિસ્પર્ધા કરનારા ઋગ્વેદમાં અને મહા-ભારતમાંના યોદ્ધાઓએ તપીત દેશ જીતવામાં મોટી પ્રતિષ્ઠા માનેલી છે. હોમહવનાદિકાંઈ ઈંદ્રને તૃપ્ત કરીને યોદ્ધાઓએ તેની પ્રાર્થના કરવી:—

ભવા વરુથ મધવન્મઘોનાં યત્સ મજાસિ ચર્ધતઃ ।

ધિ ત્વા હતસ્ય વેદનં મજે મહ્યા દૂણાશો ભરા ગયં ॥

૭. ૩૨, ૭.

અર્થ,

હે ધનવાન ઈંદ્ર, તારું હવન કરનારાને જે ઉપદ્રવ કરે તેનું નિવારણ કર. કારણ તું ઉત્સાહથી લડનારા શત્રુઓનો નાશ

ધું; અને તારા હાથથી જેનો વધ થયેલો છે તે શત્રુના ધનનો વિભાગ કરીને તે લઈ લેવાની અમને પરવાનગી આપ; અને જેનો નાશ થવો કઠિણ એવો જે ઈંદ્ર, તે ધન તું અમને આણી આપ. છેવટના ભાગનો અર્થ " જીતવાને કઠિણ એવા શત્રુ સાથે અમારો મેળાપ કરાવ " એવો પણ કરે છે.

લડનારા સૌકોમાં પ્રાર્થનાનો આરો પ્રકાર હોવો એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. શત્રુ સાથે કુરુપણ્યની વર્તવાને મહાભારતમાં ધણે ઠેકાણે પરવાનગી આપેલી છે.

શ્લોક. આશ્વાસયેચાપિ પરં સાન્ત્વધર્મર્થ દૃત્તિભિઃ ।

અથાસ્ય મહરેત્કાલે યદા વિચલિતે પથિ ॥

આદિપર્વ, અં ૧૪૦, શ્લોક ૫૭.

અર્થ.

સાગ આદિ ઉપાયથી શત્રુના મનમાં પહેલાં તો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવો અને તે માર્ગ બ્રહ્મ થયો એમ દેખાવ એટલે યોગ્ય સંધિ ભળવીને તેમના ઉપર એકદમ પ્રહાર કરવો.

શ્લોક. નાહિત્વા પરમર્માણિ નાક્રત્વા કર્મ દારુણમ્ ।

નાહત્વા મત્સ્યઘાતીય પ્રાપ્નોતિ મહર્ત્તો શ્રિયમ્ ॥

આદિપર્વ, અં ૧૪૦, શ્લોક ૬૭.

અર્થ.

શત્રુના રક્તવટે શરૂને ચોપડ્યા સિવાય, કોઈ બાપંકર કૃત્ત કર્યા સિવાય અને શાંત્રી જે પ્રમાણે ગાહ્યાં મારે છે તે પ્રમાણે સૌકોનું ઉચ્છેદન કર્યા સિવાય, મનુષ્યને વૈભવ મળતો નથી.

શ્લોક. પુત્રઃસત્તા વામ્રાતા વા પિતા વા યદિ વા ગુરુઃ ।

રિપુ સ્યાનેપુ વર્તન્તો હન્તવ્યા મૃતિ મિચ્છતા ॥

આદિપર્વ, અં ૧૪૦, શ્લોક ૫૨.

અર્થ.

મનુષ્યે પોતાના માર્ગમાં જે કાંઈ આડે આવે તેને દાર કરવો જોઈએ. પછી તે છોકરો હો, બાઈ હો, બાપ હો અથવા મિત્ર હો.

હવે પ્રાચીન આર્ય લોકોને છોડી દઈને સૈમિટિકસ શાખામાંના પ્રાચીન લોકોનો વિચાર કરીએ. આ લોકોના લેખો જોઈએ તો, મનુષ્ય ન કરે એવાં કૃત્ત કરવા બદલ સ્તુત્ય કૃત્તમાં તુલના કરવાના કામમાં આ લોકોએ પ્રાચીન આર્ય લોકોથી હદ કરી છે એમ જણાય છે. એક સરખી રીતે કૃત્ત કરવા બદલ અને અત્યંત કૂરતાનાં કામ કરવા બદલ લેખ કોતરાવવા એ આસીરિયન રાજાઓને મોટું બુદ્ધિશાસ્પદ લાગ્યું. સૈનાચેરીજ નામનો તેમનો રાજા હતો તે અગિમાનથી લખે છે કે:—

“હું મારો રથ લોહીના પ્રવાહમાં ચલાવતો હતો ત્યારે લોહી ને માંસના કાદવમાં તેનાં પેડાં ચોટતાં.”

આશુબેનિપાત્ર નામનો ખીજો એક મેદો હતોલા લોકોના સંબંધમાં લખે છે કે:—“મં તેમની જીભો ખેંચી અને તેમના કાપેલા અવયવો કૂતરાં, શિયાળવાં, ગરૂડપક્ષી, ગીધ વગેરે પશુ-પક્ષીને ખવડાવ્યાં.”

તિગલથપિલેસર એણે મસ્કાપન લોકોનો ધાણુ કહાડ્યો તે સંબંધમાં લખ્યું છે કે:—“તેમનાં મૂઠાંથી પર્વત અને ખીણનો પૃથ્થ ભાગ ઢાંકી નાંખ્યો હતો.”

અસુરનસ્તિરપાલ એણે કોરાવેલા શિલાલેખમાં નીચેનો મજકુર છે:—

“કોઈને પણ ક્ષમા ન કરનારા સંઘ જેવો હું છું. મેં બંડ-ખોર સરદારોનાં શરીરને છોલી નાંખ્યાં અને તેમનાં ગામડાંનું રાજ-

મહેલના ધુમટો ઉપર અસ્તર કર્યું, અને તેમનાં બેરાં છોકરાંને હોમકુંડમાં બાળી મૂક્યાં. ”

ખીજા શાસ્ત્રમનેજર એણે પોતાના શત્રુ વિષે એવું લખ્યું છે કે:—
 “ ઘેટાં રંગે છે તે પ્રગણે મેં તેમના લોહીથી પર્વત રંગ્યા. ”

આવા પ્રકારના લેખ કોરાવવાનો ઉદ્દેશ હુઘાડો દેખાય છે કે આવતા જમાનાના લોકો પોતાનાં પરાક્રમ વાંચીને આશ્ચર્ય પામે. આ ઉપરથી સહજ ધ્યાનમાં આવશે કે જે કૃત્યો આપણને માણસ ન કરે એવાં અને નિર્દયપણાનાં લાગે છે તે તે વખત તેમને તેવાં ન લાગતાં ઉલટાં શરપણાનાં, પ્રતિષ્ઠાવાળાં અને વખાણનાં લાગતાં હતાં. એમ ન કહીએ તો આસિરિયન રાજાઓએ જાણી-પુજીને પોતાની દૂપકીર્તિ અમર કરી નાંખી છે એમ કહેવું પડે; પરંતુ એમ થવું એ અનુપ્પ સ્વભાવથી ઉદ્ભવે છે.

ઈજિપ્શિયન, પર્શિયન, ગ્રીક, આસિડોનિયન અને રોમન એ લોકોના ઇનિહાસમાં પણ કરતાનાં કૃત્યો સ્તુત્ય ગણ્યાતાં એ વિષે ભરપૂર પુરાવા મળે એમ છે. પરંતુ તે તરફ દૃષ્ટિ કરીને યૂરોપના ઉત્તર ભાગના લોકોમાં કયા પ્રકારની સમજૂતી નજરે પડે છે તે તરફ જોઈએ. પહેલાં ક્રાન્સ દેશનું નામ ગાલ હતું અને ત્યાંના લોકોને પણ ગાલ કહેતા હતા. એ લોકો લગાઇમાં યશસ્વી પછને લગાઇમાંથી પાછા આવતાં શત્રુનાં માથાં ધોડાના બોગીર સાથે ટાંકીને ઘેર આણતા હતા, અને તે પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે થાંભલાપર લટકાવી દેતા, અથવા સંગ્રહ કરવાની વસ્તુ તરીકે પેટીઓમાં જાળવીને રાખતા. સીઝરે લખ્યું છે કે:—

“ સ્લેવ્હી અને સાધારણ રીતે સર્વ જર્મન લોકો પોતાનાં સંસ્થાનની સીમાની આસપાસનો ઘણો મૂલક ઉજડ હોય છે તે બદલ મોટું અભિમાન ધરાવે છે. ”

નાર્સ લોકોની સ્વર્ગ વિષેની કલ્પના એવી હતી કે તે ઠેઠાણે સર્વ કાળ યુદ્ધનો સંગ્રામ ચાલતો રહેશે. આ વાત ઉપરથી તે વખતની લોક સ્થિતિનું અનુમાન કરી શકાય છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં જે કાળને મધ્યયુગ અથવા મધ્યકાળ કહે છે તે વખત શૈથિલ્યથી શત્રુને જરૂર કરવા અને તેમને ગમે તે પ્રકારે હુંટવા એમાં જ સધળું પુરુષાર્થ માનવામાં આવતું હતું. એમ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. તે વખતનો ઇતિહાસ એટલે દેશદેશની કેવળ મારામારીનો અને ધાડ ધાડવાનો ઇતિહાસ એમ કહીએ તો ચાલે. યુગ-યુગમાં સરદાર કુટુંબના પ્રત્યેક કુટુંબમાં એક એક સંતા વચન (ગોટા) હોય છે. આ સંતા દરેક વચનોમાં એક શબ્દ અથવા શબ્દ સમુદાય હોય છે, કોઈ કોઈ વાર એક અથવા વધારે વાક્યો પણ હોય છે. મધ્યયુગથી હાલના કાળ સુધી યુરોપના લોકોની સમજણ કેવી હતી તે બતાવવાને આ સંતા વચન જેવાં બીજાં સાધન નથી. રોઝમીનનો અર્સ એ કુટુંબનું સંતા વચન “લટો” આ શબ્દ છે; હાકેનો ખારન એનું “મારો”; સેકસ્ટનને અર્સ

* યુરોપના ઇતિહાસમાં પાંચમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીના કાળને મધ્યયુગ કહેવાનો ચાલ પડેલો છે. એ કાળનું મુખ્ય લક્ષણ પરતંત્રતા એ છે. વ્યવહારમાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય અને બુદ્ધિ વિષેની સ્વતંત્રતા નામે કાંઈ નજરે પડતું નહિ. ધર્મના કામમાં પોષ કહે તેજ પૂર્યદિશા. સામાજિક વ્યવહારમાં કોઇપણ કારણથી જે રીઠી પડી ગયેલી હોય તેનું રાજ્ય ચાલવાનું. રાજકીય વ્યવહારમાં તો કુચ્છકર સરદારો અને રાજાઓના કરડા અમલની આગળ લોકથી માયું પણ ઉચું ધર્મ ચકતું નહિ. વિદ્યાના કામમાં પ્રાચિન તત્ત્વવેત્તાઓએ જે લખી મૂકેલું હોય તેજ વેદ વાક્ય. જ્યાં જોઇએ ત્યાં જૂલમનું સામાન્ય એવી એકંદર સ્થિતિ હતી.

એનું “ છતવું એજ છવતું; ” ઠાકિનઘાવરના માર્કિવમનું “ દેવની કૃપાથી અને તરવારના બળથી હું છતીશ; ” ક્યારિસદ્દેશનાં અર્થનું “ આ સત્તુનો હાથ છે, ” મેમાલેના દૈાટનું “ લોહીથી ભરેલા હાથને વશમળો; ” અથેલેના કચુકનું “ બહાર પડો, સં- પત્તિ ચોાવો અને ફેદીને પકડી આણો ” અને મિહલ્ટન કુંડુંબના સંઘા વચનનું સ્પષ્ટિ કરણ એક કવિતામાં કરેલું છે તેનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે:—

“ તરવાર બાલા અને હાલ એમણે મને પૃથ્વી ઉપર સર્વ પદાર્થોનું અધિપતિપણુ આપ્યું છે. જોને મારી સાથે બાલા વડે લડાઈ કરવાનું સામર્થ્ય નથી તેણે મારે શરણે આવવું જોઈએ; અને તેમણે પોતાની જમીન અને દ્રાક્ષના વેલાના માંડવા મારે સ્વાધિન કરવા જોઈએ. કારણુ રણમાં ખીનારા ત્રોદોનું સરવસ્વ મારું છે. ” આ સંઘાવચનો તે તે વળતનો લોકગત સ્પષ્ટ કરનારાં છે. તેમને લીધે તે તે કુંડુંબો વિષે લોકમાં પૂજ્ય બુદ્ધિ અને ભય ઉત્પન્ન થતાં. તેજ પ્રમાણે તે અભિમાન સૂચક અને પ્રતિષ્ઠા સૂચક મનાતાં અને હજી પણ તે તેમજ મનાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે સંઘા વચનોથી ચનારા જીલમને સમાજની સંગતિ હતી. વળી શરા યોદ્ધાઓને સરદારીનો હક આપતી વખતે એક ધર્મ સંબંધી સંસ્કાર કરવો પડતો તે ઉપરથી તે સરદારોના આગળના જીલેમી આયુધ્ય ક્રમને ધર્મનું પણ અનુમત છે એમ માનવામાં આવતું એ સ્પષ્ટ છે. તે વળતે વિના કારણે લડાઈ ઉત્પન્ન કરવાને પણ પ્રવર્તક નીતિની સંમતિ હતી.

સાંપ્રતકાળમાં જો કે ઘણા ફેરફાર થયો છે તોપણ પહેલાંના સંસ્કારનું પરિણામ જીલકુલ નદિ સરણુ થયું નથી. ધર્મ પુસ્તકોમાં પ્રતિપાદન કરેલી નીતિ ઉપરની શ્રદ્ધાના સુક્ષ્મ આચ્છાદનથી

પહેલાંના ભયંકર સ્વરૂપનો પ્રકાશ વારંવાર જણાઈ આવે છે. દેવાલયમાં ઈશ્વરની પ્રાર્થનાનાં સ્તોત્રો બોલવાથી મનુષ્યની વૃત્તિ જેટલી ઉભરાઈ જાય છે તેનાથી સો ધણી વીરપુરુષોના પરાક્રમના રાસડા સાંભળીને ઉભરાય છે. વીરપુરુષોના પરાક્રમોનો ઇતિહાસ અને લડાઈઓનાં વર્ણનો વાંચવાનો લોકોને જેટલો રસ પડે છે તેટલો ખીજા કોઈપણ પ્રકારના ગ્રંથ વાંચવાથી પડતો નથી. અલેક્ઝાન્ડર, કાર્સ, પીટર, ક્રેડરિક અને નેપોલિયન એમણે નિર્દયપણાનાં અનેક કામ કરેલાં છે તે છતાં પણ તેમનાં નામ આગળ 'ધીએટ' એ મોટાઈ બતાવનારી પદવી જોડેલી છે. ધર્મનીતિ સાથે મળતા ન આવે એવા વિચાર જો કે ધણું કરીને પડે રહીને બતાવવામાં આવે છે તોપણ કોઈકોઈવાર તેમનો ઉઘાડી રીતે ઉલ્લેખ કરેલો પણ નજરે પડે છે. લાડ વૃદ્ધસહી લશ્કરના સિપાઈઓના સંજ્ઞા-ધર્માં કહેણે કે:—

“તેમને હમેશાં એવો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે, સારા નસીબે જે સિપાઈગીરીનું કામ પોતાને મળ્યું હો એ મળવાનું યોગ્ય લોકોના ભાગ્યમાં હોય છે; ખીજા ધંધા કરીને શાંતપણે આયુષ્ય ગાળનારા લોકોનો તિરસ્કાર કરવાનું તેમને શીખવ્યું જોઈએ.”

જે સિપાઈગીરીના કામને યૂરોપિયન લોકો આટલું જાણુ માન આપે છે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ શું છે? સ્વદેશ ઉપર પરચક આવે તો અથવા દેશ દેશમાં યંડ ઉત્પન્ન થાયતો તેનું નિવારણ કરવું એટલું જ તે સિપાઈઓનું કર્તવ્ય છે કે કેમ? હાથમાં તે કર્તવ્ય જાળવવાના પ્રસંગ તેમને કદી પણ આવે છે કે કેમ? આ સવાલોના જવાબ ખુલી રીતે 'ના' એવા દેવા પડશે. તો પછી પરાક્રમી લડવૈયાઓનું અને દેવળ સાદા સિપાઈઓનું લોકોને જે આટલું જાણુ અભિમાન લાગે છે તે કઈ કામગીરી જાળવવા બદલ? શું કોઈ દેશની ગયેલી સ્વતં-

તતા તેને પાછી મેળવી આપવાને માટે ? ના, ના. તેમનાં અભિ-
માન ધરાવવા જેમાં કૃત્યો જુદાં જ છે. સ્વતંત્ર દેશોની સ્વતંત્રતા
નષ્ટ કરીને તેમને ગળી જવાના કાગમાં જે તેમનું શોષ દેખાય છે
તેને માટે તેમની આટલી બધી ચોતરફ પ્રસંગ થાય છે ! વાર,
જે દેશની સામે લડાઇ કરવામાં આવે છે તે પણ શું પોતાની
ખરેખરીના હોય છે ? ના. તે વાત બોલશે જ નહિ. તે ખરેખરીના
સાથે તો બનેલાં સૂચી તેવો પ્રસંગ લાવવાના જ નહિ. તેમની જે
તરવાર આવે છે તે બાપડા ગરીબ ઉપર. જાકરીનો કાળીઓ કર-
વામાં વાવ જે શોષ બતાવે છે, તેજ પ્રમાણે યુરોપિયન દેશો
ગરીબ ખીચારા ભોક્ષના દેશ કબજે કરવામાં બતાવે છે ! તમામ
રાજ્ય તૃણાનું સામર્થ્ય ધણું મોટું છે. તેને લીધે મનુષ્યને લાજ
લગાડનારાં નીચપણાનાં કામો પણ મોટપણું મેળવે છે, અને તે
કરનારાનાં વખાણ કરવામાં આવે છે. હિંદુની પુરાણકથા વાંચતાં
કોઈ ચોદાએ સ્ત્રીનો પરાભવ કરવાનું વર્ણન આવે તો, આપી લાજ
લગાડનારી વાતનું કવિએ ગૌરવ કરેલું જોઈને તેમને આશ્ચર્ય લાગે
છે. તેજ પ્રમાણે કાનાંકમાં દેવળની* ભીત ઉપર ચિત્રો જોઈને

* ઇજિપ્તદેશમાં કાનાંકમાં ઇજિપ્તિયન ભોક્ષનું એક મોટું
વિસ્તારવાળું દેવાલય છે. તેણે રોકેલી જમા ૪૨૦૦૦૦ ચોરસ ફૂટ
છે. તે દેવાલયમાં એક ભવ્ય દિવાનખાનું છે. એના જેવું ભવ્ય દિવા-
નખાનું જગતમાં બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે નથી. તેની લંબાઈ ૩૪૨
ફૂટ અને પહોળાઈ ૧૭૦ ફૂટ છે. તેમાં નવ નવ યાંબલાની ચાર
હારો છે. તેમાંના દરેક યાંબલાની ઉંચાઈ ૪૩ ફૂટ અને બાસ ૯
ફૂટ છે અને વચ્ચેની બે હારો છ છ યાંબલાની છે તેમાંનો પ્રત્યેક
યાંબલો ૬૨ ફૂટ ઉંચો તે બાસ ૧૨ ફૂટ છે. આ દેવાલયની ભીતો
ઉપર ઇજિપ્તના અનેક રાજાઓનાં ચિત્રો કાતરેલાં ને રંગેલાં છે.

તેમને આશ્ચર્ય લાગે છે. આ ચિત્રોમાં ધ્વજિસના રાજ્ય ત્રીજા રામે-
સીસનું રાક્ષસ સરખું ચિત્ર કઢાડેલું છે; અને તે નાના નાના ૭
માથુસોના વાળ એક હાથમાં એકઠા ઝાલીને તરવારના એક ધાથી
તે સર્વનાં ડોકાં ઉઘાવી દેશે એમ જતાવેલું છે. એ ચિત્રો રામે-
સીસે તૈયાર કરાવેલાં છે. આવી રીતે દુર્બળ ઉપર શ્રુત મેળવવી
એમ જતાવવામાં તેને કંઈ આખર લાગી હોય તો બહે, આમ
કહીને આવી બાજતો વિગે તેઓ પોતાની તિરસ્કાર બુદ્ધિ જ-
તાવે છે. પરંતુ દૂર અંતર ઉપર તાકેલું નિશાન મારી શકાય એ-
ટલા માટે હુનરની કરેલી જંદુકા અને તોપો લઈને લડનારા તથા
ઉત્તમ રીતિની કવાયત શીખેલા લોકોએ જેવાં તેવાં હથિયાર વાપ-
રનારા અશિક્ષીત લોકોને શ્રુતવા એ મોટા માથુસે નાના બાળકને
શ્રુતવા જેવું છે છતાં, એવાં કૃત્યોના વર્તમાનપત્રોમાં રસડા ગવાય
છે. વળી જે સરદારના હાથથી આ અલૌકિક કામ થાય તેના
ઉપર પદવીઓનો અને બક્ષીસોનો વરસાદ વરસાવવામાં આવે છે.
આવાં સિપાઈગીરીનાં કામ મોટી પ્રતિષ્ઠાવાળાં । અને તેમની સાથે
સરખાવતાં ખીજાં કામ તુચ્છ ।

હાલના મુધરેલા દેશોની આ સ્થિતિ ઉપરથી કેટલીક વાત
નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે. ખીજના ઉપર પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત
કરવાની મનુષ્યની ઇચ્છા હજી સૂધી ઘણી પ્રબળ છે, અને જુદા
જુદા દેશોના અરસ ખરસના બ્યવહારમાં તેનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ
રીતિએ જણાઈ આવે છે. સારાસારનો વિચાર ન કરતાં અધિકારી
પુરોનો આગ્રા પાળવાની મનુષ્યને જે ટેવ પડેલી છે તે પણ
અઘાપિ કાયમ છે. અધિકારી પુરોનો હુકમ નીકળતાં જ યોગ્ય
કારજોની અપેક્ષા ન કરતાં વિના કારણે યત્ન તરીકે ખાની ભીષેલા
લોકોની કતલ કરવાની તેમને કંઈ શંકા લાગતી નથી. આ વર્ત-

નને સમાજનું અનુભવ હોય છે અને લોકમતનું જ પ્રતિબિંબ પ્રત્યેક વ્યક્તિના મનમાં પડેલું હોવાથી પ્રવર્તક નીતિની નજરે પારકા દેશો સાથે આવા પ્રકારનાં વર્તન કરવાં એ સ્તુલ કૃત્ય મનાય છે.

ઉપરના વિવેચનમાં જે શત્રુ ભાવાત્મક નીતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલું છે તેનું ઘણું ઉદાહરણ જંગલી લોકોમાં અને વિશેષે કરીને મનુષ્ય ભક્ષ કરનાર જંગલી લોકોમાં દેખાઈ આવે છે. પછી જેમ જેમ મનુષ્યોનાં પગલાં સુધારણાના માર્ગમાં આમળ આગળ વધતાં જાય, તેમ તેમ આ સ્વરૂપનું ભયંકરપણું ઓછું થતું જાય છે; અને પોતાની ટોળીના લોકો સંબંધે મિત્રભાવાત્મકનીતિની કલ્પનાનો હ્રદય થવા લાગે છે. મિત્રનીતિના વિઘ્નરૂપ પશુ પરિણામ શત્રુનીતિ ઉપર થાય છે અને તેથી સુધારણાની મધ્યમ અવસ્થાના લોકોમાં શત્રુ નીતિનું સ્વરૂપ થોડુંક નરભાસવાળું થાય છે. હાલના સુધરેલા દેશોમાં જે કે એ સ્વરૂપ ધણે અંશે નરભાસવાળું થયું છે તોપણ તેનો હજી મનુષ્યના મન ઉપર બહુ અમલ હોય છે. કોઈ પણ દેશના વૈભવનો તથા મોટાઇનો વિચાર કરતાં નવા નવા દેશ તાણે કરવાની તેના અંગમાં કેટલી શક્તિ છે, એટલે પારકા દેશમાં લોકોનો ધાણ કહાડીને તેમને લટવાનું સામર્થ્ય કેટલું છે એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે; અને તેની સાથેજ તે દેશના લોકોનો પરસ્પરનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલીને મનુષ્યની તુષ્ટિને યોગ્ય મરિયાદમાં રખવામાં આવે છે કે નહિ, એ વાતનો પણ વિચાર કરવામાં આવે છે. ચોડાં સૈફાં પહેલાં ઉપરની પહેલીનું વાત ઉપરથી દેશનો વૈભવ દરાવવામાં આવતો. પરંતુ હાલમાં દિવસે

વધેલાં હતાં અને જેમનામાં અનેક કવિઓ, યાત્રી અને તત્ત્વવેત્તાઓ યદને તેમના વિચારોથી બરેલો ગ્રંથ સંમિલ પશુ પુષ્કળ પ્રસરેલો હતો. તે લોકોમાં શત્રુનીતિની ગહતા ઓછી કરનારા મિત્રનીતિના વિચારનો હિમ થવા લાગેલો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. હવે કવિઓના અને તત્ત્વજ્ઞોનીઓના વિચાર ઉપરથી સાધારણ લોક સમજૂતીનું માધ્યમ સમજાય નહિ એ વાત ખરી છે. શત્રુને પશુ ક્ષમા કરવી એવો ઉપદેશ ધણા કથા કરનાર ભગવત કિર્તનને પ્રસંગે કરતા હોય તેટલા ઉપરથી લોક સ્થિતિની જેમ કલ્પના થઈ શકે નહિ; અથવા ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકોનાં નીતિનાં બાપણો ઉપરથી જેમ ખ્રિસ્તી લોકોના નીતિપણાની કલ્પના કરી યોગ્ય નથી, તેજ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળના કેટલીએક વ્યક્તિના વિચારો ઉપરથી તે વખતની લોકસ્થિતિ સમજાય નહિ; તથાપિ ધણા જમાના સુધી શાંતતાનો અનુભવ મળ્યા પછી અને વિચારી લોકોના ગતિમાં પરિવર્તન વિષે વિચાર આવવા લાગ્યા; અને તેઓ તે વિચારોના વારંવાર ઉલ્લેખ કરવા લાગ્યા એ ઉપરથી ગતિબદ્ધતા સમજૂતીમાં કેવો કેવો ફરક પડતો ગયો એ લક્ષમાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે કેવળ સ્વાર્થ સુદ્ધિથી હયાતીમાં આવેલી બાપંકર શત્રુ નીતિથી કંટાળીને કેટલાંક મનુષ્યોનાં મન કેવાં એકદમ પાછાં હઠ્યાં અને સંમતોલ ન રહેતાં પીછા ખાણું તરફ ધણાં વળ્યાં એ પણ ધણી સારી રીતે સંગતિય છે. વિચારી લોકોને કેવળ સ્વાર્થનો એટલો તિરસ્કાર આવ્યો કે, તે જો હવે પરિવર્તન તરફ વળ્યા અને તેનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. મહાભારતમાં આ બેઉ પ્રકારના વિચાર દેખાઈ આવે છે. આ પ્રકરણમાં પાછળે આપેલાં કેટલાક ઉત્તરોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે શરૂઆતમાં શત્રુનીતિની જાગૃતિ કરનારા વિચાર જણાઈ આવે છે; પરંતુ આગળ જતાં વિચારોની દિશા કેવળ બદલાયેલી.

માલુમ પડે છે. વિના કારણ મુદ્દ સંગ્રામ કરવો એ ગેરવાજબી છે એમ અગાડીના ભાગમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે. જય મેળવવા માટે મુદ્દ કરવું એ કેવળ નીચા દરજ્જાનું સાધન, અને રાજાએ જે રાજ્ય વિસ્તાર કરવાનો તે લક્ષ્ય વગર કરવો જોઈએ એવા પ્રકારનાં વચનો પણ મળી આવે છે. મનુષ્યના જીવનની સ્વભાવ વિશે. તે ઘણે ઠેકાણે નાપસંદગી જતાવેલી છે. નીચેના અર્થનો શ્લોક મહાભારતમાં છે.

“લોકોએ જે પ્રમાણે તારી સાથે ચાલવું જોઈએ એમ તને લાગે તે પ્રમાણે જ તું લોકો સાથે ચાલ. જે પ્રકારની વર્તણૂક પાડેશીએ આપણી સાથે કરવી ન જોઈએ એમ તને લાગતું હોય તે પ્રકારનું વર્તન તારે પોતાના પાડેશી જોડે કરવું નહિ. ખીજા મનુષ્યો આત્મવત છે એવી કલ્પના કરીને મનુષ્યે વર્તનના નિયમ દર્શાવ્યા જોઈએ.”

ઈસ્વીસન પહેલાંના ત્રીજા સદીના એક હિંદુ નીતિશાસ્ત્ર-વેત્તાએ નીચેના અર્થની ઉત્તમ આજ્ઞા કરેલી છે.

“જે સત્પ્રકૃતિના મનમાં પોતાના શત્રુ વિશે ખરી ઉપકાર મુદ્દિ વાસ કરતી હશે તે તેના હાયથી મરણ પામવાને પ્રસંગે પણ તેનું ખોટું ઇચ્છશે નહિ.”*

* કેવળ આત્મ - અર્થનો નહિ પરંતુ આવાજ પ્રકારનો

વિચાર જમાં જતાવેલો છે. એવી એક કવિતા શાર્દૂલગઢ નામના જુના સંસ્કૃત સુભાષિત સંગ્રહમાં જડી આવે છે. તે રવિ ગુપ્ત નામના કવિએ કરેલું છે અને ધર્મ : શત્રુ : હશે એમ લાગે છે. તે કવિતા એવી છે કે :— આયો : “મુજનોન યાતિ વિકૃતિ પર-
હિત નિરતો વિનાશ કાલે ડર્ષિ । છેદોપિ ચંદન તરુઃ સુર-

તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન પર્શિયન લોકમાં પણ આવા વિચાર જણાઈ આવે છે. શેખ સાદીના ગ્રંથમાં નીચેનાં વાક્યો છે.

“ પોતાનો શત્રુ હોય તેના ઉપર પણ હેત કરો. ”

“ મેં એવું સાંભળ્યું છે કે ઈશ્વરના ખરા ભક્ત પોતાના ખરા શત્રુને પણ દુઃખ દેતા નથી. ”

ચિની લોકોમાં લાઝો ઝી કરીને એક તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો છે તેનો ઉપદેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પોતાના રાજ્યમાં શાંતતા રાખવી એ રાજાનું મુખ્ય કામ છે. મનુષ્યવધથી જેને આનંદ થાય છે તેના હાથમાં સત્તા આપવી યોગ્ય નથી. ઘણા લોકોના મરવાનું જે કારણ થાય છે તેને તે બદલ રડવાનો પ્રસંગ આવવો જોઈએ. ”

હનક્યુશિઅસ કહે છે કે:—રાજકારભારમાં મનુષ્યવધનું પ્રયોજન નથી. જે સાફ હોય તેની તમને ચાહેના થવા ઘોં અને તે સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સમજવા ઘોં, એટલે લોકો આપોઆપ સારા થશે. ” મેન્શિઅસનો એવો મત હતો કે, મનુષ્યવધનો જેને કંટાળો હશે તેવા મનુષ્યને હાથે અકર્મણી રાજ્ય સ્થાપન થવું શક્ય છે. સંગ્રામ કરનારા લોકો વિષે તે કહેછે કે:—

“ કોઈ મુલકની માલીકી વાસ્તે જો બે દેશમાં લડાઈ શરૂ થાય તો એટલાબધા માણસોની કતલ થાય છે કે, ખરેલા માણસોની લાશોથી તે મુલક બરાબ જઈ શકે. તેજ પ્રમાણે જો એકાદ શહેર

ભયતિ મુલ્લં કુઠારસ્ય ॥ ” આ આર્યોના પૂર્વાર્ધમાં વિનાશકાળ શત્રુ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલો હોવો જોઈએ એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ ઉત્તરાર્ધમાં જે ઉપમા બતાવેલી છે તેમાં શત્રુ નાશ કરે તો પણ તેના ઉપર ઉપકાર કરેલો એ સ્પષ્ટ છે.

વિષે ટંટો થયો તો તે શહેર મડદાંથી ભરાઈ જાય એટલાં માથુ-
સોની કતલ થાય છે.

ઉપરના તત્ત્વવેત્તા જોકે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા, તોપણ
તેમના આ વિચાર હાલની પ્રાંતીનું ડોળ ધરાવનારા પશ્ચિમાયોના
વિચારો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. શુભામોના વ્યાપારમાં મનુષ્યનું દુષ્ટપણું શિખરે
પહોંચેલું દેખાઈ આવે છે એમ યુરોપિયન લોકો કહે છે; પરંતુ ઉપરના
તત્ત્વવેત્તાઓ જીવતા હોત તો ગરીબ લોકોના દેશ ગણી જવામાટે
ઉભી કરેલી લડાઈઓમાં મનુષ્યનું દુષ્ટપણું શિખરે પહોંચેલું જણાય
છે એમ તેમણે કહ્યું હોત.

“ સમાજ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો ” નામના પુસ્તકમાં અનેક
ઉદાહરણો આપીને એવું બતાવ્યું છે કે, જે લોકો પારકા દેશના લોકો
સાથે ટંટો બંધેડો ઉત્પન્ન કરીને તેમને આડે આવતા નથી, તેઓ
પોતપોતામાં પણ એક બીજા ઉપર જીલમ કરતા નથી. આવા
લોકોમાં ખુનના અથવા શરીરને ધ્વંજ કરવાના પ્રસંગ એટલા યોગ્ય
આવે છે કે, તે પ્રસંગ નષ્ટ કરવા સાર કાયદા વગેરે કરવાની તેમને
જરૂર પડતી નથી. તે પુસ્તકમાંનાં આપેલાં કંઈક ઉદાહરણો
આ ઠેકાણે આપવામાં આવે છે. સુમાત્રા બેટના મૂળના રહેવાશીઓ
કદી કોઈની વાટે ન જાય એવા છે. તેમને મલાયાના લોકોએ તે
બેટના મધ્ય પ્રદેશ તરફ હાંકી મૂકેલા છે. તેમના સંબંધે માર્ટિન
લંબેએ કહે:— “ તે લોકો ગરીબ, સુખશાંતિથી રહેનારા અને સંદ-
નશિલ છે. ” હિમાલયની તલેટી આગળ વગડામાં રહેનારા ઠાર
કરીને લોકો છે તેમનો પ્રદેશ હુંગરામાં છેક એક બાબુએ દોવાંને
લીધે બહારના લોકોથી તેમને ખીલકુલ ત્રાસ થયો નથી. તે લોકો
પણ હંમેશાં શાંતતાથી રહેનારા અને સારા સ્વભાવના છે. અમેરિકા
ખંડના ઈન્ડિયન લોકોમાં ઈરિકોઇ નામના લોકો છે તેમનું ઉદાહરણ

અહીં ઉત્કૃષ્ટ રીતે લાગુ પડે છે. તેમના સંબંધમાં માર્ગન કહે છે કે:—

“ ઇરાકોષ લોકોએ જે સંપ ક્યો હતો તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાંતતા રહે એ હતો અને તે બદલ તેમને મોટું અભિમાન લાગતું હતું. ઇંડિયન લોકોનો દિવસે દિવસે નાશ થવાનું કારણ એક સરખી લગાઇઓ કરતાં રહેવાનો તે લોકોનો સ્વભાવ છે, એ વાત તેમના લક્ષમાં આવી ચુકી હતી. એ કારણ નાબુદ કરવાનો તેમનો સર્વ યત્ન હતો. ” તેમની સાંતતાની વ્યવસ્થાનું કેતું પરિણામ થયું તે બદલ આજ અંધકારે નીચેનું વાક્ય લખેલું છે.

“ ભયંકર ગુન્હા અને સાધારણ અપરાધ પણ તેમની વ્યવસ્થાને લીધે એટલા બધા કમી થયા કે ઇરાકોષ લોકોને ફોજદારી કાયદાની જરૂર લાગી નહિ. ”

આપણે આ ઠેકાણે મુખ્ય મુદ્દો એટલો જ લેવાનો કે, જે સ્થિતિમાં હમેશની લગાઇઓને લીધે બધી વખત અસ્વસ્થતા હોય છે અને લોકોના અંગમાં રાજપુત ધર્મનો વાયરો પેઠેલો હોય છે, તે સ્થિતિમાં મારફાડ કરવાની લોકોને ટેવ પડી બધા જાણે અને તેવાં કૃત્યોને સમાજનું ને કલોકદી ધર્મનું પણ અનુમત મળે છે. એવું થાય એટલે સ્વાભાવિક રીતે આવાં વર્તનને ઉત્તેજન આપનારી સમજૂતીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ લોકોની સ્થિતિ ભિન્ન હોય તો જુદું પરિણામ થાય છે. જે લોકોમાં હમેશાં સાંતતા છે તેમને મારફાડનાં કામ કેવળ ધિક્કાર ભરેલાં લાગે છે અને તેમનો નિષેધ કરનારી સમજૂતી લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

હીજી લોકોમાં આ બે પ્રકાર, બનેલા, જોવામાં આવે છે. મારફાડ લોકોએ હરાવીને, તાણે, ક્યોથી તેમની, પોતપોતામાંનાં દંડા, બળેડા, નાબુદ, થયા, પછી લગાઇઓ કરીને, સ્વરાજ્ય, સ્થાપન

કર્તુ તોપણ, સિપાર્થગીરીના અભિમાનની ઘણી આવશ્યકતા રહી નહિ. પછી તેમને જેમજેમ શાંતતાનો અનુભવ ગળતો ગયો તેમ તેમના સંગ્રામિક કાળમાં ઉત્પન્ન થનારા અસંત સ્વાર્થના વિચાર નષ્ટ થઈને સ્વસ્થતાના કાળમાં પરાઈના વિચારોનો ઉદય થવા લાગ્યો. આ વિચારોની ઉત્પત્તિ થતાં થતાં તેમના લેન્ડિટિકમનામના પુસ્તકમાં નીચેના તત્વોનો ઉદય થયેલો ગણી આવે છે.

“તું પોતા ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે છે તેટલી જ પોતાના પાડોશી ઉપર કર.” આ વર્તનતત્વ ખ્રિસ્તીધર્મ જ પ્રથમ બતાવ્યું એમ ધણીની સમજ છે, પરંતુ તે મૂળે યાહુદી લોકોનું છે. તે વખતે આ વર્તનનો નિયમ સ્વજાતિ પૂરતો જ એટલે યાહુદી લોકો પૂરતો હોય એમ દેખાય છે. પછી આ કલ્પનાનો વધારે વધારે પ્રસાર થઈ જઈને યેશુખ્રિસ્ત અને તેના શિષ્યોએ તેની પરમાવધી કરી. જે પ્રમાણે મિત્રની સાથે વર્તન રાખવું ને જ પ્રમાણે શત્રુ સાથે પણ રાખવું અને એક માસ ઉપર કોઈએ તમારો માર્યો હોય તો લાગલો જ બીજો ગાલ તેની અમાડી ધરવો એવો. ઉપ-દેશ તેઓ કરવા લાગ્યા.

હવે આ સર્વ ઉદાહરણ ઉપરથી શું નીકળે છે તે જોઈએ. વિચાર કરતાં આ સર્વ એક સામાન્ય સિદ્ધાંતનાં વિશેષ સ્વરૂપ છે એમ જણાશે. તે સામાન્ય સિદ્ધાંતનું દિગ્દર્શન કેટલેક ઠેકાણે કરેલું છે, પરંતુ હવે તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. તે કરતા પહેલાં એટલું જ કહેવું જરૂરનું લાગે છે કે, પુરાવામાં કોઈક પ્રસંગે લગભગ વિરૂદ્ધપણું લાગે તોપણ તેનું એકંદર વલણું કેઈ તરફ છે અને મુખ્યત્વે કરીને તે ઉપરથી કઈ વાત સિદ્ધ થાય છે, એ જોવું જોઈએ. આવી નજર રાખતાં નીચેના સિદ્ધાંતનું પ્રતિબિંબ ઉપર આપેલા દરેક ઉદાહરણમાં થોડાંધણા પ્રમાણમાં દેખાઈ આવશે.

તે સિદ્ધાંત એકઃ—“ટાળાઓ ટાળાઓની અને દેશદેશની શત્રુતા અને લડાઈઓનું અસ્તિત્વ જે પ્રમાણે દશે તે પ્રમાણે લોકોના મન ઉપર શત્રુનીતિનું જોર રહેશે. અનેક ટાળાઓનો અને દેશોનો પરસ્પરનો સંબંધ હોવાને લીધે જેવી શત્રુનીતિ પેદા થાય છે તેવીજ એક સમાજમાંના લોકોનો એક ખીજા સાથેનો સંબંધ હોવાથી મિત્રનીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ એકનાં તત્ત્વો એકખીજાથી દેવળ નિરૂદ્ધ હોય છે અને તેમની એક ખીજાપર ઘણી આસર થાય છે; તથાપિ જ્યાં સુધી શત્રુનીતિના વિચારો મનુષ્યના મનમાં પ્રબળ હોય છે (અને નીઘન આજ સુધી તો સુધરેલા દેશમાં પણ તે ઘણો ભાગે દેખાઈ આવે છે.) જ્યાં સુધી મિત્રનીતિના વિચાર પાછળ રહીને મનુષ્ય એક ખીજા ઉપર જીલમ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે.”

આલતા પ્રકરણના આરંભમાં મનુષ્યવધતા જે અનેક પ્રકારના વિચાર કરેલા છે (ખાળવધ; મનુષ્યબક્ષકપણાને લીધે થનારા મનુષ્યવધ; સ્ત્રી, આકર, મિત્ર વગેરે મનુષ્યોનું સહગમન; અને દેવને વાસ્તે મનુષ્યવધ) તે સર્વ પ્રકાર જે સમાજોમાં લડાઈઓ અને ટાળાખેડા પુષ્કળ હોય છે તેમાં ગણી આવે છે. મનુષ્ય બક્ષકપણામાં જેમણે પહેલો નંબર મેળવ્યો છે તે ક્રિસ્ચિયન લોકોને હમેશાં પોતાનો જીવ મૂકીમાં રાખવો પડે છે. તેમના હાડમાં રમી રહેલી યુદ્ધની ઈચ્છા એ તેમની સ્વર્ગ વિષેની સમજૂતી ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તેમના સ્વર્ગમાં એક સરખી લડાઈઓ ચાલેલી હોય છે. તેમના દેવ પણ મોટા યુદ્ધપ્રિય હોય છે. “તે એકખીજા સાથે એટલા આગ્રહથી લડે છે કે, આખર તે એકખીજાને મારી નાંખે છે ને ખાઈ જાય છે.” તેમનાં નામ પણ આવાજ ગુણ જતાવનારાં હોય છે. ‘જીન કરનારા’, ‘કતલ ઉડાવનારા’, ‘શરીર

ક્રાંતનારાં એવા અર્થનાં તેમનાં નામ છે. તેમના મોટા મોટા મોહા મરી ગયા પછી સ્વર્ગમાં ગયા એટલે “મં” ઘણાં શહેરનો નાશ કર્યો અને લડાઈમાં અગણિત લોક મારી નાંખ્યા” એવી રેખી મારે છે; અને એક પણ શત્રુ જેના હાથથી મરણ પામ્યો ન હોય તેને માનખંડન થવા જેવી જેટલી શિક્ષા આપી શકાય તેટલી આપવામાં આવે છે. આફ્રિકાના સેગાન (ખુશમેન) લોકોને લડાઈ વગેરેનો મંજૂર ન હતાં માણસ મારવામાં મોટી બહાદુરી કરી એમ લાગે છે. તે લોકો હમેશાં આસપાસના મનુષ્યો અને જનાવગે સાથે મારફટ કરે છે. તે જ પ્રમાણે લડાઈમાં મરણ ન આવતાં જે બીજા દોષપણ કારણથી આવે તો અસંત નિંદા એમ સમજનારા બેદુષ્ટ લોકો પણ હમેશાં મારફટ કરે છે. એવાં કંઈ પણ કામ કર્યા સિવાય તેમના હાથની એળ ભાગતી નથી. જેમના રાજાએ પોતાના હથુરીને બાપનું ડાકું હડાવી દેઈ તેનું સરદારપણું મેળવવાનો ઉપદેશ કર્યો અને “તેણે તે ઉપદેશ પ્રમાણે આવરણ પણ કર્યું એમ પાછળ કહેલું જ છે”. તે યુગાંડા દેશના લોકો લડાયકપણા વિશે ઘણા પ્રસિદ્ધ છે. તેમના સર્વ સામાનિક અને રાજકીય વ્યવહારમાં આ તેમનો શુભ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

શત્રુનીતિના ઉચ્ચ સ્વરૂપની જેમાં પરમાવધિ થયેલી છે એવાં આ જંગલી લોકોનાં ઉદ્ઘાટન છોડીને સુધારાના માર્ગમાં જેમણે થોડો ઘણો પ્રવેશ કરેલો એવા લોકો તરફ નજર કરીએ તો. એવું જણાય છે કે, તે લોકોમાં પારકા લોકોની સાથે ક્રૂરાથી વર્તન કરવાનું માન જેમ જેમ ઓછું થતું ગયું તેમ તેમ પોત પોતામાંના દુલ્ભ પણ ઓછા થતા ગયા. યુગપમાં મેસોલિથિક વનસ્પતિમાં રાજ-

ક્રીમ ચોયા સૈકાના મુખારમાં જન્મ દેશના ક્રાંત લોકો

પૂત તેજ ધણું ચક્રચક્રીત હતું અને તે વખતે થોડા ધણા પ્રમા-
ણમાં જ્યાં ત્યાં લગાધઓ ચાલેલી હતી. શહેરો શહેરોમાં પણ
લગાધઓ થતી હતી. તે રિયતિમાં મનુષ્યના જીવમી વર્તનનો
ઉભરો ચઢ્યો હતો. રાજ્યઓએ પોતાની રાણીઓનું ખુન કરવું,
રાજપુત્રોએ લોભીટ થઈને પોતાના બાપને સ્વર્ગે મોકલવા, નાના
રાજપુત્રોએ દુકની આડે આવનાર પોતાના મોટા ભાઈએને મારવા
અને લોકોએ રાજ્યકર્તાનું જ અનુકરણ કરીને જ્યાં ત્યાં કતલ અને
મારકૂટ ચલાવવી એવો પ્રકાર ચાલેલો હતો. પછી શાહમેનની
કારકિર્દીમાં પણ રાજ્ય વિસ્તારનું કામ ઝપાટા બંધ ચાલવાથી ઓછાં
વધતાં નિર્દયતાનાં કૃત્યો પુષ્કળ બન્યાં. તેણે એક દિવસમાં ચાર
હજાર સાક્ષસ લોકોનાં ડોકાં ઉડાવી દીધાં, અને જેમણે બાપિસ્મા
સેવાનું ના કહ્યું તેમને દેહાંત શિક્ષા કરી. યેશુ ખ્રિસ્તના પુનરુત્થાનના
સંબંધે લે અથવા ઈસ્તર કરીને એક તહેવાર ઈખ્રિસ્તી લોકો પાળે છે.
રોમન કથાધોમિક લોક આ તહેવારના સંબંધમાં ૪૦ દિવસ સૂધી
અપવાસ કરે છે. એ અપવાસનો અર્થ એટલોજ કે, માંસ, મત્સ્ય
વગેરે પદાર્થ ખાવા નહિ. જે લોકોએ એ દિવસે માંસ ખાધું હોય

ક્રાન્સ, આખિયા વગેરે આસપાસના દેશોમાં પ્રસરવા લાગ્યા. તેમાં
મર્વિગ્સ નામના કુટુંબના સરદારોના હુકમમાં રહેનારી ટોળીમાંના
લોકો શૂરા હતા તેમણે પાંચમા સદ્કામાં ક્રાન્સનો ઘણોખરો ભાગ
રાખ્યો અને મર્વિગ્સ કુટુંબના સરદારોએ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપન
કયું; તેમના રાજ્યનો પછીથી મોટો વિસ્તાર થયો. તે રાજ્યઓને
મેરોવિંજિયન રાજા એમ કહેતા હતા, અને તેમના રાજ્યના
આરંભથી તે આખર સૂધીનો જે વખત તેને મેરોવિંજિયન રાજા
એનું નામ આપેલું છે.

તેની પણ શાર્લમેને તેજ વલે કરી હતી. પછી ફ્રેંચૂઝ સિરિટમ

*મધ્ય યુગમાં યુરોપ ખંડની રાજ્ય વ્યવસ્થા ફ્રેંચૂઝ સિરિટમની પદ્ધતિથી ચાલતી હતી. રાજ્ય એ સર્વ જમીનનો માલિક અને તેણે જે લૉડના તાબામાં જમીનના જુદા જુદા ભાગ આપ્યા હોય તેઓ લગાઇ વખતે નિયમિત ફેજની મદદ કરે, અને ખીજે પ્રસંગે ઠરાવેલા ઠરાવ પ્રમાણે વર્તન કરે; તો જ તે જમીનના ભાગ તેમના તાબામાં રહે; નહિ તો રાજ્ય તે જપ્ત કરે. એવી આ વ્યવસ્થાના સંબંધી મુખ્ય સમજૂતી હતી. એકવાર જમીન આપી એટલે ઉપર કલા પ્રમાણે કંઈ અડચણ આવે નહિ તો તે વંશ પરંપરા ચાલતી. ફ્રેંચૂઝ લૉડ પોતાની જમીનના વિભાગ કરીને તે પોતાના અધિકારથી વંદુચી દેતા. આ લોડને 'વહુસલ' કહેતા. લૉડનો રાજ સાથે જે સંબંધ રહેતો તે વહુસલનો લૉડ સાથે હતો. ક્રાન્સ દેશમાં ફ્રેંચૂઝ સિરિટમને પ્રથમ વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આવ્યું. ૧૧મા સદીમાં લુઇસ્યમ વિજમી એણે જે વખત ઇંગ્લાંડ દેશ છૂતી લીધો, તે વેળા ઇંગ્લાંડમાં ફ્રેંચૂઝ સિરિટમ દાખલ કરવી સહેલ પડી. ઇંગ્લાંડ દેશ ખરેખર લુઇસ્યમે છૂતવાથી તે સર્વ દેશ ક્યાર તેની જ સત્તા હતી. તેણે પોતાના સરદારોને જમીન આપીને લૉડ બનાવ્યા; અને ક્રાન્સની સર્વ વ્યવસ્થા ઇંગ્લાંડમાં શરૂ કરી. હાલ જે સુધરેલી રાજ્ય વ્યવસ્થા સર્વ યુરોપખંડમાં જોવામાં આવે છે તે ફ્રેંચૂઝ સિરિટમથી ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામી છે. ફ્રેંચૂઝ સિરિટમને લીધે જેમના હાથમાં જમીન ગઈ તેમને જ આગળ જતાં પ્રતિનિધિરાજ્ય વ્યવસ્થામાં મત આપવાનો અધિકાર મળ્યો. ઇંગ્લાંડમાં અમીરોની સભા એ ફ્રેંચૂઝ સિરિટમનું જ પરિણામ છે. પ્રતિનિધિરાજ્ય પદ્ધતિ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ મૂળની ફ્રેંચૂઝ સિરિટમ પાછળ પડતી ગઈ અને આખરે જમીન જેમની તેમની પાશે રહી, ને ચાંકરી બદલ કરના રૂપમાં પૈસા લેવાની શરૂઆત થઈ.

વખતે દેશ દેશમાં જે લડાઈઓ થતી તેવી જ સરદાર લોટો પોતા-
પોતામાં પણ લડાઈઓ કરતા. તે વેળાના ઇતિહાસમાં નાની મોટી
લડાઈઓ અને ધોર કર્મ વગર ખીજું કંઈ દેખાતું નહિ. સરદાર લોટોએ
પોતાના હાથ નીચેના સિંધાઈઓની તથા ગુલામોની કતલ ઉઘાડવી
એ કેવળ સામાન્ય વાત ગણાતી અને તેને વારતે ડાઘ ડાઘને દોષ
દેતું નહિ; પરંતુ કાળાંતરે તે સ્થિતિ બદલાઈ અને નાનાં નાનાં
રાજ્યો વૂટીને તથા સરદારોનું મદત્વ જતું રહીને એક જાતી રાજ્યો
સ્થાપન થયાં. રાજ્ય વ્યવસ્થામાં સુધારણા થવાથી પોતા પોતામાંના
કલ્લડ ઓછા થયા અને ઉદ્યોગ મળે એવા હુનર તરફ લોટોનું લક્ષ
લાગીને એકત્ર દાર્પ ને શ્રમ વિભાગથી અંતઃ સ્થિતિ સુધરી, તથા
મનુષ્યનો ધણો વખત ઉદ્યોગમાં જવા લાગ્યો. એનું પરિણામ એ
થયું કે, જુલમી વર્તનનો લોટોને તિરસ્કાર આવવા માંડ્યો અને
જે વર્તનમાં ખીજા લોટો માટે વિચાર કરેલો જણાય તે વર્તન વિશે
લોટોમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી. આધુનિક કાળમાં પણ યુરોપિ-
યન દેશોમાં ધણાં યુદ્ધ થયાં છે; પરંતુ આ કાળની લડાઈઓ અને
પહેલાંની લડાઈઓમાં જાતીન આસમાન જેટલો તફાવત છે. દાસમાં
અંતઃ વ્યવસ્થા ઉત્તમ હોવાને લીધે શત્રુતાથી ચાવનારા દેશોના
સૈન્યોમાં જે કે લડાઈઓ થાય તેપણ ખીજા લોટો ઉપર નેમની
કહીએ તેવી અસર થતી નથી. પહેલાંના લડાઈ વાળા કાળમાં યુદ્ધ
શરૂ થયું કે તરત જ જ્યાં ત્યાં અંબાધુંધી થતી અને દરેક મનુષ્યને
આત્મસરક્ષણ માટે સિંધાઈ જનતું ખડું અને તેથી કાઢના છાતું
એક ધડીતું પણ શસ્ત્રવપાતું ન હતું. દાસમાં તે સ્થિતિ મિત્રકુલ
બદલાવાથી શત્રુનીતિના વિચારોની નીચે મિત્રનીતિના વિચાર
છેક રજાઈ જતા નથી. સમાજ ગાંધીના શૂળતત્વનું પિવેચન કરતાં
તે પુસ્તકમાં એવાં ઉદાહરણો આપેલાં છે કે, ધણા દિવસ લોટોને

શાંતતાનો અનુભવ મળતો એટલે તેમના મન ઉપર મિત્રનીતિના વિચારનો અગલ બેસતો અને પછી જંડ અને ટંઠા બપેડા શરૂ થતા; એટલે તેમના વિચારમાં ફરક પડીને શત્રુનીતિના વિચારનો અમલ બેસતો અને આ પ્રમાણે ઘણી વાર હાલમહાલા થતી. આ વિચારોના ફેરફારની સાથે નીતિકલ્પનામાં પણ ફેરફાર થતો હતો એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ધાડ પાડવી.

મારફટ કરીને ખીજના શરીરને ઈજા કરવી અથવા તેનો પ્રાણ લેવો અને તેની સ્વતંત્રતા, મહેનત અથવા માલમતા એમનું અપહરણ કરીને તેને તુકસાન કરવું; એ જાતે વાતોનો ઘણો સંબંધ છે અને તે સહજ લક્ષમાં આવવા જોવો છે. મયા પ્રકરણમાં જુલમના જે પ્રકારનું વિવેચન કર્યું છે તેનું આખર પરિણામ હમેશાં લોહી વહેવામાં થાય છે; પરંતુ આ પ્રકરણમાંના જુલમનું છેવટ પરિણામ તેવું નથી.

જુલમના આ પ્રકારનું આખર પરિણામ મનુષ્યની સ્વતંત્રતા દરમ્ન કરીને તેને દેદ કરી ગુલામ કરવો એ છે. વારતા વિક આવા કૃત્યને ધાડ પાડવી કહેવું એ કંઈક તાણીનુશીને આ શબ્દનો અર્થ કરવા જોવો છે. તથાપિ યોડો વિચાર કરવાથી એવું દેખાઈ આવશે કે, મનુષ્યનું પોતાના શરીર ઉપરનું સ્વામિત્વ નાશ કરીને તેનો ઉપયોગ ખીજે માણસ પોતાના દિત મારે ગમેનેમ કરે એ પહેલા નંજરની ધાડ છે, એમ કહેવાને દરકન નથી. આધારણ ધાડમાં મનુષ્યો જૂત કાળમાં પોતાની ખુશીયા

કરેલી મહેનતનું ફળ તેની પાસે જળાત્કારે ખુંચી લેવામાં આવે છે; પરંતુ આ વિશેષ પ્રકારની ધાડમાં બનિય કાળમાં તેની પાસે જીલમથી જે કામ કરાવવાનું હોય છે તેનું ફળ તેની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવે છે. નીદાન આવા કૃત્તને ધાડ પાડવી એ નામ જોડે ચોખ્ખું ન હોય તોપણ, તેના જીલમ આ વર્ગમાં સમાવેશ થવો જોઈએ અને આ જીલમનો પ્રકાર જો કે ખુનના જેવો ગમંકર નથી તોપણ તેની જોડનું બીજું પાવરી જેટલા મહત્વનું છે.

મનુષ્યની શરૂઆતની અવસ્થાની અંધાધુંધીના અને લૂટાલૂટના વખતની મનુષ્યને પકડીને ગુલામ કરવાનો આલ હયાતીમાં છે અને તે લડાઈ વાળી સ્થિતિનું જ પરિણામ છે; એ વિષે આ ઠેકાણે પુરાવો આપવા બેસવાની જરૂર નથી. જુદાં જુદાં ટોળાંમાં જ્યાં હમેશાં લડાઈઓ ચાલતી હતી ત્યાં એક ટોળાના લોકો શત્રુને વેરણુ છેરણુ કરી નાંખતા સારે હાથમાં સપડાઈ જતા તે લોકોને કાંતો ખાઈ જતા, કે કાંતો જાંધીવાન કરી રાખતા એ સિવાય બીજો ઈલાજ ન હતો. હાલની રીત પ્રમાણે સલાહનામાં વગેરે થઈને કદી પણ લડાઈ સંખ્યાનો સંબંધ હોત તો શાંતતા થવા પછી જાંધીવાનોને પાછા પોતાને દેશ મોકલવામાં આવત; પરંતુ તે વખતે તેવો કંઈપણ સંબંધ ન હતો. તેમને પાછા મોકલે તો તે હાલના ફરીને પોતાની સાથે લડવા આવશે એવા ગયથી તેમનો કંઈપણ રસ્તો કરવાની જરૂર પડતી; કદાપિ તેવો સંબંધ હોત તોપણ તેવી સ્થિતિમાં એટલા ઔદાર્યના વિચાર આવવા એ શક્ય ન હતું. જાંધીવાનનો કંઈપણ રસ્તો કરવો એટલે તેને ફોકટ ખવરાવવું અથવા તેની પાસેથી કામ લઈને તેના નિર્વાહનાં સાધન કરી આપવાં. અર્થાત બીજો રસ્તો મુશ્કેલ હતો અને તે વધારે મુશ્કેલ કરવાને વાસ્તે જાંધીવાનને વેચી નાંખવાનો વહીવટ શરૂ

થયો. શરૂઆતમાં લડાઈમાં જે બંધીવાન પકડાતા તેમને ગુલામ તરીકે વેચવાનો આલ પડ્યો; પરંતુ પછી જેમ જેમ આ ગુલામના આપારમાં ફાગદો દેખાવા લાગ્યો, તેમ તેમ ફક્ત ગુલામ પકડવાના ઉદ્દેશને માટે પણ લડાઈઓ થવા લાગી. ઘણા સૈદ્ધા સૂધી પુષ્કળ ઠેકાણે જમીનની ખેડ વગેરેનું કામ ગુલામોના હાથથી થતું હતું. ગુલામ પકડીને આણુવા માટે સ્વારીઓ ઉપર સ્વારીઓ કરવી અને જે લોકો આડે આવે તેને કાપી નાંખવા એવો કામ અનેક દેશોએ ચલાવેલો હતો. આ પહેલા નંજરની ધાડ પાડવાનું મુખ્ય કારણ હમેશાં ચાલનારાં યુદ્ધો હત્યાં તે યુદ્ધો ન થાત તો આ ચાલ હયાતીમાં આવત નહિ.

આના જેવી જ બીજી એક પ્રકારની ધાડ પાડવાની ક્રિયા છે તે ઉપર કહેલા પ્રકારના પણ પહેલાંથી અસ્તિત્વમાં આવેલી હોયી જોઈએ. કારણ, લડાઈમાં પ્રસભવ પામેલા લોકોને પકડીને ગુલામ કરવાનો રીવાજ જે જંગલી લોકોમાં નથી એવા કેટલાક લોકોમાં તે જણાય છે. આ ધાડ બાઈડીઓ મોરી લાવવા સંબંધની હોય છે. યુદ્ધમાં છૂત મેળવ્યા પછી પહેલું કામ શત્રુની બાઈડીઓને હસ્તગત કરી લેવાનું. મનુષ્યની શરૂઆતની સ્થિતિને સુધારાની કેટલીક મજલ પહોંચતાં સૂધી વિજયી લોકોની સર્વથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિસ કહીએ તો શત્રુની બાઈડીઓ. આક્ષેપના નામના અંગકારે 'મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિના વિવાદનો પ્રકાર' કરીને પુસ્તક લખેલું છે. તે ઉપરથી અને આ નિયમ ઉપરનાં બીજાં પુસ્તકો ઉપરથી મોરીને અથવા જંગરાઈની સ્ત્રીઓને લઈ જઈને તેમની ખુદી વિરૂદ્ધ પણ તેમની સાથે લગ્ન કરવાનો રીવાજ ઘણાં લોકોમાં હતો એમ દેખાય છે. તેજ પુસ્તકો ઉપરથી એવું પણ દેખાય છે કે રાજામાંની લોક સંખ્યા કાયમ રાખવાને માટે કેટલાક

ટોળાના લોકોને એમ કરવાની જરૂર પડતી. ઉમ્મર લાયક થયેલી સ્ત્રીઓ લગાઇમાં જીતીને અથવા ચોરીને લાવ્યા એટલે નાનપણથી છોકરીઓની કાળજી રાખી નેમને ઉઠેરીને મોટી કરવાની મહેનત મટે. જંગલી લોકની ગૃહસ્થિતિ મનમાં આણીએ તો તેમનામાં છોકરાંની અનારથા થવાનો કેટલો સંભવ છે અને તેને લીધે નાનાં છોકરાંનાં મૃત્યુનું પ્રમાણ કેટલું મોટું હોઈ શકે એ સદજન્મનામાં આવવા જેવું છે. જ્યાં આ ચાલ પેઢી દર પેઢી ચાલુ રહ્યો હોય તેને સમાજનું અને નીતિનું પણ અનુમત મળ્યું. બ્રાહ્મણ લોકોમાં જે પ્રમાણે એક જોત્રી સ્ત્રી પુરુષોને અથવા સર્વિંડ હોય તેમને એક ખીજ સાથે લગ્ન કરવાની સખ્ત મનાઇ છે. તે પ્રમાણે જ ખીજ કેટલાક લોકમાં ચાલ છે. તે ચાલનું મૂળ બહુ પ્રાચીન કાળથી હળતી પામેલા બાઇડીઓ ચોરી લઈ જવાના રીવાજમાંથી હોયું જોઇએ એમ કેટલાકને તર્ક છે. આ તર્ક ખરો હો અથવા ખોટો હો, પરંતુ શત્રુને જીત્યા પછી તેમની બાઇડીઓને નસાડીને લઇ જવી એ ઘણી મૂલવાન લૂટ છે એમ જય મેળવનારા લોકો સમજતા હતા, એ નિર્ણય છે. ઘણે પ્રસંગે વિજયી લોકોને હાથે પુરુષોનો જો કે શિરચ્છેદ કરવામાં આવતો હતો તોપણ બાઇડીઓનું સારી રીતે સંરક્ષણ થતું હતું. કારણ, તેમનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થશે એવી જીતનારાની ઇચ્છા હતી. આપણી પૌરાણિક કથામાં બાઇડીઓ ચોરી લઈ જવાના ચાલ વિશે અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણા લોકોમાં વિવાહના જે આઠ પ્રકાર હતા તેમાં રાક્ષસ વિવાહની મહત્તા હતી. રાક્ષસ વિવાહ એટલે ખરેખરી રીતે ચોરીને અથવા જમરાઇથી પકડી આણેલી સ્ત્રી સાથેનું લગ્ન. અમેરિકા ખંડના પૂર્વ ભાગમાં 'વેસ્ટ ઇન્ડિય' નામનો દ્વીપ સમૃદ્ધ છે. તેમાં 'ક્યારિબી' નામનો 'જેટ' છે.

લાંના કારિણ લોકો જે વખતે મનુષ્ય બક્ષક હતા તે વેળા તેમનામાં તેવો જ ચાલ હતો. હીંચુ લોકો સંબંધી ખાવખલમાં જૂના કરારમાં એવી હકીકત મળી આવે છે કે, કોઈ લડાઈમાં યશસ્વી થયા પછી મોઝેસે શત્રુ તરફની પરણેલી સ્ત્રીઓ, પુરુષ અને છોકરાં એમની હતક કરવાનો હુકમ આપ્યો; પરંતુ હક્ત કુમારિકાઓને ફત્તેહ કરનારા લોકોના ઉપભોગને માટે રાખી મૂકી.

આ સર્વ ઉદાહરણ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે, જે સમાજની ધણી ઊન્નતિ થયેલી નથી તે સમાજમાંના લોકોની નીતિ વિષેની સમજૂતી (પ્રવર્તકનીતિ વિષેની સમજૂતી એમ કહીએ તો વધારે સાર) આ ચાલની વિરૂદ્ધ નથી. ઉદાહરણ તો ચાલને ઉત્તેજન દેનારી હોવાનો સંભવ વિશેષ છે. ઇજિપ્શન અને આસિરિયન લોકોમાં ધણા જુના કાળની બીંતો ઉપર કાઢેલાં અને પથ્થર ઉપર કોરી કાઢેલાં ચિત્રો મળ્યા આવે છે. તે ઉપરથી તે વખતે બંધીવાનો સાથે કેવી રીતે વર્તતા તે જણાઈ આવે છે. આ ચિત્રો ઉપરથી કરેલા તર્ક તે વેળાના લેખોની સાથે મળતા આવે છે. આવાં ચિત્રો કાઢવાના તેમના સામાન્ય વહીવટ ઉપરથી તેવાં કૃત્યોને તે વેળા સમાજની સંમતિ હોવી જોઈએ એમ દેખાય છે. આવા સમાજમાં બંધીવાનોને, ગુલામ કરવા અને તેમની ખાઈડીઓને ઉપભોગને વાસ્તે રાખવી એ વાતોને સંમતિ મળે એ ધણું સંભવિત છે. હીંચુલોકોના અંધમાં જે પ્રમાણે બંધીવાનોને ગુલામ કરવાના રીવાજને કોઈ ઠેકાણે દોષ દીધેલો મળતો નથી, તે જ પ્રમાણે ગ્રીક લોકોના અંધમાંથી પણ તેનો તિરસ્કાર પૂર્વક ઉલ્લેખ કરેલો કોઈ ઠેકાણે દેખાતો નથી. ગુલામ કરવાના રીવાજ પ્રમાણે જ લડાઈમાં પકડીને આવવા પછી રીતે સ્ત્રીઓ સ્વરણ કરવાના ચાલ સંબંધી સ્થિતિ હતી. આવી રીતે દસ્તાવેજ

થયેલી સ્ત્રીને પરિન તરીકે ગણવી અથવા ઉપપત્નિ ઘણલ ગણવી એ દુષણ બરેલું સમજવાને બદલે ઉત્તરું ચોડું ધણું ભૂપણાર્પદ ગણવામાં આવતું હતું. મહાભારતનાં કેટલાંક સ્થળો ઉપરથી પ્રાચીન આર્ય લોકોમાં એવાં કૃત્તને દેવોનો પણ અનુમત હતો એમ ગણાતું હોય એવો તર્ક થાય છે, અને હીબ્રૂ લોકોમાં દેવોનો અનુમત મનાતો ન હોય તોપણ સમાજનો અનુમત હતો એતો ઉધાડું છે. આપણના જુના કરારમાં 'જનિસ' કરીને એક પુરતક છે તેમાં હીબ્રૂ લોકોની એક ટોળીના લોકોએ પોતાને વારસે બાઈડીઓ કેવી રીતે મેળવી તે બાબતની લકીકત છે. જામેશગિલેડના પુરૂષ અને પરણેલી સ્ત્રીઓને દાર માર્યા અને સ્ત્રી આરસે કુમારિકાઓ મળી આવી તેમને બેનજામિનની ટોળીના લોકોએ પોતાની સ્ત્રીઓ કરી; તથાપિ બીજા કેટલાક લોક બાઈડીઓ વગર બાકી રહ્યા. તેઓ, શિક્ષોમાં સ્ત્રી પુરૂષો એક તહેવારને દિવસે નાચવા વારસે ભેગાં થયાં હતાં તેમની પાસેથી તેમની છાડીઓને જળરાઈથી લઈ ગયા. આવી વાતો મોટા પ્રમાણમાં બનવા સાથે તેમને સમાજના અનુમતની જરૂર હોય છે.

ધાડ પાડવાના આ વિશેષ પ્રકારોનો વિચાર પૂરે કરતા પહેલાં સાંપ્રત કાળમાં સુધરેલા લોકોમાં તે પ્રકાર કેવી રીતે સમજાવે નાશ પામ્યો તે વિષે થોડો લેખ કરવો જોઈએ. લગાઈવાળી રિધતિનું જોર કમી થઈને જેમજેમ લોકોને સ્વતંત્રતા મળવા લાગી અને ધણા દેશોની અંતઃવ્યવસ્થા સહેલથી ચાલવા લાગી તેમતેમ શત્રુનીતિના વિચારોનું જોર કમી થતું ગયું અને નીતિના વિચારનો ઉદય થવાને અવકાશ મળ્યો. આમજ ઉપર 'કહેલાં' રીવાજોનો લોકોને એટલો બધો ધિક્કાર મળ્યો અને તેની વિરુદ્ધ મનોવૃત્તિ અને સમજૂતીઓ

પ્રખળ થઈ કે તે નાશુદ્ધ કરવાને ઘણી પંચાત પડી નહિ.

યુદ્ધમાં યશ મેળવવો એ ઈર્તિદાયક ગણાતું તેમાટે યશની સાથે રહેવામાં વિજયી લોકોના હાથથી થયેલા અનીતિનાં આચરણોને પણ મારાપણું પ્રાપ્ત થતું. માટે યશભવ પામેલા શત્રુનું ભક્ષ ન થાય તો તેમને યુદ્ધમાં કરવા અથવા તેમની સ્ત્રીઓ હરિ સેઈ જવી એ વાતો જેમ પ્રતિજ્ઞાદાયક ગણાતી તેમ તેમના વિત્તનું અપહરણ કરવું એ પણ પ્રતિજ્ઞાદાયક ગણાતું. આ સમજૂતીનું સ્વાભાવિક પરિણામ એવું થયું કે યુદ્ધ પ્રસંગ સિવાય પણ શત્રુ ઉપર ધાડ પાડીને તેમની માલમતાનું હરણ કરવું એ ભૂયણુદાયક માનવામાં આવ્યું. જંગલી સ્થિતિમાં અણુઓળખીતો માણસ કશો એટલે તે શત્રુ મનાય છે, પછી તે સ્વભતિ હો કે પરભતિ હો. કારણ તે સ્થિતિમાં કોઈનો પણ અતુભવ થયા સિવાય તેના ઉપર કંઈપણ ભરૂંસો રાખવાની સૌઈ હોતી નથી, માટે શત્રુ ઉપર ધાડ પાડવાને જે અતુભત મળ્યો તેનો ઉપયોગ વગર ઓળખીતા મનુષ્યો ઉપર ધાડ પાડવાના કામમાં પણ થવા લાગ્યો. પોતપોતામાં ચોરી કરવી અને શત્રુની અથવા પારકા માણસની ચોરી કરવી; આ વાતો માત્ર હમેશાં જુદી માનવામાં આવતી અને લોકોને પહેલા નંબરની ચોરી નકારી છે એમ લાગ્યા પછી પણ ખીજા પ્રકારની ચોરી સારી છે એમ લાગતું હતું, અને હજી એ સુધરેલા લોકોના મનમાંથી પણ એ વિચાર તદ્દન ગયો નથી.

ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોકોમાં કેમાંચ કરીને લોકો છે. તેમાં કોઈપણ જુવાન માણસને રૂંચ સિપાઈમાં પોતાની ગણના કરાવવી એમ લાગતું હોય તો, તેણે કોઈ પણ ઠેકાણે બદાહરી ગળવવી નોઈએ; એટલે કોઈપણ ઠેકાણે ધાડ પાડીને પુષ્કળ લૂટ આણવી નોઈએ. આ પરીક્ષામાં ઉતર્યા સિવાય મનુષ્ય તે

પદ્ધતિને 'પાત્ર' થયો એમ સમજવામાં આવતું નથી. તે સમાજમાં પહેલા નંબરના ધાડપાડુને પહેલું સ્થાન મળે છે. પાટાગોનિયા દેશના મનુષ્ય એ વગર જોળખીતાની ચોરી કરવામાં કુચળ હોય તો જ તેનામાં બાઈડીનું ગરજીપોષણ કરવાનું સામર્થ્ય છે એમ માનવામાં આવે છે અને તેને લગ્ન કરવાની હરકત નથી એમ લોકોને લાગે છે; પરંતુ આ ગુણ મનુષ્યમાં ન હોય તો તે મનુષ્ય નિરૂપયોગી ગણાય છે. ઉત્તર આફ્રિકાના લોકોના સંબંધમાં સિલિંદગરટન કહે છે કે:—

“અહીંનાં કેટલાંક ટોળાંના લોકોને એકબીજાનાં ઢોર ચોરવાની ટેવ છે. એ લોકો ઢોરની ચોરી અને બીજી ચોરીમાં હમેશાં ફરક માને છે. તેમની ભાષામાં આ બેના જુદાજુદા શબ્દો છે. બીજા પ્રકારની ચોરી કરવી એ અનીતિકારક ગનાય છે; પરંતુ ઢોરની ચોરી તો તેવી નથી. તેમની ભાષા અને બરોજર આવડતા પહેલાં હાંના એક સરદારને મેં કહ્યું. તમે તે મનુષ્યનાં ઢોર ચોરી? તે ઉપરથી તે બોલ્યો 'નાના મેં તે ચોરી નથી જ, મેં ફક્ત વાળી આવડાં છે.' તેના બોલવાનો ભાવ એકે આવી રીતે ઢોર આવડમાં તે ચોરી નથી.”

મોગલ લોકોમાં કાલમક નામની જાત છે. તે જાતના લોકો સંબંધી પાલાણે એ માંદીલી આપી છે કે, તે લોકોને ચોરીની અને ધાડ પાડવાની મોટી ખોટ છે; પરંતુ પોતાના ટોળાના લોકોને માત્ર તે ઉપદ્રવ કરતા નથી. તદ્દતાર લોકો પૈકી કિરંધી લોકો સંબંધી આટકિસન તેમ જ કહે છે. તે લખે છે કે:—

“કિરંધી લોકોમાં પોતાના ટોળાનાં માણસોના લોહાં અલવા ઉટકાઈએ એમાં હોય તો તેને તાળંડોળં જિંદા યાવ છે; પરંતુ

બહારના લોકો ઉપર ધાડ પાડી હોય, અથવા એકાદું શહેર લૂટ્યું હોય તો તે બૂધણાસ્પદ માને છે”.

આ બે પ્રકારની ચોરીઓમાં જે ભેદ જણાય છે તેને લીધે જંગલી લોકોમાં પણ કેટલીએક અમત્કારિક સમજૂતી થાય છે તે એવી કે, કેટલીક લુટારૂ ટોળીના લોકો મેમાન ઘરમાં હોય ત્યાં સુધી તેને કંઈ કરતા નથી, પરંતુ તે ઘરમાંથી નીકળ્યો એટલે વાટમાં જ તેને નિઃશંકપણે લુટી લે છે. આપણને આવા પ્રકારની વર્તણૂક એકબીજાથી વિરુદ્ધ લાગે છે; પરંતુ ઉપર જેવા જ કંઈ કારણને લીધે તેમ યત્ન હોયું જોઈએ. આટલિ-સન લખે છે કે:—

“જેણે મારી પસણામત કરી તે કિરધી સરદાર ખોલ્યો ‘કોબાલોસ (એ બીજા એક કિરધી સરદારનું નામ હતું અને તેની તરફ જવાને હું નીકળ્યો હતો) તમને તમે તેને ઘેર જશો ત્યાંસુધી તાસ આપવાના નથી; પરંતુ તેનાં માથુસ તમારી પૂઠ તપાસતા રહેશે અને તમે વાટે ચાલવા લાગ્યા એટલે તે તમને લુટશે.”

લુટારૂ લોકોના ટોળામાં ચોરીને કેટલું માન છે એ તુર્ક લોકોના ઉદાહરણ: ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવે એવું છે. મર્ઝના લોકોમાં છેક છેવટના વખત સુધી પોતપોતામાં ધાડ પાડવી એ પણ ખોટું છે એમ મનાવું નહિ માત્ર તે ધાડ નામના ચાપ એવી હોવી જોઈએ.

“ટૂંકી લોકોમાં ખૂન અને ધાડ એ આખરે ભરેલાં નિર્વાહ કરવાનાં સાધન સમજવામાં આવે છે; પરંતુ આશ્ચર્ય થવા જેવી વાત એકે બીજામાં વેચવા વારતે ચૂકેલા આમાન પિટી છાતુમાતું કંઈ ઉચકી-ભેલું એ તે લોકોમાં તિરસ્કાર ભરેલું ગણાય છે.”

આ માહિતી ઓરેનોન્ડન એણે આપી છે. મર્ઝની કૌનસીલમાં જે વખત ઓરેનોન્ડન પોતે જ એવા આમલથી

સૂચના કરી કે કોઈએ છુટાછુટીની સ્વારીઓ કરવી નહિ. અને ધાડ પાડવી નહિ. ને વખતે એક સભાસદને ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો. અને તેણે જે ઉદ્ગાર કહ્યા તે નીચે લખ્યા છે.

“ તે મુસલમાન સભાસદ સંતાપના અને આશ્ચર્યના ચહેરાથી બોલ્યો કે ‘હું આજ્ઞા (પરમેશ્વર) ના નામથી તમને પૂછું છું કે આ અમારાં નિર્વાહનાં સાધનો જો બંધ થશે તો અમારાથી શ્વાશે શી રીતે?’ ” તુર્ક લોકોની ઘણી જાતોમાં આવી જ સમજૂતીઓ છે. પદાણુ લોકોમાં ખાની, આજ્ઞા (પરમેશ્વર) ને હમેશાં એવી પ્રાર્થના હોય છે કે મારો જોકરો ખખડદાર ધાડ પાડનારો થાય. દેાની એના કહેવા પ્રમાણે આફ્રીડી આપાઓ પણ એવાજ પ્રકારની પ્રાર્થના દેવ પાસે કરે છે. તુર્ક લોકોમાં નામાંકિત ધાડ પાડનારાની સંતમંડળમાં ગણના થાય છે, અને તેની ઘોર આગળ લોકો માનતા ચલાવે છે અને પ્રાર્થના કરે છે. આ વાત ઉપરથી તેમની સમજૂતી વિષે તર્ક થઈ શકશે.

ઉપર બતાવેલાં ઘણાંક ઉદાહરણોમાં ટોળી માંહેના લોકોની ચોરી અને ટોળી બહારના લોકોની ચોરી એ બેમાં તફાવત મનાય છે; પરંતુ એવી પણ કેટલીક જંગલી લોકોમાં જાતો છે કે તેમનામાં આ બન્ને આવશ્યક અને બુદ્ધિસૂક્ષ્મ માનવામાં આવે છે. કુડી લોકો વિષે કાલ્દન કહે છે કે:—

“ જામટાપણના કસજને તે લોકોમાં જેટલું માન મળે છે તેટલું ખીજા કોઈપણ ગુણ અથવા દુર્ગુણને મળતું નથી. ” તેજ પ્રમાણે ગિલ્મર લખે છે કે:—

“ આંગેલિયામાં નામાંકિત ચોરોની સરખા લોકોમાં ગણના થાય છે. જ્યાં સુધી તે પોતાનું કામ બહાદુરીથી કરે છે. અને ‘કોઈ કોઈના સપાટામાં’ આવતા નથી. ત્યાં સુધી તેમને કોઈ પણ

પ્રકારનું કલંક લાગતું નથી.” એશિયા ખંડના અંગ્રામી લોકો વિષે નીચેની દલીલ વાંચવામાં આવે છે:—

“તે મોટા મશહૂર ચોર છે. ભાગદાપણમાં તેઓ મોટી પ્રતિષ્ઠા માને છે. કારણ, પહેલાંના સ્પાર્ટન લોકો પ્રમાણે જ ચોરી વિષે તેમનો મત છે. એટલે ચોરી કરતાં જો મનુષ્ય પકડાઈ ગયો તો જ માત્ર તે ચોરી અપમાન બરેલી અને શિક્ષા કરવા લાયક ગણવી; પરંતુ બહાદુરી કરેલી ચોરીની વાત જુદી.” અમેરિકાના ચિનૂક લોકનાં ઉદાહરણ પણ એવાંજ છે. બહાદુરીથી કરેલી ચોરી તેમને પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે; પણ અધુરી ચોરીનો તે તિરસ્કાર કરે છે અને ઘાઈ ઘાઈ વાર તેવી ચોરી કરનારને તેઓ શિક્ષા પણ કરે છે. આફ્રિકાના લડાઇખોર અને ફૂર વામાંડા લોકોમાં ઘાઈ પણ અપરાધમાં પકડાઈ જવું જો ગુન્હો સમજવામાં આવે છે. પાલિનિશિયાના ફિનિયન લોકોમાં “ખીન્ને ન જણે એમ ચોરી કરતાં આવડે એ સહુણ ગણાય છે અને એવી ચોરીથી મેળ-વેલા પૈસાની સાથે ખીજ સંબંધ રાખે એ પણ નિરદોષ ગણાય છે.” આ ઉદાહરણોમાં સૌથી અને ચાતુર્ય આ ગુણોથી ચોરીને સારાપણું આપેલું જણાય છે.

પહેલાંના લોક વિષે ઇતિહાસ ઉપરથી જે પુરાવો મળે છે તે ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, જેમજેમ જુદાજુદા લોકોમાં વૈમનસ્ય અને યુદ્ધ કમી થતાં જાય છે અને એક જાતના લોકોમાં હિંમત મળે એવા વ્યવહાર સારી રીતે ચાલવા આંડે છે, તેમતેમ તે લોકોની નીતિ વિષેની સંમજૂતીમાં ફેરફાર પડતો જાય છે. આ ફેરફારનું સ્વરૂપ પાછળના પ્રકરણમાં કહેલું જ છે. ઋગવેદમાં દેવોએ કરેલી ચોરી વિષેનો ઉલ્લેખ છે.

મુપાયદ્વિષ્ણુઃ પચતં સહીયાન્વિધ્યદ્દરાહં
તિરો અદ્રિમસ્તા । ૧. ૬૧. ૭.

ટીકા. પચતં એ શબ્દ ઉપરથી કેટલાક શસ્ત્રિમ તરફના
ટીકાકાર આત્મચાના પૂર્વ ભાગનો અર્થ વિષ્ણુએ સંધેલું અન્ન
(યજ્ઞને વાસ્તે તૈયાર કરેલું) ચોરી આપ્યું એવો કરે છે. આપણા
દેશના ટીકાકાર 'પચતં' એનો અર્થ 'પરિપક્વં અસુરાણાં ધનમ્'
એવો કરે છે. બેમાંથી ગમે તે અર્થ લઈએ તોએ મુખ્ય ધાતુનો
અર્થ ચોરતું એવો જ છે અને ચોરી બદલ જ આ ઠેકાણે પુરાવો
લેઈએ. શત્રુના ધનનું હરણુ હરતું એ ચોરી નથી એમ પણ કહી
શકાય એવું છે.

આત્મચામાં વિષ્ણુએ ચોરી કર્યાનું વર્ણન છે. તેતિરિય સંહિ-
તામાં એવી કથા છે કે ત્વષ્ટ્રીના છોકરાને ઈંદ્રે માર્યો હતો અને
તે છોકરાને માટે તેણે યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. તે યજ્ઞમાં ઈંદ્રના અ-
પરાધ બદલ તેને તેનો હિરણ્યો આપવાને ના કહ્યું તે ઉપરથી
ઈંદ્રે આપીને જળરજસ્તીથી સોમરસનું પાન કર્યું. આ સંબંધી
ગીએનો ઉતારો જુઓ.

તં નોપાવ્હયત પુત્રં મે વધિરિતિ ।

સ યજ્ઞવેશસં કૃત્વા પ્રસહ્ય સોમમપિવત્ ।

અર્થ.

તેણે મારા છોકરાનો વધ કર્યો છે તે માટે તમે મને બોલા-
વશો નહિ. (પોતાને બોલાવતા નથી એવું બોધને) તેણે (ઈંદ્રે) ય-
જ્ઞમાં પેદા જઈને બળાત્કારે સોમરસનું પાન કર્યું.

દેવોના આચરણમાં જણાતાં આ નીતિતત્ત્વ મનુષ્યને વાસ્તે
કરેલા નિયમમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ક્ષાત્ર ધર્મ વિષે લખતાં એક ઠેકાણે નીચેના અર્થનું વચન આપેલું છે.

“ક્ષત્રીઓને ખીજના વિત્તની ઈચ્છા થાય તો તે તેમણે પોતાના બાહુ બળથી તૃપ્ત કરવી; તેની તૃપ્તિ વાસ્તે તેમણે યાચના કરવી એ કદી યોગ્ય એમ ગણાય નહિ ”

પરંતુ સર્વ ઠેકાણે શાંતતા થયા પછીના કાળમાં જે હિંદુ શ્રેયકાર જિત્પત્ર થયા તેમણે ઉપરના તત્વોનો નિષેધ કરેલો છે અને કેવંજી વિરુદ્ધ તત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

હવે ખીજ પ્રાચીન સોડાના ઇતિહાસ તરફ દુર્લભ કરીને યૂરોપના મધ્ય કાળની તથા અર્વાચીન ઇતિહાસમાંની કેટલીક વાત ઉપર લક્ષ આપીએ. ડાસેટ નામનો ઇતિહાસ કર્તા નાર્સ સોડા વીષે લખેછે કે:—

“કહી કહાવીને જિઘાડી રીતે ધાડ પાડવી અથવા ચાંચીઆપણું કરવું એ કૃત્યો તે સોડામાં શુષ્કારપદ ગણાતાં ”

પ્રાચીન કાળના જર્મન સોડાની પણ તેવી સ્થિતિ હતી. તેમનું વર્ણન કરતાં સીઝર કહેછે કે:—

“પ્રત્યેક સંસ્થાનના સોડા સંસ્થાનની હદ બહાર કાઢ ધાડ પાડે તો તેને દુષણ દેતા નથી. કાઢ ચોરનો નાયક જો મંડળામાં ઉભો ધઈને કહે કે ‘હું તમારો આગેવાન થાઉં છું, અને જેમને મારી પાછળ આવવાનું હોય તે પોતાનું નામ આપે’ તો જેમને તે મનુષ્ય ગમે અને તેની હિંમત વખાણવા જેવી લાગે તે લાગણા જ ઉભા થાય અને તેને મદદ કરવાનું વચન આપેછે, અને આવું કરનારા મનુષ્યો વિષે એકંદરે લોક મત ધણે સારો હોય છે; પરંતુ જે સોડા તેની પાછળ જવા તૈયાર થાય નહિ તે વિશ્વાસઘાતી અને ટોળીની બહારના છે એમ સમજવામાં આવે છે અને વિશ્વાસની છાની વાત તેની પાસે કોઈ બોધનું નથી.”

પોત પોતામાંની અથવા જુદા જુદા દેશોની હમેશાં યનારી નાની મોટી લડાઈઓ અને લોકોમાંની નાની મોટી ચોરીઓ અને ધારો, એમના અરસપરસ સંબંધના દળાર-જારસે વરસનો ઇતિહાસ ક્રમ વાર તપાસવો એ ઘણું ત્રાસનું અને કઠણ કામ થાય, માટે યૂરોપના ઇતિહાસમાંથી ઈર્ષ ખાસ પ્રસંગ લેખને તે વખતે આ સંબંધ કેવો હતો તે જોઈએ. ફ્રાન્સ દેશમાં ફ્યૂડલ સિસ્ટમ શરૂ થયા પછી જે કાળ શરૂ થયો તે વેળાની સ્થિતિ વિષે પં.લે કહે છે કે:-

“ અમારા પ્રાચીન ગ્રંથકાર તુષ્ટા, લોખ, કપટ, ખોટાસોગ-નખાવા, ચોરી, લુટ, ધાડ પાડવી ઇત્યાદિ દુર્વર્તનના પ્રકારનો તિરસ્કાર પૂર્વક નિષેધ કરે છે. એ જ પ્રમાણે જોને પોતાના મનનો, નીતિનો અથવા લોકમતનો બધ બીજાકુલ લાગતો નથી એવા છૂટા મૂકેલા સિવાઈઓના હાથથી યનારાખીજા અનાચારોનો પણ તે તિરસ્કાર કરે છે. પણ આગળ શી સ્થિતિ થઈ તે જુઓ. ઇંગ્લાન્ડ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે લડાઈઓ શરૂ થઈ અને તે રહી રહીને સો વર્ષ સુધી ચાલી હતી. આ ઉપરથી તે યુદ્ધને ‘ સો વર્ષનું યુદ્ધ ’ એવું કહેવાનો રીવાજ પડેલો છે. તે વખતમાં ધાડ પાડવી એ કેવળ સાધારણ વાત થઈ ગઈ હતી. સરદાર લોકો કેવળ લુટવા વાસ્તે લડાઈ કરવા પ્રવૃત્ત થતા. જ્યાં લાં નાના મોટા પ્રમાણમાં ચોરી ને લુટા લુટ ચાલતી હતી. અસંખ્ય વાટપાડુ અને ધાડ પાડુ જોને જ્યાં રસ્તો મળ્યો અને ‘ધંધો’ હાથ લાગ્યો લાં પસરાઈ ગયા હતા જ; પરંતુ તે સિવાય પોણોસો વર્ગ પહેલાં આપણે અહીં પિદારાની ટોળીઓ હતી તે પ્રમાણે ધાડ પાડુનાં વ્યવસ્થિત ટોળાં લાં હતાં. તેમણે પોતાના સંરક્ષણને માટે કિલ્લા બાંધ્યા હતા અને તેમાં તેઓ નિડરપણે રહીશકતા હતા. આસપાસના પ્રદેશમાં જોઈએ તેટલી લુટ કરવી અને તે કિલ્લામાં લેઈ જઈને લાં ખુશીથી એન બાજી ઉડાવતા, એવો

ક્રમ તે ધાડ પાડુઓએ આરંભ્યો હતો. દાયમાં આવે તે બેર
 છોકરાને પકડી આણુવાં અને છોકરાંને નાના કામ કરવાનાં કરી
 બાઇડીઓને અનીતિને માર્ગે અદાવતા એવો પ્રકાર ચાલેલો હતો.
 કાઇને કાઇ દેકાણે મુસાફરી કરતી હોય તો કાઇ ધાડ પાડુની ટોળીને
 પુષ્કળ પૈસા આપીને તેના તરફનાં દેરલાંકે દયિયાર બંધ ગાણુસા
 વળાવું લીધા સિવાય બહાર જવું સુગમ પડતું ન હતું. જમીન ઉપર
 ચાલેલા આ પ્રકારને શોભે એવો પ્રકાર સમુદ્ર ઉપર પણ ચાલેલો
 હતો. મોટા મોટા રાજ્યોમાંથી અને સંસ્થાઓમાંથી સમુદ્ર ઉપર
 ચાંચીઆપણું કરવા વારતે વહાણો તૈયાર કરવામાં આવતાં એટલે
 જ નહિ પણ દેરલાંકે શહેર અને મોટા મોટા શ્રીમાન સોડો પછા
 આ ધંધો કરવા સારું વહાણો મોકલતા હતા, અને જમીન ઉપર
 ધાડ પાડનારાના જે પ્રમાણે કિલ્લાઓ હતા તે જ પ્રમાણે સમુદ્ર
 ઉપર છુટાછુટ કરનારા સોડોનાં ઠેકાણે ઠેકાણે આગ્રપર્યાન બાંધેલ
 હતાં. હવે જમીની તરફ નજર કરીએ તથા હાં જે ત્રીસ વર્ષ મુદ્દ
 લગાઇ ચાલી હતી અને જે ઉપરથી તેને 'ત્રીસ વર્ષનું મુદ્દ' એ
 નામ પડેલું છે તે વખતે સોડરિયનિ કવી હતી તે જોઈએ. હાં પછા
 ચોરી અને ધાડ સર્વત્ર ચાલેલું હતું. પ્રથમ લખ્કરના સિપાઇ
 ધાડ પાડનાર બની ગયા હતા તો પછી બીજા સોડો બને એમાં શ
 નવાઇ. તેમનો સોડોને કપાડી રીતે છુટવાનો ધંધો ચાલેલો જ
 હતો; પરંતુ જેટલું દાય લાગે તેટલાથી તેઓ ધરાતા નહિ તેઓ
 માથુસોના નાના પ્રકારથી દાવદવાઇ કરતા અને ક્યાં કેવી રીતે
 દ્રવ્ય સંગ્રહી છે એ તેમની પાસેથી કદાવતા. ખેડુઓને દયિયાર બં
 રદીને ખેડેની કરવી પડતી. લખ્કરના સિપાઇઓ જે પ્રમાણે
 બીજા મરીમ ગુરજાને ત્રાસ દેતા તે જ પ્રમાણે કુપરી અધિકારીઓ
 પણ સિપાઇઓ પાસેથી પૈસા કદાવતા. આવી રીતે પછા સરદારોએ

અખૂટ દ્રવ્ય મેળવ્યું હતું. આ પ્રકાર એટલેથી અટક્યો નથી. ખુદ રાજ્યાધિકારી પણ નાણાના શિક્ષક પાડવામાં વધારે ભેગ કરીને લોકોને ઠગતા હતા.

આ બધો પુરાવો કંઈક ઘોઘાળા બરેલો છે ખરો, પરંતુ કેવળ ઉપર ઉપરથી જોનારો પણ દેખાઈ આવે એવું છે કે, આખા દેશમાં પ્રસરનારો યુદ્ધ પ્રસંગ અને ધાડ પાડવી એ બેમાં પુષ્કળ સંબંધ હોય છે. પહેલાંની સ્થિતિમાં અને હાલની સ્થિતિમાં એક મોટો ફરક પડ્યો છે. પહેલાં લડાઈઓ શરૂ થતી એટલે આખા દેશભર અવ્યવસ્થા યથા રહેતી અને કોઈને પોતાની જાંત્રીનું અને માલમતાનું સાસ્વત સામગ્રી નહિ; પરંતુ હાલનો પ્રકાર કેવળ જુદો છે. હજીપણ ધણીવાર યુદ્ધ પ્રસંગ આવે છે એ વાત ખરી છે; તોપણ ધણીકરીને લડનારી ફોજ સિવાય બીજા લોકો ઉપર તેની ધણી અસર થતી નથી અને જ્યાં ત્યાં ઉચલપાથલ ન થતાં સર્વ ઠેકાણે શાંતતા હોય છે. આ પ્રકરણમાં આપેલા સર્વ પુરાવા ઉપરથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે, જેમજેમ આ સ્થિતિ તરફ દેશની ગતિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે દેશમાં લોકનું અપ્રમાણીકપણું ઠગી થતું જાય છે અને તેમનામાં (લોકમાં) પ્રમાણીકપણા વિષે આલસતા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. હાલના સુધરેલા લોકની સમજૂતી અને કાયદા જોઈએ તો સ્વદેશી લોકોને લુટવા એ જેમ જુદો માનવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે પરદેશીને લુટવા એ પણ જુદો જ માનવામાં આવે છે. હાલમાં પણ ચોરીઓ થાય છે અને અનેક પ્રકારનાં જૂઠાણા બરેલા કાવાદવા કરવામાં આવે છે એ કબુલ કરવું જોઈએ; તોપણ પહેલાં જે પ્રમાણમાં એ પ્રકાર બનતા હતા તે પ્રમાણમાં હાલ બનતા નથી અને તેમનું સ્વરૂપ પણ તેટલું બાયંકર નથી એ નિર્વિવાદ છે. જે વખતે રાજાઓ

શાહુકારનું કરવે નાણું કહાડના અને પછીથી તેમને દુખાવતા, તથા
વ્યાપારી લોકોએ જોઈું નાણું ચલાવવાની બહાદુરી બાબત સોખી
મારતા તે કાળ ને દાસનો કાળ એ બેમાં જોઈું અંતર પડેલું છે.
તે કાળમાં મનુષ્યને સ્વાર્થ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહિ.
દાસમાં બીજાં મનુષ્યને પણ કંઈ દેહ છે અને તેમના તે હે
આપણે પાળવા જોઈએ એમ માણસને લાગવા માંડ્યું છે. લોકોને
હાથે કેવી રીતે કમીજરતી ચુંદા બનતા ગયા એ વિષે પાછકે
એક ઇતિહાસ લખ્યો છે. તે ઉપરથી એવું દેખાઈ આવે છે
કે, ઇસ્વી સન ૧૮૧૫ ની સાલમાં યુરોપમાં જે યુદ્ધ ચાલતું
હતું ત્યારે લોકોની માલમતાનો નાશ અથવા અપહરણ બદલ
યથેલા ચુંદા અને દાસના કાળમાં યનારા તે જ પ્રકારના ચુંદા
એ બેમાં મળેલા ૧૨૩ છે.

તથાપિ લગાઇવાળો કાળ અને ચોરી તથા ધાડ એમની
વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટપણે લક્ષમાં આવવાને લાંઠ જંગલી લોકો
અને ગરીબ સ્વભાવના જંગલી લોકો એમની તૂસના કરવી
જોઈએ. આરંભમાં જે અનેક ઉનારા આપ્યા છે તેમાં લાંઠ ને
હમેશાં લગાઇએ કરનારા લોકોમાં કેવી સ્થિતિ હોય છે એ બતા-
વેલું જ છે. હવે કાંઈને ઈર્ષ્ય ન કરનારા કેટલાક લોકોમાં કેવી
સ્થિતિ હોય છે તે જોઈએ.

હાર્દમદાન સાહેબના મતમાં અરબમાં રહેનારા બેદા
લોકો પ્રમાણીક છે એટલુંજ નહિ પરંતુ મનુષ્યો અપ્રમાણીક હશે
એમ તેમને જણાતું જ નથી. જે પદાર્થ ખોતાનો ન હોય તો તે
લેવાની મનુષ્યને શુદ્ધિ યાવ જ કેમ એ તેમની અમજમાં હતરતું
નથી. એરિસ્ટોનો લોકોને લગાઇની માદોની પણ નથી અને ધણા
યુસાફરાએ આપેલી માદોની ઉપરથી તે લોકો ધજાજ પ્રમાણીક

છે એમ જણાય છે. જે ઠેકાણે આ લોકોને યુગપિયન લોકોનો સહવાસ થયો છે તે ઠેકાણે માન તેમની જાતનું સારાપણું ધણું જોઈ શકાય છે. અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોકોમાંથી ક્યૂબિયન લોકો વિશે ડાર્વિન સાહેબ લખે છે કે:—

“યુરોપિયન લોકોના વહાણની પાસે જો તેમની પુષ્કળ હોડીઓ આવેલી હોય અને એક હોડી તરફ કાંઈક પદાર્થ રૂમ્બો હોય ને તે બીજી હોડીની નજીક પડ્યો હોય નો બીજી હોડીનાં મનુષ્ય તે પદાર્થ ઉપાડીને પહેલી હોડીના માણસને સ્વાધીન કરે છે.”

સ્નેહ સાહેબને તેમની સાથે વ્યાપાર કરવાના ધણા પ્રસંગ આવ્યા તે વખત તેમનું વર્તન તેને ધણુંજ પ્રમાણિકપણું દેખાયું. ન્યુગિનીને દક્ષિણ કિનારે રહેનારા પાપુઅન લોકો છે તે એક બીજાથી એટલા અલગ રહેનારા છે કે, લડાઈના પ્રસંગમાં તેમનું ઐક્ય થતું નથી. એ લોકો સંબંધી યુગપિયન લોકોના અનુભવ આપનાર એક અંચકાર લખે છે કે:—

“વ્યાપાર સંબંધી લેવડ દેવડના વ્યવહારમાં એ લોકો પ્રમાણિકપણાએ ચાલે છે. નિદાન આપણા લોકોમાં જણાય છે તે કરતાં તો આ લોકોનું પ્રમાણિકપણું વધારે છે”. આજ લોકોની બીજી કેટલીએક જાતિ સંબંધી કૌપિય લખે છે કે:—

“ઠોરીના લોકોનું યોગ્ય અને ન્યાયી વર્તન કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને નીતિનાં તત્ત્વ તે લોકોમાં સારી રીતે કમેલાં દેખાય છે. ચોરી કરવી એ આ લોકોમાં મોટો ગુન્હો સમજવામાં આવે છે અને તે ઘણો કચ્છીત જ બને છે.” લેડીના મૂળના રહેવાસીઓનાં વર્તન વિશે કોલ્કનો તેવો જ મત છે. ‘સમાજ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ’ માં સંવત્તાથી રહેનારા લોકોના પ્રમાણિકપણા બદલ ટોડ, સાંઘાળ, લેપ્કા, બોડો, ધીમલ, કોલ,

ચક્રમા અને જાદુન એટલા લોકોના દાખલ આપેલા છે, તે સિવાયનાં કેટલાંએક ઉદાહરણો આ ઠેકાણે લખ્યો. બહેરાકૂચનો એકર નામે એક વકીલ તેના મૂળના રહેવાસી લોકો વિશે લખે છે કે:—

“અહીંના ઇંડિયન લોકો પ્રમાણિક છે અને ચોરી કરવાને જો કે સારી તક મળે તોપણ તે કરવા તરફ તેમની એકદમ વૃત્તિ થતી નથી.” એ લોકો દાક્ષમાં યૂરોપિયન લોકોના અગત્ય નીચે રહે છે અને તેમને લશ્કરમાં નોકરી કરવાનો ધણો કંટાળો છે. હિમાલય પર્વતની તમેટીની ખીણમાં અને અરબ્બથી પધરાઈ રહેલો એક લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે ત્યાંના લોકો સંબંધી નેસ્ફિલ્ડ કહે છે કે:—

“તેમના પ્રમાણિકપણા વિષે સૈંકડો વાતો સાંભળવામાં આવે છે. દેવળ એકાંતવાસમાં રહેનારા હાથ લોકોની વર્તણૂક પણ ધણી પ્રમાણિક પણાની છે.” ઇરોકોઈ લોકોના સંબંધમાં માર્ગન લખે છે કે:— “અતિશય તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય એવો જે મનુષ્યમાં દેખાઈ આવનારો ચોરીનો અપરાધ તેની આ લોકોને ધણી માહીતી પણ નથી.” આ લોકો સંબંધી ખીણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, પુષ્કળ જાતો એકી ધમ્મને તેમણે એક સંપ બાંધ્યો હતો અને તેનો ઉદ્દેશ તે લોકોમાં સાંતતા રાખવાનો હતો. આ તેમના પ્રયત્નને સારો યથા પણ મળ્યો અને તેનો પેઢીઓ સુધી તે લોકોએ સાંતતાનો ઉપભોગ લીધો.

પ્રકરણ ૫ મું.

વેર લેવાની બુદ્ધિ.

બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓમાં જીવનાર્ય કલહ શરૂ થાય છે જ અને જીવનાર્ય કલહ હોય એટલે ત્યાં જીલ્લમ આવે જ. હિંસા કરનારાં પશુપક્ષીનો ત્રાસ ધણો જ બચંકર હોય છે. તેમના જીવનનો આધાર ખીજાં પ્રાણી ઉપર હોવાથી ધણાં ગરીબ પ્રાણીને જીલ્લમના પંજામાં પ્રાણ મૂકવા પડે છે. જળવાન પ્રાણીઓ પોતાપોતામાં પણ એક પ્રકારનો જીલ્લમ કરે છે. ખોરાક માટે તેમનામાં સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થાય એટલે એક ખીજા સાથે લડવાનો પ્રસંગ આવે છે અને આ જીલ્લમથી જો કે પ્રાણનારાં થતો નથી તોપણ ધણે પ્રસંગે પ્રાણીઓને મોટી ઈજા થાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણી જૂખથી વ્યાકુળ થયું એટલે જ બક્ષ મળે તે લેવાને ટાંપી રહે છે, અને એક જ બક્ષને માટે અનેક પ્રાણીઓ ચત્ન કરવા લાગે છે ત્યારે તેવો પ્રસંગ આવે છે. બક્ષ મળવાને માટે જેવી રીતે પ્રાણીઓ એક ખીજા ઉપર જીલ્લમ કરે છે તેવી જ રીતે માદા માટે પણ કરે છે. એક માદાને મેળવવાને માટે જ્યારે અનેક નરોની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેમના જીલ્લમથી એક ખીજાને હાંકી કઢાડવાનો ચત્ન કરે છે, આવે પ્રસંગે પણ તેમનામાં મોટી મારામારી થઈને તેમને ધણી ઈજા થાય છે.

એક પ્રાણીએ ખીજા ઉપર જીલ્લમ કર્યો એટલે ખીજા પ્રાણીને પહેલાં ઉપર સામો જીલ્લમ કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. મતલબ કે પોતાપર થયેલા જીલ્લમનો બહો વાળવો એમ તેને લાગે છે. આવી રીતે જો બે પ્રાણીઓનો સંબંધ થાય છે તે બંનેની પાસે લડવાનાં સાધન હોય તો પક્ષકરીને તેમનો ઉપયોગ

કર્મ સિવાય તે રહેવાના નહિ. વિશેષે કરીને જે વખત જે
 જોર લગભગ સરખું હોય છે, એટલે તે બંને પ્રાણી એક જાત
 હોય તો તેઓ તેમ કર્યા વગર રહેવાના જ નહિ. એવા પ્રાણીમાં
 ધણુંકરીને ચડચાચડથી ધણી થાય છે, અને એમ થવું એ
 ભાવિક જ છે. કારણ એક જાતના પ્રાણીઓનું બક્ષ પણ એક
 હોવાને લીધે તેઓ એક જીભ સાથે ધણા સંબંધમાં આવે છે,
 ખોરાકની છત જોઈએ તેટલી ન હોય તો જે દુર્બળ પ્રાણીએ
 અંગમાં પોતાની જ જાતના જીભ પ્રાણીઓએ કરેલો શુદ્ધ
 કરવાનું બળ ન હોય તેમનો ધણીવાર સૂધી નિભાવ થવાનો
 ભવ નથી. કારણ, જે ઠેકાણે આ દુર્બળ પ્રાણી બક્ષને માટે
 તે ઠેકાણે બક્ષ મેળવવા માટે તે જાતનો જીભે પ્રાણી આ
 એટલે તેના અંગમાં સાચું થવાનું સામર્થ્ય ન હોવાને લીધે
 તે જગા છોડીને બીજી તરફ જવું પડશે અને એમ વારંવાર
 એટલે પેટ ભરીને ખોરાક ન મળવાને લીધે તેને પ્રાણુ છો
 પડશે. જીવનાર્ય કલકના સપાટામાં આવી જ વ્યવસ્થા દમેશાં
 છે, અને જેના અંગમાં પોતાની જાતના જીભ પ્રાણી સાથે
 તેવાનું સામર્થ્ય હોય છે તે જ ટકી શકે છે. હિંસક પ્રાણીએ
 પોતાનો બક્ષ થઈ પડનારા પ્રાણીઓ સાથેની અપાઝપી અને એક
 જાતના પ્રાણીઓમાં રસાકશીને લીધે થનારી અપાઝપી એ આ જ
 શૃદ્ધિના આરંભથી દૂર ન થઈ શકે એવાં કારણોથી શરૂ થઈ
 અને તે અધાપિ સૂધી એક સરખી રીતે ચાલેલી છે.
 અપાઝપી એટલે શારીરિક અપકારોની ધણા યોગ્ય વખત
 અનેકવાર થનારી આપ લે. ઈજા, સામી ઈજા, તથા તેના સ
 ઈજા એમ એક પછી - એક થઈને અપાઝપી બને છે. એક પ્રા
 જીભને બચકું બરે કે લામલો જીભે પહેલાને બરે અને

ખીજને હાત મારે તો, હામલો જ ખીજને પહેલાને મારે એવો પ્રકાર ચાલે છે. આ આપ લે ધણુંકરીને ધણી ત્વરાથી એક સરખી ચાલે છે. પરંતુ હમેશાં જ એવું બને છે એમ નથી. કાઈકાંઈ વાર અપરાધોનો બદલો કેટલીક મુદતે અનુકુળ વખતે કરવામાં આવે છે અને એવું કરવું તેનેજ વેર લેવું એમ કહે છે. કેટલીકએક વખત વચમાં ધણો થોડો વખત ભય છે અને એવું થાય ત્યારે પહેલાંની ઝપાઝપી ચાલુ છે એમ કહી શકાય; પરંતુ કોઈ કોઈ વાર તો દિવસના દિવસ અથવા વર્ષનાં વર્ષે વચ્ચે નીકળી ભય છે. વચમાં અમૂક વખત ગયા પછી જે અપકારનો બદલો આપવામાં આવે છે તેને 'વેર' નામ આપવું એ નિશ્ચયથી કહી શકાય નહિ; તથાપિ 'વેર' એ નામ મળવાને ઝપાઝપીમાં જેટલે અંતરે આ આપ લે થાય તે કંતો ધણો જ વધારે વખત વચમાં જવાની જરૂર છે.

કાંઈએ કાંઈને ઇજા કરી હોય તો તે તરત જ પાછી વાળવાની અથવા તે બદલ પાછળથી વેર લેવાની પ્રવૃત્તિ પ્રાણીઓમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ પ્રવૃત્તિને લીધે જીવન કરવાની ઇચ્છાને પણ પુષ્કળ પ્રતિબંધ થાય છે. કારણ, આપણે ખીજ ઉપર જીવન કરીએ તો તેની તરફથી આપણને તેની ક્ષિપ્ત તાબડતોળ અથવા કેટલીક મુદત પછી મળશે એવી દરેક પ્રાણીને ધારતી હોય છે.

મનુષ્ય સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓમાં જે સ્થિતિ જણાય છે તે મનુષ્યમાં પણ તેમની આદ્ય સ્થિતિમાં દેખાઈ આવે છે. તેમનામાં એક ખીજનું વેર લેવાનો ચાલ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ વેર લેવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય કમ છે એવી સમજૂતી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આર્યેનિયન જોડામાં આ સંબંધી કેવી સમજૂતી છે અને

તેનાં પરિણામ કેવાં થાય છે એ વિષે સર જનરલ ડ્રે એણે આખે-
લુપ્ત ચિત્ર આપેલું છે.

“છેક નજીકના સંબંધવાળા મનુષ્યના મરણ બદલ વેર લેવું
એ ત્યાંના લોકોનું અતિ પવિત્ર અને મુખ્ય કર્તવ્ય સમજવામાં
આવે છે, અને જ્યાં સૂધી એ કર્તવ્ય મનુષ્યને હાથે પાર પડે
નહિ ત્યાં સૂધી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તેને કાળજીમાં લાગે એવાં મેણાં મારે
છે. તે પરણેલો હોય તો તેની સ્ત્રીઓ પણ તેને તજી દે છે અને
કુંવારો હોય તો એક પણ તરણી તેની સાથે ભાષણ સરખું પણ
કરવાની નહિ. તેની મા એક ધારે આંસુ ઢાળીને બેસે છે અને
આવે. અમાગીઓ છાકરો મારે પેટ આવ્યો ન હોત તો સાદ
એમ વિલાપ કરીને તે બહુ દુઃખી થાય છે. તેનો બાપ તેનો
ધિક્કાર કરે છે ને સઘળાં માણસો તેના મોં ઉપર તેને ગમેતેવા
અપશબ્દો બોલે છે.” ઉત્તર અમેરિકાના લોકો પૈકી સાચો લોકોનું
ઉદાહરણ આપવા સરખું છે. તેમના સંબંધમાં બર્ટન કહે છે કે:—

“આ લોકોની વેર લેવાની જુદી ધણી તરેહવાર છે. તેઓ
જે દેશ કરે છે તેવો આ ભૂલોકમાં મળવો કઠણ છે. તેનો નમ્રનો
તો યમપૂરીમાં જ મળવાનો. તેમને જો કાંઈ કંઈ ખમ કરે અને
તે માણસ તેમના સપાટામાંથી છટકી જાય તો તેની ટાળીને
અથવા તેના રંગનો જે મનુષ્ય તેમને મળે તેના ઉપર તેઓ પો-
તાનો દેશ કહાડે છે.” દક્ષિણ અમેરિકાનું એક ઉદાહરણ સ્કોટ્સબર્ગ
સાહેબે આપેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ગયાના દેશના એક મનુષ્યને પોતાના સગા વદાલા ઉપર
કાંઈક વિપ્રયોગ કરવાનો શક આવ્યો, ત્યારે આ દુષ્ટ કૃત્ય
કરવાનો જેના ઉપર વહેમ આવ્યો હતો તેને અને બીજા કાંઈ
માણસને માર્યા પછી, એક પખત તેનાથી બોલાઈ જવાનું કે,

‘હજી પણ મેં પૂરેપૂરું વેર લીધું નથી.’ તે કુદૃષ્ટ કુકુંળનો એક માણસ હજી સુધી પણ જીવતો છે.” ફિઝિયન લોકો સંબંધી લુપ્ત-સ્મરે આપેલું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે:—

“એક મરવાનો વખત આવી પહોંચે તોપણ તેને શત્રુનું વિસ્મરણ થતું નથી અને તે પ્રસંગે પણ તે તેને ક્ષમા કરતો નથી. મરતાં મરતાં તે પોતાનાં છોકરાંને પોતાના શત્રુ વિશે સર્વ વાત કહી રાખે છે. એ કહેવામાં તેનો હેતુ એવો હોય છે કે તેના વિશે તેમના મનમાં પૂરો દેશ હસે અને તક મળે ત્યારે તેઓ તેને માર કરે. કદાપિ તેનો એકાદ છોકરો જ તેનો શત્રુ હોય તો તેને વાસ્તે પણ પોતાનાં બીજાં છોકરાંને કહી રાખવાને તે ચૂકતો નથી. ” ન્યૂઝીલેન્ડના લોકો વિશે ટામસન કહે છે કે, મરી ગયેલાં સગાંવહાલાં જદલ વેર ન લેનારો મનુષ્ય તે લોકોમાં અત્યંત નીચ ગણાય છે. હવે એશિયાખંડનાં કેટલાંક ઉદાહરણ લખ્યો. કુકી લોકો વિશે મ્યાકે કહે છે કે:—

“સપ્તમા જંગલી લોકો પ્રમાણે કુકી લોકો મોટા ઉસ્તાદ વેર લેનારા છે. એકાદ માણસનું લોહી પાડ્યું કે તે ઠેકાણે બીજાનું પડ્યું જ નોંધ્યો. એકાદો મનુષ્ય જો આપઘાતને લીધે ઝાડ ઉપરથી પડીને મરી જાય તો તેનાં સપ્તમાં સગાંવહાલાં તે ઝાડ પાસે એકઠાં થાય તથા તેના એક ઝીણાઝીણા કડકા દરી નાખે છે.” આરબ લોકો વિશે એવું વાંચનામાં આવ્યું છે કે:—

“ખૂનરેણની વાત આરબ લોકોના મનમાંથી દટી જતી નથી. અપરાધીના પત્રતાપની અથવા લાંબા વખતની તેમના મન ઉપર કંઈ પણ અસર થતી નથી. વેર લેવાની ઇચ્છા આપણી છોકરાંને ને છોકરાથી—તેના છોકરાંને એમ કેટલીક પેઢી

વંશ પરંપરા ઉતરે છે.” આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં રહેનારા લોકો વિશે બર્ટન લખે છે કે:—

“વેર સેવાની ધમ્મજાએ આ લોકોમાં ધણો પ્રબળ મનોવિકાર છે. કેવળ નજીકના સબંધ વાળા લોકોમાં હાડ વેર પેદા થઇને જે લગ્ન ધમ્મો શરૂ થાય છે તે એક એક પેઢી ચાલુ રહે છે. તેમના વર્તનનો ધણો ભાગ આ મનોવિકારને લીધે યનારી ક્રિયાઓ વડે વ્યાપી રહે છે.”

આ સર્વ ઉદાહરણોમાં વેર લેવું એ સ્પષ્ટ રીતે અથવા અસ્પષ્ટ રીતે નીતિની નજરથી દર્શાવે છે એમ મનાય છે.

સુધરેલા લોકોની પ્રાથમિક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પણ ઉપરની સમજૂતી વિશે સ્પષ્ટ પુરાવો મળી આવે છે. ડેનિંગે ‘પ્રાચીન કાળનું જાપાન’ એ પુસ્તકમાં સાંના વિદ્યા ખાતાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા મુસાહીના ચરિત્રનું ભાષાંતર આપ્યું છે. તેમાં જ્યાં સાં લગ્ન ધમ્મો અને ખૂન એ સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. હિંદુ લોકોના પ્રાચીન પુસ્તકમાં પણ તે જ સ્થિતિ મળી આવે છે. નીચે આપેલી ઋગ્વેદની ઋચાઓ જુઓ:—

અમે ત્વચં ચાતુધાનસ્ય મિન્દિ હિંસ્ત્રાશનિર્દરસા હંત્યેનં ।
પ્ર પર્વાણિ જાતવેદઃ શૃણીહિ ક્રવ્યાત્ક્રવિષ્ણુર્વિચિનોતિ
દૃક્ષ્ણં ॥ ૧૦.૮૭.૫.

અર્થ,

હે અગ્નિ, તું ચાતુધાન રાક્ષસની ચામડી ફાડી નાંખ; પણ તારાં સંહાર કરનારાં વજ્ર તેને તાપ દેનારાં થઇને તેને નાશ કર (પણ) તે મારીનાંબેલા રાક્ષસનું શરીર જ સાંધામાંથી તોડીને તેના કડકા કર. અને જેના શરીરના તુકડે તુકડા થયા છે એવા ચા-

ગુધાન રાક્ષસને માંસની ઈચ્છા રાખનારાં નહાર સરખાં પ્રાણીઓ ખાઈ જાઓ.

ખીજીં લોકોએ દેવ ઉપર જે ગુણનો આરોપ કર્યો છે તે ગુણ તેમનામાં પૂર્ણ હતા. તેમની પ્રાર્થનાની નીચેની ઋચાઓ જુઓ.

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उवजतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।
परा शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशीतमक्षिणः ॥
इन्द्रासोमा समघशंसमभ्यघं तपुर्गयस्तु चरुरभिर्वा इव ।
ब्रह्मद्विपे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेपो घत्तमनवायं किमीदिने ॥

૭.૧૦૪.૧,૨.

અર્થ,

હે ઈંદ્ર સોમાનો, રાક્ષસોને તાપ દેધને તેમનો નાશ કરે. હે ઇન્દ્રેહું આપનારા દેવો, તે અગ્નિની રાક્ષસોને નીચે રૂંકો. તેમને નસાડી મૂકો. તેમને બાળીનાંખો. તેમને મારો અને તે બ્રાહ્મણશત્રુ મૂળ કહાડી નાંખો. હે ઈંદ્ર સોમાનો, આ દુષ્ટ રાક્ષસ ઉપર બન્ને ઉકો. તે તમારા તેજથી તમ ધર્મને અગ્નિમાં નાંખેલી આહુતિ પ્રમાણે બળીજાઓ. તે બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરનારા, માંસખાનારા અને ઉગ્ર સ્વરૂપના રાક્ષસ સર્વકાળ, નિરાવયવે રહે એમ કરે. (તેનો સમૂળનો નાશ કરે). મહાભારતનાં બર્ષકર યુદ્ધના ઇતિહાસમાં વેર લેવાની બુદ્ધિ જ્યાં સાં સંપૂર્ણ દેખાય છે. અને તે વેર લેવાની હદ એટલે સુધી પહોંચેલી છે કે, કોઈ કોઈ દેશો સત્તુના રાજની પણ દુર્દશા કરવામાં આવેલી છે. હીન્દૂ લોકોની સ્થિતિ પણ. આર્ય લોકોની સ્થિતિથી ગિજ ન હતી. હિન્દુલોકોએ જે પ્રમાણે પોતાના દેવોને વેર લેનારા બનાવેલા છે તે જ પ્રમાણે હીન્દૂ લોકોએ પણ પો-

તાના દેવોને બનાવેલા છે. આમાલેકાષ્ટ* લોકોનાં નામ પૃથ્વી ઉપરથી સમૂજમાં નાશ કરી નાંખે એમ હ્રીષ્ણુ લોકોને જહોવાએ (દેવે) આજ્ઞા કરી હતી તે પછીના સાત્ર અને સામ્યુઅલ એ બન્ને-એ પૂરી કરી. એ પૂરી કરનાં સાત્ર અને સામ્યુઅલ એમણે એકે એક આમાલેકાષ્ટ લોકોને મારી નાંખ્યા એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં ઘર ઢાંકર મૂકાંતને મારી નાંખ્યાં. આ એક દાખલો થયો. પરંતુ એવાં ખીન ધણાં ઉદાહરણ છે. દેવ લોકોના વર્તનમાં દેખાતી ચેર લેવાની શુદ્ધિ તે લોકોના વર્તનમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવતી હતી. તેનો દેવ સાથે સંબંધ હોવાથી તેને એક પ્રકારનું પવિત્રપણું મળ્યું હતું. જે ચેર લેવાનું બાપથી બને નહિ તે લેવાને તે મરતી વખત પોતાના છોકરાને કહી રાખે એવી રીત ચાલતી હતી. ડબ્બિડે મરતી વખત પોતાના છોકરા સાલો-ગનને ઈશ્વરની ઈચ્છા પ્રમાણે આશ્વ રિયે ઉપદેશ કરીને છેવટ તેને એક ચેર લેવાનું કામ કરવાને કહ્યું. કાંઈ એક મનુષ્યે તેને કંઈ અપ શબ્દ કહેલો અને તે અપરાધ બદલ તેણે તેને સોગમ પૂર્વક ક્ષમા પણ કરી હતી. પરંતુ તે વાત તેના મનમાં ખુચ-ખુચ થતી હતી. આખરે મરતી વખત તેણે પોતાના છોકરાને કહ્યું:—“ તે ઘોળા વાળથી આછપાદિત થયેલા સરીરને છેદીને નીચે પાડ અને તોછીનો પ્રવાહ વહેવા દે. ”

યૂરોપમાં મધ્યકાળમાં લોકોની કલ્પના અને સમજૂતી પણ ઉપરનાથી બહુ જુદી ન હતી. જુદી જુદી વખતના જુદા જુદા

* આ લોકો પ્રાચીનકાળમાં પાલેસ્ટાઇન પ્રાંતની આસપાસ રહેતા હતા. તેને વિષે જુના કરારમાં ધણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે. પાછળના હ્રીષ્ણુ લોકોએ તેમનો સમૂજનો નાશ કરી દીધો.

લોકોનાં ઉદાહરણો આપીને એ સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. ઇતિ-
હાસમાંથી રાજકિય અને ખીજી વાતોના જે ઉદાહરણ મળી આવે
છે તે ઉપરથી સદરહુ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. હાલના જંગલી લોકો
પ્રમાણે જ તે લોકોમાં પણ વેર લેવું એ કર્તવ્ય સમજવામાં આવતું
હતું, અને કોઇ કોઇ વાર પુરોમાં આ મનોવિકાર કંઈક દુર્બળ
થાય તો સ્ત્રીઓ વચ્ચે પડીને તે ખામી દૂર કરતી. મેરોપ્રિજીઅન
કાળમાં ક્રૈડમાંડ અને ધૂનેહાટ નામની જે સ્ત્રીઓએ નામના કરી
હતી. પછીના વખતમાં ઠેકાણા ઠેકાણાના સરદાર કુટુંબમાં એક
સરખું હાડ વેર મચી રહેતું અને તે ફેટલીક પહેલીઓ સૂધી ચા-
લતું. આ પ્રકાર અનેક સૈદ્ધ સૂધી આખા યૂરોપમાં ચાલતો હતો.
આખી છાટમના કાળ સૂધી આ મનુષ્ય સ્વભાવ જેવો ને તેવો જ
કાયમ હતો. તેણે પોતાના મૃત્યુ પત્રમાં તેના જનિજને પોતા-
ની તરફથી પોતાનું વેર લેવાની આજ્ઞા કરી છે. “મારા હાથથી
યશે તો હું તે કામ કરીશ જ પરંતુ વૃદ્ધાપકાળને લીધે મારા હાથ-
થી તે યઈ શકે નહિ તો તે તું કરજે.” એની રીતે મૃત્યુ પત્રની
મતલબ હતી. પહેલાના કાળમાં સંપ્રજા યૂરોપમાં જણાઈ આવતી
વેર લેવાની શુદ્ધિ હજી પણ તેમના પૂર્વ તરફના દેશમાંથી જરોબર
નાશુદ્ધ યથેલી નથી.

સાંપ્રત કાળમાં પૃથ્વી ઉપર સુધરેલા દેશોમાં હમેશાં જ્યાં ત્યાં
ચક્રમક ઝરતી ન હોવાને લીધે પહેલાંના વખતમાં આ મનોવિકાર-
ની પ્રગળતાનાં જેવાં અસંખ્ય ઉદાહરણ મળતાં તેવાં હાલ મળ-
તાં નથી એ ખરું. તોપણ શત્રુબાવાત્મક નીતિના આ મહત્વની
દોરી હજી પણ મનુષ્યના મન ઉપર પોતાની ઉપરી સત્તા ચલાવે
છે. મનુષ્યની વેર લેવાની શુદ્ધિ હજી પણ ધણે પ્રગુણે દેખાઈ
છે. યૂરોપમાં પણ કોઇ કોઇ ઠેકાણે, તો હમેશાં હંદ શુદ્ધ ય.

અને તે આ મનોવિકારનું જ પરિણામ હોય છે. અને એવા યુદ્ધમાં પ્રવર્તે થતું એ હજી પણ મનુષ્યનું કર્તવ્ય સમજવામાં આવે છે. આ ઉદાહરણ ઉપરથી વ્યક્તિના વર્તનમાં દેખાઈ આવનારા આ મનોવિકાર વિશેની કલ્પના થઈ શકશે. દેશનું વર્તન વ્યક્તિના વર્તનથી ઘણું જુદું નથી હોતું. દેશના વર્તનમાં વેર લેવાની બુદ્ધિ, ભેલી હોય તો ક્રાન્સ દેશનું ઉદાહરણ ઘણું ઉત્તમ છે. જર્મન લોકોએ તેમનો પરાભવ ક્યો તે બદલ તેમની ખોડ જામવી એવી ફ્રેન્ચ લોકોના મનમાં ઘણા દિવસની પ્રબળ ધ્રુજા છે, અને તે હમેશાં સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે. યુરોપ ખંડમાં જેને સ્વતંત્રતા વહાલી હોય એવો ક્રાન્સ દેશ સિવાય બીજો દેશ નથી. સ્વતંત્રતાને વારતે ભાં પુષ્કળ રક્તઆવ યથેક્ષો છે. આ દેશના સ્વતંત્રતા દેવીના ભક્ત અને પ્રતિનિધિ સંસ્થાનના અભિમાની લોકો, શૂરા રશિયન લોકોના અને તેમને પોતાની સત્તાની નીચે રાખનારા ઝારના રાસડા ગાય છે. અને આ સર્વ એટલા ગાટે કે, તેમને જર્મન લોકો સાથે જે એક વખત સામે થવાનું છે તેમાં રશિયા તરફથી મદદ મળે. આવા પ્રકારનું વર્તન લોક મત ફેલાવવાથી થાય છે અને તેમાં લોક મતનું પ્રતિબિંબ ઉત્કૃષ્ટ રીતિએ દેખાય છે. કંઈ પડદો ન રાખતાં તે લોકોના મનની સ્થિતિનું વર્ણન કરતું હોય તો તે એક નાના વાક્યમાં કરી શકાશે:—

“અમને સ્વતંત્રતા તો પ્રિય છે જ, પણ વેર લેતું એ તેના કરતાં પણ વધારે પ્રિય છે.”

પ્રાચીન કાળના લોકોમાં પણ આ મનોવિકારની વિરૂદ્ધ વિચાર બિંદુજ નબળાતા ન હોતા એમ નથી. જેમ જેમ અનેક સમાજોની વૃદ્ધિ થઈને તેને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આવવા લાગ્યું તેમ તેમ ભિન્ન

નીતિની કલ્પનામાં પણ પ્રાદુરભાવ થવા લાગ્યો અને વેર લેવું એ ખોટું છે એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું આ સ્થિતિ જતાવનારા ઉલ્લેખ પ્રાચીન અંથમાંથી મળી આવે છે. શાંતવાના કાળની શરૂઆત થઈ ત્યાર પછી આવા પ્રકારના વિચારોની હાથ દટિએ ખડે છે. આ ઉપરથી લગાઈઓની ધામધુમ કમી થવાથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવાને હરકત નથી.

હિંદુ લોકોના અંથમાં આ વિષે જોઈએ એટલાં ઉાહરણો મળી આવે છે. નીચેના ગુરુશ્રુતિમાંના શ્લોક જુઓ:—

॥ શ્લોક ॥

નાહંતુદઃ સ્યાદાર્તોઽપિ ન પરંદ્રોહકર્મધીઃ ।

યયાસ્યો દ્વિજતે વાચા નાલોક્યાં તામુદીરયેત્ ॥

અ. ૨ શ્લોક. ૧૬૧.

અર્થ.

ખીજાએ તને ખીડા કરી હાથ તોપણ હું તેનો પર્મ ખુલ્લો કરતો નહિ. ખીજાપર અપકાર કરતો નહિ, અને તેવો વિચાર પણ મનમાં આણતો નહિ. જેથી ખીજાને ઉદ્દેગ થાય એવી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિને વિરોધ આણનારી વાણી તું બોલતો જ નહિ.

તેજ અંથમાં વળી એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલો છે.

॥ શ્લોક ॥

અતિ વાદાંસ્તિતિક્ષેત નાવમન્યેત કંચન ।

ન ચેમં દેહમાશ્રિત્ય ચૈરં કુર્વેત કેનચિત્ ॥

કુદ્વયંતં ન પ્રતિ ક્રુદ્ધ યેદાં ક્રુદ્ધઃ કુશલં વદેત ।

અ. ૬ શ્લોક. ૪૭, ૪૮

અર્થ.

લોકનાં દુરભાષણ શાંતપણે સહન કરવાં; કાર્જનું પણ અપમાન કરવું નહિ; અને આ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તે માટે કાંઈની જોડે વેર કરવું નહિ. ક્રોધ ચઢેલા મનુષ્ય ઉપર ઉઘટો ક્રોધ લાવવો નહિ. અને કાંઈએ ગાળ દીધી હોય તોપણ તેને આશિર્વાદ દેવો.

એવાજ અર્થનું નીચેનું વચન છે, તે કુરાશ નામના અંધમાં છે.

“શત્રુ ઉપર પણ અપહાર ન કરવો એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે”. તે જ પ્રમાણે પહેલાના પર્શિયન લોકોમાં આવા વિચાર જણાઈ આવે છે. તેમના સાતમા સૈનાના એક અંધકારે નીચેના અર્થનો ઉતારો લીધો છે:—

“મનુષ્યનું સૌંદર્ય હિંમતમાં અને શરીર સામર્થ્યમાં જ છે એમ સમજવું નહિ. જો તું ગુસ્સો દબાવી ક્ષમા કરે તો તારા વર્તનની હિંમત ધવાની નથી. તે કાળ પછી લખેલા * સાદીના અંધમાં નીચેનો ઉપદેશ છે:—

* શેખસાદી એ પર્શિયન લોકોમાં અતિ વિખ્યાત અને લોકપ્રિય કવિ તથા તત્ત્વવેતા થઈ ગયો છે. તે તેમના સૈનાના આરંભે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તે મોટો વક્તા પણ હતો અને ધર્મ વિષય ઉપર બાપણ આપતો હતો. તેણે જ્ઞાન મેળવવાને માટે પોતાના આયુષ્યમાંનાં ત્રીસ વર્ષ પ્રવાસમાં ગાળ્યાં. તે હિંદુસ્તાનમાં પણ આવ્યો હતો, તે વખતે એક ચમત્કારિક વાત બની આવી. સોમનાથના દેવળમાંની મૂર્તિ દર રાજ સૂર્યોદય વખતે સૂર્યને નમસ્કાર કરે છે એમ સાંભળવાથી તે એ ચમત્કાર જોવા ગયો. એક

“તને શું કોઈએ દુઃખ દીધું છે? તું તે દુઃખ સહન કર અને ખીજના પાપની ક્ષમા કરીને પોતે પાપથી મુક્ત થા.”
વળા યોદ્ધા સૈન્યમાંના હુશીયાર નામના પરિચય કરિના અંધમાં દર્શાવેલો મત આથી પણ આગળ વધે છે:—

“પોતાના ચતુ ઉપર પણ પ્રીતિ કેમ કરવી તે આ તેજ-સ્વી સૂર્ય પાસેથી શીખ અને જે હાથ તને દુઃખ દે તે તું મોતીથી ભરી કાઢ આ દેખાતા ખડક પ્રમાણે નીચ વેર લેવાના અભિમાનથી તું મુક્ત થા અને જે હાથ તારા સાંધા વછોડે તેને શું રત્નથી સુશોભિત કર.”

ચિની લોકોના અંધમાંથી પણ આવા પ્રચારના ઉદ્દગાર ઠ-હોડેલા જણાય છે. *સાઓઝી કહે છે કે:—

મનુષ્ય મૂર્તિની પાછળ બેસીને દોરીથી મૂર્તિના હાથ ઉપર નીચે કરતો હતો. સાદીએ તે મનુષ્યને તેવું કરતી વખત જ પકડ્યો. પોતાની ઠગાઇ ઉઘાડી પકડાયા તે માણસને ઘરો ગુસ્સો આવ્યો, અને તેણે સાદીની પુઠ પકડી. તે વખત સાદીએ પોતાના જવાબને વા-સ્તે તેને એક કુવામાં નાંખી દીધો. સાદીનું વય મરતી વખત ૧૦૭ વર્ષનું હતું. તેનું અનુભવી જ્ઞાન ધણું જ બહેનું હતું, અને

“તને કોઈએ દુઃખ દીધું હોય તો તેના બદલામાં તું તેને સુખ દે.” તે જ પ્રમાણે મેન્શિયસ કહે છે કે:—

નમાં એ નામનું રાજ્ય હતું ત્યાંના રાજાના દરબારમાં આ તત્ત્વ-વેત્તા ઇતિહાસ લખવાના કામ ઉપર હતો. પરંતુ પછીથી તેણે તે કામ છોડીને વૈરાગ્ય ધારણ કર્યો. તેણે એક નવો ધર્મપંથ રચાવ્યો. તે પંથના અનુયાયી ચિનદેશમાં હજી પણ પુષ્કળ છે. આપણી જેવી બ્રહ્માની કલ્પના છે તેના જેવી જ કષ્ટક તેની ‘ટાઓ’ ની કલ્પના હતી. તે કલ્પના ઉપરથી હિંમેજ ભોકાએ તેના મતને ટાવિઝમ્ અથવા તેના અનુયાયીને ટાવિસ્ટ્રસ એવાં નામ આપ્યાં છે. ટાઓનો અર્થ કોઈ કોઈ વાર સદ્ગુણ અથવા માર્ગ (સ્વર્ગનો) એવો પણ કરે છે. તે મોટો નીતિકાર હતો. તેણે જે મતનું પ્રતિપાદન કર્યું તેમાં ધર્મનો બિલકુલ અંગ્રાંધ નથી. તેના નામ ઉપર હાલ જે ધર્મ ચાલે છે તેમાં અનેક ધર્મ-માંની અવિચાર બરેલી ગુમજાગ અને આચાર મિશ્ર થયાં છે. કેટલાક ચિની અંધકારના મત પ્રમાણે તે ૧૫૦ વર્ષનો થઈ મરણ પામ્યો અને કેટલાકનો મત એવો છે કે તેણે ‘ટાઓ’ નો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી તે બસે વર્ષ હત્યો.

* મેન્શિયસ ૨૨૦૦ વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. તેની ગા મોટી સાધવી હતી. તેનું ચરિત્ર ૨૮૦૦ વર્ષ પહેલાંના એક ચિની અંધ-કારે લખેલું છે. તે સાધવીનો હોકરો પણ તેના શિક્ષણથી જેવો થયો. જેમણે તેવો થયો. તે ગાળીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સૂધી તેની ભોકાને ઘણી માહિતી ન હતી. સાર પછી તેની કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાઈ. કનફ્યુસિયસ એણે જે પંથ રચાવ્યો હતો તે તેણે રવકર્મો. તે મહાત્મા વિષે તેની ઘણી પૂન્ય ખુદિ

“ઉઘાર મનનો મનુષ્ય ક્રોધ મનમાં રાખી મૂકતો નથી અથવા પોતાના જાતિ બાધ્યોનું વેર લેવાની ઇચ્છા મનમાં રાખતો નથી. તે તેમની સાથે મમતા ને પ્રીતિથી વર્તે છે.” આ બંનેના બેટલો કંનકયૂશિઅસનો મત પરાચ બરેલો નથી. તેના મતમાં હમેશાં વચલો રસ્તો જણાય છે.

હતી. તેના બેવો જ એને પણ શિષ્ય તૈયાર કરવાનો મોટો હંદ હતો. તે વખતે ચિનની રાજ વ્યવસ્થામાં અતિશય ધોરાળો થયો હતો. મેન્શિઅસે રાજમાંની અવ્યવસ્થા નાનુદ કરવાને માટે ઘણી ખટખટ કરી પણ તેને યશ મળ્યો નહિ. છેવટ તેણે તે નાદ છોડી દીધો અને મરતા પહેલાનાં વિસ વર્ષ શિષ્યો સાથે સંબાપણ કરવામાં અને અંધ રમવામાં ગાળ્યાં. મરતી વખત તેની ઉંમર ૮૫ વર્ષની હતી. આ નીતિકાર સધળા ચિન દેશને વંધ છે અને પાશ્વિમાત્ય લોકોને પણ તેના અંધ ધણા પ્રિય છે.

*આ ચિનદેશનો મહાનતત્વવેતા ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં યદ્ય ગયો. તેણે કંનકયૂશિઅસને પંચ સ્થાપન કર્યો. તે ગિનમાં ધાર્મિક લોક પ્રિય છે. તેની લોકપ્રિયતા દર્શાવનાર નીચેના અર્થનું ચિની ભાષામાં એક પદ છે. “કંનકયૂશિઅસની પહેલાં કોઈ કંનકયૂશિઅસ ન હતો અને તેના પછી પણ કોઈ કંનકયૂશિઅસ થયો નથી.” કંનકયૂશિઅસે જે મતનું પ્રતિપાદન કર્યું તેને તેણે દૈવી મહત્વ આપ્યું નથી. તે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ માનતો હતો, પણ તેના અંધમાં ઇશ્વર અને પરલોક વિષે ઘણો ઉલ્લેખ નથી. તેના સર્વ વિચાર ઇહલોક ને મનુષ્ય જાતિ તરફ લાગેલા હતા. તેના વિચારમાં ભક્તિનો આંકુર દેખાતો નથી. મનુષ્યો ઇહલોક ને મનુષ્ય

“શિષ્ય કહે છે:—‘દુઃખને આવે જે સુખ આપતું એવો જે એક મત છે તે વિષે આપતું શું કહેવું છે?’ શરૂ કહે છે:— ‘તેમ કરવામાં આવે તો સુખનો બદલો શો આપશે? એટલા માટે દુઃખનો બદલો ન્યાયથી કરવો ને સુખનો બદલો સુખથી કરવો.’” હીથ્ લોકોમાં પણ વેર લેવા માટે શરૂઆતમાં સમાજની અને ઇશ્વરની જે સંમતિ હતી તેનું સ્વરૂપ પછીથી થોડું થોડું બદલાતું ગયું. તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારની દૃષ્ટના અને સમજૂતી ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડવા લાગી. ઐકલગ્નિઆરિઠકસ નામના પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે એતું જણાય છે કે પોતાના શત્રુનું વેર લેવા વાસ્તે જેની પાછળ હોકરા હોય તે બાપને ધન્ય છે. અને તેજ પુસ્તકમાં ‘કાષ્ટએ દુઃખ હીંધું હોય તો તેના ઉપર

નિતિ એ વિષે વિચાર કરે તો બસ છે એમ તેનો મત હતો. મરી ગયા પછી મનુષ્યનું શું થાય છે એ વિષે કન્દ્યૂશિઅસ કંઈ બોલતો નથી. તેને જ્યારે કાષ્ટએ આ બાબત પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તેણે જિત્તર આપ્યો કે:— “જેજીવતરનું જ આપણને જ્ઞાન થતું નથી તો મરણનું ક્યાંથી થનાર?” તેને સર્વગપણાનું ડોળ ન હતું. જે વાત વિષે મનુષ્યને જ્ઞાન થવા જેતું નથી તે તરફ તો તે લક્ષ જ આપતો નહિ. તેના નીતિ શાસ્ત્રમાં સ્વર્ગની લાલચ અથવા નર્કનો ભય તેનું તો નામ જ નથી. તે ૭૨ વર્ષનો થઈને મરણ પામ્યો. મરતી વખત તેણે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી નહિ અથવા ભયનું પણ કંઈ ચિન્હ બતાવ્યું નહિ. ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પોતે પોતાના વખતના લોકોની ચાકરી કરી છે એ વિચાર મનમાં આપીને તેને સમાધાન થયું હશે પણ તેણે કાષ્ટ પણ પ્રકારનું ચિન્હ બતાવ્યું નથી.

વેર રાખવું નહિ' એવી સ્પષ્ટ આજ્ઞા છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એ હી-
ન્દુ સોકના ધર્મનું જ ઉત્ક્રાન્ત સ્વરૂપ છે, અને ઉપરની આજ્ઞામાં
જે નીતિનું તત્ત્વ ખીજ રૂપે દૃષ્ટિએ પડે છે તેનો પછીથી ખ્રિસ્તી
ધર્મમાં પુષ્કળ વિસ્તાર ચયેસો મળી આવે છે.

જેમ જેમ યુદ્ધકાળની ધામધુમ કમી થવા લાગી અને
શાંતતાને લીધે ઉદ્યોગ વધે એવા ધંધાને ઉત્તેજન મળીને એકલા
ચાંદને કાર્ય કરવા તરફ સોકોની વૃત્તિ થવા લાગી, તેમ તેમ મનુ-
ષ્યની વેર સેવાની ખુદ્દિ ઓછી થઇને દામા કરવાની ખુદ્દિ વધ-
તી ગઈ, એ ઉપરના ઉદાહરણ ઉપરથી જોઈએ તેટલું સ્પષ્ટ
થતું નથી. કારણ કોઈ પણ વખતે પૃથ્વી ઉપર એવો એક પણ
મનુષ્ય સમાજ ન હતો અને હાલમાં પણ નથી, કે જેમાં લગા-
ધનો વ્યવસાય અને ઉદ્યોગનો વ્યવસાય તે જે પૈકી ઓકનું જ અ-
સ્તિત્વ હોય અને ખીજનું નામ પણ સાંભળવામાં આવે નહિ.
પ્રત્યેક ઠેકાણે આ જે પ્રકારના વ્યવસાયનું કોઈ પણ પ્રમાણમાં
મિશ્રણ થયેલું જણાય છે. એવી સ્થિતિ હોવાથી એક પ્રકારના વ્યવસા-
યનો શો પરિણામ થાય છે એ સમજવાને રસ્તો નથી. તથાપિ
પ્રાચીનકાળના સોકો વિષે ઉપર જે પુરાવો આપેસો છે તેની જોડે
સુધરેલા સોકોની હાલની સ્થિતિ વિષે જે સખ્ત લખવા જોઈએ.

યુગોપના સર્વ દેશોના ઇતિહાસ ઉપરથી એટલી વાત સિદ્ધ
થાય છે કે, જે વખતે લગાધ સંજ્ઞાથી વ્યવહારને મહત્ત્વ હતું તે
વખતે સરદાર કુટુંબો પેઢી દર પેઢી આગનારાં હાડ વેર' સાર
પછીના ઉદ્યોગીકાળમાં સમૂહમાં નાશ થયાં. આ જે ફેરફાર
થયો તેમાં વળી એક વાત વધારે લક્ષમાં રાખવા જોવી છે. તે
એ કે, જે દેશમાં ઉદ્યોગ વધે એવા ધંધા તરફ સોકોનું લક્ષ

જલદી લાગ્યું અને વ્યાપાર વધતો ગયો તે દેશમાં આ દેશમાં પહેલો ગયો. આ કામમાં ઇંગ્લાંડે સર્વથી પહેલ કરી.

સરદાર કુટુંબના લોકોના ખાનગી દેશ કમી થયા તે પ્રમાણે મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોની પણ એક ખીજ ઉપરની દેશપ્રીતિ ધણી ઓછી થઈ. આ વાતમાં પણ ઇંગ્લાંડ જ ખીજ દેશોથી આગળ છે. ખીજ દેશોની તુલના કરીએ તે ઇંગ્લાંડનું લક્ષ્ય ધણું ઓછું છે અને ખીજ દેશોને યુદ્ધ સંબંધ આતુરતા જોડેલી છે તેટલી ઇંગ્લાંડને નથી. કાંઈ ઠેકાણે કંઈ હાલ ચાલ થઈ કે આ યૂરોપિયન દેશો ગીધ પક્ષી પ્રમાણે ટાંપી રહેલ હોય છે. અને કંઈ કાળોઓ કરવાનું મનશે કે કેમ તે જોત રહે છે. આ કામમાં ઇંગ્લાંડ જો કે ખીજ દેશો કરતાં વધારા પછાડી નથી તોપણ બહાર મરણડ ચાલે તોએ લાંબા લોકો ખીજ દેશોના લોકો પ્રમાણે અનવળાટ થતો નથી. એનું કારણ ઉદ્યોગ સંબંધી વ્યવસાય તરફ તેમનું ધણું લક્ષ્ય છે. આનું ખીજ પરિણામ એનું દેખાવ છે કે, ખીજ ઠેકાણાના લોકો કરતાં ઇંગ્લાંડના લોકોમાં ખાનગી દુરમનાઈ ધણી કમી છે. કાંઈએ કાંઈનું થોડું અપમાન થયું કે, લાગણું જ બેઠેએ મેળી હાથમાં પ્રવૃત્ત થવું એ પ્રકાર ઇંગ્લાંડમાંથી જતો રહ્યો છે. પરંતુ ખીજ દેશોમાં તે દશ પણ પુષ્કળ ચાલુ જ છે. ખાનગી દેશભાવ સંબંધી પહેલાંના અને હાલના કાળમાં એટલો ફરક પડ્યો છે કે, સાપ જેવા ડંખ રાખનારા મનુષ્યનો લોકો તિરસ્કાર કરે છે અને ક્ષમા કરનારા મનુષ્યનું વર્તન પસંદ કરે છે. પહેલાં આની કેવળ ઉલટી રીતિ હતી.

ક્ષમા એ ગુણ ખ્રિસ્તી ધર્મને લીધે મનુષ્યને આગે ઉત્પત્તિ થયો છે અને ખીજ લોકોમાં તે મળવાનો નહિ એમ ખ્રિસ્તી

ધર્મની મોટાઇ માનનારાને લાગે છે. બીજા લોકો પ્રાચીન ધર્મમાં પણ આ ગુણની કિંમત ઓળખવા લાગ્યા હતા એ પહેલાંના ઉતારા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે જ. પરંતુ આ ગુણની ઉત્તિ સાથે ધર્મનો કંઈ પણ સંબંધ નથી એ જતાવવાને માટે તેમનામાં ધર્મની ઉત્તિ યથેચી નથી એવા લોકોનું એક ઉદાહરણ લેવું જોઈએ. આપણા દેશના કેટલાક ડુંગરી લોકો વિષે એક પ્રકાર લખે છે કે:—

“તે વિલક્ષણ પ્રકારના પ્રમાણિક લોકો છે અને ચોરી કરવાના દાખલા તે લોકોમાં ઘણા કવચિત જ બને છે. પછું-કરીને તે પોતપોતામાં ટંટા કરતા નથી. ક્ષમા એ અપ્રતિમ ગુણ તેમનામાં ઘણો માલુમ પડે છે. કોઈ કંઈ દેખ કરે તો તેમને જો કે તાત્કાળ ક્રોધ થઈ છે, તોપણ કેટલોક વખત ગયા પછી તેઓ તે અપરાધ બદલે ક્ષમા કરે છે. મારફત કરવા બદલ અથવા તેવા જ પ્રકારના બીજા અપરાધ બદલ તેઓ ક્રોધના આવેશમાં માથુંસ્પેટ આગળ ફરીયાદ પણ લઈ જાય છે. પરંતુ અપરાધીને સિદ્ધા કરાવવા સૂધી ધણુંકરીને તેઓ આગળ વધતા નથી. તે પહેલાં જ તેમની પોતપોતામાં તોડઝોડ થાય છે. અથવા પંચ મારફતે નિકાલ કરાવવાને કબુલ થાય છે. તેમને ભરતરમાં નોકરી કરવી ગમતી નથી, અને ‘ડુંગરમાંને ડુંગરમાં જ તમને કામ આપીશું’ બહાર લાગવાને મોકલીશું નહિ’ એમ તેમને કહીએ તોપણ તેમને કામ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી.”

ઉપર આપેલા પુરાવાથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે, કોઈ પણ સમાજના લોકોમાં દેખાતી વેર લેવાની બુદ્ધિ તે લોકોમાં જણાતી લડવાની વૃત્તિની સાથે સમ પ્રમાણમાં હોય છે. એટલે જે લોકોમાં લડાઈની પ્રીતિ વધારે તે લોકોમાં વેર લેવાની બુદ્ધિ વધારે અને

જે લોકોમાં લગાઈની પ્રીતિ ઓછી તે લોકોમાં વેર લેવાની બુદ્ધિ ઓછી. જે ઠેકાણે સઘળું યુદ્ધમય હોય છે તે ઠેકાણે વેર લેવું એ નીતિની નજરથી યોગ્ય સમજવામાં આવે છે અને જે ઠેકાણે સર્વત્ર શાંતતા હોય છે તે ઠેકાણે ક્ષમા કરવી એ નીતિની નજરથી યોગ્ય માનવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

ન્યાયબુદ્ધિ.

નહારી વાતમાં પણ સારાનો અંશ હોય છે એમ આપણને ધણીવાર જણાય છે. વેર લેવાની બુદ્ધિ નહારી છે અને ન્યાયબુદ્ધિ સારી છે એવી સુધરેલા દેશોની સમજણ થઈ છે. વેર લેવાની બુદ્ધિ નહારી ખરી, તોપણ તેમાં ન્યાયનો અંશ છે તે સારી છે. જીલમનો જીલમથી બદલો વાળવામાં બે વાત સધાય છે. એક તો, એકના જ જીલમ નીચે ખીજો મગદાઈ ન જતાં ન્યાયથી. પ્રત્યેકને સ્વતંત્રપણે પોતાનો વ્યવહાર કરવાની જે છૂટ મળેલી હોય છે તેને પુરતુ સામર્થ્ય ખીજને અંગે છે, એ પહેલાંને જણાય છે. અને ખીજ, આબેહુના હક સરખા જ છે એ સ્થાપિત થઈને ન્યાયનો પણ ગમત બનવાય છે. એ હેતુ સાધવા સાર, અપકાર અને પ્રત્યપકાર, એ બરોબર હોવા જોઈએ.

તથાપિ હકના સરખા વિભાગ કરીને વાદ તોડવાના કામમાં આપણા સાદા ઉપાયનો કંઈ એક ઉપયોગ થતો નથી. વેર લેવાની બુદ્ધિમાં તેટલું તારતમ્ય રહેતું નથી. આપણને જે ઇત્ત-યર્ષ હોય, અથવા આપણને જે નુકસાન થયું હોય તેનાથી વધારે પાછું કરવાની ધણી કરીને વેર લેનારાની ઇચ્છા હોય.

છે. અને તેવું થયું એટલે પહેલા માણસને ધણો જ ક્રોધ થયે ને તે આગળ પાછળ ન જોતાં ગમે તે કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી રીતે જનનેનો દેશ એક સરખો વધતો જ જાય છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં, કુટુંબ કુટુંબમાં, અને ટોળાં ટોળાંમાં જે હિંમેશાં રણસંગ્રામ મચ્યા રહે છે તે આને લીધે જ અને તે ધણું કરીને પેઢીઓની પેઢીઓ સૂધી ચાલુ રહે છે.

પરંતુ આવો પ્રકાર ચાલવા ન દેતાં અપકાર અને પ્રસપ-કાર એવું માપ કરવાનું કંઈ પણ સાધન ઉત્પન્ન કરીને ઠંટા કરનારા લોકોમાંનો ઠંટા મટાડવો એવી કદી કદી લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી એવે પ્રસંગે ન્યાયનો ઉપયોગ કરવો એવું તેમને લાગે છે, આ સંબંધી આપણને શે પુરાવો મળે છે તે જોઈએ.

ધણા જંગલી લોકોમાં એક પ્રકારની ન્યાય દૃષ્ટિની સમજણ જણાઈ આવે છે અને તે પ્રમાણે તેમનું વર્તન પણ બને છે. એક ટોળાના કોઈ માણસે જો બીજા ટોળાના એકાદ મનુષ્યનું ખુન કર્યું હોય અથવા પ્રત્યક્ષ ખુન કર્યું ન હોય તોપણ તેવો શક આવ્યો હોય તો બીજા ટોળાના મનુષ્યોને પહેલા ટોળાના કોઈ પણ એકાદ માણસનો જીવ લેવાનું મન થાય છે તેથી ટોળામાંના એકાદ માણસને બદલે તે ટોળામાંના એકાદ માણસને માર્યો એટલે 'ન્યાય' થયો એમ તેમને લાગે છે. આસ્ટ્રેલિયન લોકોની આ પ્રમાણે સમજ છે. આ વાત યુદ્ધમાં અથવા દંગામાં મરી ગયેલા માણસને જ લાગુ કરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ રોગ અથવા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મરણ આવે તો તેને પણ લાગુ કરવામાં આવે છે. કારણ આવી રીતે મરણ આવે છે તે પણ શત્રુએ કંઈ કાવતું કરવાથી આવે છે.

જંગલી લોકોની સમજૂતી હોય છે. તેમની સમજૂતી પ્રમાણે જુદી જુદી ટોળીઓમાંનો આ હિસાબ પૂરો થતો હોત તો તે ટોળીનો માણુ જ નીકળ્યો હોત. કારણ એક ટોળીમાં જેટલાં માણુસો મરે (પછી તે દંગા બબેદમાં મરે અથવા સ્વાભાવિક રીતે મરે) તેટલાં બીજામાંનાં મારવાં જોઈએ. પરંતુ આ તેમની કલ્પના પ્રમાણે તેમને કદી પણ ન્યાય મળતો નથી. કેટલીક ટોળીના લોકો આ મૃત્યુ સંબંધી હિસાબ એટલી બારીકાઈથી ન જોતાં ઉપર ચોટીયા જુએ છે. એટલે તેની બીજા કશાથી બરપાઈ કરી લે છે. સુમાત્રા જેટલાંના લોકો એક બીજાની આ સંબંધી કંઈ બાકી રહે તો તે પૈસાથી વાળે છે.

કોઈ સમાજનો એક મનુષ્ય માર્યો જવાથી તેનું જે તુકસાન થાય તે ભરી લેવા વારતે, જે સમાજમાંના મનુષ્યે એ કૃત્ય કર્યું હોય તે સમાજમાંના કોઈ પણ એક મનુષ્યને મારવામાં જે એક પ્રકારનો ન્યાય થાય છે તેમાં સમાજ દૃષ્ટિએ જે કે કંઈ દરકત લેવા સરખું ન હોય તોપણ વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ તે અન્યાય જ છે. કારણ ધણે પ્રસંગે નિરપરાધી મનુષ્યને જ શિક્ષા ભોગવવી પામે પડે છે. જુદી જુદી સમાજોમાં જે આ, ન્યાયની કલ્પના ગણાય છે, તેમ જ જુદા જુદા કુટુંબોમાં પણ જણાય છે. પ્રાથમિક સમાજ બંધારણમાં પ્રત્યેક કુટુંબ સમાજનું આતિ નાનું અવયવ સમાજતું, અને પ્રત્યેક કુટુંબમાં મનુષ્યને પોતાનું કુટુંબ એટલે એક સ્વતંત્ર સંસ્થાન એતું લાગતું. આ સ્થિતિમાં એક બીજાના કુટુંબ જ્વહારમાં ન્યાયની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થતી. ક્વિલિપેન જેટલા લોકોમાં હાલ આવી સ્થિતિ જણાય છે.

"લાઈસાબેલા પ્રાંતમાં નિમીટો અને ધોરોટી આ ટોળામાંના લોકો માણુસોનું હમોશાં જમા ખરચ રાખે છે." બીજું

એક ચમત્કારિક ઉદાહરણ લુઓન એટમાંના ક્વાયંગેન લોકોનું છે. ત્રાફિસર બ્લૂમેન્ટે તેમની વિરતારથી માહિતી આપી છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

“ જીવને બદલે જીવ લેવો એ કેવળ દલ્લંધન ન થઈ શકે એવી ધર્મશા છે એમ ક્વાયંગેન લોકોને લાગે છે. એક * રિલિગિયન બીજ રિલિગિયનનું ખુન કરે તો તેનો નિકાલ થોડામાં થાય છે. ખુન કરનારનો અથવા તેના કુટુંબમાંથી બીજ એકાદ રિલિગિયનનો જીવ લીધો એટલે થયું. પરંતુ જો એકાદો મોટો માણસ અથવા સરદાર કોઈ રિલિગિયનને હાથે મરી જાય તો તે ખુની રિલિગિયનનો જીવ લેવાની બસ થતું નથી. એવા અપરાધ બદલ જે મનુષ્યનો જીવ લેવાનો હોય તે તેટલી યોગ્યતાનો મનુષ્ય હોવો જોઈએ. સરદારનું ખુન થયું હોય તો તેને બદલે બીજા સરદારનો જીવ લેવો જોઈએ. કારણ, તેમને એમ લાગે છે કે, કૃતરા કર્યાં જેના જીવની વધારે કિંમત નથી તેનો જીવ લેવાનો બદલો શો મળે ? જોઈએ માટે જે કુટુંબના સરદારનું ખુન થયું હોય તે કુટુંબનાં માણસો ખુન કરનારા માણસનો સંબંધી કોઈ સરદાર મળે છે કે કેમ તે જોતાં રહે છે. મુખ્ય ખુન કરનાર મનુષ્ય તો ખીલકૂદ છુટી જાય છે. ખુની મનુષ્યનાં સંબંધી માણસોમાં જો તે વખતે કોઈ સરદાર ન હોય તો આરણ સરદારના કુટુંબમાંના માણસો શાંતપણે વાટ જોતાં બેસે છે અને જે વખતે ખુની માણસના કુટુંબમાંના કોઈ પણ મનુષ્ય તે યોગ્યતાએ ચઢે છે તે વખતે તેઓ પોતાનું વેર લે છે. વચ્ચે ગમે તેટલાં વર્ષ ગયાં તોપણ આ

* મોટા લોકો પૈકી ન હોય એવા મનુષ્ય અથવા વર્ગના લોક. રોમન લોકો પહેલાં આ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા.

ન્યાયનો અમલ કરવામાં તેમના તરફથી કસુર થતી નથી. મારેલા લોકો બદલનો હિસાબ પૂરો થાય એટલે લડનારાં કુટુંબોનો અથવા ટોળાંનો મેળાપ થાય છે. આવા ટંટામાં જે માણસોના શ્રવણો બંધ હોય તેમના હોય છે તેમનાં માથાં હાથોને ઘેર લેધા જાય છે અને તે પ્રસંગે મોટો ઉત્સવ કરે છે. એ માથાં પછી ધરના આગલા ભાગમાં રાખે છે. આ લોકોને જેટલું શુક્રાંશન થયું હોય તેટલું તેઓએ લગારો લગાર ગરીબોનું નિધન એમ લાગે છે. સેમિટિક શાખાના લોકોમાં આવા પ્રકારનાં ધણાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. બર્માઈ લખે છે કે:—

“સધળા અરણ્ય લોકોમાં એવી સર્વત્ર સમજાય છે કે, કોઈએ કોઈનું ખુન કર્યું હોય તો મરનારનાં સગાં વહાલાંને તે ખુન માણસ તરફ આપણો એક માણસ લાગુ થયો એમ લાગે છે અને ખુન થતી વખત મરનારનાં જે સગાં વહાલાંને વેર સેવાનો હક પહેલો છે તેમના વંશને તરફ પણ તે પરંપરા જાય છે.” જૂના જુદાં જુદાં કુટુંબોમાં અથવા ટોળાંમાં શ્રવણ બંધ થઈ શ્રવણ સંબંધી હિસાબ પૂરો કરી સેવા માટે જે સર્વનો કટાક્ષ હોય છે તેને વાસ્તે બર્માઈ કહે છે કે:—

“મને એમ લાગે છે કે ખીજ દાઢ પથ્થુ વાતના કરતાં, કડક રીતે અમલમાં આવનારી ન્યાયની આ પ્રકૃતિથી અરણ્યસ્થાનના ટંટા શીસાદ કરનારા લોકોને એક મોટો ફાયદો થયો છે. તે ફાયદો એ કે તેમણે લડાઈઓ કરી કરીને એક ખીજનો સમૂજનો નાશ કર્યો નથી. રક્તઆવ થાય તો વેર-સેવા સંબંધી એક ખીજને એટલી ધાસ્તી હોય છે કે, મોટી અણી ઉપરની જપાઝપી થાય તો પથ્થુ પથ્થુ કરીને મનુષ્યવધ થતો નથી.” સે-

મિટિક શાખાના લોકોમાં હાલ જે સમજૂતી ને રૂઢીઓ જણાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રાચીનકાળના સેમિટિક લોકોમાં પણ હતી એમ માનવાને ઘણો આધાર છે. ખાસબલના જૂના કરારમાં કહીખૂલો કોનું જે વૃત્તાંત આપ્યું છે તેમાંનાં અનેક સ્થળો ઉપરથી તે વખત મરાએલા માણસ બદલ જુદાં જુદાં કુટુંબો એક બીજાનું વેર લેતાં હતાં એવું દેખાય છે. પ્રાચીન કાળના યૂરોપિયન લોકોમાં પણ આ જ પ્રકારની કલ્પના ને સમજૂતી હોવાને લીધે તેમાં પણ આવા જ પ્રકારનો રીવાજ પડેલો હતો. કુટુંબનું અથવા કુટુંબ સમુદાયનું તુકસાન અને તે તુકસાનનું કમીજરતીપણું આ બંને વાતો તેમના મનમાં સ્પષ્ટપણે રહેતી. જીવને બદલે જીવ લેવાનો રિવાજ નહિ થઈતે તેને બદલે જે વખતે પૈસાના રૂપમાં અથવા બીજા કંઈ પ્રકારનો મોંબદલો લેવાનો વહીવટ શરૂ થયો, તે વખતે મરનારના કુટુંબને અથવા સમાજને જે મોંબદલો આપવાનો તેની કિંમત મરનારની પદવી ઉપરથી અથવા યોગ્યતા ઉપરથી કરતી હતી. આ ઉપરથી કુટુંબનું કે સમાજનું જેટલું તુકસાન થયું હોય તેટલું લગારે લગાર ભરી લેવા તરફ લોકોનું કેટલું લક્ષ હતું એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

કુટુંબ એ સમાજનું અતિ નાનું સ્વરૂપ સમાજનું અને કુટુંબના કાંઈ પણ મનુષ્યે કંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો કુટુંબને તે બદલ જવાબદાર ગણવું અને એક મનુષ્યનું તુકસાન થયું હોય તોપણ તે સઘળા કુટુંબનું તુકસાન ગણવું, એ કલ્પનાઓનો ઉદય થઈને તેમને બેવરિયત સ્વરૂપ આવતી વખતે જ વ્યક્તિ વિષેની કલ્પનાઓનું પણ ઉદ્ભવ થતું હતું. એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય સમાજનું જુદું અંગ ગણાવા લાગ્યું અને જે વ્યક્તિએ અપરાધ કર્યો હોય

તેને જ તે જવાબદાર ધરવો અને જે વ્યક્તિને નુકસાન થયું હોય તેને જ તે જરી આપવું, એ કલ્પનાઓ પણ કુટુંબની કલ્પના બ-
રોબર જ ઉત્પન્ન થઈને ફેલાતી હતી. કેટલાએક લોકોને તેમનો
સ્પષ્ટપણે ખ્યાલ આવ્યો હતો અને કેટલાએકોને તે વિષે અસ્પષ્ટ
બોધ થતો હતો.

કેટલીક પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોને પણ આ કલ્પના સ્પષ્ટ-
પણે સમજવા માંડી હતી. ગણનાદેશના મૂળના લોકો વિશે ધમ-
યર્ને હકીકત આપેલી છે. તે એવી કે:—

“આ લોકોમાં પોલીસ ખાતા જેવી કોઈ પણ સોઈ નથી
તે છતાં તેમના એક ખીજ સાથેના રોજના વ્યવહાર ધણી જ
સારી રીતે ચાલે જાય છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય ખીજાઓના હકની કા-
ળજી રાખે છે અને તેમનો આ ચાલ પુરાતન કાળથી ચાલતો
આવવાને લીધે તેના વિશે તેમની ધણી પૂજ્ય મુદ્દિ છે. આવા
પુરાતન રિવાજની વિરુદ્ધ વર્તવાથી ઉત્પન્ન થનારા વિરુદ્ધ લોકમત-
થી તેઓ ધણા ખીદે છે. એક ઇંડિયનના હાથથી જે ખીજને
છેક થોડી પણ ઇંજા થાય (પછી તે મુદ્દિ પૂરંક કરેલી હોય
અથવા બૂલેચૂકે થયેલી હોય) તો તે અદ્વંત અપરાધીએ તેટલી
જ ઈંજા સહન કરવી જોઈએ ને વગર તેનો છૂટકો થતો નથી.”
હીન્ડૂ લોકોમાં પણ જે મનુષ્યે ખીજને ઇંજા આપી હોય તે મ-
નુષ્ય પાસે જ તેના મોંઝદારમાં ઇંજા ભોગવાવવી જોઈએ,
એવો વહીવટ હતો એમ જૂના કરાર ઉપરથી દેખાય છે. “આં-
ખને જાહેરે આંખ, દાંતને જાહેરે દાંત, હાથને જાહેરે હાથ અને
પગને જાહેરે પગ” એવો જૂના કરારમાં ટપુટનામી ના-
મના પુસ્તકમાં જે ઉદ્દેશ છે તે વ્યક્તિ સંબંધનો જ છે, કાંઈક

દાખલો ડાહ્યો દોષ તે અપરાધ કરનારનો ડાહ્યો ફાડીને બે વ્યક્તિનો હિસાબ પૂરો કરી નાંખવો જોઈએ એવો તેનો ભાવાર્થ દેખાય છે. કુટુંબને જવાબદાર ગણીને કુટુંબમાં એવા વ્યવહાર થતા હતા. વિશેષે કરીને ખુનના સંબંધમાં તો એવું થતું હતું એમ કહેવામાં આવેલું જ છે. તોપણ વ્યક્તિ વ્યક્તિના વ્યવહાર બદલ જૂના કરારમાં ઘણું ઠેકાણું ઉલ્લેખ છે.

જે વખતે કુટુંબની જવાબદારીની કલ્પના યુગ્ય હોય છે તે વખતે પણ વ્યક્તિની જવાબદારી બદલ થોડી ઘણી કલ્પના હોય છે જ. પરંતુ કુટુંબની જવાબદારીનું મહત્ત્વ કમી થતું જાય એટલે વ્યક્તિની જવાબદારીનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે. એમ થવાનું કારણ સમાજ સ્વરૂપમાંનો ફેરફાર એ છે. કુટુંબને અંગ સમજવાને બદલે વ્યક્તિને અંગ માનવા તરફ સમાજની પ્રવૃત્તિ થતા લાગે એટલે જવાબદારી પણ કુટુંબ ઉપરથી નીકળીને વ્યક્તિ ઉપર આવે છે. કુટુંબનું અસ્તિત્વ ન હોય તો પછી જવાબદાર પણ કોને ગણવું ? ધણી ધણીઆણી ને તેનાં છોડાં મળીને થનારું કુટુંબ એ આ ઠેકાણે સમજવાનું નથી. પ્રાચીન કુટુંબોમાં સંકડો માણસો આવી જતાં. એક એક કુટુંબમાં પાંચ પચીસ કરતાં કારવતા અને લડનારા પુરૂષ હોય અને સપજાને કુટુંબાધિપતિપણાના અધિકારમાં રહેવું પડતું. પહેલાના સંગ્રામ યુગમાં યોડાં માણસોના કુટુંબોનો નિભાવ જ યવા સરખું ન હતું. પછી જેમ જેમ શાંતતાનો કાળ આવતા માંડ્યો તેમ તેમ યોડાં માણસોને એકત્ર રહેવાનું શક્ય થતું અને મોટાં મોટાં કુટુંબો નષ્ટ થઈને સર્વ પ્રકારની જવાબદારી વ્યક્તિના ઉપર જ આવી પડી. આવી રીતે સમાજની દરકારિ થતાં મનુષ્યના અરસપરસના વ્યવહારોની પ-

હતિની પણ ઉત્કાંતી યદ્ધને, વ્યક્તિને જવાબદાર ન ગણતાં કુટુંબને જવાબદાર ગણવામાં અન્યાય બરેલી પદ્ધતિમાંથી વ્યક્તિને જવાબદાર ગણવાની ન્યાય બરેલી પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ. વ્યક્તિથી બનેલી સમાજ વ્યવસ્થામાં અપરાધી મનુષ્યને જ તેના અપરાધનાં પરિણામ ભોગવવાં પડે છે, ખીજને ભોગવવાં પડતાં નથી.

હીંદુ લોકોનાં જુદા જુદા કાળમાં લખાએલા ગ્રંથોમાં જે વિશેષ દેખાય છે તે ઉપરથી ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે. આરંભના ગ્રંથોમાં દેવોનું મનુષ્ય સાયેનું જે વર્તન જતાવવામાં આવ્યું છે તેમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે, પાપી મનુષ્યને જ શિક્ષા કરીને દેવનું સમાધાન થયું નહિ; પણ પાપી મનુષ્યોના પાપ બદલ તેણે તેમની અનેક પેઢીઓના વંશજોને પ્રાપ્તિત ભોગવવા જરૂર પાડી છે. પરંતુ સ્થાર પછીના એક પુસ્તકમાં એક ભવિષ્ય લખ્યું છે કે, અમુક કાળ પછીથી આ સ્થિતિ બદલાશે. જૂના કરારમાં જરૂરમાયા કરીને એક પુસ્તક છે તેમાંથી નીચેનો ઉતારો લીધો છે:—

“ જાણે ખાટી દ્રાક્ષો ખાધી ને છોકરાના દાંત અંગાયા. પરંતુ (પછીના કાળમાં) પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના કર્મનાં જ ફળ ભોગવશે. જે મનુષ્ય ખાટી દ્રાક્ષો ખાશે તેના જ દાંત અંગાશે. ” વ્યક્તિએ અપરાધ કર્યો હશે તે વ્યક્તિએ જ તેનું પ્રાપ્તિત ભોગવવું જોઈએ એ ન્યાયના તત્વનો ઉદય સૂરોપિયન લોકોમાં ઠયારે અને કેવી રીતે થયો એ વિષે સંશય નથી. ક્રોડુંબિક સમાજ રચના જેમ જેમ પાછળ પડતી ચાલી અને વ્યક્તિથી બનેલી સમાજ વ્યવસ્થા અગાડી ચતી ગઈ, તેમ તેમ આ ન્યાયનું તત્વ અધિક અધિક ઉપયોગમાં આવવા લાગ્યું. અને હવે ક્રોડું-

બિદ સ્થિતિની રીતભાત તે લોકોને એટલી અપરિચિત લાગે છે કે તેમની સાથે તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કોઈ કરવા માંડે તો તેમને ઘણી નવાઈ લાગે છે. આવા આશ્ચર્યકારક પ્રકાર હાલમાં પણ કોઈ કોઈ વખત બને છે. ચિની લોકમાં કૌટુંબિક સમાજ વ્યવસ્થા વખતની કંઈક સમજૂતી હજી પણ મળી આવે છે અને કેટલાક યુરોપિયન દેશોનો ચિનદેશ સાથે સંબંધ હોવાને લીધે કોઈ કોઈ વાર ગમત થાય છે. કોઈ યુરોપિયન મનુષ્યને ચિના લોકો મારે તો જે દેશનો મનુષ્ય માર્યો ગયો હોય તે દેશ પાસેથી ખુની મનુષ્યને તાબામાં લેવા વાસ્તે માગણી થાય છે. ચિના લોકોને એવું લાગે છે કે, તે જ મનુષ્યનું એમને શું કામ છે ? તેમનો એક મનુષ્ય અમે માર્યો છે તે બદલ અમે અમારો એક માણસ તેમને આપીએ એટલે થયું ! વ્યક્તિથી બનેલી સમાજ વ્યવસ્થાને લીધે જેમની ન્યાયની કલ્પના સારી રીતે ઉત્પત્ત થઈ છે તેને કંઈક સુધરેલા ચિની લોકોનું આ તર્કશાસ્ત્ર ધણું જ અનકારિક લાગ્યા વગર રહેશે નહિ.

મનુષ્ય સમાજની ઉત્પત્ત અવસ્થાની ન્યાયની કલ્પનામાં વ્યક્તિને અનુસરીને આચરણ અને વ્યક્તિ ઉપર થનારું તે આચરણનું પરિણામ રહે એ મદત્વની વાત હોય છે. અને મનુષ્ય સમાજની આવી અવસ્થાની ન્યાયની કલ્પનામાં શારિરીક અથવા બીજા પ્રકારના નુકસાનનું સંખ્યાપણું એ વાત મદત્વની હોય છે. એટલે એક કૃતિથી જેટલું નુકસાન થયું હોય તેટલું બીજી કૃતિથી બરી લેવા તરફ પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોનું લક્ષ હોય છે એનાથી બીજી રીતે બનવાનો સંભવ જ હોતો નથી. સાંપ્રાથિક યુગમાં હાથ પગ વગેરે અવયવોનો નાશ અને પ્રાણહાત એના ધણા પ્રસંગ

હોવાને લીધે વ્યક્તિ તરફ લક્ષ આપી શકાય એમ બનતું નથી. વ્યક્તિ સમુદાયમાં માત્ર મોટા મોટા અપરાધ બદલ સરખાપણું રાખવા જેવું હોયછે. તથાપિ પ્રાથમિક સમાજમાંની ન્યાયની આશ કલ્પનામાંની ન્યાયની ઉચ્ચત કલ્પનાનો અંકુર નીચ્છે છે; તે એકે નુકસાનનું સરખાપણું.

સાંપ્રામિક કાળમાં પણ સરખાપણાની કલ્પનામાં બીજે યોરોક સુધારો થવાનો સવડ હોય છે; અને યુદ્ધ પ્રસંગમાં પણ લડનારી વ્યક્તિમાં સરખાપણું રાખવા સંબંધી કાંઈ કાંઈ વખત કેટલીક જાળનોની રૂઢી બંધાઈ જાય છે. પ્રાચીન કાળના હિંદુ લોકોમાં યુદ્ધ સંબંધી કંઈ નિયમ હતા અને તે તોડનારાની કનેતી થતી. આ નિયમનું વલણ બે લડનારા યોદ્ધામાં સરખાપણું રાખવા તરફ હતું. ઉધેલા શત્રુ ઉપર ખરો ક્ષત્રી કાર્ષણ વખતે હલ્લો કરતો નહિ. અશ્વત્થામા પોતાના બાપના મરણ માદલ વેર લેવાને કરતો હતો. તે વખત તેને માલુમ પડ્યું કે પોતાના પિતાનો વધ કરનારો યોદ્ધો ઉધેલો છે માટે તે સ્થિતિમાં તેનો જીવ ન લેતાં તેને પ્રથમ હાડીને પછી તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેણે તેનો પ્રાણ લીધો. આ સંબંધી મહાભારતનો નીચેનો શ્લોક છે:—

॥ શ્લોક ॥

તં શયાનં મહાત્માનં વિસન્ધમકુતોભયમ્ ।

પ્રાવોધયત પાદેન શયનસ્થં મહીપતે ॥

સૌત્તિકપર્વ, અ૦૮, શ્લો૦ ૧૬.

અર્થ.

હે ધૃતરાષ્ટ્ર, મનમાં કંઈપણ સંકો ત ત્રાવતાં નિર્ભયપણે પથા-

રીમાં સુતેલા મહાત્મા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને તેણે (અશ્વત્થામાએ) પગવડે જગાડયો.

આ નિયમ પ્રમાણે જ રથ ઉપર બેસનારા યોદ્ધાએ પગે ચાલનારા શત્રુની સાથે સંગ્રામ કરવો નહિ, હૃદયારવાળા યોદ્ધાએ હથિયાર વગરના શત્રુ સાથે લડવું નહિ, ઇલાહિ નિયમ હતા. ખીજા દેશોના ઇતિહાસમાં પણ લડનારા શત્રુમાં, વિશેષે કરીને હંદુ યુદ્ધકરનારા યોદ્ધાઓમાં, સરખાપણું હોવું જોઈએ એ વિષે ભોક્ષાની સમજૂતી ખતાવનારી વાતો અનેક ઠેકાણે મળી આવે છે. તથાપિ ધર્મની સમજૂતી અને નિયમ ધણું કરીને મનમાંના મનમાં જ રહેતા અને દરેક યોદ્ધાની ઇચ્છા પોતાના શત્રુને અડચણમાં નાંખીને તેના ઉપર હલ્લો કરવો એવી હતી.

ધણા પ્રાચીનકાળથી મનુષ્યોના વ્યવહારમાં અને (વિશેષે) કરીને એક સમાજમાંના મનુષ્યોના વ્યવહારમાં સરખાપણું રાખવા વિષેની કલ્પના મળી આવે છે. એક મનુષ્યે ખીજાની સાથે જે પ્રમાણે વર્તન કર્યું હોય તે જ પ્રમાણે ખીજાએ પહેલાની સાથે વર્તવું જોઈએ. આ કલ્પનાનું ખીજા તે વેળાએ પણ ભોક્ષાના મગજમાં હતું, પરંતુ સાંઘાગિક યુગની સમાજ ઘટનામાં તે ખીજાનું પોષણ થવાનો સંભવ ન હતો. લડાઈ થઈ એટલે તે દેવળ શત્રુની હાર કરવાને વારતે હોય તોપણ તેમાં અન્યાયના વર્તનનું સપ્રયોગ શિક્ષણ મળતું હતું. શત્રુનું વેર લેવાનું હોય તોપણ ધણું કરીને જે વ્યક્તિ પર તેનો પરિણામ થાય તેમને હાથે અપરાધ અનેલા હોતા નથી. લડાઈમાં જે શત્રુનો મનુષ્ય મે (મૃત) આવે તેને જખમી કરવો અથવા મારવો એ ક્રમ ચાલવાનો. આવા પ્રકારના અન્યાયનું વર્તન શત્રુના માણસોની સાથે થાય તોપણ તે

હમેશાં જને એટલે પોતાની સમાજના માણસોની સાથે પણ તેવું જ વર્તન થવા માંડે છે. આને લીધે એક સમાજમાંના મનુષ્યોના વ્યવહારમાં પણ ઘણો ન્યાય રહેતો નથી. ખુદ લકનારા લોકોમાં પણ જીલમી વ્યવસ્થાથી બંદોબસ્ત રાખવામાં આવે છે. ઉદ્યોગવાળા વ્યવસાય કરનાર ગુલામ અને ચાકર લોકો જીલમની નીચે કમ-રાઈ જાય છે; સ્ત્રીઓને પૂર્ણ પરતંત્રતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ સર્વ, બાબતોને લીધે મનુષ્યની લગ્નગત વૃત્તિ ઓછી થવા સિવાય તેમના વ્યવહારોમાં જેવું જોઈએ તેવું સરખાપણું આવતું નથી. જમતના ઇતિહાસોતું જેમણે લક્ષ પૂર્વક અવલોકન કર્યું હશે તેમને આવું પરિણામ સર્વત્ર જોઈતું જણાયા વગર રહેવાનું નહિ.

હવે ઉલટી રીતે પુરાનો જોવા સારું જે લોકોમાં પૂર્ણ શાંતતા જણાય છે તેમની સમજૂતી અને રીતભાતનો વિચાર કરીએ. ૪ થા પ્રકરણમાં (મયાના પહેલા પ્રકરણમાં) જીલમ વિષે વિચાર કરતાં કેટલાક લોકોનાં જે ઉદાહરણો આપેલાં છે, તેમાં જે લોકોને ટાળી બહારના લોકો ઉપર જીલમ કરવાની ટેવ હોય છે, તેઓ પોતાની ટાળીમાંના એક ખીજ પર જીલમ કરે છે અને જેમને બહારના લોકો ઉપર જીલમ કરવાની ટેવ નથી, તેઓ પોતાની ટાળીમાં પણ અરસપરસ જીલમ કરતા નથી એવું બતાવેલું છે. અને જીલમ ન કરવાનું કંઈક કારણ, ન્યાયની દૃષ્ટિએ ખીજ-ઓના જે દરેક હોય છે તે વિષે થોડા ઘણા વિચાર તેમના મનમાં આવે છે, એ હોવું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે હમેશાં શાંતતામાં રહેનારા લોકોમાં ખુબજ પ્રમાણીકપણું દેખાઈ આવે છે એ બતાવવા માટે પછાડીના એક પ્રકરણમાં અનેક લોકોના પ્રવસનાવર્ણનમાંથી

ઉતારા આપવામાં આવેલા છે. તે લોકોનું આ મુખ્યમુદ્દિપ્તિ
 વિશેષે કરીને તેમના મનમાં રહેનારી ન્યાય બુદ્ધિનું જ પરિણામ
 છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ અપ્રત્યક્ષ પુરાવાની પુષ્ટિમાં
 એના કરતાં પણ પાસેનો પુરાવો કેટલોક આપવા સરખો છે.
 તે પુરાવો એકે, એવા લોકોમાં સ્ત્રીઓની સાથે અને છોકરાંઓની
 સાથે કેવા પ્રકારની વર્તણૂક રાખવામાં આવે છે એ તપાસવું.
 'સમાજ સાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો' એ ગ્રંથમાં અને પ્રકારના લોકોમાંની
 સ્ત્રીઓની સ્થિતિની-ગુણના કરી છે, જંગલી ગાયવાળાં, સુધરેલી
 સ્થિતિવાળા લગાઈ કરનારા લોકોમાં સ્ત્રીઓની યોગ્યતા ધણી, જ
 હલકી માનવામાં છે; અને જંગલી સ્થિતિમાં રહેનારા પરંતુ
 હમેશાં સ્વસ્થતામાં રહેનારા લોકોમાં સ્ત્રીઓની ધણું જ માન
 હોય છે. એવું તે ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તે ઠેકાણે અનેક
 લોકોની વિસ્તારપૂર્વક માહિતી આપેલી છે. આ ઠેકાણે કેટલાંક
 જુદાજુદાઓમાંથી થોડાંક આપીશું, તે ખસ થશે. મદ્રાસ ઈલાકામાં
 ત્રીલગિરીની પાસે રહેનારા ટોડ લોકો ને કે, ધણી બાળનેમાં
 કેવળ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં છે તોપણ તેમની સ્ત્રીઓને મહેનતનાં
 કામ કરવાં પડતાં નથી. અને પાણી કે લાકડાં અપણવા વાસ્તે
 તેમને ધરની બહાર પણ જવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. એટલે
 અને ધિમાલ લોકોની સ્ત્રીઓને ધરકામ સિવાય બીજાં કાંઈ પણ
 પ્રકારનાં કામ કરવાં પડતાં નથી. બંગાળમાં હોસ નામના મૂળત્રા
 રહેવાસી લોકો છે તે કેવળ જંગલી સ્થિતિમાં છે. તે લોકોમાં
 પરણેલી સ્ત્રીને જેટલું માન આપવું, જરૂરું છે તેટલું આપવામાં
 આવે છે. ઉદામધીય, પ્રમાણીક અને ગરીબ સ્વભાવના રેડુએ-
 પ્લાસ લોકોમાં કાષ્ઠપણ, કુમારિકાનું તેની ઈચ્છા સિવાય લગ્ન

કરવામાં આવતું નથી અને સામાન્ય રીતે પુરુષોએ પોતાને વાસ્તે સ્ત્રી પસંદ કરવી એવી જે વિવાહ સંબંધી પદ્ધતિ તેની વિશ્લેષકમ આ લોકોમાં માલુમ પડે છે. સર્વ મનુષ્યોના હક સરખા જોઈએ એ ન્યાયની કલ્પનાનું ખીજ છે. ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોમાં પુરુષોનું સ્ત્રીઓ સાથેનું વર્તન જોતાં સ્ત્રીઓના હક વિશેની કલ્પનાનું પુરુષોના મન ઉપર પુષ્કળ પરિણામ થયેલું છે એમ દેખાય છે. પહેલાં ન આપેલું બંજુ ઉદાહરણ આ ઠેકણે આપતું યોગ્ય છે. માનાન્સા કરીને અમેરિકામાં હુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા લોકો છે. તે બમંજવટ અને માકોલોલો આ લગાઇખોર અને દંટો કરનારા લોકોના ત્રાસથી કંટાળીને હુંગરની ખીણમાં જઈને રહેલા છે. તે લોકો પૈકી એક માણસ હોલ્ડ સાહેબ પાસે ગોલ્ડો. “અમને પથુના પથુ લોહીની તૃષા નથી તો પછી માણસના રક્ત માટે ‘અમે’ તરસ્યા હોવાનો ખીલકુલ સંભવ નથી.” આ વાક્ય ઉપરથી તે લોકોના નિરપદ્રવી સ્વભાવ વિશે ખાત્રી થાય છે. આ તેમના સ્વભાવને લીધે આસપાસના જોરાવર અને લગાઇખોર ટોળીમાંનાં લોકો તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તથાપિ હોલ્ડ સાહેબ તેમના પ્રમાણિકપણા ને વિશ્વાસુપણા બદલ સાક્ષી આપે છે. તે કહે છે કે:—તેમનું હમેશાંનું સંજ્ઞપણું અને સુસ્વભાવ આ ગુણો માટે જ તેમને દોષ દેવામાં આવે છે, આ સિવાય ખીજ કોઈ પણ પ્રકારના આરોપ તેમના ઉપર મૂકવામાં આવતા હોય એમ દેખાતું નથી.” એજ સાહેબ તે લોકો સંબંધી ટૂંકી લખે છે કે:—“આ લોકોની સ્ત્રીઓ સાથેની વર્તન પદ્ધતિમાં અને બેચુઆના અથવા મેટાબેલ લોકોની પદ્ધતિમાં દેખાતો વિરોધ આ લોકોનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપિત કરનારો છે.” અર્થાત્ એ લોકો પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે વંધારે

ન્યાયથી આવે છે. એ ઓળખાણની વર્તણૂક વિષે થયું. છોકરાં સાથેની વર્તણૂક સંબંધી પણ ‘સમાજશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો’માંના ઉદાહરણો આપીને વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે તેનો સારાંશ માત્ર અહીં આપવામાં આવે છે. લગાઇબોર લોકોમાં છોકરાંઓને એટલાં દુર-પણથી ઉછેરવામાં આવે છે કે, વખતે તેમના શુવને પણ ધોકા પહેલવેળાનો સંભવ હોય છે. ખીજ એક વાત તેમના વર્તનમાં દેખાઇ આવે છે તે એકે, તેમનું છોકરાઓ સાથેનું અથવા છોકરીઓ સાથેનું વર્તન સરખું નથી હોતું. છોકરીઓ કરતાં છોકરાઓને વધારે સારી રીતે ઉછેરવામાં આવે છે. હમેશાં શાંતતાથી રહેનારા લોકોની પોતાનાં છોકરાં સાથેની વર્તણૂક આથી કેવળ ગુદી હોય છે. છોકરાઓમાં અને છોકરીઓમાં તેઓ એટલો ભેદ રાખતા નથી અને ખોતેના ઉપર મમતા રાખે છે.

જ્યાં હમેશાં શાંતતા હોય છે ત્યાંના લોકોમાં ઓછા વધતા પ્રમાણમાં ન્યાયબુદ્ધિ જણાય છે એમ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે વિષે હજી ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. ન્યાય બુદ્ધિની કલ્પના અને તેને લીધે ઉત્પન્ન થનારી સમજૂતી એ જને વિશ્વ મનોવ્યાપાર છે અને તેમના મન ઉપર કાર્મિક પ્રકારનો સંસ્કાર થયો ન હોય એવા જંગલી લોકોમાં તે તેટલી સ્પષ્ટ રીતે જણાય એ અસંભવિત છે. તથાપિ પારકાની વસ્તુ લેનારા માણસો જંગલમાં હશે એવી કલ્પના પણ જેઓ કરી શકતા નથી એવા જંગલમાં રહેનારા ભેદા લોકોને ન્યાયની જોડે ખરેખરી વ્યાખ્યા કરતાં આવડે નહિ તોપણ તેની સ્પષ્ટ કલ્પના તેમના મનમાં હશે એવું અનુમાન કરવાને હરકત નથી. તે જ પ્રમાણે આકલ્પ (અપોલો) પ્રાતર્ભાના કુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા ગરીબ સ્વભાવના કાર લોકોનું

વર્તન મનમાં આણીએ તો તેમને પણ ન્યાયની પુષ્કળ કલ્પના થઈ હશે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ, કોઈ બપોર સંકટનો પ્રસંગ આવે એટલે એ લોકો પોતાની ચીજ વસ્ત લેધને નિર્ભય જગાએ કાતરોમાં નાશી જાય છે. પરંતુ જતી વખત ધરનાજી બદલ જે પૈસા દેવા રહેલા હોય તે એક ચીથરીએ બાંધીને તે ચીથરી ધરના દરવાજાની ઉપરની બાજુએ સંભાળીને મૂકવાને તેઓ કદી વિસરી જતા નથી. ન્યાયની કલ્પના અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી સગજૂતી એમની મન ઉપર સારી પેઠે અસર થયા વગર મનુષ્યને બીજાના હક બદલ આટલી કાળજી રાખવાનું સૂઝે નહિ. માટે જે લોકોમાં એકબીજાના હક બદલ ધણી કાળજી રખાતી હોય તે લોકોમાં આ બંને બાબતો સારી રીતે નિવાસ કરે એમ અનુમાન કરવું જૂલ બરેલું ગણાયો નહિ. હોસ લોકોમાં ચોરીનું દ્વંત આજ આવવાથી પણ ધણા લોકો આત્મહત્યા કરવાને તૈયાર થાય છે, ધ્રુવદેશમાંના હુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા લોકો લોકો પણ એવા જ કુલભ કારણથી પ્રાણ આપવાને તૈયાર થાય છે. એ લોકો ધણા સત્યશીલ હોય છે. તેમાંના એકાદ મનુષ્ય ઉપર જે ધણા માણસોએ ગુન્હાનો આરોપ મૂક્યો હોય તો તે બીલકુલ એકાંત રચળમાં જતા રહે છે અને ત્યાં એક મોટો ખાડો ખોદીને તેમાં પોતે દટાવી દે છે, મનોવિકારને આવી રિયતિ પ્રાપ્ત થવા ન્યાય બુદ્ધિ એ યોડે ધણે. અંશે પણ કારણ હોવું જોઈએ. આ સર્વ ઉદાહરણોમાં જણાવેલા લોકોને ન્યાયની ધણી કલ્પના થયેલી છે પરંતુ તેમના મન ઉપર કંઈ સંસ્કાર થયેલો ન હોવાને લીધે તેમનાથી તે કલ્પનાને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી શકાતું નથી. જે લોકો પુષ્કળ સુધારો કરીને અંધ રચના કરવા સૂઝી આગળ વધ્યા

છે તે સોકોની કલ્પનાને બવરિયત સ્વરૂપ આવેલું હોય છે. ન્યાયની કલ્પના કેવી રીતે આવતી ગઈ એ વિષે નિશ્ચયાત્મક પુરાવો આ સોકોના ઇતિહાસમાંથી મળવા જવો છે.

પ્રાચીનકાળના સુધરેલા સોકોની સમાજરચના અને એક-બીજા સાથેની બવહારપદ્ધતિ સાંઘાતિક યુગને અનુસરતી હતી. તેમનામાં જુદાજુદા ઇરજાના ગતુષ્પેના જુદાજુદા હક મનાતા અને તે જુલમથી અમલમાં આણવામાં આવતા. તે સર્વ સોકોને ન્યાય અને પરાપકાર એ બે વચ્ચેનો સ્પષ્ટ ભેદ સમજાયો ન હતો. ચિના, પર્શિયન, પ્રાચીન હિંદુ, ઇજિપ્શિયન અને હીબ્રુ એ સોકોનાં પુસ્તકોમાંની ન્યાયની કલ્પનામાં ઔદાર્ય અને માણસાઈ એનું મિશ્રણ છે. “બીજાઓએ તારી સાથે જે રીતે વર્તવું જોઈએ એમ તું ઇચ્છે તે પ્રમાણે તું બીજાની સાથે વર્ત.” આ જો કે, ખ્રિસ્તી ધર્મનું વર્તનતત્ત્વ છે એમ માનવામાં આવે છે; તોપણ ખ્રિસ્તી શંકની પહેલાં દયાળી ધરાવતા અનેક સોકોના અંધોમાં તેના જુદેજુદે રૂપે ઉલ્લેખ કરેલા છે એવું પાછળ કહેવામાં આવેલું જ છે. આ તત્ત્વનું પ્રયક્ષરણ કરીએ તો તેમાં ન્યાય, ઔદાર્ય અને માણસાઈનું મિશ્રણ ચણેલું માલુમ પડે છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ એક મનુષ્યે બીજાની સાથે શી રીતે વર્તવું જોઈએ અને દયાની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ, એ ભેદ તે વર્તનતત્ત્વમાં બતાવેલા નથી. અને પ્રત્યેક મનુષ્યના બીજા પાસેથી મળવાના જે હક છે તેમનો સ્પષ્ટ કિંવા ગર્ભિત રીતે પણ બીજાકલ ઉલ્લેખ કરેલો નથી. ન્યાયની ખરેખરી કલ્પનામાં પારકા વિષેના અને પોતા વિષેના એવા બંને વિચારનું મિશ્રણ છે. ન્યાયથી પ્રત્યેક મનુષ્યે બીજા સોકોને વાસ્તે કેટલીક વાતો કરવાને બંધાએલો છે અને બીજા માણસો પણ તેને માટે કેટલીક વાતો કરવાને બંધાએલા છે.

સાંમામિક વ્યવહાર એ જે સમાજરચનાનું મુખ્ય ધોરણ છે અને જે સમાજના સોકોમાં ઉદ્યોગવાળા વ્યવહાર સખ્તાઈના ઉપાયોથી ચલાવવામાં આવે છે, તે સમાજમાં વ્યક્તિના દૃઢ વિષેની કલ્પના ઉત્પન્ન થઈને તેના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થવો સંભવિત નથી. ન્યાયદૃષ્ટિથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને જોઈશું ત્યારે સ્વાતંત્ર્ય ગળવું જોઈએ તેટલું જો આવી સમાજમાંના સોકોને મળે તો સર્વ સમાજ વિખરાઈ જવાની અને તેના અવધવ નિર્ણય થઈ જવાના. જુલમી રાજ્યવ્યવસ્થામાં ઔદાર્યની કલ્પનાનો પ્રકાશ થવાને અને તેને અનુસરીને આચરણ થવાને પુષ્કળ સોઈ હોય છે. પરંતુ ન્યાયની કલ્પનાને માત્ર ધણો થોડો અવકાશ મળે છે. જેમ જેમ જહારની સમાજો સાથે સાંમામિક સંબંધ ઠી થતો જાય છે અને સમાજમાંના ગતુષ્થોનાં ઉદ્યોગ બરેલા વ્યવહાર સખ્તાઈના ઉપાયોથી ન ચાલતાં પોતાની મુશીના કરાર પ્રમાણે ચાલવા માંડે છે, તેમ તેમ ન્યાયયુક્તિને પ્રકાશ થવાનો અવકાશ ગળવા માંડે છે.

મકરણ ૭ મું.

ઔદાર્ય.

વર્તનના જે પ્રકારોની સામાન્ય રીતે ઔદાર્યમાં ગણના કરવામાં આવે છે, તેમનું વ્યવસ્થા પૂર્વક વર્ગીકરણ કરવું ધણું કઠણું છે. એનું કારણ એ કે કટલીએક વાતો ઔદાર્યની ગણાય છે તેમનાં પ્રવર્તક, મનોવિકાર, ઔદાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી હોતા અને વાર્તાવિકં ઔદાર્ય એ મનોધર્મ-મિશ્ર છે અને તેની રચનાના તરવોનું પ્રમાણ પણ જાણવાનું રહે છે.

ઔદાર્ય—એ મનોધર્મનાં જે અંગ છે. તે પૈકી એક ધણું જીનું અને ખીજું તેના પ્રમાણ જોતાં નવિન છે. પહેલું અંગ તે અંપત્ય-

પ્રીતિ છે. અપત્તપ્રેમ વિષે પ્રેરણાશુદ્ધિ ધણાંખરાં પ્રાણી-
ઓમાં જણાઈ આવે છે અને તેથી તેઓ પોતાનાં અપત્તના
હિતને વારતે પોતે જાતે ગમે તેટલું દુઃખ સોસવાને તૈયાર થાય
છે. પોતાના અપત્ત વિષેનું ઔદાર્ય અને ખીજા વિષે અત્યંત ઉદા-
સીનતા એ બંનેનો એક જ નિવાસ પુષ્કળ પ્રાણીઓમાં જણાઈ આવે
છે. એનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ મારાદારી પ્રાણીમાં મળે છે. વનસ્પતિ
ઉપર ઉપદ્રવિકા કરનારાં પ્રાણીઓમાં પણ ખીજાઓ વિષે
ઉદાસીનતા હોય છે, પરંતુ તે એટલી બધી નથી. ઔદાર્યનું ખીજું
અને નવિન અંગ તે સહૃદયપણું છે. ખીજાઓની મનોવૃત્તિઓનાં
પ્રતિબિંબ આપણા મન ઉપર પડીને તેમના મનની સ્થિતિ પ્રમા-
ણે જ થોડી વાર આપણા મનની સ્થિતિ થાય છે તેને સહૃદયપણું
કહે છે. આ સહૃદયપણું સમાજ કરીને રહેલા જાતી પ્રતિના મનુષ્યો
સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં પણ કંઈક અંશે દેખાય છે. કૂતરાં, ઘોડાં,
હાંતી વગેરે પ્રાણીઓમાં આ ગુણની પુષ્કળ ઉત્ક્રાંતિ ધરાવેલી છે,
તોપણ મનુષ્ય પ્રાણીઓમાં-વિશેષે કરીને ઉન્નત અવસ્થાનાં મનુષ્ય
પ્રાણીઓમાં આ ગુણ વધારે દેખાય છે અને તેનું સ્વરૂપ અનેક
રીતે નજરે પડે છે. ઔદાર્યનું પહેલું અને જૂનું અંગ વ્યક્તિ
વિષયક અને સાંકડું મન બતાવનારૂં છે; અને ખીજું ને નવિ-
ન અંગ વ્યક્તિ વિષયક નથી હોતું તથા તે મોટું મન બતાવના-
રૂં છે. બંને અંગ દબારો વર્ષોની પહેલાંનાં છે અને તેમાં તુષ્ણતા
કરીને નેમએ તો ખીજું પહેલા પછી ઉત્પન્ન થયેલું છે.

મનુષ્યોમાં ઔદાર્યની કલ્પના આ બે ગુણના મિશ્રણથી
બનેલી છે. દીન અવસ્થાનાં પ્રાણીઓ વિષે પ્રીતિ-ઉત્પન્ન થવી એ
અપત્તપ્રેમનું ખીજ છે; અને મનુષ્યોની જાતી પ્રતિના અપત્ત-
પ્રેમમાં સહૃદયપણાનો પણ થોડો ધણો અંશ હોય છે જ. આ

પને છોકરાંના સુખ દુઃખે સુખ દુઃખ થાય છે. મનુષ્યના અપત્ય-
પ્રેમમાં જેમ યોડો સહાયપણાનો અંશ હોય છે તેમ તેમના
સહાયપણામાં પણ અપત્યપ્રેમનો યોડોક અંશ હોય છે; કારણ,
દીન અવસ્થાના પ્રાણીઓ વિશે પ્રીતિ એ જ અપત્યપ્રેમને ઉત્તે-
જન આપનારો મનોવિકાર, તે જ સહાયપણાનું પણ કારણ થાય
છે, એક મનુષ્યે પીળાની સાથે ઔદાર્યનું વર્તન કર્યું હોય તો
તેનું વર્તન કરનારાના મનમાં ધણુકરીને સ્પષ્ટ અથવા અસ્પષ્ટ
રીતે પીળા મનુષ્યની દીન અવસ્થા વિશે વિચાર આવીને તે દયા-
ને પાંત્ર છે એવી તેની સમજૂત થાય છે. દયા અને અપત્યપ્રીતિ
આ બે શુદ્ધમાં ધણું મળતાપણું છે; કારણ, યોતાની સ્થિતિ
સાથે તુલના કરીને જોઈએ તો, જે મનુષ્ય વિપત્તિમાં, દુઃખમાં,
અથવા સંકટમાં હોય તેને માટે જ દયા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે આ મનોધર્મનું સ્વરૂપ મિશ્રિત હોવાથી જુદી
જુદી સ્થિતિના સોકોમાં તે જુદા જુદા પ્રકારે નજરે પડે છે,
અને તેને ક્ષીધે ઘોટાળો થાય છે. પુરાવો વિવાદિત અને શુભવશ્ય
'ભરેલો' હોય તો તે ઉપરથી નિશ્ચયાત્મક અનુમાન કાઢવાં
કઠણ પડે છે.

પ્રસ્તુત વિષયનો આરંભ કરતા પહેલાં ન્યાય અને ઔદાર્ય-
ની કલ્પનાઓની યોડીક તુલના કરીએ તો વિષય વધારે સ્પષ્ટ
રીતે સમજાયે. ઔદાર્યની પારતત્વિક કલ્પનાનું અતિ ઉન્નત સ્વરૂપ
સહાયે તોપણ તેમાં ન્યાયની કલ્પના કરતાં સુગંધ હોય છે. માટે
મનુષ્ય સ્વભાવની ઉત્કૃષ્ટિમાં ઔદાર્યની કલ્પનાનો પ્રથમ ઉદય
થાય છે અને તેની પછી ન્યાયની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે. પીળા-
ઓના સુખ દુઃખનું કલ્પનિક-ચિત્ર યોતાના મનમાં ખડું ચાપાથી
ઔદાર્યની કલ્પના પેદા થાય છે; અને કામના પણ સુખ દુઃખની

કલ્પના વારંવાર મનમાં આવીને સહ્યપણાનો મનોવિકાર ધણો પ્રળય થાય એટલે ઐતિહાસિકનાં કામ કરવાને મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ ન્યાયની કલ્પનામાં ઘણું જ ઘોઠાળો છે. તેમાં કેવળ સુખ દુઃખનો જ વિચાર કરવાથી ખસ થતું નથી. પરંતુ દુઃખ કમી કરવા વાસ્તે અથવા સુખ વધારવાને વાસ્તે શાંતી આવશ્યકતા છે એ પણ જોવું જોઈએ. આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ થશે કે ઐતિહાસિકની કલ્પનામાં જે મનોવ્યાપારની આવશ્યકતા જોઈએ છીએ તેમને ન્યાયની ઇમારતનો પાયો કહીએ તોપણ ચાલે. વાસ્તવિક જોતાં સર્વ પાયો પૂરો કરવાને જીજ્ઞાસુ પણ કંઈ મનોવ્યાપારની જરૂર છે. ઐતિહાસિકની કલ્પનામાં જીજ્ઞાસુ સુખ દુઃખનો વિચાર કરવો એ મુખ્ય ભાગ છે અને પોતાના સુખ દુઃખનો વિચાર કરવો એ ગૌણ ભાગ છે; કારણ, કેવળ તુલના કરવાને માટે જ તેમનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. પરંતુ ન્યાયની કલ્પનામાં પોતાના પણ સુખ દુઃખનો વિચાર મુખ્યત્વે કરીને કરવો પડે છે. આ પાયો પૂરો થયા પછી પુષ્કળ ગુણવત્તુ ભરેલા મનોવ્યાપારથી ન્યાયની ઇમારત ખડી થાય છે.

ઐતિહાસિકમાં પોતાનાં અને જીજ્ઞાસુનાં સુખ દુઃખની જે તુલના થાય છે તે ધણી જ રચુલ દૃષ્ટિની હોય છે. કારણ, દયા ઉપજાવવાને બંનેની સ્થિતિમાં પુષ્કળ અંતર હોવું જોઈએ તે તે. કેવળ સામાન્ય બુદ્ધિના મનુષ્યના પાત્ર લક્ષમાં આવવા એવું હોય છે. પરંતુ ન્યાય દરતી વખતે જે સુખ દુઃખની તુલના કરવાની હોય તે કેવળ સદ્ગત રીતિએ કરવી જોઈએ, અને એ કામ કરવાને તીવ્ર બુદ્ધિની જરૂર પડે છે. આ તુલનાના સંબંધમાં યશુઆ સિવાય કાર્ય-કારણ-ભાવનું વધારે દેશાએલું જ્ઞાન ઉપયોગમાં લેવાવાની જરૂર પડે છે તે તો જુદું જ.

ઔદાર્ય અને ન્યાય એ બેનો સંબંધ જરાજર લક્ષમાં આવે એટલે મનુષ્યની ઉત્ક્રાંતિ ચતાં ઔદાર્યની કલ્પના પ્રથમ ઉત્પન્ન થઇને તેની પાછળ ન્યાયની કલ્પના કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ વાતનો ધણી સારી રીતે ખુલાસો થાય છે. પ્રથમ પાયો થયા સિવાય ઉપરની ઇમારત થઈ શકે નહિ. ઔદાર્ય અને ન્યાય એ જ અનુક્રમ સ્વાભાવિક છે, એ જીજ્ઞા એક વાત ઉપરથી પણ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. મંદ બુદ્ધિના ધણા લોકોને, વિશેષ પ્રકારના આત્મયશનું એટલે પારકાના હિતને વાસ્તે કરેલા પોતાના નુકસાનનું શું પરિણામ થશે, એ, યથાસ્થિત ન સમજવાને લીધે તેમની ઔદાર્ય તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ તેમનું ઔદાર્ય લાંબી નજરનું નથી. ન્યાયની કલ્પનાને ગાટે વર્તનનાં પરિણામ જરાજર રીતે સમજવાં જોઈએ. પરંતુ ઔદાર્યની કલ્પનાને ગાટે તેમનું અમાન-હોય તોપણ ચાલે, અથવા તે અમાનને લીધે જ તે કોઈ કાંઈ વાર ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે આ ઉપોદ્ધાત પૂરો કરીને મુખ્ય વિષય તરફ વળીએ. પ્રથમ સહૃદયપણાને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મનોવિકારો સિવાયના જીજ્ઞા મનોવિકારથી બનેલા જોડા ઔદાર્યનો વિચાર કરીએ. જીજ્ઞા કાંઈ પણ મનોવિકારો સાથે સંયુક્ત થયેલી જીજ્ઞાના કલ્યાણની ઈચ્છા ધણી જ દુર્લભ છે. ધણુંકરીને આ ઈચ્છાની સાથે જીજ્ઞા કંઈ હેતુનું મિશ્રણ થયેલું હોય છે. આ હેતુમાં ધણુંકરીને કીર્તિની ઈચ્છા મુખ્ય હોય છે. દેખાવમાં ઔદાર્યનાં પરંતુ વાસ્તવિક ઔદાર્યનાં નહિ એવાં કૃત્યો પૈકી છેક નીચા પ્રકારનાં જે હોય છે તેમાં જીજ્ઞાઓના કલ્યાણની ઈચ્છાનો અંશ ધણો જ થોડો હોય છે અથવા જીલકુવ્ર હોતો નથી અને જીજ્ઞા હેતુનું પ્રાપ્ત્ય હોય છે.

જે લોકોમાં સુધારાનો ધણો પ્રવેશ મળેલો નથી એવા અને કેવળ જંગલી લોકોમાં પરોણાનો આદરસત્કાર કરવાના કામમાં અનેક ઠેકણે જે દેખાડવાની કૃતિઓ નજરે આવે છે, તે, ઉપર કહેલું જોડું ઔદાર્ય જ બતાવનારી હોય છે. બેકુદન લોકો ગમે તેવી ભૂટ કરનારા અને ખરચાળ છે. તેઓ સંજાધી પાલકો બને છે કે:-

“તેમની ખાસે પરોણાને આપવા જેવું ધણું થોડું હોય છે. પરંતુ તે થોડાને બદલે પણ ધણો જ મોંબદલો મેળવવાની આશા કરે છે. કારણ રાત્રિનો પરોણો સવારમાં માર્ગે પડીને લગાર દૂર જાય એટલે તેને લટવાનો તેમનો સંકેત હોય છે.” તે જ પ્રમાણે ફિરધી લોકો વિષે આટકિન્સન કહે છે કે, “તેમના સરદાર લોકો જ્યાંસૂધી મેમાન ધરમાં હોય ત્યાંસૂધી તેને છોડતા નથી. પરંતુ તે ધરમાંથી નીકળીને પોતાને માર્ગે ચાલવા માંડે એટલે પોતાના હાથ નીચેના લોકોને મોકલીને તેને ભૂટે છે.” પૂર્વ આફ્રિકામાં પણ યુરોપી પ્રદેશના સરદારો જ્યાંસૂધી પરોણા પોતાના ગામમાં હોય ત્યાંસૂધી તેમની ઉત્તમ પ્રકારે પરોણાગત કરે છે. પરંતુ તેઓ ગામમાંથી બહાર પડતાં જ તેઓ તેમને ભૂટે છે. ફિજિયન લોકોના વર્તનમાં તો આ કરતાં પણ વધારે આશ્ચર્યકારક વિપરીતપણું જણાઈ આવે છે. તેમને વિષે નીચે પ્રમાણે ગાલીતી મળે છે:-

“એકાદા માત્ર વાસ્તે અથવા છરી વાસ્તે પણ ફિજિયન લોકો પોતાને ઘેર આવનારા અથવા ધરમાંથી બહાર જનારા પરોણાનું ખુન કરવાને આગળ પાછળ જોતા નથી. પરંતુ તે પરોણો ધરથી કેટલાએક મુકૂરર ફરેલા અંતરથી બહાર હોવો જોઈએ, એક વાર તે ઝાંપાની અંદર આવ્યો એટલે પાછો બહાર

જામ સાંસૂધી તે જ મનુષ્ય તેના રક્ષણ માટે પોતાનો જીવ પણ જોખમમાં નાંખવાને તૈયાર થાય છે.”

ખડૂ ઔદાર્ય અને આ લોકોમાં દેખાઈ આવનારા પરોણા આકરીના પ્રકાર જોગનો કટલો સંબંધ છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે જે યુરોપિયન લોકોને ધણા દિવસ સૂધી ફિજિયન લોકોનો સહવાસ થયો છે તેમણે પણ આ ચાલ પકડ્યો છે એમ જાણસૂચક છે.

તદિ સુધરેલા ધણા લોકોમાં આના કરતાં ઓછા ધાતકી પણાના પરોણાગતના પ્રકાર જોવામાં આવે છે. રૂઢિને લીધે તે લોકોમાં જાતિ-સ્વભાવ પડી ગયેલો હોય છે. આ રૂઢિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ હશે એ સમજવું માન કઠણ છે.

“પરોણાનો આદરસત્કાર કરવો એ જાપાનના આદ્યનો લોકોનો દરેક મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. ગારો જોવો તેમણે આદરસત્કાર કર્યો તેવો જ તે સર્વ પરોણાઓનો કરે છે. તેઓ પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે ઉત્તમ ઉત્તમ પદાર્થ મેમાનને આપે છે, તેમને માન્યને સ્થાનકે બેસાડે છે, અને નજરાણા આપીને ખુશી કરે છે અને તેઓ સાંધી જવાને નીકળે એટલે વાટને માટે તેમને બાધું પણ બધાવે છે” આસ્ટ્રેલિયન લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે, જ્યાંસૂધી મેમાન પોતાને ઘેર રહે સાંસૂધી તેમને કાઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ ન થવા દેવાને ધણી સંભાળ રાખવી જોઈએ; એટલે તેમનામાં આદરસત્કાર સંબંધી સાધારણ નિયમ હોય છે. દક્ષિણ

લોકો પરાણાની ચાકરી કરનારા છે. લુધ્ધ-ટરખોટમે એવું લખેલું છે કે, આફ્રિકાના લોકો સાથે ધણી સહવાસમાં આવેલા દરેક પ્રવાસીને તેમની પરાણાચાકરી વિશેની ઉત્સુકતા નજરે પડેલી છે. ઉત્તર અમેરિકામાં રહેનારા મૂળના લોકો વિશે માર્ગન દહે છે કે:—

“ઈન્ડિયન લોકોમાં જણાતી એક સર્વત્ર સાધારણ વાત હતી. એ તો તે તેમની પરાણાચાકરી વિશેની તત્પરતા છે. ઇરાકોઈ લોકોમાં આ ઇચ્છા જોટલી સર્વત્ર સામાન્ય જણાય છે તેટલી ખીન્ન કોઈ પણ લોકોમાં જણાતી નહિ હોય.” તે જ પ્રમાણે ન્યુ-ઝીલંડના લોકો સંબંધી અંગ્રસ કહે છે કે, “તે લોકો પારકા માણસનો ધણો સારો આદરસતકાર કરે છે.”

પ્રોટા ઔદ્યોગના વર્તનમાં કીર્તિની ઇચ્છા ફેટલી પ્રબળ હોય છે એ ન્યુઝીલંડના લોકોના ઉદાહરણ ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. ને સંબંધી દાખસન લખે છે કે, “તે લોકોમાં ખરયાળિંપણનાં ધણાં વખાણ કરવામાં આવે છે અને જમાણવારે વગેરે પ્રસંગે પોતે ધણું ઔદ્યોગ જતાવ્યું એમ લોકો કહે એવી તેમને ઘણી ઇચ્છા હોય છે.” તે જ અંશકારે તે લોકો સંબંધી ખીન્ન એક ઠેકણે એવું લખ્યું છે કે, “પૈસા એકલ કરીને તે ઉઘાવે નહિ એ તે લોકોમાં લઘ્માસ્પદ ગણાય છે.” સેન્ટ આગ-સ્ટાઇન ખેડના લોકોના વર્તનમાં એક વિશેષ પ્રકાર જણાઇ આવે છે. તે પણ એવા જ પ્રકારની એક ઇચ્છાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા છે. આ લોકોમાં મૈયત સંબંધી એક ખાટી ચમત્કારી સમજાત છે. મરી ગયેલા મનુષ્યોનો ન્યાય થઇને જેઓ પુન્યવાન ઠરશે તેમને સુખની અને જેઓ પાપી ઠરશે તેમને દુઃખની પ્રાપ્તિ થશે એમ ખીન્ન લોકો પ્રમાણે તેમને પણ લાગે છે. પરંતુ તેમની પાપ પુન્યની કલ્પના માત્ર વિલક્ષણ છે. જે મનુષ્યની મિત્રમંડ-

ળી તેના મરણ પછી તેને વાસ્તે એક બપટાદાર જમણવાર કરે તે મનુષ્ય મોટા પુણ્યવાન, અને જેના કંજુસ ગિત્રો ળીલકુલ જમણવાર ન કરે તે મહાપાપી. આપણા દેશના અનેક નંતિતા લોકોમાં ઉત્તરક્રિયા ગાટે અને લગ્ન-પ્રસંગે પુષ્કળ પૈમા ખરચવાના જે રીવાજ છે તે પણ આવા જ પ્રકારની ઇચ્છાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા હશે અને તે ખોટું ઔદાર્ય બતાવનારા છે. લોકોમાં પોતાની કીર્તિ થાય એવી પ્રબળ ઇચ્છાથી કોઈ કોઈ વાર આવે પ્રસંગે મોટા એટલો બધો ખરચ કરે છે કે, તેનું પરિણામ તેમના કુટુંબને અનેક વર્ષો સુધી ભોગવતું પડે છે. આવી રીતિથી આ કરતાં પણ વધારે બચાંકર પરિણામ થાય છે. લગ્નમાં થનારા બચાંકર ખરચના બચને લીધે કેટલાક લોક કન્યાવધ કરવાને પણ પ્રવૃત્ત થાય છે.

નકલી ઔદાર્ય ઉત્પન્ન કરનારા જે મનોવિકાર ઉપર ઠણા તેના જેવો જ એક ળીજો મનોવિકાર દૂર દૂરના પ્રદેશમાં વસાપત કરનારા લોકોમાં મળી આવે છે. એ લોકોને પ્રથમ હજારો લોકોની સાથે હળવામળવાની ટેવ હોવાને લીધે તેમને તે નિર્જન પ્રદેશમાં એકાંતવાસ દુઃસહ થાય છે. તે સ્થિતિમાં જો કોઈ પારકો માણસ તેમને ઘેર આવે છે, તો તેમને વિલક્ષણ પ્રકારનો આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ, અનેક મનુષ્યના સહવાસમાં રહેવાની જે પ્રબળ ઇચ્છા મુશ્કેલી મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે તેની યોડી પણ તૃપ્તિ કરવાની તેમને તક મળે છે. આથી પ્રવાસી અને શિકાર કરનારા લોકોનો તેઓ હતામ રીતે આદરસત્કાર કરે છે એટલું જ નહિ, પણ મોટા આયદથી તેમને મળ્યા દિવસ સુધી રાખે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે મનોવિકારોથી પરોણા

એનો આદરસત્કાર કરવાની અને મિત્રોને જમાડવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે મનોવિકાર પ્રવૃત્તકનીતિની સગળૂતીથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે; તેમાં નીતિના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અંશ ધણો જ યોડેલો હોય છે કિંવા સમૂળગો નથી હોતો એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

તથાપિ કૃષ્ણ જમલી રિયતિમાં રહેનારા પુષ્કળ લોકોમાં પણ ખરા ઔદાર્યનાં અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે અને કોઈ કોઈ વાર તો આ લોકોનું ઔદાર્ય સુધરેલા લોકોને શરમાવે એવું હોય છે. સેઆન (યુસમેન) લોકો વિશે બર્ચેલ કહે છે કે:-

“તેઓ એક ખીજની આગતારવામતા કરવાની ધણી જ કાળજી રાખે છે અને તેમનું એક ખીજ સાથેનું વર્તન ઉદાર પુદ્ધિથી ભરેલું હોય છે. કોઈ કોઈ વાર તો આ લોકોમાં એ શુભ કેવળ ‘શિખરે જઈ પહોંચેલો જ દેખાય છે.” તે જ પ્રમાણે હાટ્ટેટાટ લોકો સંબંધી તે કહે છે કે, “તેઓ પોતાની ટોળીમાંના લોકોનો તો આદરસત્કાર કરે છે જ, પરંતુ ખીજ ટોળીના લોકોની સાથે પણ તેઓ ઔદાર્યથી વર્તે છે અને તેમને યોગ્ય આદરસત્કાર આપે છે.” કોસ્મેન સાહેબનું તેમને વિષે ધણું ઉત્કૃષ્ટ મત થયેલું છે. તે કહે છે કે:-

“ઔદાર્યને આદરાતિથ્ય આ શ્રેણીમાં હાટ્ટેટાટ લોકો ધણું કરીને પૃથ્વી ઉપરની સર્વ પ્રજા ઉપર સરસાઈ કરનારા છે.” પૂર્વ આફ્રિકાના લોકો સંબંધી લિવિંગ્સ્ટન કહે છે કે:-

“યૂરોપિયન લોકો સાથે જેમને વધારે સહવાસ થયો નથી એવી મધ્ય પ્રાંતોમાં રહેનારી ધણીએક ટોળીના લોકો એટલાબધા અસહ્યપણાથી અને એટલાબધા ખરા બાવથી એમાનને અજ વગેરે આપે છે કે, તેનો સ્વીકાર કરવાને તેમને ધણો આનંદ થાય છે.” લોઆંગો પ્રદેશના લોકો વિષે નીચે જે ઉતારો આપ્યો

છે તે ઉપરથી જો કે તેમના ઉદારપણાના આચરણમાં લોકોની તરફથી વાહવાહ મેળવવાની ઇચ્છા ધણી પ્રગળ દેખાય છે, તો પણ તેમાં ખસ ઔદાર્યનું એ મિશ્રણ ધણું છે એ વિષે તે ઉતારામાંથી જ પુનઃ ગળશે.

“ તેમની પાસે જ થોડું હોય તેનો કંઈક ભાગ ખરેખર દીન અવસ્થામાં રહેલા લોકોને આપવાને વારને તેઓ હમેશાં તૈયાર હોય છે. કાંઈ દિવસ જો તેમને જનાવરોનો કે માછલાંનો પુષ્કળ શિકાર મળે અથવા ખીજી કંઈ દુર્ગિત વસ્તુનો લાભ થાય તો તેઓ લાગણી જ પોતાના મિત્રો તરફ અથવા પાડોશી તરફ દોડતા દોડતા જઈને તેમને સર્વ હકીકત કહે છે અને તેમનો ભાગ તેમને સ્વાધીન કરે છે. તે, પ્રસંગે પોતે અડચણ બોગવશે પણ આવી રીતે મિત્રતા જતાવવાના દાગમાં લગાર પણ ગફલત કરવાના નહિ યૂરોપિયન લોકોને તેઓ મફખીચૂસ કહે છે. કારણ, મોખ્દસો મળ્યા વગર તેઓ કદી કાંઈને કંઈ આપવાના નહિ. ”

આ લોકોથી કંઈક ઓછા સુધરેલા તેમ જ કંઈક વધારે સુધરેલા એવા ખીજા લોકોમાં પણ આનું વર્તન જણાય છે. આ સ્ટ્રેલિયાના મૂળના રહેવાશી લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે, જે લોકોને સારો શિકાર મળે છે તે હમેશાં એક પછી સખ્દ ન ઉચ્ચારતાં પોતાની ટોળીના જે લોકોને ખીલકુલ શિકાર મળ્યો ન હોય તેમને પોતાના ખોરાકનો ભાગ આપે છે. વ્યાંકાન્કર એણે સાંઢવિચ ખેટના લોકો વિષે જે માહિતી આપેલી છે તે ઉપરથી એવું જણાય છે કે, યૂરોપિયન લોકોએ ધણી ખરાબ રીતનું વર્તન કરવાને લીધે તેમની નીતિ જમડી, તે પહેલાં તે લોકોનું પારખા લોકો સાથેનું વર્તન ખીજા નહિ સુધરેલા ધણા લોકો પ્રમાણે જ ઔદાર્ય વાળું હતું. તે કહે છે કે:—

“અમણ અને પણકરીને જંગલી લોકોમાં ગણના થાય એવા છુનાઇએટમાં રહેનારા લોકોએ અમારી જે પદોણાચાકરી કરી, તેવી અને સાથે છે કે યુરોપના અસંત સુધરેલા દેશોમાં પણ કોઈની થઈ નહિ હોય.” ગયાના દેશમાંના મૂળના રહેવાશી વિશે એક લખે છે કે:—

“આ લોકોનો પોતાનાં છોકરાં ઉપર વિલક્ષણ પ્રેમ હોય છે. તેઓ સર્વની સાથે સબ્યતાથી અને ઉદાર મનથી વર્તે છે અને તેમનું પરસ્પરનું વર્તન તો એટલું અંગર્ભાદ ઔદાર્યનું હોય છે કે, તેમનામાં તે એક દોષ જ છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.”

ખીજું એક ઓશિયા ખંડના લોકોનું ઉદાહરણ લઈએ. ખાં-ગણ સંહિય ટિબેટમાં હોના સારે સાંના *લામાનાં સર્ગા વહાં-સાં પાસે જઈ રહ્યો હતો. તે લોકો તેની સાથે ઘણી મમતાથી વર્તતા હતાં. જતી વખતે તેણે તે લોકોને કંઈ ચીજો બક્ષીસ આપવા માંડી. પરંતુ તે લોકોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો જ નહિ. તેની વિનંતિ અમાન્ય કરતી વખતે તે લોકો બોલ્યા કે:—

“આપ ધણા દૂરના પ્રદેશથી અહીં આવ્યા છો તે માટે આપનું અહીં રહેવું જેટલું સુખકર થાય તેટલું કરવું એ અમારું કામ છે; માટે આપે અમને નજરાણો શા માટે આપવો એનું કંઈ પણ કારણ નથી.”

પદોણાનો આદરસત્કાર કરી પોતાનું ઔદાર્ય પ્રકટ કરવાનો જે માર્ગ છે, તેથી જુદા પ્રકારે પણ ધણા સુધરેલા લોકોનું ઔદાર્ય

* ટિબેટના રાજાને લામા કહે છે. સાંના લોકોનો ધર્મો-ધ્યક્ષ પ્રેમ તે જ હોય છે. ધર્મની બાબતમાં ચિન અને જાપાનના ઔદાર્ય લોકો ઉપર પ્રણામ તેનો અધિકાર ચાલે છે.

યે દેખાઇ આવે છે; અને આ ઔદાર્યના પ્રકારમાં સ્વાર્થના અનેક હેતુઓનું પણ ચોક્કસ ધણું મિશ્રણ હોય છે. કેવળ નીચા દરજ્જાના આરટ્રેલિયન લોકોમાં આવા ઔદાર્યનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો મળી આવે છે. આશ્ચર્ય સાહેબને પાણીની જગા ખતાવવાને તે લોકો હમેશાં તૈયાર રહેતા, અને જોલાલ્યા વગર તેઓ પોતાની મેળે તેમના માણસોને કૂવો ખોદવામાં મદદ કરતા. આ કામમાં તેમણે ખતાવેલું ઔદાર્ય ધણું જ સ્તુતિપાત્ર છે. કારણ, તે લોકોને જ પૂરું થાય એટલું પાણી પણ લાં ન હતું. આવી સ્થિતિમાં પાણી માટે એવી જગા પારકા લોકોને ખતાવવી અને તે ઠેકાણે કૂવો ખોદવામાં તેમને મદદ કરવી, એ સધારણું વાત નથી. સ્ટર્ટ કહે છે કે, એક વખત સનુતી ટોળીના કેટલાક લોકો ગુસાફર ઉપર હલ્લો કરનાર હતા, ત્યારે એક આરટ્રેલિયન મનુષ્યે પોતાના છવની પરવા પણ ન કરતાં વચ્ચમાં પડીને તેનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમની પાડોશમાં રહેનારા ખીજ કેટલાક લોકોમાં પણ તે જ સ્થિતિ માલમ પડે છે. દારમાનિયા બેટના લોકોએ ધામધુમને પ્રસંગે ઉદાર ખુદ્દિથી ગોરા લોકોના છવ ખચાવવાનાં અનેક ઉદાહરણો ખનેલાં છે. અનેક પ્રસંગે તેમની ઓઝો પુરપોતે ન જણાવતાં હળવે રહીને બહાર જવી અને ‘તમારા ઉપર અમુક વખતે હલ્લો થનાર છે’ એવી સૂચના ગોરા લોકોને આપતી. ટાંગા બેટના લોકોના મનનું ઉદારપણું વળી જ્યદા પ્રકારનું છે. તેમને વિષે આગિનર લખે છે કે:—

“તેમના હાથથી જે મોટાં ચોરનાં પરાક્રમ ખન્યાં હોય તેને માટે અતિશય ખુદ્દી થઇને તેઓ કદી શેખા મારતા નથી જ. પણ પોતાનાં સનુનાં વખાણ કરવાની માંત્ર તદ્દ તેઓ સાધે છે. કોઇ મનુષ્યને જે કે પોતાનો પ્રતિપક્ષી કેવળ બિંકણ છે

એવો પક્ષો અનુભવ થયો હોય, તોપણ તે તેનો કદી કાષ્ટ-કેશ-
-જો ધિક્કાર કરવાનો નહિ. ઉલટો તે બાળુ સંબાળી લેવા માટે
જ પોતાથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરશે. તેને સારો વખત જ મળ્યો
નહિ, તે વેળા તે ચાકેલો જ હતો, તેની શરીર-પ્રકૃતિ સારી ન
હતી અથવા જગા ખડખડી હતી વગેરે કંઈ પણ સબબ કહીને
તે પોતાના સામાવાળાનો પક્ષ જોએ છે. ”

આ અને આના જેવી જ બીજી ઘણી વાતો ઉપરથી એવું
સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે, નહિ સુધરેલા લોકોને જે જંગલી એ
વિશેષણ હમેશાં લગાડવામાં આવે છે, તે બરાબર નથી અને
તેથી ઘણાની ઝેરસમજ થવાનો સંભવ છે. એ વિશેષણ તે
લોકો કરતાં પોતાને સુધરેલા કહેવડાવનારા લોકો પછી ઘણા જ
જીને વધારે સાફ શોભશે.

આટલી વાર સૂધી ચાલેલી ચર્ચા ઉપરથી લક્ષમાં આવ્યું
હશે કે, જે લોકો હજી સૂધી પ્રાથમિક રિચિતિમાંથી બહાર પડ્યા
નથી તેમનામાં પણ ઔદાર્યના બંને પ્રકાર પુષ્કળ દેખાઈ આવે છે.
પહેલા પ્રકારમાં શ્દિના સખ બંધનથી ખરાં અથવા ખોટાં ઔદાર્યનાં
કામ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને બીજા પ્રકારમાં અંતઃકર-
ણની લાગણીથી તેવાં કામ કરવાં જોઈએ એમ લાગે છે. પ્રાથ-
મિક રિચિતિના લોકોમાં પણ જો આ વિચારોની આટલી બધી
હિનતિ થયેલી દેખાય છે તો પછી સુધારાના માર્ગમાં જેઓ પુષ્ક-
ળ આગળ વધેલા હતા એવા કેટલાક પ્રાચીન કાળના લોકોના
અંધોમાં ઉદારેપણનાં વર્તનના પ્રસંશા કરનારા અથવા તે વર્તન
કરવા વિષે આજ્ઞા કે ઉપદેશ કરનારા લેખ મળી આવે તો તેમાં
ઔદાર્ય થવા સરખું કંઈ જ નથી. હિંદુ લોકોના પ્રાચીન અંધ-
માં એવા ઘણા લેખ મળી આવે છે. ઋગ્વેદમાંથી લીધેલી નીચે-

ની ઋતુમાં ઔદર્ભનું જે મહત્વ કહેલું છે તે સ્વાર્થમુલક હેતુથી કહેલું છે એ સ્પષ્ટ છે.

ઋચા.

उद्या दिवि दक्षिणावन्तो अस्यैव अश्वदाः सह ते सूर्येण ।
हिरण्यदा अमृतत्वं भजंते वासोदाः सोम प्र तिरंत आयुः ॥

૧૦. ૧૦૭. ૧.

અર્થ.

દક્ષિણા આપનારા લોકોને સ્વર્ગમાં ઉચ્ચ સ્થળે રહેવાનું મળે છે; ધોડાનું દાન કરનારા લોકોને સૂર્ય-લોકમાં સ્થળ મળે છે; સુવર્ણ દાન કરનારા લોકોને અમરત્વ પ્રાપ્ત થાય છે; અને વસ્ત્રદાન કરનારા લોકોને સોમ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા એ બધા દીર્ઘાયુષી થાય છે.

તેજ પ્રભાણે નીચેની ઋતુમાં ધાતુઓને દાન કરવું એ ૭ કરલું પુણ્યનું કામ છે તે કહેલું છે.

ઋચા.

दक्षिणायान्प्रथमो हूत एति दक्षिणायान्प्रामणरिज्जમેति ।
तमेव मन्ये नृपतिं जनानां यः प्रथमो दक्षिणामायिवाय ॥

૧૦. ૧૦૭. ૬.

અર્થ.

ઋષિને બોલાવીને તરત જ જે યજમાન દક્ષિણા દાપમાં લઇને જાય છે (દક્ષિણા આપીને સર્વને તૃપ્ત કરે છે) તે જ સર્વમાં પ્રથમ છે. દક્ષિણા આપનારો યજમાન જ માણસો પ્રાસન કરનારો જોમ મને (સુકત કરનાર અંગિરસ ઋષિને) ધાતે છે.

ત્રચ્ચા.

ન મોજા મમ્મુર્ન ન્યર્થમીયુર્ન રિષ્યન્તિ ન વ્યયંતે હ મોજાઃ ।
ઇદં યદિશ્વં ભુવનં સ્વઐતત્સર્વે દક્ષિણેભ્યો દદાતિ ॥

૧૦૧ ૧૦૭. ૮.

અર્થ.

અજ્ઞાનથી તૃપ્ત કરનારા અયવા ધન આદિ દાનથી લોકનું
પોષણ કરનારા દાતા અમરત્વ પામે છે; તેમને હલકી સ્થિતિ
પ્રાપ્ત થતી નથી; તેમને કોઈ પીડા કરતું નથી અને તેમને કોઈ
પણ જાતનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી. દક્ષિણા એ આલોક
તથા પરલોક, દાતાને સ્વાધીન કરે છે (તેમનાં ઔદ્યવને ક્ષીધે તે
તેમનાંજ થાય છે).

મતુરમૃતિમાં પણ અભ્યામતનો સત્કાર કરવા વિષે ઠેકાણે
ઠેકાણે વચનો છે. આ નીચેના શ્લોક શ્રુઓઃ—

શ્લોક. ૧.

અપ્રણોઘોત્તિથિઃ સાયં સૂર્યોદો ગૃહમેધિના ।

કાલે પ્રાપ્તસ્ત્વકાલે વા નાસ્યાનશ્નગૃહે વસન્ ॥

અં ૩, શ્લો ૦ ૧૦૫.

અર્થ. ૧.

ગૃહસ્થાશ્રમી પુરૂષે સૂર્યાસ્ત થયા પછી આવેલા અતિથિને
પાછો કહાડવો નહિ. તે વખતસર આવે, અથવા વખત વિતે
આવે (ધરનાં માણસ જમી રહે તે પહેલાં કે પછી આવે) તોપણ
તે યજમાનને ઘેર અપવાસી રહે તે ઠીક નહિ.

શ્લોક. ૨.

સંપ્રાપ્તાય ત્વાતિથયે પ્રદધાદાસનોદકે ।

અન્નંચૈવ યથાશક્તિ સત્કૃત્યાવિધિપૂર્વકમ્ ॥

અં ૩, શ્લોક ૯૯.

અર્થ. ૨.

અતિથિ આગ્યો કે તરત જ તેને આસન આપી, પાણી પીવાનું આપવું અને તેનો વિધિપૂર્વક સત્કાર કરીને તેને યથાશક્તિ ભોજન આપવું.

શ્લોક. ૩.

ન વૈ સ્વયં તદશ્રીયાદતિથિં યન્ન ભોજયેત્ ।

ધન્યં યશસ્યમાયુષ્યં સ્વર્ગ્યં વાતિથિપૂજનમ્ ॥

અં ૩, શ્લોક ૧૦૬.

અર્થ. ૩.

દૂધ, દહીં, ધી ઇલાદિ ઉત્તમ પદાર્થ અતિથિને આપ્યા સિવા ગૃહસ્થે તેઓનો ઉપભોગ કરવો નહિ. અતિથિનું પૂજન કર્યાં ધન, યશ, આયુષ્ય અને સ્વર્ગ એમની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્લોક. ૪.

આસનાશનશય્યાભિરદ્ધિર્મૂલફલેન વા ।

નાસ્ય કશ્ચિદ્વસેદ્દેહે શક્તિવોડનર્ચિતોડતિથિઃ ॥

અં ૪, શ્લોક. ૨૯.

અર્થ. ૪.

યથાશક્તિ આસન, ભોજન, પથારી, પાણી, કંદ, દૂધ ઇલાદિ દાન કર્યા સિવાય ધરમાં અતિથિને શખવો નહિ.

શ્લોક. ૫.

વિદ્યાતપઃસમૃદ્ધેષુ હુતં વિપ્રમુલાગ્નિષુ ।

નિસ્તારયતિ દુર્ગાચ મહતથૈવ કિલ્વિપાત્ ॥

અ૦ ૩, શ્લો૦ ૧૮.

અર્થ. ૫.

વિદ્યા અને તપ એમના તેજથી દિત્ત એવાં જે બ્રાહ્મણનાં
મુખ તે જ અગ્નિ છે. તે અગ્નિમાં આહુતિ નાંખી હોય તો
મોકલતું નિવારણ થાય છે અને ઘેર પાપ ધોવાઈ જાય છે.

આપરતંબ-ધર્મસૂત્રમાં આ સંબંધી નીચેના લેખ છે:—

તસ્ય પૂજાયાં શાંતિઃ સ્વર્ગશ્ચ । તમાભિમુલ્લોભ્યાગમ્ય
યથાયયઃ સમેત્ય તસ્યાસનમાહારયેચ્છક્તિવિપયેનાસ્યપાદી
મ્જાલયેતસ્યોદકમાહરયેતર્પયેદ્રસૈર્મર્ષૈરાવસથંદઘાદુપરિ
શય્યામુપસ્તરણમુપદાનં ।

અર્થ.

તેની (અતિથિની) પૂજા કરી હોય તો શાંતિ અને સ્વર્ગ
મળે છે. ઉચ્ચ પ્રભાણે તેની સામા જવું, પછી તેની સાથે પાછા
ઘેર આવીને તેને આસન આપવું, તેના પગ ધસીને ધોવા, પછી
તેને પાણી અર્પણ કરવું અને ખાવા પીવાનું આપી તેને તમ
કરવો, અને આરામ આપવાને માટે જગા આપીને તેને પધારી
તથા તે સંબંધી જોઇતી ચીજો આપવી.

પરિશય ભોજના અંગેમાં પણ ઉપરના નમુનાના વિચાર
પ્રબળ રહેજે મળે છે. પાપસ્ત કસીને તેમનો અંથ છે તેમાં એવું
લખેલું છે કે, મનુષ્યને ક્ષયે જે ધર્મ થાય છે તેમાંથી તેના આત્માને

પરલોકમાં લૂગડાંલત્તાં મળે છે. ગુલિસ્તાન કરીને જે તેમનો અંધ છે તેમાં સંન્યાસ વૃત્તિનો નિષેધ કરનારા પશુ ઔદાર્યવૃત્તિની પ્રસંશા કરનારા એવા ધણા લેખ મળી આવે છે.

“જે મનુષ્ય પોતાના ઉપભોગના અને દાનના કામમાં દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરે છે, તે ભૂખ્યો રહીને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરનારા ધાર્મિક મનુષ્ય કરતાં સારો. લોકો તરફથી વાહવાહ મેળવવા માટે જે સુખના ઉપભોગનો લાગ કરે છે, તે ખરે સુખ છોડીને ગમે તેવા સુખને નાંદે લાગે છે.”

તે જ અંધમાં ઉદારપણાનું વર્તન કરવા બદલ સ્પષ્ટ આશા મળે છે. પરંતુ તે લોકોને આજીવનને વાસ્તે થોડીક આત્મહિતની પણ આશા જતાવેલી છે.

“ખીજનું કલ્યાણ કર અને તેમ કર્યા બદલ બહુમુશ્કટ કર તો નહિ, એટલે તારા માયાણુપણાના વર્તનનો તને ખચિત મોં બદલો મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ.”

હવે ચિન દેશ તરફ વળીએ, અને ત્યાંના પ્રાચીન અંધોમ શું માલમ પડે છે તે જોઈએ. કનકપૂર્ણિમસના અંધમાં ઔદાર્યનાં કૃત્યો કરવાને માટે ઠેકાણે ઠેકાણે સ્પષ્ટ આશાઓ છે; અને તેમાં વિશેષ એ છે કે લોકો એમ કરે તે માટે સ્વાર્થ સાધવાનું લાલચ જતાવેલી નથી. નીચેના ઉત્તરો ઉપરથી તે એવામાં આવશે:-

“ખરા મોટા મનના પુરુષનું લક્ષણ એ છે કે, તે પોતાનું સારી સ્થિતિ માટે યત્ન કરતાં છતાં, ખીજની સુસ્થિતિ થાય એ માટે પણ યત્ન કરે છે. અને પોતાના ક્ષાયદાની ઇચ્છા કરતાં છતાં ખીજના ક્ષાય માટે પણ તેનો યત્ન ચાલુ હોય છે.”

“ગુરુ કહે છે:- ‘ઓખ્યા રાજની માફક એકાદ માણસન

અંગમાં ને કે વિલક્ષણ સામર્થ્ય હોય તોપણ ને તે પણ ગર્વિષ્ઠ, મદ્ગ્નીયુસ અને લોભી હોય તોપણ તેના બીજા ગુણો તરફ લક્ષ દેવાનું ખીલકુલ કારણ નથી.”

“ કનક્યુશિઅસ પોતાના મિત્રો પૈકી ને કાંઈ મરણ પામે અને તેના પ્રેતને સંસ્કાર કરવા જ્યો તેનો કાંઈ મિત્ર અથવા સગો વહાલો ન હોય તો તે (કનક્યુશિઅસ) એમ કહેતો કે, ‘ હું તેનો પ્રેતસંસ્કાર કરીશ ન’.”

આ લોકોના પવિત્ર અંગો પ્રમાણે હીંચૂ લોકોના પવિત્ર અંગોમાં પણ ઉદારપણાનાં કૃત્યો કરવા બદલ ઉપદેશ અને આજ્ઞાઓ મળી આવે છે. અને ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે જ આ ઠેકાણે પણ કેટલેક પ્રસંગે આલોકની અથવા પરલોકની સુખ પ્રાપ્તિની લાક્ષ્ય બતાવેલી છે ને કેટલેક પ્રસંગે બતાવેલી નથી. આ ઠેકાણે એ લોકોના અંગોનાં ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી. તે ઉપર બતાવેલાં ઉદાહરણો પ્રમાણે જ મળતાં છે. તથાપિ પ્રાચીન જાળના લોકોનો વિચાર પૂરો કરતાં પહેલાં એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે, આ પ્રકરણના આરંભમાં, મુસાફર લોકોએ લખેલા વર્ણનમાંથી જે ઉતારા લીધેલા છે તે ઉપરથી જ્યો અર્વાચીન જાળની પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોના સ્વભાવ વિશે અને લોકસ્થિતિ વિશે સ્પષ્ટ જોષ થાય છે તેવો હિંદુ, પારસી, ચિના, અને હીંચૂ એ લોકોના પ્રાચીન અંગોમાં તે લોકોના સ્વભાવ વિશે જોષ થતો નથી. કારણ એ ઉતારા જેમના અંગમાંથી લીધેલા છે તે કવિ, સાધુ, અને યાત્રી લોક અપવાદ તરીકે હતા એમ કહેવાને હરકત નથી; અને જ્યાં ત્યાં સ્વાર્થની અતિશય પ્રવૃત્તિ થયાથી વિચારી લોકોને સ્વાર્થનો બિઝાર આવી.

ને જે પ્રતિક્રિયાની શરૂઆત થઇ તેમને લીધે પરાર્થની પ્રશંસા કરનારા અતિશયોકિતાના લેખ ગ્રંથોમાં ચક્રચક્રવા લાગ્યા હશે. ગમે તેવા હો, પણ તે વેળા તેવા લેખ લખવાનું એ શક્ય થયું. અને તે લોકોને ગમ્યા. અને આજ સુધી તે કાયમ રહ્યા એ વાત પણ થોડી મહત્વની નથી. અને તે ઉપરથી તે વેળાની સ્થિતિ વિષે થોડી ઘટ્ટી અટકળ થઇ શકશે.

યૂરોપિયન લોકોમાં આ શુભની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થતી ગઈ અને એ સંબંધી રૂઢિઓ કેવી રીતે પડતી મઘ તથા સુધારણાના પંથની જુદી જુદી પાયરીઓ ઉપરથી તેમાં કેવા કેવા ફેરફાર થતા ગયા એ વિષે નિશ્ચિંતપણે ધણું કહી શકાય એવું નથી. હાલના પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોમાં ઔદાર્યને ઉત્તેજન આપનારી જે પ્રકારની મનોવૃત્તિને સમજીત જણાય છે, તેવી યૂરોપના પ્રાચીન કાળના લોકોમાં પણ હતી એવો પુરાવો મળે છે. પ્રાચીન કાળના જર્મન લોકો વિષે ટાસિટસ કહે છે કે:—

“જમણુવાર અને આદરસત્કાર એ કાગમાં એ લોકો જેટલું ખરચ કરનારા છે તેટલું ખીજ કોઇ પણ લોકો કરનારા નથી. તેમને લાં કોઇ મનુષ્ય આવ્યો હોય તેને પાછો કહાડવો એ અધર્મ સમજે છે”. ઔદાર્ય સંબંધી પ્રાચીન જર્મન લોકોના વિચાર અને રીતભાત એવા પ્રકારનાં હતાં ખરાં, પરંતુ તેમને અંગે સહૃદયપણું ખીલકુલ ન હતું એ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે. આ ઉપરથી એટલું જ સમજવાનું કે, આ તેમનાં ઔદાર્યનાં વર્તન અંતઃકરણની લાગણીનાં ન હતાં, પરંતુ જેનું ઉદ્ધાપન ન થાય એવી રૂઢિના જાંધનને લીધે હતાં.

યૂરોપના ઇતિહાસમાં જે કાળને મધ્યયુગ કહે છે તે વેળાએ

અને સારથી આધુનીક કાળ સુધી આ વિચારમાં ધણો ફરક પડેલો નથી. પ્રતિષ્ઠા માટે અથવા સ્વાર્થના ખીન્ન હલકા હેતુ માટે યનારાં ઐદાર્ય યોડાંક કમી થઈને ઈશ્વરના પ્રસાદનો લાભ કરી લેવા માટે ઐદાર્યના કામ તરફ લોકોની વધારે પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. આગળના એક વાક્યમાં એવા ઐદાર્યના હેતુનું કટકટ રીતે વર્ણન કરેલું છે.

“જે દીન ઉપર દયા કરે છે તે પોતાનું બ'ડાળ ઈશ્વરને લાંબાને મૂકે છે.” અને આ વ્યાપારને વાસ્તે આ દેણદાર માંતર હોવાથી મુદલ શુભાવાની બીતિ રહેતી નથી અને તેના ઉપર બાજ પશુ સાફ ફાયદા પડતું મળે એવી આશા રહે છે. ગરીબોને બિહાં આપવી એ એક મુક્તિ મળવાનું સાધન છે એ આરંભથી જ ખ્રિસ્તીધર્મનું તત્વ છે એમ સમજવામાં આવે છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ને લોકોનો ધણા સૈદ્ધાંત સુધીનો ઇતિહાસ જોઈએ તો ગરીબોને ધર્મ કરવામાં ખીન્ને ક'ઈપણ હેતુ દેખાઈ આવતો ન હતો. જે પ્રમાણે આપણા હાથથી થયેલા પાપ કર્મના દોષથી મુક્ત થવાને માટે ધણા લોકો દેવજો પાંધતા અને ઈશ્વરનો કોપ શમાવવાને માટે શુભાગોને સ્વતંત્રતા આપતા, તે જ પ્રમાણે નાંવાસ ન થવાને અને સ્વર્ગવાસની પ્રાપ્તિ માય એ હેતુથી તવંગર લોકો ગરીબને ધર્મ કરતા. આ પારલૌકિક હેતુ સિવાય ધણાંજરાં ઐદાર્યનાં કામોમાં લૌકિક મેળવવાની ઇચ્છા હોય છે જ, તેનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. લોકો નામના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકારે ગરીબને જે દાનધર્મ આપવામાં આવે છે તે સંબંધી એક ઠેકાણે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“લોકો ગરીબોને પૈસા આપતા તે કેવળ પરલોકમાં પોતાને

સુખનો લાભ થાય એટલા જ ઉદ્દેશથી આપતા. દુઃખમાં પડેલા ગરીબનું કલ્યાણ થાય એ ઈચ્છા તેમના સ્વભામાં પણ નહતી.” તે વખતની જે સમજૂતીને લીધે લોકો તરફથી દાન ધર્મ થતાં તે સમજૂતીઓ ખરા ઔદાર્યની કલ્પનાથી કેટલીક ભિન્ન હતી, તે, સર ટામસ બ્રાઉનીએ લગાર પણ આચકો ન ખાતાં પોતાના જ મતની ધુનમાં જે લખ્યું છે તે ઉપરથી સારી રીતે લક્ષમાં આવશે. લેહીએ પોતાના ગ્રંથમાં આનો ઉતારો લીધેલો છે. બ્રાઉની કહે છે કે:—

“હું પોતાના બંધુઓને જે ધર્મ કહું તે તેમની ક્ષુધાની શાંતિ થાય એ હેતુથી કરતો નથી; પરંતુ ઈશ્વરની આજ્ઞા પાળવી અને તેની ઈચ્છા વ્રત કરવી એ હેતુથી કહું.”

તથાપિ હાલના કાળમાં ખરા ઔદાર્યના વિચારનો ધણો પ્રસાર થાય છે અને એ શુદ્ધ નીતિનો વિચાર અદ્યપિ સૂધી પ્રવૃત્તિ નીતિના વિચારથી ભિન્ન છે. હજી પણ કેવળ પારમાર્થિક હિતના લાભને માટે એટલે એક વિશેષ પ્રકારના સ્વાર્થને વારતે જ પરોપકાર કરવા તરફ ધણા લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને “અમે જે પરોપકાર કરીએ છીએ તે ગરીબનું કલ્યાણ થાય અને મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિ થાય એ માટે કરતા નથી પણ કેવળ ઈશ્વરની મરજી સંપાદન કરવા માટે કરીએ છીએ.” એમ કહેવાને ન શરમાતા સર ટામસ બ્રાઉની જેવા લાખો લોકો હજી છે એ ખરું છે. તથાપિ મુખ્યત્વે કરીને ગરીબ લોકોની દયામણી રિપતિ બોધને અંતઃકરણની લાગણી ચચાથી પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત થનારા લોકો પણ હાલમાં પુષ્કળ નજરે પડે છે અને કંઈક યોગ્ય લોકો તો કેવળ જૂતદયાથી જ પરોપકારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વ્ય-

કિતના ખાનગી વર્તનમાં તેા અનેક પ્રસંગે ખરૂં ઔદાર્ય દેખાઈ આવેછે જ. પરંતુ સાંપ્રતકાળમાં મનુષ્ય જાતિની ઉન્નતિનું સ્વરૂપ વિશેષ રીતે વ્યક્ત કરનારી વાત એ છે કે, દેશેને હાથે પણ ખરા ઔદાર્યનાં વર્તન કદી કદી થાય છે એનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ ઈંગ્લાંડ દેશ છે. પોતાના રાજ્યના શુભભોને વ્યાપાર બંધ કરવા સાર, અને હાલના શુભભોને દારૂપણમાંથી હોડાવવાને માટે ઇંગ્લાંડની તિબેરીમાંથી ૨૦ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયેલા છે.

મનુષ્યના મનમાં સહૃદયપણાને વિચાર વધારે વધારે આ-
બાધી ખરા ઔદાર્યની કલ્પના પેદા થઇ તેનો પ્રસાર થવા લાગ્યો,
અને જ્યાં લાં સ્વસ્થતા થઇને મનુષ્યનો વ્યવહાર સારી રીતે અને
સ્નેહભાવથી થવાને લીધે સહૃદયપણાના વિચારોની વૃદ્ધિ થવાને
અવકાશ મળ્યો, એ દેહેવાની વધારે જરૂર નથી.

પ્રસ્તુત વિષયનું નિવેચન કરતા પેહેલાં જ ચાલુ પ્રકરણના
આરંભમાં જે દારૂ આપેલાં છે તેથી ઉપર જતાવેલાં જોટાંને
ખરા ઔદાર્યનાં બિન્ન સ્વરૂપનાં અનેક ઉદાહરણો ઉપરથી નિશ્ચ-
યાત્મક અનુમાનો કાઢવો એ સહેલું કામ નથી. વળી આ મનો-
ધર્મના સંકીર્ણ (મિશ્રિત) સ્વરૂપને લીધે અને તેના ધટકા ૧૫૨ (૧૨૫ ગાણુ)
તથા તેમનાં પ્રમાણુ પણ વારંવાર બદલનારાં હોવાથી ઉત્પન્ન
થનારી અડચણોને લીધે અને વળી મનુષ્ય સ્વભાવમાં અને વિશેષે કરી-
ને પ્રાયશ્ચિત્ત રિયતિના મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે અનેક વિરૂદ્ધ પ્રકારની
અસંબંધતા જણાઇ આવે છે તેને લીધે એ કામ થણું જ નિષ્ફ-
લ થયું છે. મનુષ્યોના મનમાં સમનોલ્લસપણું ન હોય એટલે જુદા
જુદા પ્રસંગમાં તેમને હાથે યનારાં કૃત્યો એક બીજાથી કેવળ
વિરૂદ્ધ હોય છે. તેઓમાં વિચારનો અંશ કમી હોય છે અને તપી

મથેલા મનોવિકારના ઉભયમાં તેમને હાથે વર્તન થાય છે. અંગ-સ કહેછે કે, ન્યુઝીલેન્ડના લોકોમાં જાળદલાનો ચાલ ધણો જ સાધારણ છે. તથાપિ તેના જ કહેવા પ્રમાણે માતૃપિતાનો છોકરો ઉપર એટલો પ્રેમ હોય છે કે તેઓ (છોકરાં) તેમને પૂર્વનિય મણે છે. તે જ લોકો સંબંધી કુક લખે છે કે, તેઓ પોતાના શત્રુની સાથે ધણા નિર્દયપણાથી વર્તે છે, અને ટામસનના જોવામાં એવું આબું છે કે, તેઓ પોતાના શુદ્ધાત્મો ઉપર ધણી મમતા રાખે છે. નીચો લોકોની જાતમાં આવા પ્રકારનાં બીજાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. આફ્રિકામાંના ભૂમધ્યરેત્તની પાસે જે પ્રદેશ છે ત્યાંના લોકોમાં વિશ્વાસઘાતકોપણું જે કે ધણું છે તેપણુ પ્રેમભરતે પણુ તે લોકોમાં પ્રુષ્કળ નજર આવે છે એમ રીડે આપેલી માહિતી ઉપરથી જણાય છે. આફ્રિકાની પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાંના લોકો વિષે બર્ટન લખે છે કે:—

“માલ્યાવરયા પૂરી થઈને છોકરો ઉમ્મરે પહોંચે એટલે બાપ છોકરો કિંસકે પશુનું અનુકરણ કરીને એક બીજાના કદા હાડ વેરી બને છે. તથાપિ તે લોકોને અરસપરસનો વ્યવહાર રાખવો બહુ ગમે છે. અને કોઈનો એકાદો સગો એકાએકી મરણ પામે તો તેમનું ચિત્ત અસ્વસ્થ થઈને ગાંડપણુ થઈ જાય એવાં ઉદાહરણો કોઈ કોઈ વાર બને છે.”

મનુષ્યના મનમાં ઉત્તમ મનોવિકારોની પ્રજાગતા હોય તો તે હલકા મનોવિકારોને ઘણો નાખે છે; પરંતુ તેમના અભાવે જેમ સુકાન વગરનું વહાણ વાના ઝપાટા બરોબર એક વાર આ દિશાએ ને એક વાર પેલી દિશાએ ઓઠા ખાય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યના હાથથી એક વાર એક પ્રકારનાં અને બીજી વાર બીજા પ્રકારનાં

આચરણ થાય છે. જે ક્ષણે જે મનમાં આવે તે ક્ષણે તે પ્રમાણે આચરણ થવાને માટે સામાન્ય અનુમાનો કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવો હોય તો, વિચારશક્તિનું કૃત્રિમ પરિણામ જંગના મન ઉપર થયેલું છે એવા મધ્યમ અવસ્થાના લોકોનો વિચાર ન કરતાં, પરસ્પર વિરોધી શુણ્ણી જંગનામાં પૂર્ણતા છે એમ પ્રાથમિક લોકોની તુલના કરી જોવાથી કંઈક નિષ્પન્ન થવાનો સંભવ છે.

જંગનામાં દૂરપણાની કેવળ વૃદ્ધિ થયેલી છે એવા જંગલી લોકો કહીએ તો તે મનુષ્યબક્ષક ફિજિયન લોકો છે. તેમના સંજ્ઞાથી અસાર સૂધી ધણે ઠંકણે ઉતારા લીધેલા છે. તે મનુષ્યબક્ષક દેવોની પૂજા કરનારા છે અને તેમની સન્માન દર્શક પદ્ધતિઓ 'અમુક પ્રાંત ઉજડ કરનારા,' 'અમુક બેટના લોકોનો સંહાર કરનારા' એવા પ્રકારની હોય છે. તેમણે કંઈક નિર્દયતાનાં કૃત્યો સંજ્ઞાથી લખતાં લુપ્તલસન કહે છે કે 'તે આ ઠંકણે લખવાની પણ મારી જાતી આવતી નથી.' આ લોકોની અનેક જગ્યાએ અનેક પ્રકારની માફીતી આપેલી છે, પરંતુ દેખાડવાના હેતુથી કરેલાં ઔદાર્યનાં કૃત્યો સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારનાં ઔદાર્યનાં આચરણ આ લોકોમાં દેખાઈ આવવા બદલ કોઈએ કોઈ ઠંકણે ઉલ્લેખ કરેલો નથી. ઉત્તર અમેરિકામાં લૂટાલૂટ કરનારા રકત વર્ણના ઇન્ડિયન લોકોમાં ડકોટ નામે જે લોકો છે તે વીણી કહાડવા જેવા છે. બીજા ઉપર જીવન કરવાની ઇચ્છા અને વૈર લેવાની બુદ્ધિ એ ગુણ હમેશાંના યુદ્ધને લીધે તેમના અંગમાં પૂર્ણ રીતે દર્શી ગયેલા છે. એ લોકો લગભગ પકડાએલા કદીએને અને વિશેષ કરીને વૃદ્ધ કદીએને પોતાની બાઈડીએને સ્વાધીન કરે છે અને તે બીજો પોતાની ગમતને વારતે તેમના નાના પ્રકારના હાલ હવાલ કરે છે. આ લોકોનું વર્ણન કરતાં ઔદાર્ય સંજ્ઞાથી જો કોઈ ઠંકણે

ઉદ્દેશ કરેલો હોય તો તે આ લોકોના અંગમાં તે ગુણનો કેવળ અભાવ છે એ જ કહેવાને માટે હોવો જોઈએ. ખર્ટન કહે છે કે, કોટા લોકો છેક જ ઉદારતા હીન છે અને વધારે મોંઝદસ્તો મેળવવાની આશા વગર તેઓ કદી કોઈને કંઈ આપવાના નહિ. આશ મ અને હિંદુસ્થાન એ દેશોના સીમાડા ઉપર રહેનારા નાગ નામે લોકો છે તેમની તે જ રિયતિ છે. એક ગામના લોકોની ખીજ ગામના લોકો સાથે વડવાડ થવી અને એક જાંતના લોકોની ખીજ જાંતના લોકો સાથે વડવાડ થવી, આ તેમનો કમ હમેશાં આલેશો હોય છે. પોતપોતામાંની વડવાડો પણ છેક ઉદ્દેશ દરજ્જે પહોંચ્યાડ્યા સિવાય રહેવાના નહિ. તેઓ પાકા ચોર અને ખુન કરનારા હોવાને લીધે તેમનાથી સર્વ લોકો બીજા છે. શત્રુ મુખા પછી પશુ તેમનાં શબ્દને જિજ્ઞાસિત કર્યા સિવાય તેમના મનનું સમાધાન થતું નથી. આ લોકો વિશે બીજાં લોકો કહે છે કે:—

“ ગનની મોટાઈ એ ગુણનો આ લોકોમાં લેશ પણ જડવાનો નહિ. અને કોઈ કોડીની કિંમતનો પદાર્થ હોય તોપણ તેનો મોંઝદસ્તો મળ્યા સિવાય તેમના દામથી તે કંઈ મળવાનો નહિ. ”

ઉપર જે લોકોનો વિચાર કર્યો તેમનાથી ઉત્તરી જે રિયતિ છે તેમનો વિચાર કરીએ તો માત્ર સમાધાન થાય એવો પુરાવો મળતો નથી. કારણ, જેમનામાં ટૂંટા જાણેડો નથી હોતો અને હમેશાં યંત્રતા હોય છે, તે લોકોમાં માત્રમ પડતું ઔદાર્ય પલ્લુ કરીને પડોખાની આગતા સ્વાગતા કરવા સંબંધી હોય છે, અને તે કયા દેવથી થતું દરો એને વિશે સંદેહ લેવાનું કારણ હોય છે. સંસ્કૃતિ નહિ તો કેટલેક દરજ્જે પણ ઉદ્ધેશન ન થાય એવું રહિતું જમન અને પોતાનો વૈભવ લોકોને જતાવવાની છાંછા, એ તેમનાં

ઔદાર્યનાં કારણો હશે એવી શંકા થવી સ્વાભાવિક છે. તથાપિ શાન્તતાને લીધે તેમના સહૃદયપણાને અવકાશ મળીને થોડે ધણે અંશે ખરું ઔદાર્ય તેમનામાં ઉત્પન્ન થતું એ પણ સંભવિત છે. સ્કેટીન નામના સોકો એક હંગરી પ્રદેશમાં જન્મને રહેલા છે અને લાં વારંવાર તાવનો ઉપદ્રવ યાચ છે તેથી તે સોકોને ઠોકના તરફથી ત્રાસ ન થતાં તેઓ શાંતપણે પોતાનો વ્યવહાર કરી શકે છે. ઠોકાકોન તેમને જ 'પરોણાની સંભાળ લેનારા સોક' એવું વિશેષણ આપે છે. તે કહે છે કે, "ખ્રિસ્તી આનામાષ્ટ લોકોના કંટાળા ગયેલા મનને આ હંગરી પ્રદેશના સુસ્વભાવી હીધન (ખ્રિસ્તી ન હોય એવા) લોકોને જોઈને મોટો આનંદ યાચ છે." એ સોકો સંબંધી તે જ વળી કહે છે કે, "તે સોકો તરફથી પરોણાની બરદાશ યથા વગર રહેતી નથી. પરોણો આવ્યો કે તરત જ તેને જમાડવાને માટે પુષ્ટ કરેલું હુકર (શુંક) મારવામાં આવે છે તથા આનંદકારી ગયેનો પ્યાલો તૈયાર કરવામાં આવે છે." તે જ પ્રમાણે પહેલાં લખેલા એક પુસ્તકમાં બીજા એક ઠોકાણાના મૂળના રહેવાશીઓ વિષે ઠોકાકોને લખેલું છે. એ સોકો હંગરી પ્રદેશમાં અવધક ઠોકાણે રહેનાર છે અને ફૂર્બળ લોકોને જીતનારાને લૂટતા ફરનારા તાતાર લોકોથી ધેરાએલા હોવાને લીધે, જાણે નાના નાના બેટમાં જ રહેતા હોય એવી તેમની સ્થિતિ થયેલી છે. તેના કહેવા પ્રમાણે એ લોકોની રહેણી કરણીનો પ્રકાર આનંદદાયક છે. તે માયાળુ અને બીજાનું આદરમાન કરનારા છે. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લાં રહેનારા એક ફ્રેંચ મિશનરી ગૃહસ્થનો આ શાંત સ્વભાવના સોકો વિષે મત આપ્યો છે. તે મિશનરી કહે છે કે, "આ લોકો સાદા, આદરશીલ અને પ્રમાણિક છે." મલાયા દ્વીપકલ્પમાં રહેનારા જંગલી સોકો અને

તેના ઉપર રાજ્ય કરનારા મલાયન લોકો એમનામાં આજે
 ફેંદરે આવા જ પ્રકારનો વિરોધ બતાવેલો છે. રાજ્યકર્તા મલા-
 યન લોકોનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે કે, સંઆમશીક (લગાધખોર)
 લોકોમાં જાણતા મુખ્ય દોષ જે ગોદું બોલવું, ફસાવવું અને લૂટા-
 લૂટ કરવી એ એમનામાં એટલા બધા પૂર્ણ રીતે ગરલા છે કે,
 તેમના ઉપર દાઇ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસ રખાય એમ નથી. અને
 પશુઓનો આદરસત્કાર કરવાની વાત તો એક બાજુએ રહી,
 પરંતુ પ્રવાસીને લૂટવાના હરેક પ્રયત્ન કર્યા સિવાય તે લોકો રહેવા-
 ના નહિ, હવે સાંના મૂળના રહેવાથી સંબંધી તે જ અંધકાર
 શું લખે છે તે જોઇએ, છતનારા લોકોના ત્રાસથી ઠંટાળીને તેઓ
 કિલ્લા પ્રમાણે સુરક્ષિત એવા મધ્ય પ્રાંતમાં નાશી ગયા અને સાં
 તેઓ પ્રાથમિક સ્થિતિમાં જ હજી પણ છે. મારામારી કર્યા સિ-
 વાય તેઓ સલાહ સંપથી પોતપોતામાંના લગાઇ ટંટા મટાડે છે.
 તેઓ કદી કોઇની આડે આવતા નથી, અને સાધારણ રીતે તેઓ
 માયાળુ, સુસ્વભાવી, કૃતચ, પશુપકારી, મોટા મનના અને ઉદાર
 છે. જાનેમાંના વિરોધનું તેણે યોગમાં વર્ણન કર્યું છે. તે કહે છે
 કે:—“મલાયન લોકોના વર્તનમાં ધણીકરીને હલકી શુદ્ધિ, દુષ્ટ
 મનોવિકાર અને સમજણ દેખાઈ આવે છે; પરંતુ જાકુન લોકોનો
 સ્વભાવ જ અભિમાની અને ઉદાર છે.” જાનેનું આવા પ્રકારે
 વર્ણન કર્યા પછી તે પ્રશ્ન પૂછેછે, “આવા પ્રકારનો વિલક્ષણ ફેર
 પડવાનું શું કારણ હોતું જોઇએ?” પછી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ-
 પવાનો પ્રયત્ન કરતાં મલાયન લોકોના લૂટાપણાનાં અને નિર્દય-
 પણાનાં કૃત્યો વિષે અને કિલ્લા સરખાં સુરક્ષિત સ્થળે રહેવાનું
 મળવાથી જાકુન લોકોને જે શાન્તતાનો અનુભવ મળેતો તે વિષે
 વિસ્તાર પૂર્વક તે લખીને પણ તે તે લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં શુષ્ક-

નાં કારણે હશે એવું તેણે જતાવેલું છે. છેવટ સાદા અને શાંત સ્વભાવના આશાપુર લોકોનું હતાકરણુ લઈને આ પ્રકરણુ પૂરું કરીએ. તેમના સંબંધી વિદ્વા નામનો ક્રૈય વડીલ કહે છે કે, "પોતાના ગામમાં રહેનારા ગરીબ લોકોનું કરજ પતાવવા સારું તેમને પૈસા આપીને લોકો તરફથી પોતાને શ્રીમંત કહેવડાવવું એ જ તેમને મહત્વાકાંક્ષા હોય છે. અને તે ક્ષમા કરવા જેવી છે એમ કહેવાને હરકત નથી. એનું પરિણામ એવું થાય છે કે, તેમની સંપત્તિનો ઉપયોગ એક સરખો આ કામ તરફ જ થાય છે."

—ૐઃ*ઃૐ—

મકરણુ ૮ મું.

માણુસાધ.

ઔદાર્ય અને માણુસાધ એ મનોધર્મ વસ્તુતઃ બિલ નથી. શ્રેષ્ઠ પ્રતિની માણુસાધ એ ઔદાર્ય એમ કહીએ તોપણ આસે. ત્યાંપિ કેવળ વિષય વિવેચનની સમવડને માટે આ ઠેકાણે જુદી રીતિએ તેમનો વિચાર કરેલો છે. પ્રેમગતતા, દયા, માયા પ્રસાદિ જે ગુણોનો માણુસાધમાં સમાવેશ (અંતરભાવ) થાય છે તે જ કંઈ અંશે ઔદાર્ય તરફ પણ પ્રવૃત્તિ કરનારા છે એ મનમાં આણીએ તો ઔદાર્ય અને માણુસાધ એમનો કેટલો નજીકનો સંબંધ છે એ જણાઈ આવશે. ફક્ત સ્વાર્થના તુચ્છ હેતુને લીધે ઔદાર્યના તરફ જેટલી પ્રવૃત્તિ થાય છે તેટલી માણુસાધ તરફ થવાનો સંભવ નથી. એ પરાઈ વિષયક મનોધર્મ છે અને સહૃદયપણું એ જ તેમને ઉપજાડતો છે. એટલા માટે ઔદાર્યના મનુષ્યસ્વભાવનો બીજા ઘટકાયકોની સાથેનો જે સંબંધ જતાવવામાં આવ્યો છે, અને જુદી જુદી સામાજિક રિચિતિમાં ઔદાર્યનું જે સ્વરૂપ નજરે પડેલું છે તે જ સંબંધ અને તે જ સ્વરૂપ માણુસાધના સંબંધમાં

પણ નજરે પડતું જોઈએ એવી કલ્પના કરવી સ્વાભાવિક છે અને તે બૂલ જરેલી નથી એમ નીચેના વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટિ આવશે.

ખીજીઓના સુખ દુઃખનું કલ્પનાથી જે આપણે આપણા મનમાં પ્રતિબિંબ પાડીએ છીએ તે જેમ આદર્શના તેમ જ મલ્લુસાધના પણ ઉત્તમ વિચારોને જન્મ આપનાર હોય છે, અને તે બંનેમાં પણ આદ્ય અવસ્થાથી માંડીને અતિ ઉત્તમ અવસ્થા પર્વત અપલ ઉપર પ્રેમનો અંશ હોય છે જ. અપલપ્રેમ વિષે પાછલા પ્રકરણમાં થોડોક ઉલ્લેખ કરેલો જ છે. તેનાં કાર્ય કારણ રૂપ એ અંગ છે. એક પોતાની સ્થિતિની સાથે તુલના કરી જોતાં ખીજીની ઘણી દુર્બળ અવસ્થા મનમાં આવવાથી ઉત્તેજન થનારા મનોવિકાર, અને ખીજું તે મનોવિકારોના જગથી દીન અવસ્થામાંના પ્રાણીઓને મદદ કરવાથી થનારા આનંદનો અનુભવ. આવા મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા એ મનોધર્મના સંકીર્ણ (મિશ્રિત) સ્વરૂપને લીધે આદર્શનો વિચાર કરતી વખત સામાન્ય સિદ્ધાન્ત કાઢવાને જે પ્રકારે અડચણ આવેલી છે, તે જ પ્રકારની અડચણ માણસાદ્ય જગતી પણ આવવાની છે.

“એ લોકો પોતાનાં ઊકરાંનો વધ કરે છે અને એ કૃત્ય બદલ તેમને પરતાવો થતો નથી.” લિમેન્સ્ટીન્ કહે છે કે—

“ખીંત કોઈ પણ જગલી લોકોમાં નિર્દયપણાની આટલી દૃઢ વળી નહિ હોય.”

આટલા કઠોર હૃદયના મનુષ્યમાં કંઈક કામળપણું હશે એવી કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. પરંતુ એનાથી ઉલટું અનુભવમાં આવે છે. મોઝાટ આખરી હતો તે વખત તેની તેમણે કાળજી રાખીને જે આસનાવાસના કરી તેને વિષે લખતાં કહે છે કે, “અમે દેવળ પરાયા હતા તે છતાં પણ અમારી સાથે તે લોકોએ જે સહાયપણાનાં વર્તન કર્યા તેથી અમારી મનોવૃત્તિ ઉભરાઈ ગઈ.” હવે હાઈટાટ લોકોનાં ઉદાહરણ લેઈએ. તેમના સહાયપણાનું વર્ણન કરતાં બર્ચેલ અને કોલ્મેન એ બેડોનાં પણ એક મત થાય છે. કોલ્મેન કહે છે કે, “તે લોકો રોડબાવથી ચાલનારા, ઉદાર અને પરાપકારી છે.” તથાપિ કોલ્મેન જ તેમના કઠોરપણા વિષે પુરાવો આપેલો છે અને સ્પર્ધાન એણે તેનું દલીલરણ કરેલું છે. તેઓ કહે છે કે, “એ લોકો અનેક પ્રસંગે પોતાનાં ઊકરાંને જીવતાં ફાંટે છે અને વૃદ્ધ મનુષ્યને એકાંતમાં મરવાને માટે છોડી દીધને પોતે મરજીમાં આવેલાં જાય છે.” આસ્ટ્રેલિયન લોકોમાં આવી જ સ્થિતિ જણાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સગાઓનો સ્થાગ કરીને તેમને અન્ન વગર મારવા અને કોઈ કોઈ વાર પોતાનાં ઊકરાંનો વધ કરવો એ માણસાઈ વગરનો પ્રકાર તે લોકોમાં ચાલેલો છે, તે છતાં તે વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાનાં ઊકરાંને લોડ કરનારા, અને ધણે પ્રસંગે પ્રવાશીઓને ઉપયોગી પડનારાં લોકો છે. બોર્નિઓ બેટમાંના લોકોના વર્તનમાં જણાતો વિરોધ

તો આના કરતાં પણ અત્યંતકારિક છે. સાંના હાયક લોકોના સંબંધમાં બાપલ કહે છે કે;— “ આ લોકો કોઈ ગામડું હરનગત કરે એટલે એક હાથે કામળ બાળકને છાતી સરસું ધરનારા અને બીજે હાથે તેના જ બાપનું લોહીકોદાણુ ધરેલું ગાયું મળ્યુત પકડી રાખનારા એ લોકોને દોષતા જતા દૃષ્ટિએ પડવાના પુષ્કળ પ્રસંગ આવે છે. ”

આવી સ્થિતિમાં જુદી જુદી મનુષ્ય જાતિ અને તેમની જુદી જુદી સામાજિક સ્થિતિ એમનો પ્રત્યુત મનોધર્મ સાથે જે સંબંધ રહેવો તે વિષે કાઠેલાં સામાન્ય અનુમાનો નિશ્ચયાત્મક હોવાનો સંભવ નથી એ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રથમ તો જે લોકોમાં સહૃદયપણાનો કેવળ અભાવ છે તેમનાં ઉદાહરણો લઈએ. આ અભાવનું સ્વરૂપ જે પ્રકારનું હોવાનો સંભવ છે. ખીજાનાં દુઃખ વિષે ઉદાસીન (બેદરકારી) થવું એ એક પ્રકાર અને તેમનાં દુઃખથી આપણે આનંદ તથા ગમત કરી લેવી એ બીજો પ્રકાર. કારેન લોકોવિષે એમન કહે છે કે:—

“ એક બાઇ એક ગલીય ઝુંપડીમાં મરણ પથારીએ પડેલી હતી અને હું એકલો જ તેની પાસે રહીને તેની આકરી કરતો હતો. તેનાં છોકરાં અને છોકરાંનાં છોકરાં સાં જ થોડે દૂર હતાં. તેમણે આવીને પોતાની જુદી અને મરણ પથારીએ પડેલી મા અને દાદીને મદદ કરવી જોઈએ એમ તેમને સમજાવવાને મં બધા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમનાં કંઈ ઉપયોગ થયો નહિ. હું યુરસ પ્રદેશના લોકોમાં સહૃદયપણાનો અભાવ હુરેરાએ વિવાદિત સ્ત્રી પુરુષનું ઉદાહરણ લઈને જતાઓ છે. ધણી માંદો પડીને મરણની વાટ જોતો દોષ તો ધણીઆણી તેના ખોરાકને માટે મરધાનું મારવાની નહિ.

કારણુ “તેના મનમાં એવું આવે છે કે ધણી તો મરવાનો જ; તો પછી વળી મરઘડી મારીને ધણી અને મરઘડી આ બંનેને શા માટે ખોવાં ? ”

નીચો લોકોની અનેક જાતોમાં પણ આવા પ્રકરનાં ઉદાહરણો જાણે. લોકોમાંથી અહીંના નીચો લોકો વિષે લખતાં માંડીરા કહે છે કે:—

“અહીંયાં નીચો લોકોનું નિર્દયતા તરફ વલણુ નથી (પેતાની મેળે કાષ્ટ સાથે તે નિર્દયપણાથી વર્તતા નથી). પરંતુ પ્રેમળતા, ક્ષમા, માયા ઇત્યાદિ મનોધર્મની તેમને ખીમકુસળ ઝાળખ નથી.” કેવી ઝાળખ નથી તે જુઓ:—

“દુઃખને લીધે અથવા કાષ્ટના કંઈ લાલકવાસ કરવાને લીધે વલવલતો મનુષ્ય અથવા પ્રાણી જોઈને તેમને ગોટી મમત થાય છે તથા આનંદના ઉમરા આવે છે.”

કંકન અને ખટ્ટના આ બેઉનો કહ્યોના લોકો વિષે એક મત છે. તેઓ કહે છે કે, “કુટુંબમાંનાં માણુસો વિશે પાત્ર આ લોકોમાં સહૃદયપણું અથવા કૃતજ્ઞતા એનો અસંત અભાવ છે. અને અપલ-પ્રેમ સંબંધી જોતાં તો તેમનો નંજર પણ કંરતાં પણ નીચે ગણવેા જોઈએ.” આમાંથી લોકોના અંગમાં તો આ સહૃદયપણાનો અભાવ એટલો છે કે તે તેમનું વર્તન તત્ત્વ થઇ પડ્યો છે અને તેના ઉપર પ્રવર્તક નીતિના શિક્ષણી છાપ પડેલી છે. તેમની ગાથામાં બે કહેવતો છે તેનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“જો જીન્ને માણુસ દુઃખ ગોમળતો હોય તો લોકોના કંક-કાને દુઃખ યાય છે એમ સમજીને તમે આલો.”

“લોકોની વિપત્તિની સાથે તારે કંક લાગતું વળગતું

તું ખીજના કુખને વાસ્તે પોતાને ત્રાસ થતા દેખશ નહિ.”

હવે આ અપ્રસક્ત નિર્દયપણું જાણુએ મૂકીને પ્રસક્ત નિર્દયપણા તરફ વળીએ. દક્ષિણ અમેરિકા ખંડના હમારા લોકોમાં બંનેનાં ઉદાહરણ ગણી આવેછે. તેમને વાસ્તે બેન્સ કહે છે કે:—

“વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે એવી સ્થિતિમાં આવેલા માણસોને નિરાશ્રિત છોડી દેવાનો માત્ર અનેક જંગલી લોકોનાં ટોળાંમાં દોવાની ધણા જણને ખબર છે; પરંતુ આઝરી દીકરીની ઝુંપડી ઉપર આચ્છાદન કરવાને આર બારા ધાસ લાવવાનું મા ના કહે એ માત્ર માની ન શકાય એવું છે.” આ જ લોકો સંબંધી ગાદન કહે છે કે:—

“આઝરી મનુષ્યને તેનાં સગાં વહાલાં હુંદ્ર આવે એવી કાટકીમાંથી જાહાર કઢાડીને હંડી હવામાં નાંખેછે અને તેનો જસદી પ્રાણુ જામ તે માટે તેમનાથી યાપ તેટલો પ્રયત્ન કરે છે.”

હોમો પ્રદેશના લોકોના અપ્રસક્ત નિર્દયપણાનું એક ઉદાહરણ ઉપર આપેલું છે, તેની સાથે ઉપર મતાવ્યા પ્રમાણેનાં પ્રસક્ત નિર્દયપણાનાં ઉદાહરણ અપાય એવાં છે. તે લોકોમાં વર્ષમાં એક વખત એક વિશેષ સમારંભ થાય છે, તે વખત ધણા લોકોની કતલ ઉડેછે. આનું કરવાનો હેતુ મરી ગયેલા રામ્બને પરલોકમાં નવા આકરોની ભરતી કરવી એ છે. વળી એક જીમ કારજુથી એ લોકો માણસોની કતલ ઉડાવે છે. તેમાં પરલોકનો સંબંધ નથી પણ આ લોકોના વૈભવનો જ સંબંધ હોય છે. મનુષ્યની બેપરીઓથી પોતાનાં પર સુશોભિત કરવાં તેમને ધણાં ગમે છે, અને આ શોભા આપનાર પદાર્થનો બોધ એ તેટલો જ થોડો કરવો એ હેતુથી તેઓ મુદામ લગાવેછે. ઉપરિચિત કરેછે. આવા સમાવના લોકોનું એક

ઉદાહરણ હોઈએ આપેલું છે. દર્શિય આફ્રિકામાં મરતિસ કરીને લોકો છે તેમને વિષે તે બજે છે કે:—“ આ લોકોને અંગે રહેલો એક મોટો દોષ કહીએ તો તેમનું માણસાઈ વગરનું ફરપણું છે. ” બીજી એક ઉદાહરણ લાડ વૂલ્સલીએ આપેલું છે. તે કહે છે કે:—

“ રક્તશ્રાવ થયેલો જોવો અને કાઠપણુ કારણથી મનુષ્યના શરીરને થનારાં દુઃખનું લક્ષ પૂર્વક અવલોકન કરવું એ થકી પશ્ચિમ આફ્રિકા ખંડના નીચા લોકોને આનંદ યાચ છે.”

ઉપર કહેલા પ્રત્યક્ષ નિર્દયપણાના ઉદાહરણ પ્રમાણે જ ઉત્તર અમેરિકા ખંડમાં લૂટાલૂટ અને જુલમ કરતાં કરનારાં ટોળાંમાં કંઈક ઉદાહરણો જણાઈ આવે છે નિર્દયપણાનું વર્તન કરનાં પોતાને આવડે અને મોકો ફરપણાથી વર્તે તો તેને સહન કરવાની શક્તિ આવે એટલા માટે નહાનપણથી જ તેઓ પોતાનાં હાકરાંને તે પ્રકારની તાલીમ આપે છે. કદત સિદ્ધાંતના હેતુથી હાકરાંને તેઓ નાના પ્રકારનાં શારીરિક દુઃખો દે છે અને ચતુર્ન વૈર લેવાને માટે તેઓ તેમને અનેક પ્રકારે છેતરે છે. અમેરિકામાં ગ્રેગરી નામનાં જે વિરતીય મેદાનો છે તેમાં રહેનારા ઈન્ડિયન લોકોને “ સ્ત્રીઓનાં પેટથી હાલ મથેલા વાધ ” એવું કહેવાનો આશ પડેલો છે. તેઓ ધરડા પુરપોને અથવા બાઈડીઓને પકડી આણીને તેમના હાલ દવાઈ કરવા માટે પોતાની સ્ત્રીઓને સ્વાધીન કરે છે. બીજી તેમની સ્ત્રીઓને ગમત યાચ છે. આ સર્વ હકિકત આપનારા ખર્ટન સાહેબ યૂટા કરીને લોકો છે તેમને વિષે કહે છે કે:—

“ તેમના અલ્પ જુદિના સામર્થ્ય પ્રમાણે તેમનાથી જેટલું ફર થવાય તેટલા તે થયા છે.” બીજા એક આધાર ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, કોમાંગ લોકોની બાઈડીઓના ફરપણાનાં કામ

પુરૂષ કરતાં પણ ચઢતાં છે. કેદ કરીને આણેલા મનુષ્યો પૈકી પુરૂષોના હાલહવાલ કરવામાં તેમને ઘણો આનંદ લાગે છે.

‘ જંગલી ’ આ શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ જંગલમાં રહેનારો એવો છે. જનાવરો વિષે આ શબ્દનો ઉપયોગ વારંવાર થાય છે. જંગલનાં જનાવરો દૂર હોવાને લીધે ‘ જંગલી ’ શબ્દથી દૂરપણાની પણ કલ્પના થવા લાગી છે. મનુષ્યને આ શબ્દ લગાડીએ તો તેનો અર્થ વાસ્તવિક જંગલમાં રહેનારો, એટલે પ્રાચીનક સ્થિતિનો, અર્થાત્ અશિક્ષિત એટલો જ હોવો જોઈએ. પરંતુ યુસાફર લોકોની દૃષ્ટિએ પડેલા તેવા કેટલાક લોકોમાં દૂરપણું, વિશ્વાસપાત ધસાદિ દુર્ગુણ જણાવાથી અને પ્રગાસ વર્ણનનાં પુસ્તકમાં તે સંગ્રહી વારંવાર ઉલ્લેખ થવાથી એ દુર્ગુણો પણ જંગલીપણાવાચક છે. ‘ જંગલી ’ એ વિરોધપૂર્ણ જનાવરને લગાડતાં તેથી જોવો દૂરપણાનો બોધ થાય છે તે પ્રમાણે જ તે મનુષ્યને લગાડતાં પણ દૂરપણું અને ખીજ કેટલાક દુષ્ટ ગુણોનો બોધ થવા લાગે છે. ‘ જંગલીલોક ’ એ શબ્દ સાંભળતાં અથવા વાંચતાં તે દુષ્ટ, દૂર, નીચ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે. વળી સુધરેલા લોકોને જંગલી લોકો એમાં બેદ બતાવનારા એ જ દુર્ગુણ છે એવી ધણી સમજ છે. પરંતુ વાસ્તવિક સ્થિતિ કેવળ જુદી છે. અનેક પ્રસંગે જંગલી લોકથી બનેલાં દૂરપણાનાં ફૂલો, તેમને સુધરેલા લોકોએ વિનાશરૂપ આપેલા ત્રાસને લીધે અકળાઈ જઈને તેમણે કરેલાં છે. તથાપિ એકંદર ફૂલો લઈએ તોપણ સુધરેલામાં અપના લોકોને હાથે આજ સુધી જેટલાં દૂરપણાનાં ફૂલો થયેલાં છે તેટલાં પ્રાચીનક સ્થિતિમાંના લોકોના હાથથી થયેલાં નથી.

એવિષા ખંડના સુધરેલા પ્રાચીન લોકોને હાથે જે અસંખ્ય

ફૂર કર્મો થયેલાં છે તેનો અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. પાછળ એક પ્રકરણમાં કહેલાં આસીરિયન રામ્મઓનાં દુષ્ટ કૃત્યો નયુના તરિકે ગનમાં આણીએ તો યસ છે. હોમર કવિએ જોગતું મોટું કાવ્ય જે રચ્યું છે અને તેને લીધે જોગનાં યૂરોપિયન લોકો અહીં વખાણ કરે છે તે ઓક ચોદાનાં પણ ફૂર કર્મોનું વર્ણન કરવા ન બેસતાં ઓટે તે વેળાના ઓક લોકો વિષે પોતાના ઇતિહાસમાં જે મત પ્રદર્શિત કરેલું છે તેટલું જ આપીએ છીએ. ઇતિહાસનો પુરાવો આપીને ઓટે તે લોકોને લખાડ, ચોર અને ખુની એમ કહેલા છે. તે જ પ્રમાણે સ્પાર્ટન લોકોની ફૂરતાનું અને હોમરના કાળ પછીના ઓક લોકોના કઠોરપણાનું વૃતાંત એક બાબુએ મૂકીને એકદમ રોમન લોકો તરફ વળીએ. તેમના પરાક્રમથી અંજાઈને ધણા લોકોએ તેમના સુધારાના સસડા ગાયા છે. પરંતુ તેમની સુધારણાની સાથે ફૂરપણાનું પુષ્કળ મિશ્રણ થવાને લીધે તે સુધારો સધળા યુરોપ ખંડમાં પુષ્કળ સેકા સુધી ફરી વળ્યો. એક સરખી વીસ પેઢીઓ સુધી લગ્નપત્નીઓ આલવાને લીધે લૂટાલૂટ, મારામારી અને અધાધુંધીથી મનુષ્યના સ્વભાવ એટલા કઠોર બની ગયા કે, તેમની જરાજરી કરે એવી જંગલી લોકોની એક પણ જાત જણાતી નથી. ઉત્તર અમેરિકામાંના ઇન્ડિયન લોકો બંદીગાનોની સાથે ફૂરપણાથી વર્તીને તેમના ખુસ હાસ કરે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તેમણે કદી પોતાના ગુલામોના ખુસ હાસ કર્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ફ્રિન્જિયન લોકોએ પણ ધણા લોકોને છલા હતા અને ફ્રિન્જિયન લોકો મનુષ્યજાતક દોવાને લીધે તેમનો તેઓ મિજબાનીના કાગમાં ઉપયોગ કરતા; પરંતુ એક ગુલામે પોતાના ધણીનું ખુન કર્યું કે તરત જ તેની જાતના

સેંકડો ગુલામોને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત આપવાનું માણસાઈ વગરનું કામ તેમણે કદી કર્યું નથી. અને લડછમાં છતેલા લોકો પૈકી જે છવતા પકડાતા તેમને ગુલામગીરીમાં રાખવાનો જો કે અમણુ લોકોમાં આલ છે, તોપણ તેમને ઘેટાં માફક ટાળામાં રાખવા, તેમની પાસે જનાવરની પેઠે કામ કરાવવું અને મનુષ્યપણાનો કોઈ પણ હક તેમને આપવો નહિ એવું વર્તન તેમના હાથથી કદી થતું નથી; અથવા તે પોતાની રક્તઆવની ઈચ્છા તૃપ્ત કરવાને માટે સાવં જનિક મેદાનોમાં તેમની વચ્ચે ઢંઢુ યુદ્ધ કરાવીને પોતે તમાસો જોવાને ખેસતા નથી. રોમન લોકોને ઢંઢુ યુદ્ધ અને કુસ્તી જોવાનો એટલો નો નાહ લાગ્યો હતો કે, એ ઈચ્છા પૂરી કરવી તે જણે બુખ શમાવવાને માટે આજ ખાવું જેટલું સ્વાભાવિક છે એવું તેમને લાગતું હતું. 'જંગલી' એ શબ્દના વાસ્તાવિક અર્થ તરફ લક્ષ ન દેતાં તે શબ્દથી હાલ જે ખોષ ધાય છે તે અર્થમાં તેનો વપયોગ કરવો હોય તો એમ કહેવાને હરકત નથી કે, ક્રિજિયન લોકોને એક જાણુએ મૂકતાં જાકીના સર્વ જંગલી લોકો રોમના જંગલી લોકો આગળ શ્રીક પડે છે.

ધર્માભિમાન કિંવા દેશાભિમાનને લીધે ઉત્પન્ન થનારા દુરા મહથી જંગની દૃષ્ટિ અંધ થઈ નથી તે ખ્રિસ્તી લોકોને પણ સ્પષ્ટ દેખાશે કે, યુરોપના ખ્રિસ્તી દેશોના ઇતિહાસમાં પણ ધણે પ્રસંગે આવે જ પ્રકાર છે બિન્ન બિન્ન દેશોના એક જીન સાચેની લડાઈઓ અને એક દેશના લોકોના અંદર અંદરના ટંકા એમને લીધે મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે ફરપણું ઉત્પન્ન થતું હતું તેની આગળ, જે લોકોને જંગલી સમજવાનો રીવાજ પડેલો છે તેમનું ફરપણું કંઈ જ નથી. અર્થ સુધરેલા લોકોમાં મનુષ્યને ન જાને એવા ફરપણાની પરમાવધિ થઈ હતી ખરી; (-હવાદરણુને માટે

મેક્સિકો દેશના અને મધ્ય અમેરિકાના લોકો શેકેલા બટાટ પ્ર-
માણે પોતાના શત્રુનાં શરીર દોષતા અને તેમની ધડકતી જાતીનો
નાશ કરતા) પરંતુ યૂરોપખંડના કૂરપણાની જોડે જોડે સૂધી હદ
આવી ન હતી તોપણ ' તું પોતા ઉપર જેટલી પ્રીતિ કરે છે તે-
ટલી જ બીજા ઉપર કર, ' એ જેમનું સદસ્ય છે એવા ખ્રિસ્તી
ધર્મના અમે અનુયાયી છીએ એમ મોટા ભાગથી શેખી મારતા
છતાં શરીરને હાંબા વખત સૂધી નાના પ્રદારનાં દુઃખ દેઈ શકાય
એવા ઉદ્દેશથી નવાં ધંત્રો બનાવવા સારૂ યૂરોપિયન લોકોએ ખ્રિ-
સ્તીશાસ્ય અને હસ્તકૌશલ્ય વાપરેલું છે. ઋધર્મ બદલ ચલા હોય તે-

જોઈક નામનું મનુષ્યને દુઃખ દેવાનું એક યંત્ર હતું તેમા મ-
નુષ્યને જમીને પર છોડે. સૂરાડીને તેના હાથ પગ તે યંત્રમાંની
બે સોગટીઓ વડે બાંધવામાં આવતા. હાથ પગ બંધાયા પછી તે
સોગટીઓ એક બીજામાં દૂર ખેંચવામાં આવતી અને તે મનુષ્યનું
શરીર તણાઈને તેને વેદના થતી. આરોપી પાસે કુંઈ અપરાધ ક-
બુલ કરાવવાનો હોય સારૂ આ ક્રિયા ચાલતાં તેને પ્રશ્ન પૂછવામાં
આવતા. આ સમયે સરકારી અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે થતું
અને તેને કાયદાની મંજૂરિ હતી. સરકારી અધિકારીઓને કાવતો ઉત્તર
આરોપી તરફથી મળે ત્યાં સૂધી ધંત્રમાંની સોગટીઓ હળવે હળવે
દૂર કરવાનું કામ ચાલતું અને અનેક પ્રસંગે આવી રીતે દુઃખ સ-
હન કરનારા માણસોનાં હાડકાં પણ સાંધામાંથી વળુટાં પડતાં.
યૂરોપના ધણાખરા દેશોમાં આવી રીતે આરોપીને દુઃખ
દેઈને કબુલત લેવાનો અથવા તો હમત રાખીત થયું હોય તો આવી
રીતે શિક્ષા આપવાનો ચાલ હતો અને તેને કાયદાનું અનુમત હતું.
ફક્ત ઇંગ્લેંડમાં જ કાયદાનું અનુમત ન હતું તોપણ તે ધંત્રનો

મને પોતાના બહુથી લોકોને ત્રાસ દેનારી જોગણીઓને (સ્ત્રીઓને) અને રાજદ્રોહ અથવા દેશદ્રોહ કરનારા લોકોને કક્ષા દેહાંત પ્રાપ્તિ આપવાથી પૂરું સિક્કા થતી નથી એવું તેમને લાગ્યું હતું અને લાંબા વખત સુધી દુઃખ દેવાને વારતે નવીન યુદ્ધિઓ કાઢવાના કામમાં નેમણે પોતાની બુદ્ધિનો, શક્તિનો અને કાળનો વ્યય કર્યો હતો. તદોગતદાર ગુનો કબુલ કરે નહિ તો તેની પાસે તે કબુલ કરાવવાના કામમાં પણ આ વંચનો ધણો ઉપયોગ થતો. હાલ સૂરોપખંડના ધણાખરા દેશોના લોકોને પ્રજાગત ઉપર આધાર રાખનારી રાજ્ય વ્યવસ્થાને લીધે સર્વ પ્રકારના અવહાર શાંતપણે કરવાની ટેવ પડેલી છે. અને તેમનામાં કૂરતાના ધણા પ્રકાર જણાઈ આવતા નથી, પરંતુ જ્યાં તેમના મન પર બહારનો દાબ ધણો નથી હોતો ત્યાં તેમનું મૂળનું સ્વરૂપ હજી પણ પ્રકટ થાય છે. સૂરોપિયન લોકોની વસાવટ મારે તરફ જ્યાં પ્રસારેલી છે ત્યાં તેમનું વર્તન એક જુદું હોય છે. પોતપોતામાં તેમનું દંઈ ધણું આશય નથી. કારણ તેઓ એક જીભની ખખર લેવાને સમર્થ હોય જે પણ દેશો સાથે જ્યારે પ્રસંગ આવે

અનેક પ્રસંગે રાજ્યકર્તા લોકો તરફથી ઉપયોગ થયો. છઠ્ઠા હુનરીની કારકિર્દીમાં તેનો ઇંગ્લાંડમાં પ્રવેશ થયો અને તે પહેલા આર્મિસ રાખના વખત સુધી ઉપયોગમાં આવતું હતું.

આરોપીને છગવાને વળી એક જીભને પ્રકાર હતો. તેને જમીન ઉપર હોતો સૂરોપીને તેના સરીર ઉપર પુષ્કળ વાળનું લોખંડ મૂકવામાં આવતું. તેને એક દિવસ ગંધાતી રાહલી અને જીભ દિવસે ગંધાતુ પાણી આપીને કબુલ થાય ત્યાં સુધી અથવા મરી જાય ત્યાં સુધી તેમ જ રાખી મૂકતા.

સારે તો પછી તેમની ઈચ્છાને આડું આવનારું કંઈ હોતું નથી. આ-
સ્ત્રેલિયામાં વસાવત કરનારા લોકોએ સાંના દેશીઓની સાથે
અસંત દૂરપણાથી વર્તન કરેલું છે. કોઈ કોઈ વાર યૂરોપિયન લો-
કોના જીલમથી કંટાળીને સાંના દેશીઓ મરણીઆ થઈને તેમની
ખોડ ભાગવાને યત્ન કરે સારે માત્ર તેમને જંગલી કહેવામાં આવે છે.

કેટલીક જાતના અભણ લોકોમાં સહૃદયપણું અને તેથી ઉ-
ત્પન્ન થનારા મનોધર્મ જીલકુલ માલમ પડતા નથી; પરંતુ જીન-
કેટલીક જાતના લોકો જીલ્લામાં અને શિક્ષણમાં જે કે સુધરેલા
લોકોથી ઘણા પાછળ હશે તેમણે માણસાધનની જાળતમાં તે તે-
મની જરાખરી કરી શકે છે અને કેટલાંકે તો સુધરેલા લોકોને
પણ લજવાવે છે. આ સંબંધી પુરાવો પ્રવાસવર્ણનનાં પુસ્તકમાંથી
જોઈએ તેટલો મજે એવો છે. પરંતુ અહીં ઘણા વિસ્તાર કરવા
ન જોઈતાં અને ઈચ્છકર્તાનાં નામ ન આપતાં કેટલાક ઠેકાણાના
લોકોની વિગતને અનુસરીને માહિતી આપવામાં આવે છે.

વેદા લોકો સાધારણ રીતે નામ સ્વભાવના અને માયાળુ છે.
તે લોકોની વિધવાઓનું પોષણ સમાજ તરફથી પામ્યું છે.
ન્યૂગિનીઝ દ્વીપ સમુદ્ધમાં ઠાના નામનો જોડ છે, સાંના લોકોમાં
આખરી મનુષ્યની સારવાર તેમના અંતકાળ સુધી માયાળુપણાથી
કરવામાં આવે છે. ન્યૂગિનીઝમાંના પાંચુઅન લોકોનાં કેટલાંક
ટાળાંએ યૂરોપિયન લોકો જીલકુલ પોતાના હાથમાં સપડાયા છતાં
તેમની સાથે મૃદરથાઈનું વર્તન કરેલું છે. ટાપક લોકોનામાં એ-
ટલી માણસાધન કે, તે જોઈને સુધરેલા લોકોને લાજ લાગે. સુધ-
રેલા લોકોના વર્તનમાં જે માણસાધન દેખાઈ આવે છે તેના કરતાં
માલાગાથી લોકોના વર્તનમાં વધારે દેખાઈ આવે છે. એરિક્વગો

લોકોનાં પરસ્પરનાં વર્તન જોયાં હોય તો તેમના જેટલા માયાળુ લોકો જમતમાં બીજા નથી જોવી ખાતરી થશે. ઇરાકોઇ લોકોમાં માયાપ વગરનાં ડોકરો ઉપર મમતા રાખતી, સર્વની સાથે સમ-પણાથી અને માન મરતબો રાખી ચાલવું તથા સર્વ મનુષ્ય બાંકુ પ્રભાણે છે એમ માનવું એ વાતો અતિ જરૂરની સમજવામાં આવે છે. યૂરોપિયન લોકો સાથે વ્યવહાર રાફે થતા પહેલાં અમેરિકન ઇન્ડિયનમાંના ચિપેવા લોકો પરસ્પર પરાપકાર યુદ્ધિથી ચાલતા હતા અને તેમની વિષવાઓને અને માયાપ વગરનાં ડોકરોને દરિદ્રાવસ્થાના અને વિપત્તિના દિવસ ગુજારવા પડતા નહિ આ-રાધાનના લોકોમાં બીજા માનનારા મનુષ્ય જડવાના જ નહિ. મને એવો ગરીબ માણસ હોય અને તેને પોતાનું પેટ ભરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તોપણ તેના અંગને પૂરતાં લૂગડાં હોય છે. જ્યોત્સના મનુષ્યો સાથે તેઓ ઉદારપણાનાં અને માણસાઇનાં વર્તન કરે છે. આ-રિકા ખંડના આંડિગો લોકો વિષે એક પ્રવાસી કહે છે કે—

“ આ ગરીબ હીધન (ખ્રિસ્તી ન હોય જોવા) લોકોએ મારી વિપત્તિમાં મારે વિષે જે મમતા બતાવી અને ઘણી કાળજી લઇને મારી પાસેથી કોઇ પણ પ્રકારનો મોંઝદસો મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખતાં મારા ઉપર જે ઉપદાર કર્યા તે મારી યાદદાસ્તમાંથી કદી પણ જવાના નથી.” વગી હુઆન પ્રદેશના લોકોના માયાળુ-પણા વિષે બોલતાં કોઈ કહે છે કે—“ ઐક્યતાથી ચાલવું, સ-માધાનીથી રહેવું, બીજાના કામમાં વિનાશરણ ધાલગેલ ન કરવી, એક બીજાને મદદ કરવા તત્પર રહેવું, કુટુંબની ચાંતતા રાખી મુખે રહેવું, સર્વ સાથે માણસાઇથી ચાલવું અને અભ્યામતની આગતા રવાના કરવી, એ ગુણો આ લોકોમાં જેટલા મને માલમ પડ્યા

તેના કરતાં અધિક બીજા કોઇપણ લોકોમાં માલમ પડ્યા નથી.” આ પ્રકરણના આરંભમાં એકાદે કરેલું એઆન લોકોના સ્વભાવનું જે વર્ણન આપેલું છે તેમાં અને બીજાં પણ કેંઈક ઉદાહરણોમાં જે કે માયાળુપણું અને દુરપણું એમનું મિશ્રણ માલમ પડે છે તોપણ હાલ આપેલાં કેટલાંક ઉદાહરણોમાં વિશેષે કરીને વેદા, ઐશિકમો અને હુઆન પ્રદેશના લોકોમાં આવા પ્રકારનું મિશ્રણ માલમ પડતું નથી.

એશિયા ખંડના લોકોના ધણા પ્રાચીન કાળના ગ્રંથોમાં સહાયપણું અને મનનું કામગણપણું દર્શાવનારા વિચાર આસપ્સ ઠેકાણે જણાઇ આવે છે અને દયાનાં કૃત્યો કરવા સંબંધી આજ્ઞા કિંવા ઉપદેશ કરેલા પણુ અનેક ઠેકાણે દેખાઇ આવેછે, કવિ અને યાતા લોકોના ગમજગાંથી નીકળેલા તે વિચાર છે, અને પ્રસક્ત વસ્તુસ્થિતિમાં તેનો ધણો જ થોડો અંશ જોવામાં આવવો નિઃસંશય તથાપિ કેટલેક અંશે તેનું મહત્ત્વ કબુલ કરવું જોઈએ. ગરબડાટનો કાળ જઈને એક ઠેકાણે બ્વસ્થિત રીતે રહેવાની લોકોને ટેવ પડ્યા પછી આ વિચારનો ઉદય થવો જોઈએ. હિંદુ લોકોના પ્રાચીન ગ્રંથો પૈકી મહાભારતમાં નીચેનો શ્લોક મળી આવે છે:—

શ્લોક

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કમર્ણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનંચ સતાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥

વનપર્વ, અં ૨૯૭ શ્લો ૦ ૩૫.

અર્થ.

દુષ્ટતિથી, દુર્વિચારથી અથવા દુર્ભાવજનથી કોઇને પણ

દુઃખ ન દેતું અને સર્વ ઉપર દયા આ ઉપકાર કરવો એ સત્-પુરુષનું સર્વકાળનું કર્તવ્ય છે.

■ સાક્ષી સાવિત્રી આખ્યાનમાં છે. સાવિત્રીના સ્વામી 'સ-લવાનને લઇને યગરાજની સ્વારી જતી હતી તે વખત તે (સાવિત્રી) તેની પાછળ પાછળ ગઈ અને પછી તે જાનેતું રાંભા-પણ થયું. આ કથાભાગ સર્વને ગાદીત છે જ. પોતાના સ્વામીનો છવ્વ યગ પાછો આપે તે માટે તેના મનમાં દયાના અંકુર ઉત્પન્ન કરવાને તેણે મોટું હૃદયવેધક ભાવનું કર્યું. તે ભાવણના પ્રવાહમાં યમને હૃદયેશને તેણે મોટા પુરુષનાં વર્તન કેવાં હોવાં જોઈએ તે કહેલું છે પરિપત્ન સોદાનું પવિત્ર પુસ્તક ઝંઙ આગસ્તામાં દયા-શીખપણાનું વર્તન કરના વિશે ધર્માચાર્યો આપેલી છે તેમનો હૃદય ક'ઈક અંશે તો પુનર્જન્મ ઉપર તેમનો વિશ્વાસ હોવાને લીધે હોવો જોઈએ. પ્રાણી પર દયા કરવા વિશે જ તેમનો આશ્રય છે તે તેથી જ હોવો જોઈએ. કારણ, મનુષ્ય મરી ગયા પછી દાષ્ટ પણ પ્રાણીમાં જન્મે છે. સારે મા, બાપ, ભાઈ, જેન ઇલાહિ પોતાની પ્રીતિના માણસો પૈકી જે મરી ગયાં હશે તેનો કયા પ્રાણીમાં જન્મ થયો હશે તેનો કંઈ નિગમ નથી; તે માટે સર્વ પ્રાણી ઉપર જ દયા કરી હોય, તો તેમને પોતાને હાથે ત્રાસ આપવાનો સંભવ રહેતો નથી. આવી સમજુતીથી તેમને કદાચિત જૂત દયાની વધારે જરૂર લાગી હશે. તથાપિ તેમના ગુસ્તિસ્તાન નામના મંથમાં વર્તનના જે સ્પષ્ટ નિયમ આપેલા છે તે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. નીચેનું આવતરણ ગુસ્તિસ્તાનમાંનું છે:—

“ દુર્લભ જેષ્ઠ પર દયા કરો. ગરીબ અને નિરાશ્રિત પ્રજાને સત્તાના જોર ઉપર ચમદી નાંખવી એ ગુન્દો છે. ખીજના દુઃખ

વિશે જો તું ઉદાસીન રહીશ તો તને મનુષ્ય એ નામ આપવું યોગ્ય નથી. ” ઈન્જિનિયર લોકોમાં પણ ગરીબોને દાન ધર્મ કરવું આવશ્યક કર્તવ્ય સમજવામાં આવતું હતું. ખર્ચ અને ટંકર કહે છે કે, “ ભૂખ્યાને અન્ન આપવું, તરસ્યાની તરસ મટાડવી, નોંંગાને વસ્ત્રનું ઢાંકણ આપવું અને નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવો. ” આ વાતો ધર્માચારી અને શિષ્ટસંપ્રદાયની અનુમતિથી તેમનામાં દાખલ થઈ હતી. તેમના કીર્તિસ્તંભમાંથી જે હસ્તલેખ મળ્યા આવે છે તેમાં પણ ન્યાય અને પરોપકારથી ભરેલાં ચિત્રો જડી આવે છે. વિધવા અને નિરાશ્રિત એમનું રક્ષણ કરવું, દુકાળને પ્રસંગે લોકોની કાળજી રાખવી ઇલાદિ વાતોના તેમાં અનેક ઢેકાણે ઉલ્લેખ છે. પુરાતન કાળના ચિના લોકોના ગ્રંથોમાં પણ ભૂતદયા અને તેનાથી હત્રાન થનારા અનેક સદ્ગુણ-ધુષ્કળ વખણેલા છે. લેગેએ ‘ચિની લોકોના ધર્મ’ નામનું જે પુસ્તક લખેલું છે તે ઉપરથી એવું દેખાય છે કે, લાઝોઝીને દેહાન્ત શિક્ષા આપવાનો આલમ મતો ન હતો અને તે જ વિશે તેણે તિરસ્કાર પૂર્વક લખેલું છે. દેશદેશમાંના ટંટા મટાડવા સારું મુદ્દો ઉપયોગ કરવાના રીવાજ બદલ પણ તે એક પ્રદર્શિત કરે છે. કંઈક પૂરિયસના પણ આવા જ પ્રકારના વિચાર છે. તે કહે છે કે:—“ખીન્નનું સાઈ કરવાની ઇચ્છા એ માણુસાધનું મુખ્ય લક્ષણ છે.” ખીન્નને દુઃખે દુઃખી થવાનો સ્વભાવ મનુષ્યને અતિ આવશ્યક છે એવું પ્રતિપાદન કરતાં એન્જિનિયર કહે છે કે:—

“ મોટા મનના પુરુષનું હૃદય મનુષ્યને વાસ્તે તો સું પણ મનુષ્ય સિવાયનાં ખીન્નપ્રાણીઓ માટે પણ ખીમળી જાય છે. ” આ પ્રાચીન કાળના લોકોનાં ખવિત પુસ્તકોમાંના પુરાવા પૂરું કરવાને વાસ્તે

હીજ લોકોના ધર્મ પુસ્તકમાં કયા પ્રકારના વિચાર જણાય છે તે પણ જોવું જોઈએ. તેમના ધર્મના જુના અધોમાં જોકે આ સંબંધી ધર્મો ઉદ્દેશ્ય કયાં નથી તેપણુ તે પછીના અધોમાં મનુષ્યની સાથે તો શું, પણ જનારની સાથે પણ મમતાથી માલીને તેમના ઉપર દયા કરવા વિષે આગા અને ઉપદેશ મળી આવે છે. યૂરોપિયન લોકોએ જે વેળા ખ્રિસ્તી ધર્મને અદ્ય કયાં તે વખતે હીજ લોકોના એ વિચાર અને ઈશ્વરપ્રતિભા તેના કરતાં પણ ઉત્તમ વિચાર એમને પણ આદ્ય અદ્ય કયાં જ. પરંતુ અનેક સૌમ્ય સૂત્રો તેમના વર્તન ઉપર આ વિચારોનો યોડો પરિણામ થયો નહિ.

અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થનારાં જ કાર્ય હોય અને તે કારણોનાં એક બીજા સાથેનાં પ્રભાવ જલ્દનારાં હોય અને તેમાં વળી પુરાવો મુશ્કેલીનો હોય તો નિશ્ચયત્વ સામાન્ય અનુમાનો કાઢવાં કઠણ હોય છે. તેવાં અનુમાનો કાઢવાનો યોડો ધર્મો સંગત હોય તો તેને માટે પાછલા પ્રકરણમાં કલા પ્રભાવે કેવળ દલકી પ્રતિભા ઉદાહરણો લેઈને તેમની પરસ્પરની તુલના કરવી જોઈએ.

જે કારણે લોકોનું ઉદાહરણ પહેલાં લીધું છે અને એમને સમૃદ્ધ-પણાનો વાસ સરખો પણ નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે વિષે એક અંધકાર કહે છે કે, આ લોકોની પ્રત્યેક ટોળીનું બીજ પ્રત્યેક ટોળી સાથે ઘેર હોય છે અને તેમનામાં ધલ્લકારીને લગાઈએ માલેલી હોય છે. આફ્રિકા નામની રાજા ઇંગ્લિયન લોકોની બીજ એક જાત છે તેમાં પણ આ જ પ્રકાર છે. આ લોકોના ટંટાખર્ચેડા એટલા વિલક્ષણ છે કે, દાખ આફ્રિકા મનુષ્યનાં જે દસ સમા હોય તો તે પૈકી નવની સાથે એમનો ઉભો દાવો રહે. કોમળ વિ-ચારોનો અંચલ મનોવિહારોનો તેમના મનને કદી સ્પર્શ પણ મંતો

નથી. તેમને વિષે ધ્યાનકેન્દ્ર કહેછે કે:—“ નિર્દયપણાથી છાનામાના ધાડ પાડવી અને મનુષ્ય અસાવધ હોય ત્યારે વિશ્વાસઘાતથી તેનું ખૂન કરવું આ વાતો તેમના આયુષ્યને આનંદદાયક છે.” હોમે આદોના લોકોનું ઉદાહરણ ઉપર આપેલું છે અને મનનું કામગણીનું ખતાવનારા ગુણ તેમનામાં ગિલકુલ નથી—ખીલું તો શું, પણ પોતાના પેટનાં છોકરાં જદલ પણ તેમને દયા ઉત્પન્ન થતી નથી, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમની સાંઝામિક વ્યવસાયની પ્રીતિ ખતાવનારી એક અલૌકિક વાત તેમનામાં જોવામાં આવે છે. જાણે પુરોધાથી લગાધનું સઘળું કામ નજરું ન હોય એમ તેમના સૈન્યમાં ક્ષીણની પલટણો રાખેલી હોય છે. ઉત્તર અમેરિકામાંના ઇન્ડિયન લોકો પૈકી જંગલી સ્થિતિમાં કેવળ ઉવટની પાપરી ઉપરના લોક એટલે હકોટ અને કોમાંચ એઓ છે. કેદી લોકોના હાલદવાલ કરવામાં તેમનું નિર્દયપણું દેખાઈ આવે છે. નાના નાના ટંટા અને મોટી મોટી લગાધઓ એમનો હમેશાં લાં સુકાળ છે.

દેવે જે લોકોને લગાધનો કેવળ કંટાળો હોય છે અને જે હમેશાં એક ખીજ સાથે સલાહ સંપત્તી રહેછે તેમની સ્થિતિ જોઈએ. જે લોકોમાં આ સ્થિતિ કેવળ શિખરે જઈ પહોંચેલી છે એવા લોકો કહીએ તો એસ્કિમો લુઆનના રહેવાશી અને વેદા એ છે. હમેશાં સાંઝામિક વ્યવસાયમાં ગુંથાઈ રહ્યાથી મનુષ્ય સ્વભાવમાં જે કઠોરતા ઉભવ થઈને જીવિ પામે છે તે તેમનામાં ખીલકુલ ન હોવાથી સહાયપણાના ગુણનો પ્રસાર થવાને પુષ્કળ અવકાશ મળે છે અને તેનું પરિણામ ગાળાગુણનાં અને પરોપકારનાં વર્તનમાં નજરે પડે છે. ઉપર કહેલા ત્રણ લોકો વિષે પહેલાં જે માહિતી આપેલી છે તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ ધ્યાનમાં આવશે.

કૃતમતા અને માણસાદ આ બન્ને બહેનો છે એમ કહીએ તોએ ચાલે. કારણ આ બંનેની ઉત્પત્તિ સહૃદયપ્રણાથી જ છે. આ પ્રકરણમાં માણસાદ સંબંધી જે વિચાર કર્યો તે જ ધણે અંશે કૃતમતાને પણ લાગુ પડનારો છે. તેથી કૃતમતાનો ઈલાવદો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. અહીં જ આ ગુણનું અસ્તિત્વ અને અભાવ બતાવનારાં બે ઉદાહરણો આપ્યાં એટલે બસ. લડાઈઓ અને ટંડા બબેડા એના વગર જેને એન પડતું નથી તે ફિજિયન લોકો વિશે બુદ્ધિમંસ કહેછે કે કૃતમતા આ દોષ તેમનામાં સંપૂર્ણ બુરેશે છે. તેનો તે લોકોને વિશે પોતાનો અનુભવ નીચેના અવતરણમાં આપેલો છે.

“ એક આખરી મનુષ્ય ઉપર મહેરબાની કરીને જો કે મે તેને ઔપધ આપ્યું હોય તો તે બદલ મારો ઉપકાર ગાનવોડું એક બાજુએ રહીને મારે તેના ખાવા પીવાની પથુ તબવીજ કરવી જોઈએ એમ તેને લાગતું. ખેર, તેને ખાવા પીવાનું આપ્યું હોય તો તેટલાથી પથુ તેની વૃદ્ધિ થતી નથી. તે મળ્યા બરાબર પોતાનાં લૂગડાં લતાંનો. પથુ હજી લાગુ થયો એમ તેના મનમાં આવતું અને તે મળ્યા પછી પોતાને જરૂર જણાય તે પદાર્થ મારે પૂરા પાડવા એવી તે ઈચ્છા કરવા લાગતો. અને જ્યારેક તેની આવી ઈચ્છા વૃદ્ધ કરવાની ના કહેતો ત્યારે તે મને મરજીમાં આવે તેટલી ગાળોની પુષ્પાંજળી આપતો. ” હવે એનાથી ઉદ્ધતું ઉદાહરણ લઈએ. ફિજિયન લોકોને સાંપ્રાથિક વ્યવસાયની જોટથી ચાહેના છે તેટલો જ વેદા લોકોને તિરસ્કાર છે. આયર્લેન્ડે તે લોકોનું વર્ધન આપ્યું છે તેમાં તે કહેછે કે:- “ તેમને યોડી મદદ

કરીએ અથવા તેમને વિષે યોડી કાળજી જતાવીએ તોપણ તેને બદલે પણ તે લોકો ઘણા કૃતચ હોય છે. ” એનેટ તેમાંના કેટલાક લોકોને બક્ષિસો આપી હતી અને કેટલાએકને તે ઉપયોગી પડ્યો હતો. તેના ઉપકારનો બદલો વાળવાને એક અમત્કારિક હાહરણ બન્યું છે. તે કહે છે કે:—

“ સુમારે છ શીટ લાંબાઈનાં એ હાથીનાં બચ્ચાં એક દિવસ પરાઈમાં અણધારીં અમારી ઝોશરી ઉપર આવીને પડ્યાં. જેમના ઉપર મારા ઉપકાર થયા હતા તે પૈકી કેટલાંક મનુષ્યોએ એ બચ્ચાં એ રાતે અહીં આણીને મૂક્યાં હશે એમ મેં કહી જતાવું, પરંતુ જેમણે મનની એટલી મોટાઈ જતાવી તે ગૃહસ્થ કોણ, એ મને છેવટ સૂધી સમજાયું નહિ. તેથી તેમનો આભાર પ્રદર્શિત કરવાને અથવા તેમને મોંબલો આપવાને મને તક મળી નહિ. છેક પ્રાથમિક સ્થિતિમાંના વેદા લોકો પાસેથી પણ સુધરેલા લોકોને શીખવા સરખો આ કેટલો ઉત્કૃષ્ટ પાઠ છે ! ” કોઈના પણ જાણવામાં ન આવે એમ પોતા ઉપર થયેલા ઉપકારથી પણ અધિક મોંબલો પહોંચાડવાનો આ ગુણ તો તેમની પાસેથી શીખવા સરખો છે જ, પણ આ લોકોનું આચરણ મનમાં આણીને એના કરતાં પણ મહત્વની એક વાત સુધરેલા લોકોએ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તે એ કે, મોટા દમામથી પોતાના ધર્મનું શ્રેષ્ઠ વખાણનારા અને રાત્રિ દિવસ ધર્મતત્વનાં અને નીતિતત્વનાં પારાયણ કરનારા લોકોમાં પણ જે શ્રેષ્ઠ પ્રતિના સદ્ગુણ મળી આવતા નથી તે કોઈ કોઈ વાર છેક અશિક્ષિત લોકોમાં પણ મળી આવે છે. ”

પ્રકરણ ૯ મું.

અર્થવાદિત્વ.

સોએસો દોકડા સસ બોલવાનો સદ્ગુણ જવલે જ મળી આવે છે. જે દોકડા સસવાદી તરીકે મનાય છે તેમના મોંમાંથી પણ અસલ બાપણ નીકળવાના પ્રસંગ દરરોજ આવે છે. કાંઈ પણ જોએલી અથવા સાંભળેલી વાત કહેવાની હોય તો તેમાં મરચું મીઠું બજરાવ્યા સિવાય રહેવાતું નથી. મનુષ્યના મનનું જે પ્રમાણે વધણું હોય તે પ્રમાણે તે જોએલી અથવા સાંભળેલી વાતમાં જોણું વધતું કરીને કહે છે. આ દોષ મનુષ્યમાં ઓટસો રંગે રંગે વ્યાપેલો છે કે, તે દોષ પોતાને હાથે ખતે છે તેનું તેને જ્ઞાન પણ રહેતું નથી. અતિરાયોક્તિનો દોષ ધલુંકરીને સાધારણ છે. અતિશય, વધારે, બહુ, પુષ્કળ ઇલાદિ શબ્દોનો લોકો બોલવામાં અને લખવામાં જોઈએ તેટલો ઉપયોગ કરે છે; પરંતુ ધણેખરે પ્રસંગે તેનું પ્રયોજન હોતું નથી. આ પ્રકાર અર્થવાદિત્વને જ દર્શાવનારો છે. કાંઈ કાંઈ વાર તો અસલ બાપણનો મોટો તિરસ્કાર બતાવનારા લોકોમાં જ આ દોષ વિશેષ માલગ પડે છે. સસ-પ્રિયતા ઉપર જુસ્સાદાર બાપણ કરનારા વક્તાના બાપણમાં જ અર્થવાદિત્વના જોઈએતેટલા નમુના બતાવી સકાશે. પદ્યોનાં અને મનુષ્યોનાં વર્ણન કરતાં જે ઠેકાણે સાદા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો વાજગી હોય તે ઠેકાણે બાપણને છટાદાર કરવાને વારતે જોરદાર શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યા સિવાય રહેતા નથી. આવું અર્થથી વસ્તુસ્થિતિનું આજેહુજ પ્રતિગિંજ સાંભળનારના મનમાં પડતું નથી. ગૂણ જો કે ખરૂં હોય તોપણ તેમાં વાજગી કરતાં શ્રાવણ ઉમેરો કરવાથી તે બીલકુલ જુદું જ દેખાય છે. આ ઠેકાણે

ચિત્રની ઉપમા આપીએ તો એમ કહી શકાય કે, ચિત્રમાં અવયવોની ગોઠવણી અત્યંત હોય છે, પરંતુ રંગના કામમાં ધાલમેલ થાય છે. એટલે તે જોઈએ તે કરતાં દુપટ અથવા ત્રિપટ ખીલવીને બતાવેલું હોય છે.

વસ્તુસ્થિતિનું અવધાર્ય નિરૂપણ કરવાના જે અસંખ્ય પ્રકાર છે, તે સર્વનો આપણે આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવાનો નથી. ઉપર કહેલી ચિત્રની ઉપમા લઈએ તો જેમાં એકસે રંગ માત્ર વધતો ઓછો ખીલવી બતાવ્યો હોય તે પ્રકારનો વિચાર ન કરતાં જેમાં અવયવોની ગોઠવણુ પણ મધ્યમથી બતાવેલી ન હોય તે પ્રકારનો માત્ર વિચાર કરવાનો છે. અર્થાત વસ્તુસ્થિતિને આકું આવળું સ્વરૂપ આપવાનો જ જ્યાં પ્રયત્ન હોય તે તરફ લક્ષ ન આપતાં તેનો વિપરીત ભાસ કરવાનો યત્ન થતો હોય તેનો માત્ર અહીં વિચાર કરવામાં આવશે. અથવા કેવળ સહેલા શબ્દોમાં કહીએ તો ખુબી રીતે જોઈ બોલવાના સંજોગમાં અનેક પ્રકારના લોકોમાં કેવી રીતે માલમ પડે છે તે આ પ્રકરણમાં જોવાનું છે; અને મુખ્યત્વે કરીને કોઈ પણ સ્વાર્થના હેતુને લીધે જ્યાં જોઈ બોલવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે એવા ઉદાહરણોનો જ આપણે વિચાર કરીએ. કોઈ કોઈ વાર શત્રુને શિક્ષા આપવા સાર જોઈ સાક્ષી પૂરવાને મનુષ્ય પ્રવૃત્ત થાય છે; કદી કદી કંઈ બ્યવહારિક ક્ષણમાં માટે તે જોઈ જોડે છે; કંઈક પ્રસંગે પોતાને મળનારી શિક્ષા અથવા પોતા ઉપર આવવાનું સંકટ ટાળવા સાર તેને જોઈ બોલવાનું મન થાય છે; અને જીજ્ઞે પ્રસંગે લોકોને ખુશી કરીને તેમની ગરજ સંપાદન કરવા સાર મનુષ્ય અસલ બાપણનો ઉપયોગ કરે છે.

હવે સલ બાપણ અને અસલ બાપણ એમનાં જુદી જુદી

સ્થિતિના લોકોમાં કેવાં અને શાં ઉદાહરણો મળી આવે છે તે જો-
ઈએ. આપણે ધણુંકરીને અસત્ય બાપણોનો જ વિચાર કરવાને
છે; કારણ સત્ય બાપણ જગતમાં ધણું દુર્મિત્ર છે, વળી નિષ્કામ
સત્ય પ્રીતિ તો ધણુંકરીને મળવી જ કઠણ.

શિકાર ઉપર નિર્વાહ કરનારા અથવા બક્ષ માટે અરણ્યમાં
બટકનારા અને આસપાસના લોકો સાથે વૈરભાવથી ચાલનારા એવા
જ પ્રાચીન સ્થિતિના લોકો પૃથ્વીના અનેક ભાગો ઉપર રહેનારા
છે તેમના ખોટા બોલવાના સ્વભાવ બદલ ધણાએક પ્રવાશીઓએ
નિંદા કરેલી જણાય છે. તે જ પ્રમાણે જુલમી રાજાઓએ બાહુ-
બળથી લોકોને છતીને જ્યાં ખોટાં રાજ્યો સ્થાપન કરેલાં છે ત્યાંના
લોકોમાં પણ આ દુર્ગુણનું જોર પુષ્કળ છે એમ અનેક મુસાફરોએ
આપેલી માહિતી ઉપરથી દેખાઈ આવે છે.

ડોક્ટર લોકો સંબંધી બર્ટન કહે છે કે:—“બીજા લોકો
પ્રમાણે જ દિગ્વિચન લોકો પણ કદી ખરૂં બોલવાના નહિ.” અિ-
બી લોકો વિષે ત્રિફિય લખે છે કે:—

“ખરાખોટાપણા વિષે એ લોકો એટલા બેશીકરા હોય છે
કે, તેમના શબ્દો પર ખરૂંસો રાખવો યોગ્ય નથી.” ફિરથી લોકો
વિષે આવા જ પ્રકારના ઉદ્ગાર કેટલાક પ્રવાશીઓએ કહાડેલા છે.
મધ્ય એશિયામાંના લોકો કોયડો જોયા સિવાય સાચું બોલવાના
નહિ, તેમને જુલમનો જ અમલ જોઈએ.

વનવાસની સ્થિતિમાંથી બહાર પડીને એક ઠેકાણે સ્થાયી
રહેનારા લોકોનો વિચાર કરીએ તો પહેલા દિગ્વિચન લોકો આંખ
આગળ આવે છે. લુદલ્પ્સ કહે છે કે:—

“દિગ્વિચન લોકોની ખોટું બોલવા તરફ એટલી પ્રવૃત્તિ છે કે,
પોતાની તે ખોડ મટાડવાની અથવા છેવટ પોતામાં તેવી ખોડ

નથી એવું લોકોને જતાવવાની પણ પ્રયત્ન તે લોકોમાં દેખાઈ આવતી નથી. જોહું જોલવાના કામમાં દૈસલ્ય સંપાદન કરવાને પણ ત્યાં તે પ્રકારનું શિક્ષણ મળવાની પુષ્કળ સવડ હોય છે. સરદાર લોકોના એક જીજ્ઞાસુ નાશ માટે જે ગુપ્ત યુક્તિઓ ચાલેલી હોય છે તે કામમાં જોહું જોલવામાં વાકેફગાર હોનારા લોકોનો ધણો ખપ પડે છે. અણીના વખતે ન ગમરાતાં એકદમ પ્રસંગને જોભે તેવો ઉત્તર આપીને કામ કાઢી લેનારા લોકોને આવા સરદારો તરફથી સારો આશ્રય મળે છે. આ લોકોના જોહું જોલવાના સ્વભાવ વિષે એટલી પ્રસિદ્ધિ છે કે, અસલ ગાયજીને 'ફિનિયન સલ' એવું કહેવાનો ચાલ પડેલો છે. "

જોહું જોલવાના સંબંધમાં યુગાંકાના લોકોની સ્થિતિ પણ ફિનિયન લોકો જેવી જ છે.

" ધણાખરા જંગલી લોકો પ્રમાણે જ આ લોકોમાં પણ સસને ધણું જ યોડું માન છે; અને અસલ ગાયજી કરવું અયોગ્ય છે એવું તેમને લાગતું નથી. ઉલ્લેખ જોહું જોલવાનો મનુષ્ય જેલાડી હોય તો તેનાં વખાણુ જ કરવામાં આવે છે. "

મધ્ય અમેરિકામાંના સુધારાની મધ્યમ અવસ્થાવાળા પ્રાચીન કાળના લોકોની આવી જ સ્થિતિ હતી. સાર્વભોમ્ય જુલમી રાજ્ય વ્યવસ્થા નીચે રહેનારા કેટલાક લોકો સંબંધી ડી લાએટ કહે છે કે:— " ધણાખરા ઇન્ડિયન લોકો પ્રમાણે જ તે પણ જોહું જોલનારા હતા. " વળી આ પૂર્વજોનો યોડો ધણો પણ અંશ જોમેનામાં ઉતરવાનો સંભવ છે તે ત્યાંના હાલના લોકો વિષે કનલોપ કહે છે કે:—

" જોહું જોલવું આ દુર્ગુણ છે એ કબુલ કરનારો મધ્ય અમેરિકામાંનો એક પણ મનુષ્ય મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. કા-

છએ કોઇને કસાવે એટલે તેણે મોટી બહાદુરી કરી એમ તે લોકોને લાગે છે. ગમે તેટલું નીચપણું કપટ હોય અને તેનું પરિણામ ગમે તેટલું ભયંકર હોય તોપણ ‘આ કેટલી બધી ખમક-દારી !’ આ સિવાય જુદી તરેલના ઉદ્દગાર તેમના મોંમાંથી નીકળતા નથી.

ફિલિપાઇન બેટા સંબંધી ફારમને લખેલું એક સ્વાતંત્ર્ય પુસ્તક છે તેમાં તેણે ત્યાંના લોકો વિષે આવા જ પ્રકારની હકીકત આપી છે. તે કહે છે કે:—

“બોલું બોલું એ ખાપ છે એ ત્યાંના લોકોને લાગતું હોય એમ દેખાતું નથી. તે એક આડો આવજો ખરો, પણ નિર્દોશ માર્ગ. એમ તેમને લાગે છે.”

પુરાતન કાળથી સુધરેલા જે લોકો છે તેમના પ્રાચીન ઐત્ય-માંથી એવો પુરાવો મળી આવે છે કે, પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તે લોકોને સસની, ખડું પ્રીતિ ન હતી, અને પ્રસક્ત અથવા અપ્રસક્ત રીતે અસસની જ પ્રસાસ થતી હતી, જુલમ વિષે વિચાર કરતાં પ્રાચીન હિંદુ લોકોના ઇચ્છામાંના જે ઉતારા આપેલા છે તેમાં પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા માટે લગાડી અને જુલમ એમનો ઉપયોગ કરવાને પૂરી છૂટ આપી છે. અથવા છૂટ આપી છે એમ કહેવા કરતાં, ઉત્તેજન આપ્યું છે એવું કહેવું વધારે યોગ્ય છે. કોઈ પણ લોકોના અંગે કોઈ પણ વખતે કયા ગુણ છે એ તે તે કાળના દેવાદિકની જે વાતો હોય છે તેમાં પૂર્ણ રીતે પ્રતિબિંબ પડેલું દેખાય છે. હિંદુ લોકોના દેવો આદિકની વાતોમાં ખુદ દેવોના હાથથી લગાડીના પ્રકાર કેટલા બનેલા છે તે બેઠ્ઠાએ તો તે ઉપરથી પ્રાથમિક સ્થિતિના હિંદુ લોકોની કંપના ચમકશે. હીન્દુ લોકોની પણ તેવી જ સ્થિતિ હતી. એ વિષે આચળસમાં બેઠ્ઠાએ તેટલો પુરાવો છે. પાડોશીનું

નુકસાન કરવા માટે ખોટી સાક્ષી આપવી એટલી બાબત બાદ કરીને બાકીના ખોટા બોલવા બદલ હીજ્ઞ લોકોને તિરસ્કાર હતો એવું દેખાતું નથી. વળી કેટલાકોના કહેવા પ્રમાણે ખરેખરા જ ને એ લોકો સત્યવાદી હોય તો સામાન્ય સિદ્ધાંતને અપાવાદ કરતા એવું એ હીજ્ઞ લોકોનું એક જ ઉદ્દેશરણ બન્યું હોય. ખોટું બોલવા બદલ તે લોકોને તિરસ્કાર ન હતો એ સિદ્ધ કરવાને ધણા લાંબા જવાની જરૂર નથી. તેમના દેવોનાં જ આચરણ જુઓ. એટલે બસ. દેવના મનમાં એકાબનો નાશ કરવાનો હતો માટે તેણે પોતાના એક દૂતને જૂઠું બોલવાનું કહીને બવિષ્યવાદીઓને ફસાવ્યા હતા.* આયબલના જૂના કરારમાં બીજે એક ઠેકાણે નીચેનાં વાક્યો દેવ ઉચર્યા હોય એમ બતાવ્યું છે.

“ બવિષ્યવાદી ને બવિષ્ય કહેતાં બૂલ્યો હોય તો મેં જ તેને બૂલાવ્યો (એવું સમજો), વળી હું જ તેને ઈશ્રાયલ લોકોમાંથી શોધી કહાડીશ અને તેનો નાશ કરીશ. ” *

જે લોકોએ પોતાના દેવોનાં ચિત્ર આવા પ્રકારે ચિત્રરેલાં તેમના સ્વભાવની કલ્પના સદ્ જ થઈ શકે એવી છે. તેમને સત્ય ઉપર ધણી પ્રીતિ હોવાનો સંભવ નથી અને એ આયબલમાંથી જ ઉદ્દેશરણો લેઈને સિદ્ધ કરી સકાશે. એમને રેબેકા પોતાની સ્ત્રી છતાં બહેન છે એવું ખોટું જ કહ્યું. પરંતુ તેને કંઈ પણ શિક્ષા ન થતાં ઉઘટો તે વર્ષ તેના ખેતરમાં પાક પુષ્કળ થયો અને દેવે તેને આર્શિવાદ આપ્યો,* અર્થાત્ તેનું વર્તન દેવને પસંદ પડ્યું. વળી રેબેકાના કહેવા ઉપર જેકબે પોતાના બાપને કંઈ ખોટું સમજાવીને એસાને ફસાવ્યો. * આ ખોટારાનો કાંઈ પણ ઠેકાણો

* આ સર્વ હીજ્ઞ લોકોની પૈરાણિક કથાઓ છે અને તે આયબલના જૂના કરારમાં આપેલી છે.

તિરસ્કાર કરેલો ન છતાં ઉસરી દેવને ને મળી. આ વિષે ક્રુર
અપ્રસક્ષ પુરાવો મળી આવે છે. કારણ દેવે તરનજ 'તારી ધન,
ધાન્ય સમૃદ્ધિ થશે' એવો તેને આશિર્વાદ આપ્યો. તે જ પ્રમાણે
જરમાયાએ એક વખત રાજની સૂચના ઉપરથી ખોટું બાપણ
કર્મું હતું.* આ પુરાતનકાળના હીંદુ લોકોની વાત યર્ષ. સાર
પછીના હીંદુ લોકોને થોડી થોડી સત્યતાની મીઠાશ લાગવા ગાંડી
હતી એ વાત કબુલ કરવી જોઈએ. અવિધવાદી નામના જે તે-
મના અંધકાર થયા તેમના અંધમાં અને નવા કરારના કંઈ
ભાગમાં અસત્ય બાપણનો નિષેધ કરેલો છે. એકંદર પુરાવા તરફ
ધ્યાન આપતાં એવું અનુમાન કાઢી સકાશે કે, હીંદુ લોકોની સ-
માજને જેમ જેમ રિચરતા આવવા લાગી તેમ તેમ તેમનામાં
અસત્યપણાનું વર્તન ઠગી થતું ગયું.

પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં પણ બહુ સલાચરણ જડે એવી ક-
લ્પના કરવાનું કારણ નથી. તેમના ઇંચિયડ નામના અંધમાં દેવોનાં
અનેક કૃતિઓનાં પર્ણન આપેલાં છે, તેમાં દેવો મનુષ્યોને તો
ફસાવે છે જ, પણ પોતપોતામાં પણ એક બીજાને ફસાવવાના મત
કરે છે એ ખતાવેલું છે. સરદાર લોકોને ગરજમાં આવે તે પ્રકા-
રનાં અસત્ય બાપણ કરવાને દોષ પણ પ્રકારની હરકત લાગતી
હોય એમ દેખાતું નથી. પાશ્વસ આશીન એના યુલિસિજન

* પછાડીના પૃષ્ઠની નોંધ જુઓ.

+ યુલિસિજ એ ગ્રીક લોકોની પૌરાણિક કથામાંનો એક
ચોદ્ધ છે. તેનું ગ્રીક ભાષામાં નામ ઓડિસિયસ એવું છે. પરંતુ
અંગ્રેજ અંધમાં તે યુલિસિજ આ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. હોમર
કવિએ ઓડિસિ કરીને જે ગ્રીક ભાષામાં કાવ્ય લખેલું છે તે કા-

ઉપર ગ્રેગ ચોટગો, અને તે ચોટવાનું કારણ જોઈએ તો તે ધણી
લુચ્છો હતો એ. ૪ મહાશીએ હોગરના વખતના. ત્રીક લોકોને
કપટી અને અસત્યવાદી એવા કહેતા છે. x પછીના

બનો નાયક ગુલિસીજ છે. ત્રીસ દેશની પાસે આપણેના નામનો
એક ખડકવાળો પોટ છે ત્યાંનો તે રાજા હતો. તેની લગ્નાડીનું
એક ગમત થાય એવું ઉદાહરણ છે. ઈલિંગડ કાલ્યામાં વણ્ણવેલી
'દ્રુપદની લગ્નાઈ' જ્યારે સર થઈ, ત્યારે ગુલિસીજને પણ પોતાનું
સૈન્ય લેઈને હાજર થવાનો હુકમ થયો. તે વખતે તેના મનમાં
જવાનું નહતું તેથી તેણે ગાંડાનો વેશ લીધો અને નાના પ્રકારની
ગાંડછા કરવા લાગ્યો. એક વખત તે પોતાની ગાંડીને એક ઘોડા
તથા એક જાડ એવાં જે જનાવર જોડીને બંધાર નીકળ્યો. પરંતુ આ
તેની લુચ્છાઈ જલદીથી ઉઘાડી પડી. તેનું એક છોકરું હતું તેના
ઉપર તેની અતિશય પ્રીતિ હતી. તે છોકરા સાથે તેનું વર્તન ગાંડ
માણસ સરખું હતું નહિ એ પાસામીડીઝના લક્ષમાં આવ્યું
અને તેના સર્વ દોષ ઉઘાડા થયાથી તેને લગ્નાઈમાં જવું પડ્યું.
પાસામીડીઝનું માત્ર તેણે પછીથી ખૂંદ વેર લીધું અને તેને યમ-
લોકમાં મોકલ્યો.

* મહાશી એ હિન્દુન ટ્રિનિટી કાલેજમાં પ્રોફેસર છે. તેણે
ત્રીસના પ્રાચીન સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર એક પુસ્તક લખેલું છે.

■ વિશેષ પ્રકારના શિક્ષણથી મનુષ્યના મન ઉપર જે છાપ
પડે છે તેનું પરિણામ કોઈ કોઈ વાર ઘણું આશ્ચર્યકારક દેખાઈ
આવે છે. ત્રીક લોકોના સ્વભાવમાં એટલા દોષ છતાં અને તેમનાં
કૃત્ય એટલા દુરપણનાં છતાં તેમનો આપણને નાનપણથી પરિ-
ચય થવાને લીધે તેમનું ઉગ્ર સ્વરૂપ છેક નરમ થઈ જાય

કાળમાં પણ કહેવા સરખો ફેરફાર થયો ન હતો. ક્રીટન લોકોને 'હ' વખતે જે ઝીક લોકો વિષે અને તેમના અર્થો વિષે મનમાં ચાલના ઉત્પન્ન થાય છે તે જન્મ પર્યન્ત કાયમ રહે છે એવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો બની આવે છે. એટલે ઝીક લોકોના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ માંહી-તીવાળો એક મોટો અંધ લખ્યો છે. તે અંધ વાસ્તે મેળવેલી સર્વ માંહીતી ઉપરથી તેનો એવો મત થયો કે, તેમની રીતભાતમાં પણ કૂરપણાનું પ્રતિબિંબ પડેલું છે. ખોટાપણા વિષે તો બોલવાનું જ નથી. દેવથી માંડીને આકરીમાં રાખેલા શુભામ સૂધી તમામ જોડું બોલવાના કામમાં કુશળ તેમનો ધર્મ કહીએ તો કદાચ સમજૂતિનું પીએર-એવી ખરી સ્થિતિ છતાં ઝીક લોકોનો ઇતિહાસ અને તેમના અંધ સંબંધ એને માટે કેટલા બધાની વાજળી કરતાં વધારે પૂજ્ય બુદ્ધિ થએલી જણાઇ આવે છે ! ઇંગ્લાંડના માજી પ્રધાન ગ્લાડ-સ્ટન સાહેબને તો ઝીક લોકોનો ઇતિહાસ જાણે એક પરબલ હોય એમ લાગે છે. જેને પોતાના આયુષ્યનો ઉત્તમ પ્રકારે ઉપ-ગોગ કરી લેવો હેય તેણે ઝીસના ઇતિહાસનું અધ્યયન કરવું એ તેના ધારેલા હેતુનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે એમ તેને લાગતું. સન ૧૮૬૧ ની સાલમાં ગ્લાડસ્ટન સાહેબે ઇટનમાં એક જાપાણી આશ્રુ હતું તે લંડન ટાઇમ્સમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેમાં તે કહે છે કે:—“આ-યુષ્યનાં આયંત ગહત્વનાં કાર્યો ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરતાં આવડે એવા પ્રકારનો મન ઉપર સંસ્કાર કરવો એ જે શિક્ષણનો હેતુ હોય તો પ્રાચીન વિદ્યાનું અને વિશેષે કરીને ગ્રીક વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું એનાં જેવો બીજો ઉપાય નથી.” જાપાની સંકાઓ એક બાજુએ મૂકીએ તોપણ આ ગ્લાડસ્ટન સાહેબના મત ઉપર એક માત્ર ગમતની સંકા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનું કેવી રીતે

મેશાં જોડું જોલનારા' એવું વિશેષણ આપેલું મળી આવે છે, તે જીજ્ઞાસીક લોકોની સાથે તુલના કરીને જોતાં તે લોકોને અંગે કદાપિ જોડું જોલવાનો દોષ વધારે હોવાને લીધે હશે; પરંતુ જીજ્ઞાસીક લોકોમાં પણ તે દોષ જોછએ તેટલો હોવો અને એ વાસ્તે કીટન લોકોનું જ એ વિશેષણ આપીને તેમને જીજ્ઞાસી જુદા જતાવવાની જરૂર ન હતી. આટલે-કાગમાં શ્રીક લોકોનું મહાશીએ જે વર્ણન કરેલું છે તેમાં વિશ્વાસઘાત અને આત્મહિત માટે હુમ્મ્યાઈ એ તેમના મનશ્ચુત દોષ તેણે જતાવ્યા છે. તે કહે છે કે:—“દાષ શ્રીક મનુષ્યે પોતાનું વચન પાળ્યું તો x ડરાયસને તે એક ધ્યાનમાં

સમાધાન કરવું એ સમજાતું નથી. ગદાચરન સાહેબે રાજકારમા-રના કાગમાં ધર્મજન આયુષ્ય ગણેલું છે. આરંભમાં તે રાજ્ય-પક્ષનો દિમાયતી હતો અને ત્યાર પછી પ્રજાપક્ષનો દિમાયતી થઈને હેવટ તો સર્વની આગળ ગયેલો જે રાડીકલ પક્ષ તેના અગિમાની થયો હતો. હવે શંકા એટલી જ છે કે, શ્રીક વિધાનો અભ્યાસ કરીને આકસક્રોઈ યુનિસિટીમાંથી નીકળ્યા કે તરત જ વિધાનો સંસ્કાર તાજે છતાં જે તેના દેશભક્તિ વિષે વિચાર હતા તે શ્રીક વિધાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા સમજવાના, કે તે વિદ્યા પ્રુષ્કળ વર્ષ મનમાં દસ્યા પછી વિચારોમાં જે ફરક પડ્યો તે આ વિદ્યાનું પરિણામ સમજવાનું ?

x આ કાળ ઇસ્વીસનની પૂર્વે ચારસે પાંચસે વર્ષના સુમારમાં છે:

+ ઈરાનમાં ડરાયસ નામના ત્રણ પાદશાહ થઈ ગયા. પહે-લા ડરાયસે અને તે પછીના કેટલાક રાજાઓએ શ્રીસ દેશ ઉપર સ્વારીઓ કરીને શ્રીક લોકોને પ્રુષ્કળ ત્રાસ આપ્યો હતો. તે વૈર, સેવા સાથે અસેકડાંડર ધી એટ ઈરાન ઉપર સ્વારી કરીને જીજ્ઞા

રાખવા જેવી વાત છે એવું લાગતું.

હમેશનાં યુદ્ધો અને સલની બેપરવા એમાં જે સંબંધ દે-
ખાઈ આવે છે તે વિષે યૂરોપના ઈતિહાસમાં બોધ એ તેટલો પુરા-
વો મળે છે. જેને 'રૂધીરનો યુગ' એમકે હેવાનો રીવાજ પ્રક્રિયા છે તે
એરોલ્ડિન્ગ્સન કાળમાં પવિત્ર માનેલા પદાર્થ ઉપર હાથ મૂકીને
જો કે રાજ સોગન લેતા હતા, તોપણ તે લાગણી જ તોડવા તે-
મના મનમાં કંઈ લાગતું ન હતું. રૂસોલ્ડિયન લખે છે
કે:— * "ક્રાંતિ મનુષ્યને પોતાના સોગન તોડે તો તેમાં આશ્ચર્ય
કરવા જેવું કંઈ નથી. કારણ સોગનપર જોડું બોલવું એ કેવળ
એક ભાગ્યનો પ્રકાર છે એમ તેને લાગતું. આ એક ચુંદાનો
પ્રકાર છે એમ તેને લાગતું ન હતું." ક્યારોલિન્ગ્સન * કાળમાં

ઉરાયસનો પરાભવ કર્યો. ગ્રીક અને પર્શિયન લોકો એમને એક
ખીજ સાથે ધણો જ વ્યવહાર હોવાથી તેમને એક ખીજના રવળા-
વતી માનીતી હતી

એકસરખાં બસે વર્ષ સુધી આરબ, સારાસેન,^૧ આફ્રિકેનિયન,^૨ સાકસન,^૩ લાંબડી,^૪ સ્લાવ્હ,^૫ અઠ્ઠાર,^૬ અને જર્મન આ લોકો સાથે લડાઈઓ ચાલ્યા પછી ફ્રેંચ કાળની શરૂઆત થઈ. આ કાળ વિષે માર્ટિન કહે છે કે:—

“દસમા સદીને ‘કપટનો અને વિશ્વાસઘાતનો યુગ’ એવું નામ આપ્યું હોય તો હરકત નથી. ફ્રેંચ કાળના આરંભ જેવો કાળ યુરોપના ઇતિહાસમાં બીજો નથી. તે કાળમાં નીતિ વિચારો તો મનુષ્યોએ કેવળ છોડી દીધા હતા.”

ઈંગ્રેજ લોકોના પોતપોતામાં ટંટા ચર્ચાથી તેમના ઉપર ફ્રેંચ

૧. મધ્ય યુગમાં મુસલમાનોને ખ્રિસ્તી લોકો સારાસેન કહેતા. સારાસેન લોકોએ યુરોપ ઉપર સ્વારીઓ કરીને પુષ્કળ ઠેકાણે પોતાનું ધણીપણું સ્થાપન કર્યું હતું.

૨. એ ફ્રાન્સ દેશમાં રહેનારા હડીલા લોકો હતા.

૩. ઇંગ્લાન્ડના પ્રાચીન લોકો.

૪. ઇટાલી દેશમાં લાંબડી નામનો પ્રાંત છે ત્યાંના લોકો.

૫. આ લોકોનાં મૂળ ઠેકાણાં વિષે પુષ્કળ સંશય છે. કેટલાકોના મત પ્રમાણે તેઓ એશિયા ખંડમાંથી આવેલા, તે કેટલાકોના મત આ લોકો જર્મનીનો કંઈક ભાગ અને રૂશિયા એ ઠેકાણાના મૂળનાર હોનારા એવો છે. હાલના રૂશિયન લોકો સ્લાવ્હ લોકોના જ વંશના છે. સ્લાવ્હ લોકો પણ એકવાર ધણા પ્રબળ થયા હતા અને સમગ્ર યુરોપ ખંડમાં ફેલાયા હતા.

૬. એ એશિયા ખંડમાંના ટ્યુરનિયન (તુરાની) શાખાના લોકો હતા. તેમણે પણ યુરોપ ઉપર હુલા કયાં. ચાર્લમેન રાજાએ તેમનો પૂર્ણ નાશ કર્યો.

લોકોનું રાજ્ય સ્થાપન થયા પછી પણ કપટ અને વિશ્વાસનાત એ દુર્ગુણોનું પ્રબળ નેતું જ કાયમ હતું. સરદાર લોકોનાં વર્તન લખાડીનાં, રાજદ્રોહિયણાનાં, અને આપસ્યાર્થીયણાનાં હતાં. તે સમયે જાંગીની આપવા પૈસાનો ક્યારે નાશ થશે એનો દર્દ નિયમ ન હતો. મધ્ય યુગમાં ચોતરફ જે અસત્યનું આચરણ ફેલાયું હતું તે હમેશાં ચાલતા રહ્યા. ફટકાને લીધે અને સગાઇઓને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું ન હતું પણ જુદા જ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલું હોયું જોઇએ એવો મત લેખકે પોતાના ઇતિહાસમાં બતાવ્યો છે. તથાપિ અહીં જે અનુમાન કાઢેલું છે તેને પુષ્ટિ આપનાર એક વાક્ય તેના અંતમાં જડી આવે છે; અને તે વાક્યનું મદત્ત વિશેષ બાનનું જોઇએ. કારણ જે મત તેને સાબ્ય નહતો તે મતની બાજુનો તેની પાસેથી જ પુરાવો મળે છે. તે દહે છે કે:—“ જે ઠેકાણાના લોકોને ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનું વલણ લાગેલું હોય છે તે ઠેકાણે સદૃશ્યોની મથુનામાં સસને જેટલું પ્રમુખ સ્થાન મળે છે, તેટલું જે ઠેકાણે એ વ્યવસાયનો પવો પ્રવેશ થયેલો નથી હોતો તે ઠેકાણે મળતું નથી. ”

હાલના કાળમાં પણ પૂર્વ તરફના અને પશ્ચિમ તરફના યુરોપિયન દેશોની તુલના કરતાં તેમનામાં જે વિરોધ દેખાઈ આવે છે તે કાંઈના પણ લક્ષમાં આવ્યા વગર રહેવાનો નથી. પશ્ચિમ તરફના દેશોને ઉદ્યોગી વ્યવસાયની જેટલી પ્રીતિ છે તેટલી પૂર્વ તરફના દેશોને નથી. અને એનું પરિણામ પશ્ચિમ તરફના દેશોને જેટલી સસ ઉપર આદેશ છે તેટલી પૂર્વ તરફના દેશોને નથી એનું થયું છે.

તથાપિ વિચાર કરતાં એવડ એનું જીવામાં આવશે કે, સાંપ્રતિક વ્યવસાયને અસત્ય, તથા ઔદ્યોગિક વ્યવસાયને સત્ય, એમનામાં જે સંબંધ દેખાઈ આવે છે તે પ્રત્યક્ષ રીતિએ ઉત્પન્ન થયેલો નથી. રક્તપાતની ઈચ્છા અને અસત્ય બાળણ એમનો સાક્ષ્ય સંબંધ

લગાર પણ નથી. તેજ પ્રમાણે મનની કોમળતા અને સત્ય એમનો પણ કંઈ સંબંધ નથી. ધર્મિગણાથી જો અસત્ય તરફ પ્રવૃત્તિ થતી હોય અને શાંતતાના વ્યવસાયથી સત્ય તરફ થતી હોય, તો આ કાર્યો કેવળ અપ્રત્યક્ષ રીતે જનતાં હોવાં જોઈએ. વળી કેટલાંક ઉદાહરણો લેખને પછી આ કાર્ય-કારણ-ભાવનો સંબંધ કયા પ્રકારનો છે એનો વિચાર કરીએ તો સમજવાને ઠીક પડે.

લગ્નવા લોકોની સ્વારીઓથી કંટાળીને અગ્રયણ વાળાં કોતરે ને ખીણોમાં અથવા રોગકારક હવાના પ્રદેશમાં જઈને રહેલા લોકોનાં ઉદાહરણો જીજ્ઞસુઓનો વિચાર કરતી વખત આપેલાં છે. તે પ્રમાણે સસની બાળકમાં પણ આપી શકાય. આવે દેકાજો બહારના લોકોના ત્રાસથી મુક્ત થયાને લીધે અને લગ્નમના કામનો સ્વાભાવિક જ તિરસ્કાર હોવાને લીધે જેમને ગેરસોઈની જગ્યામાં નાશી જવાની બુદ્ધિ થઈ, તેમના પોત પોતાના વ્યવહાર પણ ગરબગટના ન હોવાથી તેમનામાં હમેશાં શાંતતા હોય છે. 'કોઈ' નામે જાતના લોકો તાવના રોગથી હમેશાં પીડાય છે અને તેના વાવરમાં સપડાઈ પડવાના ભયને લીધે જ આબુબાબુના લોકો તેમને ત્રાસ આપવા જતા નથી. તેમને વિષે મારિસ સાહેબ કહે છે કે:—

“ ખડૂ બોલવા સંબંધી આ લોકોની પ્રસિદ્ધિ છે; અને આ બાળકમાં કુળદ્રુપ મેદાનોમાં રહેનારા મુધરેલા અને મુશિક્ષિત લોકોએ આ હુંગરી લોકોનો કિત્તો લેવા જેવો છે. ”

શાર્ટે 'દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની હુંગરોનીહારો' નામનું એક પુસ્તક લખેલું છે તેમાં તે કહે છે કે:—

“ સોવરા લોકોના વર્તનમાં એક મનને આનંદ આપનારો ભાગ કહીએ તો તેમનું સસ બાપણ છે. ખોટું-બોલવું એ તો તેમને,

ખીસકુલ માલીત જ નથી અને બનાવટની વાત તૈયાર કરવાને જે અ-
ક્ષય જોઈએ છીએ તે આવવા જેટલો તેમનામાં હજી સુધારો
થયો નથી.” આગળ લખના પહેલાં આ કેસોએ એટલું કહેવું જોઈ
છે, ખીસ પશુ કેટલાએક હિંદુસ્થાનવાસી ઇંગ્લેન્ડ લોકો અ-
શિક્ષિત હિંદુ લોકોની જાતોમાં જે સલ બાપલુનો સદ્ગુણ જણાઈ
આવે છે તે કેવળ તેમની ઝાંઝી બુદ્ધિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો છે
એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આવા પ્રતિપાદનથી જે સુધરેલા
લોકોનો પક્ષ ખેંચીને તેમનું માન રાખવાનો યત્ન તેઓ કરે છે,
તેમના દુર્બુદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવું અશક્ય છે. નાનાં છોકરાંને પણ
ખોટું બોલતાં આવડે છે અને કૃતરા સરખાં કેટલાંક મૂળાં જના-
વરોને જો કે બોલતાં આવડતું નથી તોપણ અસલ આચરણ
કરવાની તેમનામાં અક્ષય હોય છે. આ વાત મનમાં આપીએ એટલે
ઉપર કહેલા ટુંગરી હિંદુ લોકોનાં અથવા એના જેવા ખીસ લોકો-
નાં સલાચરણ તેમના મૂર્ખપણાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેનારા
લોકોએ જાણીશુઝને દુષ્ટપણાથી તેવું કશું હોવું જોઈએ અથવા
તેમનું એટલું અજ્ઞાન હોવું જોઈએ. ‘મધ્ય હિંદુસ્થાનનો ટુંગરી પ્ર-
દેશ’ નામના પુસ્તકમાં દ્વારકાથ લખે છે કે:—

“ અર્ધાના મૂળના રહેવાસી લોકોમાં ખરાપણું પુષ્કળ માલમ
પડે છે. કોઈનું કર્જ કદાચું હોય તેની ના કહેવી અથવા એકાદો
ગુન્દો તેમના હાથથી જાઓ હોય તે નાકશુલ્લ કરવો એવાં ખોટા-
પણાનાં વર્તન તેમના હાથથી સદસા જનનાં નથી.” રામોદી લોકો
સંજોથી લખતાં સિંહલેઅર કહે છે કે:—

“ સુધામને મિખરે પહેલેલા લોકો જેટલી ખોટું બોલવાની
અક્ષય આ લોકોમાં છે. આ વાતમાં ખરેખર ટુંગરી લોકો અને

પરવારી નામે લોકો છે તેમનાથી એ બિલકુલ જુદા છે. પરવારી લોકો વિષે એક વખત એક બ્રાહ્મણે ઉદ્ગાર કાઢ્યો કે:— ‘કણુખી લોકોએ જો એકાદ વાત વિષે વચન આપ્યું હોય તો તે પાળે છે, પણ દેડ લોકો (પરવારી) એટલા બેવકુફ છે કે, કંઈ કારણ ન હોય તોપણ જો કંઈ ખરું હોય તે તેઓ એકદમ કહી દે છે.’” તે બ્રાહ્મણે પોતાનો જો આ મત પ્રદર્શિત કર્યો છે તે ઉપરથી સાદા અને સત્યાચરણી અશિક્ષિત લોકોને પાડોશના મુધરેલા અને શિક્ષિત લોકો કેવી રીતે બગાડે છે એ લક્ષમાં આવે એવું છે. વળી નીચેના બે ઉત્તાર ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે. ખીજા એક ડુંગરી લોકો વિષે લખતાં શેરવિદ્ય કહે છે કે:—

“સાંઘાળ લોકોને ખરું બોલવું પવિત્ર લાગે છે અને આ વાતમાં તેમના બોલું બોલનારા પાડોશી જો બંગાળી લોકો તેમણે તેમની નક્કર ગ્રહણ કરવા સરખી છે.” તે જ લોકો સંબંધી મ્યાન કહે છે કે:—

“પાડોશના લોકોના સહવાસનાં બોટાં પરિણામ તેમના ઉપર થાય છે અને મને મોટી ધાસ્તી લાગે છે કે, સાંઘાળ લોકોના સત્યાચરણ વિષે જો પ્રસિદ્ધિ છે તે જાલદીથી નાશ થવાનો સંભવ છે.”

ખરું બોલવા વિષે જેમની પ્રસિદ્ધિ છે એવા હિંદુસ્થાનમાંના ડુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા લોકોની પુષ્કળ જાતો છે. તે પૈકી બોડો, ધિમાલ, કર્નાટકના મૂળના લોકો, ટોડ અને કોલ અથવા હો એમના સંબંધી ‘સમાજ શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો’ એ ગ્રંથમાં માહિતી આપી છે. આ ઠેકાણે યુલિયન લોકોનું ખીજું એક ઉદાહરણ લઈએ. તેમના આશ્રયસ્થાનની આસપાસ પર્વત, રાન, લેન્ગવાળી જગા અને

સમુદ્ર આવેલાં છે. આ લોકો સંબંધી ઓપર્ટ લખે છે કે:—“તેમને અંગે ખર્ચ બોલવું અને પોતાનાં વચન પાળવાં એ અલૌકિક શુભ છે. હિંદુ લોકોની વર્ણવ્યવસ્થાના છેક ઉપરના દરજ્જાના લોકોને પણ તેમનું અનુકરણ કરવા જેવું છે.” તે જ પ્રમાણે પાસેના સ્ત્રીલોક બેટમાં પણ આવા પ્રકારના લોકો છે. સાંના રાતમાં રહેનાર વેદા લોકો સત્યવાદી અને પ્રમાણિક હોવા વિશે પ્રસિદ્ધિ છે. પૃથ્વીના ખીજા ભાગોમાં પણ આવા પ્રકારના લોકો માલમ પડે છે. એશિયાખંડના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં રહેનારા કેટલાક લોકોમાં પાડોશના લોકો ઉપર ધસારો કરીને જવા વાસ્તે અથવા કોઈ લોકો પોતા ઉપર હસ્તો કરવાને આવે તો તેમનાથી પોતાનું સંરક્ષણ કરવા સારૂ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા નથી. અર્થાત તે લોકો લગાઈના કામમાં છેક નિરપયોગી છે. તે વિશે વાંચવામાં આવે છે કે, “ઝોડીઆક અને સામેઈડી લોકોને અંગે પ્રમાણિકપણું અને સહ્ય એ શુભ વખાણવા જેવા છે. એ તેમને જૂપણુ આપનારા છે.”

ઉપર જે પુસ્તક આપ્યા તે આપણે જે અનુમાન કાઢવાનાં કાગે તેને (અનુકૂળ) સાધક જ છે. પરંતુ બાધ કરતા પુરાંવો તો કંઈક હોવો જોઈએ. જેમનામાં થોડી ધણી પણ લગાઈઓની ધામધુમ કોઈ કોઈ વાર ચાલે છે એવા લોકોની પણ કેટલીક જાતો ખર્ચ બોલનારી છે. વળી કેટલાએકોને તો લગાઈના કામની હોંશ છતાં પણ તેમનામાં ખર્ચ બોલવાનો શુભ માલમ પડે છે. હાર્ટેટ લોકો જો કે, જાતે ગરીબ, શાંત અને ખીકણુ સ્વભાવના છે તોપણ તેમનામાં જુદા જુદા પ્રદેશના ધણીપણા બાબત વારંવાર લગાઈઓ ઉપસ્થિત થાય છે. એમ છતાં તે લોકોના સલાચરણને માટે બાંધો અને કોલ્મેન એ બંને સાક્ષી આવે છે. કોલ્મેન કહે છે કે:—

“ હોટ્ટાટ મનુષ્યના મોંમાંથી નીકળેલું વાક્ય એટલે પવિત્ર વાક્ય સમજવું. આ જગતમાં મનુષ્યને હાથથી જે અપરાધ બનેવા શક્ય છે તેમાં આપેલું વચન તોડવું એના જેવો નીચું અપરાધ બીજો નથી એવો એ લોકોનો મત છે. ”

ઈશિકોઈ લોકો સંબંધી લખતાં માર્ગન કહે છે કે:—

“ ઇંડિયન લોકોના સ્વભાવમાં સત્યપ્રીતિ એ ગુણ પ્રમુખપણે દેખાઈ આવે છે. ” તથાપિ ઇશિકોઈ લોકો સાંપ્રામિક વ્યવસાયથી કેવળ અક્ષિપ્ત હોય છે એવું નથી. તેમણે અનેક જાતો એકઠી મળીને જે એક સંપ ક્યો હતો તેનો ઉદ્દેશ શાંતતા રાખવાનો હતો એ ખરું; અને જે નાનાં નાનાં સંસ્થાનો એકત્ર થયાં હતાં તે સર્વની અંદરની વ્યવસ્થામાં શાંતતા હતી એ પણ ખરું; તથાપિ એ સંયુક્ત સંસ્થાનો પાડોશના લોકો સાથે લડાઈ ચલાવતાં હતાં. પાડોશિયામાંના લોકો પોતપોતામાં જોધએ તેટલું લડે છે અને તેમના ઉપર જીજ્ઞાસ કરનારા સ્પાનિયર્ડ લોકોની સાથે પણ તે ટક્કર લે છે. એ લોકો લડાઈના કામમાં એટલું લક્ષ આપનારા હતાં પણ તેમની સત્ય ઉપર પુષ્કળ પ્રીતિ છે. સ્પેન કહે છે કે:—“આ લોકોમાં જોડું જોડવું તિસ્તકર બરેલું માનવામાં આવે છે. ” જોડું લોકોની ટોળાઓમાં જમીન સંબંધી એક બીજાની સાથે બંધકર મુદ્દો થાય છે અને પુષ્કળ રક્તપાત થાય છે. તથાપિ ખરું જોડવું એ દેવોએ મનુષ્યની પછાડી મૂકેલું અસંત પવિત્ર કર્તવ્ય છે, એવી તેમની સમજૂત છે. મહારાષ્ટ્ર દેશના ડુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા કોળી લોકો યરા, સાદા અને ખરું જોડનારા છે; પણ તે મોટા જટાર અને નિર્દયપણાનાં કામો કરનારા છે.

આ ઉપરથી એવું દેખાશે કે, જેમને શાંતનાની પ્રીતિ હોય

છે એવા લોકોમાં જે પ્રમાણે ખરું જોલવાનો શુભ મળી આવે છે તે જે પ્રમાણે શુદ્ધની થોડી ઘણી પ્રીતિ રાખનારા કેટલાક લોકોમાં પણ તે દેખાઈ આવે છે. આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય અતુમાન શી રીતે કહાડી શકાય ? તે કહાડવાને આ જાતે પ્રકારના લોકોમાં મળી આવનારા કંઈ વિશેષ શુભ હોવા જોઈએ. ઉપર જાતે પ્રકારના જે લોકોનાં ઉદાહરણો આપેલાં છે તે વિશે જીજ્ઞાસાથી મેળવીએ તો એવું દેખાઈ આવશે કે, તે સર્વમાં એક વાત સાધારણ છે. તે સર્વ લોકોને શુદ્ધમી રાજ્યવ્યવસ્થા સહન કરવાની ટેવ નથી. ‘સમાજ-શાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો’માં પહેલા પ્રકારના સસપ્રિય લોકોની એ સ્થિતિ છે એમ જાણવું છે. આ દેશો જીજ્ઞાસુ પ્રકારના સસપ્રિય લોકોની આ સંબંધી શી સ્થિતિ છે તે જોઈએ. હાઈડાટ લોકોની રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિ સુધરેલા લોકોના વક્ષણ ઉપર છે. સર્વ રાજ્ય-કીય કામ એક મંડળીને સોંપેલું અને મુખ્ય અધિકારીના હાથમાં ઘણી થોડી સત્તા હોય છે. વળી મંડળીનું કામ પણ જાડું મતથી આવે છે. ઈરાકોઈ લોકોની રાજ્યવ્યવસ્થાનું કામ ખ્યાસ પ્રતિનિધિની મંડળીને સોંપેલું હતું અને એ પ્રતિનિધિ નીવડવાનું કામ જુદી જુદી જાતના લોકોએ નિમેશ મુખસારોનું હતું. એ મુખસારોને કાઢી મૂકવાનો અધિકાર તે તે જાતના લોકોનો હતો. તેમના લશ્કરી ખાતાની વ્યવસ્થા સરદાર લોકો તરફ હતી. એ સરદારો તેમના અંગના વિશેષ શુભને માટે પસંદ કરવામાં આવતા, અને લગ્ન વગેરે સર્વ કામ તેઓએ પોતાની જવાબદારી ઉપર ખાનગી રીતે કરવું એવી વ્યવસ્થા હતી. પાટાઓનિયન લોકોની રાજ્યવ્યવસ્થા છેક દુર્બળ હતી. સરદારોના તંત્રથી રહેનારા લોકો નાખુશ થાય તો તેમને છોડી જતા. ખોંડ લોકોની સમાજવ્યવસ્થા વિશે લખનાં મ્યાક્સન કહે

છે કે:—“ સર્વ મનુષ્યોના સરખાપણાનાં તત્ત્વો ઉપર તેમની સમાજ-
રચના થયેલી છે. અધિકારના બળ ઉપર ગાલનારી જુલમી વ્યવ-
સ્થાને ભાંગી પડેલી અવકાશ મળતો નથી અને સમાજને દોરવાનું
કામ તેમના સ્વાભાવિક આગેવાનો તરફ હોય છે અને તે જુલમથી
કરવામાં આવતું નથી, પણ નિલાયરણના ઉદ્ધારણથી અને ભારખો-
જથી કરવામાં આવે છે”.

અનેક પ્રવાસી લોકોએ આપેલી માહિતી ઉપરથી એવું દેખાઈ
આવે છે કે, જ્યાં જુલમી રાજ્યવ્યવસ્થા માલમ પડે છે ત્યાંના
લોકોની ખોટું બોલવા તરફ પ્રવૃત્તિ વધારે હોય છે; પરંતુ જુલમી
રાજ્યવ્યવસ્થા ન હોય તો લોકોની સહ બાપણ તરફ વૃત્તિ હોય છે.

ઝર્જીસ અને પિઝારો એમણે પીરુ દેશનો શોધ થવા સંબંધી
જે લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તે જોતાં સ્પષ્ટ દેખાશે કે, સાંના ઇંડિયન
લોકોનો ખોટું બોલવાનો સ્વભાવ તેમની સાથે જ જુલમી રીતે
વર્તવામાં આવતું હતું તેને લીધે ઉત્પન્ન થયો હતો. તે જ પ્રમાણે
મેક્સિકોના લોકો વિષે ક્લાન્સિસ્કન પ્રવાસી પોતાનો અભિપ્રાય આપે
છે કે:—“ તે લોકો લગ્યા છે પણ જે તેમની સાથે સારી રીતે
વર્તે છે તેમની પાસે તે ખુશ મનથી અહીં બોલે છે. ” બચને લીધે
મનુષ્યની ખોટું બોલવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે એ સિલિહિંગ્સ્ટનના
અનુભવમાં સારી પેઢે આવ્યું. આફ્રિકાના પૂર્વ તરફના પ્રદેશના
લોકોની ખોટું બોલવાની પ્રવૃત્તિ વિષે બોલતાં તે કહે છે કે:—

“દાસપણામાં ન રહેનારા લોકોમાં પણ જે કે પ્રુફુળ આ દોષ
હોય છે; તોપણ શુભાશોમાં તે ઘણો જ હોય છે અને તેનાથી ઘણો
ત્રાસ થાય છે. તેમની બાપામાં કોઈ કંઈ બોલે તો તેને તે બાપા-
નાર કરવાનું પોતાના શુભાશના કહેવાથી સરતું નથી, કારણ

પાસેથી ખર્ચ કદી બહાર પડવાનું નહિ. પોતાનો ધણી નેથી ખુશ થાય એવું કંઈ તે બોલશે.”

આ ઉપર જ દીક્રા કરતાં તે કહે છે કે:—“ દુર્બળતા અને જીવનમયી ઘેરએવા લોકોને અસલ એ એક મોટો આધાર હોય છે.”

જીવનમયી રાજ્યવ્યવસ્થાનું અસ્તિત્વ અથવા અભાવ અને મનુષ્યનાં ખોટાપણાનાં અથવા ખસપણાનાં વર્તન એમાં જ સંબંધ ઉપર બનાવવામાં આવ્યો છે તેની સત્યતા વિશે ખાતરી થવાને સુધરેલા લોકો તરફ લગાર નજર કરીએ. યૂરોપિયન લોકોમાં અત્યંત જીવનમયી રાજ્યવ્યવસ્થા કહીએ તો રૂશિયાની છે. ઝારથી માંડીને નાના સિપાઇઓ સુધી સર્વને સખત અમલ બજાવવાની ઇચ્છા હોય છે. અને આ લોકોની ખોટું બોલવાની તો કમાલ છે એ સર્વ પ્રસિદ્ધ છે. ઈંગ્લિશિયન લોકોને જીવનમયી અધિકારીઓના જીવનમયી અમલની લાંબા કાળ સુધી ટેવ પડવાને લીધે તેમને અંગે લગાડી એટલી બધી પેસી ગઈ છે કે, ખુબી ભરેલી રીતે ખોટું બોલનારો મનુષ્ય લગાડીને જીવ સમજીને તે વિશે પ્રતિજ્ઞા માને છે અને એકાદ કામમાં કોઈને અપયશ આવે તો અમુક માણસને ફરિયાદો નહિ, અથવા અમુક બાબતમાં ખોટાપણું બરોબર સધાયું નહિ તેથી એવું થયું એવી દમ્ભેશાં દીક્રા થાય છે. વળી હિંદુ લોકોનું ઉદાદરણ પણ આ દેશોએ લેવા જેવું છે. રાજ્યાંગમાં હિંદુ લોકોનાં જ અન્યવચિત રાજ્યો દનાં. ત્યાર પછી મુસલમાનના અમલની રાજ્યાંગ ચર્ચ અને તેમના વખતમાં લાંબા કાળ સુધી ગમે તેટલો જીવનમ સદન કરવાની લોકોને ટેવ પડી. મુસલમાન પછી ખ્રિસ્તી દેશોના અમલનીએ હિંદુસ્થાનવાસીઓને રહેવાનું આવ્યું એમાં પણ જીવનમ નહતો એમ કહેવાય નહિ. આને લીધે આ દેશના લોકો એટલું ખોટું

બોલનારા થયા છે કે, ન્યાયની કોરટોમાં સોગન ઉપર લીધેલી તેમની સાક્ષી પણ તદ્દન અવિશ્વાસ બરેલી હોય છે અને તેમને ખોટાપણું કબુલ કરવાની પણ લાજ લાગતી નથી*. કોઈ કોઈ વખત રાજ્ય-

* આપણા હિંદુ લોકો ઉપર રૂપેન્સર સાહેબે જે આરોપ મૂક્યો છે તેમાં થોડીક અતિશયોક્તિ હશે, પરંતુ તેનું મૂળ ખરું છે એ સ્પષ્ટવકતા મનુષ્યે કબુલ કરવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય લોકોનાં વર્તન એક ધા અને બે કડકા એવા પ્રકારનાં સરલ માર્ગનાં હોય છે. પરંતુ આપણે હમેશાં હળવે રહીને આડે રસ્તે છાનામાના જવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણા લોકોમાં પણ કેટલાક હિમ્મતથી ખરું બોલનારા લોકો મળી આવે છે અને પાશ્ચાત્યો મધ્યે લખાડ મળી આવે છે. પરંતુ દેશના તમામ સામાન્ય લોકોના સ્વભાવ જોવાને માટે લોકોના સ્વભાવનું સરાસરીનું પ્રમાણ જોવું જોઈએ, અને તે ઉપર કલ્પા પ્રમાણે જ છે. દુર્બળતા, બિઝલપણું અને લખાડી એ ત્રણની એક ગાંઠ છે. આપણું દુર્બળપણું સિદ્ધ કરવાને, અનેક સૈદ્ધાંત આપણે પારકાનો અમલ ચાલવા દીધેલો છે એના કરતાં બીજું પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. દુર્બળપણું આવ્યું કે બીઝલપણું તેની પછાડી હોય જ, અને શૈર્ષ્યથી રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય અંગમાં ન હોય એટલે લખાડીની યોજના મનુષ્ય કરવા માંડે છે. આપણું બીઝલપણું અને લખાડી એ આપણા સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં દેખાઈ આવે છે. રાજ્યકીય વાતમાં ઘણું મન ઘાલવાની આપણને જગા જ નથી. પણ જે થોડીક છે તેમાં પણ આપણું બીઝલપણું દેખાઈ આવે છે. વર્તમાનપત્રોને જે સ્વતંત્રતા છે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરનારાં ઘણાં છે. આપણા દેશમાં રાજ્યકીય પરતંત્રતા કરતાં સામાજિક અને ધાર્મિક પરતંત્રતા વિશેષ છે. ગતિ-

અમલ નીચે રહેનારા લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલો, એવાં પણ ઉદાહરણો દર્શાવવામાંથી મળી આવે છે. ક્રાન્સ દેશના છેવટના કૃષ્ણ કાળ વિશે લખતાં મિચેલેટ કહે છે કે:—“પરો વર્ષ ટંકશાળો ઉપરના અધિકારીઓની લખાડીઓ અને હાથોડીઓ કેવી રીતે વધતી ગઈ એ જોઈએ તો ગમત લાગવા જતી છે.” ક્રાન્સ દેશમાં હાલ પણ રાજ્યકારભારના કામમાં લખાડી કરવામાં આવે છે પણ તે પહેલાં જેટલી બધાં કર નથી. ઇંગ્લેન્ડ લોકોની સ્થિતિ પણ જુદી નથી. જે વખતે રાજ્યસત્તાનું બંધન મજબૂત ન હતું તે વખતે પ્રત્યેક પક્ષના આગેવાન લોકો નિઃશંકપણે વિશ્વાસઘાતનાં વર્તન કરતા હતા. અને ઈસિસામેથ રાણીની કારકીર્દીમાં તો આ વાતની હદ વળી હતી. પછી જેમ જેમ રાજ્યસત્તા નિયમિત થતી ગઈ તેમ તેમ રાજકર્તા પુરોગામીનાં વર્તનનું ખોટાપણું કમી થવા લાગ્યું.

■ આ સર્વ વાત ઉપરથી એટલું લક્ષમાં આવશે કે, યુદ્ધની હાલચાલ અને અસલ, તથા શાંતતા ને સલ, એમની વચ્ચે જે સંબંધ કહેવામાં આવ્યો, તે યુદ્ધને અંગે અસલ ઉત્પન્ન કરવાનો અથવા શાંતતાને અંગે સલ ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વાભાવિક મુદ્દા હોવાને લીધે અસ્તિત્વમાં આવેલો નથી. તેથી સંબંધ ઉત્પન્ન હોવાનું કારણ એટલું જ કે, જે લોકોમાં હમેશાં યુદ્ધની હાલચાલ હોય છે તેમની સમાજઘટનામાં જુલમ બળવાને પુષ્ટિ અવકાશ મળે છે; અને જ્યાં તે હાલચાલનો અભાવ હોય છે ત્યાંના લોકોની સમાજઘટનામાં જુલમનો પ્રવેશ તેટલો થતો નથી. પહેલા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તકનીતિની દ્રષ્ટિએ ખોટું બોલવું ઘણું કે બિલકુલ તિરસ્કાર ભરેલું ગણાતું નથી. એવું વર્તન કરનારા મનુષ્યોનો લોકોને તિરસ્કાર આવતો નથી. પરંતુ બીજા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તકનીતિની તેમ જ શુદ્ધ નીતિની પણ દ્રષ્ટિએ અસલાચરણ તિરસ્કાર ભરેલું ગણાય છે.

કર્તાના અંગનો ખોટું ખોટવાનો સ્વભાવ તેમના સહવાસથી તેમના બંધન, રૂદ્ધિ, અને ધર્મચુરની ખેડી એટલી બધી મજબુત છે કે અવધારિક અને ધાર્મિક દામોમાં પણ આપણે કેવળ દુર્બળ અને ખીકણ, બની ગયા છીએ અને તેથી ઘણી વખત લગાડીનો આશ્રય લેવો પડે છે. અંગ્રેજી રાજ્યના માયાળુ અમલ નીચે દેશમાં કેળવણી અને સ્વતંત્રતા વધવાને લીધે રૂદ્ધિ, જ્ઞાતિ, અને વહેમનાં બંધન દિવસે દિવસે ઢીલાં પડતાં જાય છે તેમ તેમ આપણામાં હિંમત અને સત્યતા વધતી જાય છે. પહેલાં અંગ્રેજી દવા કે સોડાવાટર પીએ તો તે ધર્મગ્રસ્ત ગણાતું અને જ્ઞાતિ બહાર થવાનો ભય રહેતો; તેથી ઘણા માણસો તેવાં દામ છુપાં કરતા અને તે છુપાવવાને ખોટું ખોલતા. હાલ જ્ઞાન વધવાથી એ વહેમ ફર થયો અને ન્યાત બહાર થવાનો ભય ન રહેવાથી લોકો ખુલી રીતે અંગ્રેજી દવા તથા સોડાવાટર પીએ છે અને તે વિષે ખોટું ખોટવાની જરૂર પડતી નથી. જે જ્ઞાનિમાં જન્મતી વખત ન નહાય તો ન્યાત બહાર રહેવાનો ભય હતો તેમાં ઘણા લોકો ટહાડ વગેરે પ્રસંગે ન નહાતાં ખોટું ખોલતા, આવા પ્રસંગ પણ હાલ કમી થયા છે. અમુક મુર્તિનાં દર્શન કે પૂજા ન કરે અથવા અમુક ધર્મક્રિયા ન કરે તો ધર્મગ્રસ્ત ગણાતા, સારે લોકોને બતાવવાને ખોટું ખોટવાની તથા કરવાની જરૂર પડતી. પરંતુ હાલ પ્રાર્થનાસભાજી, આર્યસભાજી વગેરે ધર્મની ઉન્નતિના ચલન કરનારાં માણસો પ્રસિદ્ધ રીતે પોતાના આચાર વિચારમાં ફેરફાર કરે છે અને તે છતાં તેમનામાં તે વિષે ખૂં ખોટવાની હિંમત વધતી જાય છે. આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મ, જ્ઞાતિ અને રૂદ્ધિનો જેમના ઉપર જીવન બહુ હોય છે તેમનામાં દુર્બળતા, ખીકણપણું, અને લગાડી વધતી જાય છે અને જેમ જેમ એ જીવન ઓછું થાય છે તેમ તેમ તે ઓછી થતી જાય છે.

અમલ નીચે રહેનાર લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલો, એવાં પણ ઉદાહરણો
 ક્ષતિહાસમાંથી મળી આવે છે. ફ્રાન્સ દેશના છેવટના ફૂપૂસ કાળ
 વિશે લખતાં મિચેલેટ કહે છે કે:—“વર્ષો વર્ષ ટંકશાળો ઉપરના અ-
 ધિકારીઓની લખાડીઓ અને ઠગાઇઓ કેવી રીતે વધતી ગઈ એ
 જોઈએ તો ગમત લાગવા જોઈ છે.” ફ્રાન્સ દેશમાં હાલ પણ
 રાજ્યકારભારના કામમાં લખાડી કરવામાં આવે છે પણ તે પહેલાં
 જેટલી ભયંકર નથી. ઈંગ્લેન્ડ લોકોની સ્થિતિ પણ જુદી નથી. જે
 વખતે રાજ્યસત્તાનું બંધન મજબુત ન હતું તે વખતે પ્રત્યેક પક્ષના
 આગેવાન લોકો નિઃશંકપણે વિશ્વાસઘાતનાં વર્તન કરતા હતા. અને
 ઈસિઝએથ રાણીની કારકીર્દીમાં નો આ વાતની હદ વળી હતી. પછી
 જેમ જેમ રાજ્યસત્તા નિયમિત થતી ગઈ તેમ તેમ રાજકર્તા પુ-
 રોગોનાં વર્તનનું ખોટાપણું કમી થવા લાગ્યું.

આ સર્વ વાત ઉપરથી એટલું લશમાં આવશે કે, યુદ્ધની હા-
 લચાલ અને અસલ, તથા શાંતતા ને સલ, એમની વચ્ચે જે સંબંધ
 કહેવામાં આવ્યો, તે યુદ્ધને અંગે અસલ ઉત્પન્ન કરવાનો અથવા શાં-
 તતાને અંગે સલ ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વાભાવિક શુભ હોવાને લીધે
 અસ્તિત્વમાં આવેલો નથી. તેવો સંબંધ ઉત્પન્ન હોવાનું કારણ એટ-
 લું જ કે, જે લોકોમાં હમેશાં યુદ્ધની હાલચાલ હોય છે તેમની સમાજ-
 ઘટનામાં જુલમ બંધાવવાને પુષ્ટગ અવકાશ મળે છે; અને જ્યાં તે
 હાલચાલનો અભાવ હોય છે સાંના લોકોની સમાજઘટનામાં જુલ-
 મનો પ્રવેશ તેટલો થતો નથી. પહેલા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તક-
 નીતિની દ્રષ્ટિએ ખોટું બોલવું ઘણું કે બિલકુલ તિરસ્કાર ભરેલું ગ-
 લાતું નથી. એવું વર્તન કરનાર મનુષ્યોનો લોકોને તિરસ્કાર આવતો
 નથી. પરંતુ બીજા પ્રકારની સ્થિતિમાં પ્રવર્તકનીતિની તેમ જ
 યુદ્ધ નીતિની પણ દ્રષ્ટિએ અસલાચરણ તિરસ્કાર ભરેલું ગણાય છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આશાંકિતપણું.

જે પ્રકારના વર્તનનો આશાંકિતપણામાં સમાવેશ થાય છે. એ જે પ્રકારની આવશ્યકતા જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કેવળ બિન્ન છે. એકે નિલનો છે તે મનુષ્યસ્વભાવની સાથે મળી ગયેલો હોય છે અને બીજો પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વારંવાર બદલનારો હોઈને તે મનુષ્યસ્વભાવ સાથે તેટલો મળી ગયેલો નથી. માયાપની આશા પાળવી અને દેશના કાયદા પાળવા એ ઉપર કહેલાં જે પ્રકારનાં વર્તન છે. જે પ્રમાણે બન્નેનો એક જ નામમાં સમાવેશ થાય છે તે જ પ્રમાણે બન્ને મળીને એક જ સદ્ગુણ માનવામાં આવે છે. ધણાએ કહી સાધારણ સમજ એવી હોય છે કે, પહેલા પ્રકારનું આશાંકિતપણું જેટલું પ્રસંશા કરવા લાયક છે તેટલું જ બીજા પ્રકારનું પણ છે. આ બન્ને વિશે વિચાર કરતાં એક વાત હમેશાં લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. તે એ કે, છોકરાંએ માયાપની આશા પાળવાની આવશ્યકતા એકંદર જીવસૃષ્ટિમાં જે વ્યવસ્થા દેખાઈ આવે છે તેને અનુસરીને ઉત્પન્ન થયેલી છે. કાર્ધ પણ કાળે અને કાર્ધ પણ સ્થિતિમાં માયાપની આશા હોઈશમે પાળવી જરૂરી છે; તેવી વાત પ્રજાએ સરકારનો કુદમ પાળવા સંબંધમાં નથી. એક વિશેષ માર્ગ મનુષ્યને મુધારો થવાને લીધે આ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ છે અને જેના પગલે ત્રણે નહિ એવી તે વાત નથી. પરંતુ કંઈ વિશેષ સ્થિતિમાં માત્ર તે ઈષ્ટ છે.

કૌટુંબિક સમાજવ્યવસ્થામાં આશાંકિતપણાના બન્ને પ્રકારનું મૂળ એક જ હોય છે એ ખરૂં, પણ કૌટુંબિક સમાજવ્યવસ્થા બધે આજે તેવી નથી. સર હેનરી મેનનું મન તે સાર્વત્રિક હોવી જોઈએ

એવું છે, પણ તે ભૂલ બરેલું છે. ગ્રામિક સ્થિતિના મોટા કુટુંબોની વ્યવસ્થા કુટુંબના મુખ્યના તંત્રથી ચાલતી હતી અને તે કુટુંબના મુખ્યને મહત્ત્વપિતા (પિટ્રિઆર્ક) એવું નામ આપ્યું છે. તે વેળાનું એક એક કુટુંબ એટલે એક નાની સમાજ જ થાય. આ નાની સમાજમાં અથવા મહત્ત્વ કુટુંબમાં ધણાં નાનાંનાનાં કુટુંબો થતાં નાનાં કુટુંબના મુખ્યને પિતા (પિટર) એવી સંજ્ઞા હતી. સમાજનો વિસ્તાર જે ક્રમથી થયેલો જણાય છે તે જ ક્રમથી આશાંકિતપણાની કલ્પનાનો પણ વિસ્તાર થતો ગયો છે. નાની ઉમ્મરનાં છોકરાંએ માળાપની આશા પાળવી આ આશાંકિતપણાના મૂળ સ્વરૂપમાં થોડો ફેરફાર થઈને ઉમ્મરે પહોંચેલા મનુષ્યો પણ નાના કુટુંબના મુખ્યની એટલે પિતાની આશા પાળવા લાગે છે અને તે જ સ્વરૂપનો વળી થોડો વિસ્તાર થઈને મહત્ત્વ કુટુંબનાં સર્વ મનુષ્યો મહત્ત્વપિતાની આશા પાળવા લાગે છે; પછી સોધને વાસ્તે અને મહત્ત્વકુટુંબો અથવા અલ્પસંખ્યા એકઠાં રહેવા માંડે છે અને એવી રીતે મહત્ત્વ સમાજ અથવા દેશ બને છે. આ દેશની વ્યવસ્થા દેશાધિપતિ કરે છે અને તેની આશા સર્વને પાળવી પડે છે. ઘણીખરી સમાજોની આવી રીતે ઉત્ક્રાંતિ થતી ગઈ હશે, પરંતુ હાલની મુધરેલી સમાજોમાં આ પૂર્વનો સંબંધ નષ્ટ થઈ ગયો છે; અને આશાંકિતપણાના બંને પ્રકારમાં હવે કંઈ સંબંધ રહ્યો નથી. તોપણ બંને પ્રકારો વિશેની સમજૂતિ સરખી જ હોવાને લીધે તેને ઉત્તેજન આપનારા મનોવિકાર પણ સરખા જ હોય છે અને બંનેમાં ફેરફાર પણ ઘણુંકરીને એકરૂપ થાય છે.

હવે પ્રસક્ષ ઉદાહરણો લેઈને ચારે તરફ સી સ્થિતિ દેખાય છે તે જોતાં પ્રથમ છોકરાંએ માળાપની આશામાં રહેલા સંબંધી વસ્તુ-

સ્થિતિ કેવી છે તે તપાસીએ; અને પછી પ્રજાએ સરકારની આગામી રહેવા સંબંધીની વાત તરફ લક્ષ દઈશું.

મનુષ્યની પ્રથમાવસ્થામાં સમાજનો અધિપતિ ન હોવાને લીધે રાજા અને પ્રજા આ સંબંધે જ ઉત્પન્ન થતો નથી. પાસે પાસે રહેનારાં અનેક કુટુંબો પણ સ્વતંત્ર રીતે રહેતાં. આવી સ્થિતિમાં ખીજા પ્રકારના આઝાંકિતપણાનું અસ્તિત્વ જ નથી હોતું અને પહેલા પ્રકારના આઝાંકિતપણાની સીમા પણ એટલી સંકુચિત હોય છે કે, મનુષ્યનું કુટુંબ મનુષ્ય સિવાયનાં ખીજાં પ્રાણીઓના કુટુંબ સરખું જ હોય છે. એટલે એક તરફ માખાપનાં કર્તવ્ય ધણું મર્યાદિત હોવાને લીધે તેમના ઉપરની જવાબદારી જલદીથી નાશ થાય છે અને ખીજી તરફ છોકરાં પણ જલદીથી કર્તાકારવળાં થઈને માખાપની ઉપર અવલંબીને ન રહેતાં સ્વતંત્રપણે પોતાનો નિર્વાહ કરવા લાગે છે.

અમેરિકા ખંડના મૂળના લોકોમાં આવાં દૃષ્ટાંતો જડી આવે છે. આઝાંકેનિયન લોકો પોતાના દીકરાઓને કદી શિક્ષા કરતા નથી. તેમને મારવા એ તેઓ નીચપણાનું કામ સમજે છે; અને તેને લીધે મનુષ્યો ખીજણુ થઈને શરૂ સિપાઈઓના કામને અથોઅ થાય છે એમ તેમને લાગે છે. અનુવક્ત લોકો પણ અપસપ્રેમને લીધે છોકરાંની સાથે નરમાશથી વર્તે છે. છોકરો બાપને ગમે તેટલો ત્રાસ આપે અથવા તેનું અપમાન કરે તોપણ એ બધું તો મુંગેમોંએ સહન કરે છે, પરંતુ છોકરાને શિક્ષા કરવાનું તેના મનમાં આવતું નથી. હકોટ જાળના છોકરા સંબંધી નીચેની દલીલત વાંચવામાં આવે છે:—

“દસ કે બાર વર્ષનો છોકરો થયો એટલે તેને ધરના વડિલ માણસના ઘાબમાંથી મુક્ત થતું એમ લાગે છે, અને પ્રસંગે બાપ

ઉપર હાથ ચક્ષાયવાને તે આંધુંપાંધું જોતો નથી. છોકરાના હાથનો માર ખાનાર બાપને પણ તે કૌતક જ લાગે છે અને તે લાગલો જ ને ભાગ ઉપર માર પડ્યો હોય તે ભાગ ચાંપતો ચાંપતો પોતાના પાડોશીની પાસે જાય છે અને પોતાના છોકરાના પરક્રમનું વર્ણન કરે છે તથા આજ પ્રતાપી છોકરાને જન્મ આપ્યા બદલ પોતાને ધન્ય માની લે છે. ”

જુના મહાદ્વીપમાં પણ આવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. પૂર્વ આફ્રિકાના લોકો વિષે જર્મન કહે છે કે:—

“ છોકરો ઉત્તરે પહોંચ્યો એટલે જંગલી જનાવરો પ્રમાણે બાપને છોકરો એ એક ખીજના શત્રુ બને છે. ” તે જ પ્રમાણે બેકુઈન લોકોના સ્વભાવ વિષે લખતાં અને માળાપ તથા છોકરાં એમની વચ્ચે હમેશાં ચાલનારા ટંડા ઉપર દીકા કરતાં બુર્ખાઈ કહે છે કે, ‘બાપનું છોકરાને સિક્કણું જ તેવા પ્રકારનું હોય છે. તેમને સભ્યપણાની રીતિ શીખવવાને બદલે જે પરદીપ મનુષ્યો પોતાને ઘેર આવે તેમને કાંકરા મારીને અથવા તેમની જોડે ધાંગામસ્તી કરીને તેમને હાંપી કહાડવાં એવું માળાપ છોકરાને શીખવે છે.’ તે જ અંધકાર વળી એક ઠેકાણે કહે છે કે:—

“ છોકરો જરા મોટો થઈને તેને તાકત આવવા લાગે અને પોતાને વાસ્તે જુદું ઘર વગેરે પોતાની સર્વ જવાબદારી સંભાળવાનું સામર્થ્ય પોતાને અંગે આવે, એટલે તે લાગલો જ બાપની તાબેદારીમાંથી બહાર પડે છે. પછી તે કોઈનો પણ હુકમ કે ઉપદેશ માનતો નથી. હમેશાં પોતાના જ તંત્રથી ચાલે છે. માળાપની આજ્ઞા ભંગ કરવાની પ્રવૃત્તિ જે ઠેકાણે જણાય છે તે જ ઠેકાણે કદી માળાપના ઘડપણમાં હાથ કરીને તેમની સાથે નિર્દયતાથી વર્તવાની

પ્રવૃત્તિ પશુ દેખાઈ આવે છે ચિપેવાના લોકો મનુષ્ય વદ્ થાય એટલે તેનો અનાદર કરે છે અને તેને ગમે તેવું અપમાન આપે છે. કામચાટકાના લોકો તો આખા પોતાને બોળ ૩૫ લાગવા માંડે એટલે તેમને એકદમ મારી નાંખે છે અને વિશેષ વાત એ છે કે, તેવું કરવું એ પુત્રધર્મની વિરુદ્ધ છે એમ તેમને લાગતું નથી.”

બાપ કરતાં માનો અનાદર વધારે થાય છે. કોઈ પણ સમાજમાં સ્ત્રીઓ પુરૂષો કરતાં ઘણી જ નીચી પાવણીની ગણાય છે; અને પ્રાચીન સ્થિતિમાં તો સ્ત્રીઓની યોગ્યતા ચાકરોની અથવા ગુલામોની યોગ્યતા કરતાં વધારે ગણાતી નથી. આ તેમની દાસપણાની સ્થિતિને લીધે તેમના વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. હકોટ લોકોમાં છોકરો મા પાસે પોતાનાં સઘળાં કામ કરાવી લે છે અને તેવું કરવા વિષે બાપ પાસેથી તેને શિક્ષણ જ મળે છે. ક્વિજિત્તન લોકોમાં નાના છોકરાને પહેલ પહેલો માને માર મારવાનો પાઠ શિખવવામાં આવે છે. અને આ કામમાં જો કદાચિત તેના તરફથી ગફલત થાય તો પોતાનો છોકરો અગાડી ખીકણ નીપજડશે એવું બાપને ભય લાગે છે. હોર્ટોટ લોકોમાં છોકરો મોટા થાય અને તેની પ્રીત મનુષ્યમાં ગણતી થવા માંડે એટલે “તે ગમે ત્યારે પોતાની માનું અપમાન કરે તોપણ તે બદલ તેને કોઈ દોષ દેતું નથી. તેની મરજીમાં આવે તો કેવળ પોતાની ગમતને માટે તેને માર પણ મારે; પરંતુ તે બદલ તેને કોઈ એક શબ્દ પણ કહેવાનું નહિ. અને તેને લીધે મનુષ્યની કિંમત કમી ન થતાં ઉચટી વધે છે. આવાં કૃત્યો હિમ્મતનાં ને સૌર્યનાં લક્ષણ તરીકે ગણાય છે.” જૂલુ લોકોના દીકરા સંબંધી ટામસન લખે છે કે—

“આ દેશણે મોટા ખેદની વાત એ છે કે, જૂલુ લોકોના દીકરા મોટા થતા પહેલાં જ તેને કાયદાથી એક ભયંકર આધાર મળે

છે. તેમની માતાઓ જો કદાપિ તેમને મારવાનો યત્ન કરેતો તેઓ તરત તેમનું ખુન કરે તોપણ તે કરવાની કાયદાની પરવાનગી હોય છે.” વળી કારેન લોકો વિશે એમન કહે છે કે:—

“કેટલીક વાર એવું બને છે કે, મા છોકરાને વારંવાર મન દુ-ખાય એવું બોલીને ત્રાસ આપે છે. પછી તેમાંનો એકાદ છોકરો કંટાળીને કહે છે કે:—‘મારી મા અનિશ્ચય બહુજ કરે છે તે મરતા સુધી મને મુખ ચવાતું નથી. પાંચ રૂપિયા કરતાં તેની કિંમત વધારે આવે નહિ તોપણ ફિકર નહિ પરંતુ હું તેને વેચી નાંખીશ. એટ-લું બોલીને જ તે રહેનો નથી પણ લાગલો જ તેને વેચી નાંખે છે.”

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં દેખાઈ આવતું નિર્દયપણું બે વાતોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું છે. એક, છોકરાંમાં આગાંધિતપણાનો અભાવ અને બીજું, કનિષ્ઠ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ. તથાપિ આ સંબંધ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંની સર્વ સમાજોમાં દેખાતો નથી. એસ્ટ્રિયમો લોકો વિશે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, માબાપની છોકરાં ઉપર મમતા ધણી હોય છે અને છોકરાં પણ ધણુંકરીને માબાપની આગા વિશ્વ વર્તતાં નથી. આને લીધે છોકરાંને શારીરિક શિક્ષા કરવાના પ્રસંગ પણ ઓછો આવતા નથી. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, છેક કનિષ્ઠ પ્રતિની સામાજિક સ્થિતિમાં છોકરાંમાં પિતાની આગા પાળવાનો શુશુ હોય કે ન હોય એ બંને વાતો સંબંધિત છે. પરંતુ જે લોકોને મુદ્દ કરવાની ટેવ હોય અને તેમનાં છોકરાંમાં આગાંધિતપણાનો અભાવ હોય તે લોકોમાં ઉત્તમ પ્રકારની સમાજઘટનાને જે અન્યોઅન્ય આકર્ષણ જોઈએ તે ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નથી.

અનેક સ્થિતિની સમાજોમાં આથી ઉલટો સંબંધ દેખાઈ આવે છે. તે ઉપરથી અપ્રત્યક્ષ રીતે આ વાતની સિદ્ધતા થાય છે.

સેમિટિક શાખાના ભટકતા કરનાર લોકોનાં ઉપર ઉદ્ઘરણે આપેલાં છે તેમાંના લોકોની, તે જ શાખાની પ્રથમ ભટકતી કરનારી પરંતુ પછીથી વ્યવસ્થિત સમાજ કરીને રહેવાને લીધે રૂઢિ વ પામેલા લોકોની સાથે તુલના કરતાં તેમનામાં ઉધારો વિરોધ દેખાઈ આવે છે. એ જે પૈકી પહેલા લોકોનાં છોકરાંમાં આસાંકિતપણાનો ધણો ખરો અભાવ હોય છે, પરંતુ બીજા લોકોનાં છોકરાંમાં આ ગુણ ધણે અંશે દેખાઈ આવે છે. હીબ્રુ લોકોમાં કુટુંબનાયકને દેહાન્ત શિક્ષા સૂઝી શિક્ષા કરવાનો અધિકાર હતો. તેમની જે દશ આસાઓ છે તેમાં ‘ધમિરની આરા પાળવી’ એની લગભગ જ ‘માબાપનું સન્માન સખતું’ એ આગા છે. લેવિટીકસ નામના પુસ્તકમાં દેવની નિંદા કરવાને માટે જેવું શિક્ષાનું ભય ધાલેલું છે તેવું જ માબાપને ગાળો દેવા માટે પણ શિક્ષાનું ભય બતાવેલું છે. ડ્યુટરનમી નામના પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે, માબાપની સામે થનાર છોકરાનો ભર વસ્તીવાળા રસ્તામાં પથરા મારીને શુભ લેવો. આસીરિયન લોકો એ સેમિટિક શાખાના જ એક ભાગથી ઉત્પન્ન થયેલા છતાં, તેમનામાં ગુલમી સમાજવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ હતી. તે વિષે નીચે પ્રમાણે વાંચવામાં આવે છે કે:—

“કુટુંબમાં બાપની સત્તા નિરંકુશ હતી. છોકરાં જો બાપને છોડી દે તો તે ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવતાં અને જો માને છોડી દે તો તે બંડખોર સમજવામાં આવતાં.” હિંદુ લોકોમાં વાર્ષિક શ્રાદ્ધ પક્ષ કરીને પિતૃને પિંડ આપવાની અને હમેશાં પિતૃતર્પણ કરવાની જે રીત છે તે ઉપરથી તેમની પિતૃભક્તિ સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રાચીન કાળમાં શુવતાં પણ વિલક્ષણ પિતૃભક્તિ બતાવવામાં આવતી. રામનું વનવાસ જવું એ પિતૃભક્તિનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. કો-પનિપદમાં પિતૃભક્તિ સંબંધી નીચેની કથા આપી છે:—

ગદ્યપદ્યાત્મક.

ઉશન્ હ વૈ । વાજશ્રવસઃ સર્વવેદસન્દદૌ । તસ્ય હ
નચિકેતા નામ પુત્ર આસ । તં હ કુમારં સન્તં દક્ષિણાસુ
નીયમાનાસુ શ્રદ્ધાઽઽવિવેશ સોમન્યત ।

પિતોદકા જગ્ધતૃણા દુગ્ધદોહા નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દા નામ તે લોકાસ્તાન્ સગચ્છતિ તા દદત્ ॥

સહોવાચ પિતરં તાત કસ્મૈ માં દાવાસ્યતીતિ । દ્વિતીયં
તૃતીયન્તં । હોવાચ મૃત્યવે ત્વા દદામીતિ ।

વહુનામેમિ પ્રથમો વહુનામેમિ મધ્યમઃ ।

કિંસ્વિદ્યમસ્ય કર્તવ્યં યન્મયાદ્ય કરિષ્યતિ ॥

અનુપશ્ય યથા પૂર્વે પ્રતિપશ્ય તથા પરે ।

સસ્યભિવ મર્ત્યઃ પચ્યતે સસ્યભિવ જાયતે પુનઃ॥

અધ્યાય ૧ લો.

મતલબ.

સ્વર્ગ પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી વાજશ્રવણના પુત્ર ઉદાલક એણે યજ્ઞને પ્રસંગે
પોતાની ખાસે હતું તે સર્વ દાન કર્યું. તે ઉદાલકને નચિકેતસ નામે એક દી-
કરો હતો. ઋષિઓ દક્ષિણા લેખને જતા હતા ત્યારે ઋષિપુત્રના મનમાં
શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તે નાની ઉંમરનો જ હતો છતાં તેના મનમાં વિ-
ચાર આવ્યો કે, 'વિદ્યા નહિ એવી ગાયોનું દાન કરનારાને ઉત્તમ
સોદની પ્રાપ્તિ થતી નથી.' આટે (પિતાએ સર્વસ્વ દાન કરેલું છે
એ વાત મનમાં આણીને) તે બાપ આગળ બોલ્યો કે:-"હે પિતા ! મારા

દેહ કોને દાનમાં આપશો ? " પિતાએ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ ત્યારે તેણે તે જ પ્રશ્ન જે ત્રણ વખત પૂછ્યો. ત્યારે પિતાએ (શુસ્સાથી) તેને કહ્યું, 'હું તને ચમને સ્વાધીન કરું છું.' (જાપે સરવસ્વ દાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો માટે તેણે માફ પણ કોઈને દાન કરવું જોઈએ એવું મનમાં આશીને છોકરાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. અને કોઈ પણ ઋષિને સ્વાધીન પોતાને કરશે એવું તેને લાગતું હતું. પરંતુ જાપના મનમાં પહેલાં તે કલ્પના આવી જ ન હતી; એટલા માટે છોકરાએ ઋષિ કરવાની સાથે તે (જાપ) ધ્રુવવાયો અને ફરી ફરીને તે જ પ્રશ્ન સાંભળીને ત્રાસ આવ્યો અને તેથી તેણે શુસ્સે થઈ ઉત્તર આપ્યો.) જાપના મોંમાંથી નીકળેલો શબ્દ ખરો કરવો જોઈએ એમ મનમાં આશીને તે જોલ્યો, 'હવે પછી જે મૃત્યુપયે જવાનું છે તેના પહેલાં હું જાઉં છું અને હાલ જે તે સ્તે જાય છે તેમની સાથે હું જાઉં છું. ચમને મારે વિષે જે કરવાનું હશે તે કરશે.' પછી (જાપને શોક ઉત્પન્ન થયો છે એમ જોઈને તેનું સમાધાન કરવા સાર) તે જોલ્યો:— " પહેલાં જે લોકો થઈ ગયા તેમનું પરિણામ શું થયું તે જુઓ અને હવે પછી થનારા જે લોકો છે તેમનું પરિણામ શું થશે તેનો વિચાર કરો. ધાન્ય પ્રમાણે મનુષ્ય પક્ષ (ધર-હું) થાય છે અને ફરીને જન્મે છે. *

* પછી નચિકેતસ ચમને ઘેર ગયો અને ત્યાં તેના ઉપર ચમરાજ પ્રસન્ન થયા તેથી તેણે તેને ત્રણ વરદાન માગવાનું કહ્યું વગેરે ઘણી કથા છે.

‘પિતૃહત્કા’ આ શ્લોકનો સંબંધ જરાજર એસતો નથી. પિતાએ જે ગાયોનું દાન કર્યું હતું તે ઘણીખરી નિરૂપયોગી ગ્રંથેલી હતી માટે પિતાને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થવાની નથી; એમ તેને લાગ્યું

ચિના લોકોમાં પણ પિતૃભક્તિ ઓછી નથી. ઐતિહાસિક કાળના આરંભથી તે સાંપ્રત કાળ સુધી તે એક સરખી દેખાઈ આવે છે. તે લોકોમાં પિતરોની પૂજા કરવાનો માન છે અને પિતરોને નિયમિત વખતે અન્ન વગેરે આપ્યાં તો તે તેમને પહેાચે છે એવી તેમની સમજૂતિ છે. આ સ્વર્ગસ્થ પિતરોની વાત થઈ. માળાપના શ્રવતાં પણ હોકરાં તેમનું દેવળ અર્ધું વચન ઉપાડી લે છે. કનકુશિઅસ કહે છે કે:—પિતૃભક્તિ અને મોટા બાઈની આરા પાળવી એ સર્વે સારા માણસના કૃત્તનો ઉગમ કરનારાં શું નથી ? ” ચિના લોકોની એક ઘણી જૂની કહેવત છે કે:— “ સો સદ્ગુણોમાં પિતૃભક્તિ એ સર્વોત્કૃષ્ટ સદ્ગુણ છે. ” હંશિયન લોકોમાં પણ એવો જ પ્રકાર જણાતો હતો. આ મોટી સમાજની પરંપરા ઘણા જ પ્રાચીન કાળ સુધી પહેાચાડી શકાય છે. ટાહોટેપ નામે જે તેમનો મોટો નીતિદાર થઈ ગયો તેના મત પ્રમાણે નીતિનો સર્વ સાર આગાંકિતપણામાં છે અને આ આગાંકિતપણાના અનેક પ્રકારના ઉદય પિતાની આરા પાળવામાં છે. તે જ પ્રમાણે જે લોકોનાં નાનાં નાનાં ટોળાં એકત્ર થઈને પહેલાંનો એક નાનો સરખો દેશ બન્યો અને જે ટોળાં આગળ જતાં સધળા સૂરોપ ખંડ ઉપર અને એશિયા તથા આફ્રિકા એ ખંડોના પણ હંઈ ભાગ ઉપર પસર્યાં તે લોકોમાં પણ આગાંકિતપણું ઓછું ન હતું. એ લોકોનો ઉદય થવા લાગ્યો ત્યારથી ઘણા કાળ સુધી હોકરાઓ બાપના પૂર્ણ રીતે

હશે અને પોતાનું ઘન કનવીને તેને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત કરાવવી એવો વિચાર તેના મનમાં આવ્યો હશે.

આ જ વાત તૈત્તિરિય બ્રાહ્મણમાં લગ્નારેક જુદા સ્વરૂપમાં આપેલી છે.

તાબામાં હતા. ચિના લોકો કરતાં પણ આ રોમન લોકોમાં ઊંચા ઉપર બાપનો કાબુ વધારે હતો. કારણ, જે કે ચિના લોકોમાં પ્રાચીન કાળથી સાંપ્રતકાળ સુધી માબાપને બાળવધ કરવાનો હક છે અને તેઓ પોતાનાં ઊંચરાં, ચાકર અથવા ગુલામ તરીકે વેચી પણ શકે છે, અને આનું સ્વાભાવિક પરિણામ એવું થાય છે કે, મોટાં ઊંચરાંથી પણ પોતાનાં માબાપની રજા સિવાય કંઈ પણ થઈ શકતું નથી અને તેમણે પોતાના પરક્રમથી કંઈ માલમતા પેદા કરી હોય તો તેના ઉપર માબાપનો હક પડેલો છે. તોપણ રોમન લોકો પ્રમાણે ચિના લોકોમાં મોટી કિમ્મતનાં ઊંચરાંનું પણ હવતર માબાપના હાથમાં હોય એવું કોઈ ઠેકાણે વાંચવામાં આવતું નથી. માબાપના હાથમાં આટલી ભયંકર સત્તા હોય એટલે ઊંચરાં પણ તેમના બિરો કુલ કલ્યામાં રહે એ સ્વાભાવિક જ છે. ગ્રજકર્તા રોમન લોકોની અસ્થિતિનું પરિણામ સધળા યુરોપ ખંડમાં થયું. રોમન કાળ પછીન યુરોપના ઇતિહાસમાં બાપનો ઊંચરા ઉપરનો અધિકાર અને ઊંચરાનું આતંકિતપણું એ જો કે, ફરીને તેટલી હદ સુધી પહોંચેલાં નથી, તોપણ હવે આધુનિક કાળ સુધી પિતા-પુત્રના વર્તનમાં પહેલાંના સંબંધની અસર જણાઈ આવતી હતી.

આ અનેક ઉદાહરણો ઉપરથી એવું દેખાઈ આવશે કે, જે લોકો વીખરાએલા ન રહેતાં દિવસે દિવસે એકલા રહેવા લાગ્યા અને જેમને સામાજિક ઉન્નતિને લીધે હળવે હળવે રાષ્ટ્રત્વ આવવા લાગ્યું તે લોકોમાં પિતાની આગ્રા પાળવાનો ગુણ રહેતો હતો અને તે આખર સુધી જો કે, નેટલો કાયમ રહ્યો નહતો તોપણ પ્રારંભમાં તેનું માર્ગ મળું જ મોકું હતું.

સંતની આશા પાળવાનો ગુણ મનુષ્યોમાં ઓછ વધતા પ્રમાણમાં કિયત થાય, એ ધણુંકરીને આસપાસની પ્રતિકુળ અથવા અનુકુળ સ્થિતિપર અવલંબીને રહે છે. લોકોના રક્ષણનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ એવા પ્રકારનું હોય છે કે, સાં મોટા પ્રમાણમાં જીલમ કરી શકાય નહિ, તો તે દેકાજે મોટી મોટી સમાજને કરીને રહેવા તરફ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પાક વગરની જમીનના વિસ્તીર્ણ મેદાનમાં રહેનારા લોકોની આવી સ્થિતિ હોય છે. તેઓ છૂટા છૂટા રહીને બક્ષેને માટે એ તરફ ફરતા રહે છે. ધણું થાય તો નાની નાની ટોળાઓ કરીને ફરતા ફરે છે; પરંતુ એ ઉપરાંત નેમનાથી કંઈ થતું નથી. તે જ પ્રમાણે ડુંગરોની ઉચી ઢાલોને લીધે જ્યાં પાકોશના શોધોથી પણ એક ખીજ સાથે સંબંધ રાખી શકતો નથી, ત્યાં પણ મનુષ્યનો મોટો સમાજ બનવો શક્ય નથી. આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હોય તો સમાજની વૃદ્ધિ ધણુંકરીને મદદ કુટુંબ મૂંઝી પડે એ છે, અને કુટુંબનાયકની (મદદ પિતાની) દેખરેખ નીચે તે અદ્ય સમાજની વ્યવસ્થા આસે છે અને તેના કુક્રમમાં રહેવાની લોકોને ટેવ પડે છે. ખોંડ લોકોમાં આ પ્રકાર દેખાઈ આવે છે. “આ લોકોનાં સર્વ ટોળાંમાં કુટુંબાધિપતિને મોટું માન મળે છે. તેમનામાં એવી એક કહેવત જ પડી ગઈ છે કે, ‘મનુષ્યનો બાપ એટલે તેનો આ લોકોનો દેવ.’ તેમની સમાજની વ્યવસ્થા કૌટુંબીક પદ્ધતિપર છે અને કુટુંબાધિપતિનો તેના કુટુંબનાં મનુષ્યો ઉપર પૂર્ણ અધિકાર હોય છે. કોઈ પણ પ્રસંગે તેની આશા તોડવી એ ગુન્હો ગણાય છે.”

આવા જ પ્રકારની સ્થિતિ સિલ્હ નામના લોકોમાં છે. એ લોકો ડુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા છે અને તેમની ટોળાઓના મુખ્ય સરદારો હોય છે તેમનો થોડોક અમલ સરદાર કરવાની તેમને ટેવ પડેલી હોય.

છે. પરંતુ કુટુંબાધિપતિ ઉપર માત્ર તેમની અસંત નિષ્ઠા હોય છે. કુટુંબાધિપતિને (પેટ્રિઆર્કને) ‘ દર્વી ’ એ નામ આપે છે. તે વિં એક અંચકાર કહે છે કે:—

“ આ મૂર્ખ લોકો ઉપર તેમના કુટુંબાધિપતિનું (પેટ્રિઆર્કનું) એટલું વજન હોય છે કે, ગમે એટલા પ્રાણસંકટમાં આવી પડે તો પણ તેનો વિશ્વાસઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થનાર નહિ. ”

“ દર્વીએ પોતાની ઇચ્છા માત્ર દેખાડવી જોઈએ. પછી બી જાનો જીવ લેવાનો પ્રસંગ હોય અથવા પોતાનો જીવ આપવાનો હોય તે બન્નેની કિંમત તેમને સરખી જલાગે છે અને તે બન્ને વિશે પણ તેમની સરખી જ તત્પરતા હોય છે. ”

આવી રીતે પિતૃભક્તિના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થઈને આસપાસની સ્થિતિ અનુકૂળ હોય તો કાળે કરીને લોકોમાં રાજનિષ્ઠા ઉત્પન્ન થવી શક્ય છે. અને વિશેષે કરીને જે ઠેકાણે યુદ્ધના કામમાં એકમ તાથી કામ કરવાની જરૂરીઆત ઉત્પન્ન થાય તે ઠેકાણે તો તેવાં અધિક સંભવ હોય છે. પાલાસ કહે છે કે, કાલમક લોકોમાં રાજનિષ્ઠા યુદ્ધજ દેખાઈ આવે છે અને તે માળાપનું સન્માન રાખે છે તથા તેમની આરા પ્રમાણે આલે છે. કારેન લોકોમાં સેગા નામનો એક મેટા વિભાગ છે તેમાંના લોકો બીજા કારેન લોકોથી કેવળ ભિન્ન છે.

“ તેમના જુદા ઉપદેશક કહે છે કે, ‘ છોકરાંઓ અને છોકરાંનાં છોકરાંઓ! તમે પોતાનાં માળાપનું સન્માન રાખો અને તેમને પૂજ્ય માનો ’...’ છોકરાંઓ અને છોકરાંનાં છોકરાંઓ! તમે પોતાના રાજની આરા પાળો. કારણ પહેલાંના રાજાઓ ઇશ્વરની આરા પાળતા હતા. ”

પરંતુ આચારિકતપણાના બન્ને પ્રકારનો જે એકત્ર મેળાપ દેખાઈ આવે છે તે વિશેષે કરીને પ્રાથમિક સ્થિતિની જે સમાજનેનો યુદ્ધજ વિ-

સ્તાર થયો છે તેમાં દેખાઈ આવે છે. ચિના લોકોમાં પહેલો પ્રકાર સિખરે પહોંચ્યો છે તે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું જ છે. તે લોકોમાં બન્ને પ્રકારની સંકલના થયેલી જણાઈ આવે છે. ઝીંકી આ નીતિકારે કહેલું છે કે:—“ પોતાના માળાપની સેવા કરવા વાસ્તે જે મનુષ્ય પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય વાપરે છે અને પોતાના રાજની સેવામાં જે પોતાનું સધળું આયુષ્ય ગાળે છે તે મનુષ્યનું વર્તન સ્તુતિપાત્ર સમજવું. ” આ દેશણે આગાંકિતપણાના બન્ને પ્રકારોના એકત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં તેમની વચ્ચેનો નજીકનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે. કનકધૂશિખસનું પિતાની આગા પાળવાની આવશ્યકતા વિશે વચન પહેલાં આપેલું જ છે. તેનો રાજનિષ્ઠા વિષેનો મત તેની પોતાની વર્તણૂક ઉપરથી જણાઈ આવે છે. “ તેને એકવાર રાજના સિંહાસન પાસે થઈને જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, તે વેળા તે સિંહાસન ને કે ખાલી હતું તોપણ લાગસો જ તેનો ચહેરો બદલાયો, પગ થરથરવા લાગ્યા અને ખોસતાં જીભ અચકવા લાગી, એટલો બધો તે ગભરાઈ ગયો. ” ચિન દેશના બધાએ નીતિકાર આવા મનના હતા એમ નથી. કેટલાં એકોનો મન જુદો હતો. એન્સિઅસ એ કેટલેક પ્રસંગે રાજ વિરુદ્ધ ખંડ કરવું એવું પણ મૂક્યું છે. હવે ચિન દેશ છોડીને પર્શિયા તરફ વળીએ. ત્યાં પણ કોઈ કોઈ દેશણે સ્વતંત્રતા વિશે નીકળેલા ઉદ્દગાર દેખાઈ આવે છે. દરવેશે લખેલું છે કે:—“ પ્રજાના સંરક્ષણ માટે રાજનું અસ્તિત્વ છે; રાજની સેવા માટે પ્રજાનું અસ્તિત્વ નથી. ” પરંતુ આવા મતના અંધકાર ધણા જ યોગ. ધણાકેએ રાજની આગા પાળવાની જરૂરીઆત બતાવેલી છે. જેમનાથી ખીન્ન કંઈ કારણો અપાયાં નહિ તેમણે નિઘન દુરદર્શિપણાના વિચારોથી તેમ કરવું જોઈએ એવો પોતાનો મત બતાવેલો છે. એક વધારે નીચેનો ઉદ્દગાર દેખાડેલો છે:—

“ સમ્મના મત વિરુદ્ધ પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરવો એ પોતાના જ સોહીથી પોતાના હાથ ખરડવા બરોબર છે. (પોતાને હા પોતાનો નાશ કરવા જેવું છે.) ઘોળે દિવસે પણ જો રાજા કહે ‘ હમણું રાત છે ’ તો લાગણું જ ‘ અમને ચંદ્ર પણ દેખાય અને કૃતિકા ચકચકે છે ’ એવું પાસેના મનુષ્યોએ કહેવું જોઈએ. રાજાની આરા પાળવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે મારે તે તેણે કર જોઈએ એમ સાદીનું કહેવું છે. તેનું નીચેનું વાક્ય જુઓ:—

“ સદ્ગુણી મનુષ્ય આરા પાળવા સાફ પોતાનો જીવ પા જોખમમાં નાંખે છે. ” પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં પિત્રાચાર પાળવાની ક માત્ર થયેલી છે એમ કપરના એક ઉદાહરણમાં જતાવેલું છે. પિતૃ ભક્તિ પ્રમાણે જ રાજાનિધાનું પણ મહત્વ તેમનાં પુસ્તકોમાં ઘણું જોડા બરેલી રીતે વર્ણવેલું છે. આ નીચેના મનુસ્મૃતિને શ્લોક જુઓ:—

શ્લોક.

વાલ્મીકિ નામ મન્ત્રવ્યો મનુષ્ય इति भूविपः ।

महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥

અ. ૭ શ્લોક ૮.

અર્થ.

રાજા જોકે નાની ઉંમરનો હોય તોપણ તે મનુષ્ય છે એમ સમજીને તેનું અપમાન કરવું નહિ. મનુષ્યરૂપે તે એક મોટા દેવજ (અવતરણ) છે.

હિંદુલોકોમાં રાજાનું મહત્વ ઘણું જ માનેલું છે. રાજા એ ઇન્દ્રનો અંશ છે એવી તેમની દૃઢ સમજૂતિ હતી. ‘ રાજા કાલસ્ય-

કારણ ' એવું એક સાહીલ વચન છે. તે ઉપરથી રાજાઓના સામર્થ્ય વિષે તે લોકોની શી કલ્પના હતી તે દેખાઈ આવે છે. હજી પણ તેમની આ બુદ્ધિ ધણે અંશે કાયમ છે. ઇજ્ઞા દેશમાં પણ આ બંનેની સંકલ્પના હતી. ટાહોટેપ એવું ઉપર ને વચન આપ્યું છે તેમાં પ્રથમ આચાર્યકિતપણાના સામાન્ય ઉલ્લેખ હતા અને પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો વિશેષ ઉલ્લેખ હતો. નીચેનાં વચનોમાં—વડીલની અર્થાત રાજાની પણ—આજ્ઞા પાળવા વિષે ઉલ્લેખ છે. “ઉપરીની આજ્ઞા પાળવા માટે જો કે, તને પોતાને કમીપણું આવે છે તોપણ તારી વર્તણૂક ધૈર્યરતે સ્વાં ઉત્તમ કરશે.” તેમનાં કાતર કામમાં અને ભીંતો ઉપર રંગેલાં ચિત્રોમાં મનુષ્યો રાજા અગાડી નીચા પડીને દંડવત કરતા બતાવેલા છે. આ વાત ઉપર દીકા કરતાં હંકર લખે છે કે:—“ ઈજિપ્શિયન લોકો પોતાના રાજાને દેવતા પ્રમાણે સમજીને તેની પૂજા કરતા.” અને તેવું માનવાને થોડોક બીજો પણ પુરાવો મળી આવે છે. મોટા મોટા સરદારોના સ્મરણસ્થંભ (પાળાયા) ઉપર ને લેખો છે તેઓમાં તેમના સહુજી બતાવવા સાથે તેમણે કરેલાં કૃત્યોના ઉલ્લેખ કરેલા છે. આ પૈકી કેટલાંક કૃત્યો તે લોકો ખરેખર જ રાજાની પૂજા કરતા એવું બતાવનારાં છે. હવે હિંદુ લોકોમાં કેવી સ્થિતિ હતી તે જોઈએ. તેમની દશ આજ્ઞાઓમાં ધૈર્યની આજ્ઞા પાળવી અને માબાપની આજ્ઞા પાળવી આ બે વાનો એક પછી એક આપેલી છે એમ પહેલાં કહેલું જ છે. અને બીજો એક દેકાણે આ બંનેની સાથે રાજાની આજ્ઞા પાળવાનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘પ્રાન્ડર્સ’ નામનું બાઈબલ મંથો જૂના કાળમાં એક પુસ્તક છે તેમાં કહેલું છે કે:—“ રાજાના મોંમાંથી બહાર પડેલો શિક્ષાનો હુકમ ધૈર્યના મોંમાં ”

ખદાર પડે છે એમ સમજવું જોઈએ. સમના મોંમાંથી અન્યાયનો શબ્દ નીકળવાનો જ નહિ. ”

ધૂરોપના ઇતિહાસમાં પણ સર્વત્ર આ સંબંધ જોવામાં આવે છે. છોકરાંએ માળાપના તાળામાં પૂર્ણપણે રહેવું એવી સમજ અને તેને અનુસરીને આચરણ લોકોનાં જે પ્રમાણમાં હતાં, તે જ પ્રમાણમાં લોકસમુદાય નાનો હતો ત્યાં સધી, તે સમુદાયના મુખ્યના હુકમમાં અને તે સમુદાય મોટા અને વ્યવસ્થિત થયા પછી તેમાં જે સફથી શ્રેષ્ઠ મનાતો તેના હુકમમાં, સમજાએ રહેવું એવી લોકોની સમજ થઈને તે પ્રમાણે આચરણ પણ થતાં. પહેલી અનિયમિત વ્યવસ્થા નહ થઈને તેને ઠેકાણે ક્રૂર અને સિદ્ધિમ અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી પ્રથમ ક્રૂર અને લાંડ (નાની ટાળીનો નાયક) હોય તેનો હુકમ લોકો માનવા લાગ્યા, અને જેમ જેમ અનેક ટાળીએ એકત્ર થઈ મઈ અને તેમને રાષ્ટ્રવ્ય આવવા લાગ્યું, તેમ તેમ લોકોમાં રાજનિષ્ઠા પણ ઉત્પન્ન થવા લાગી. પ્રાચીન ક્ષેત્ર કાવ્યમાં રાજદ્રોહ સરખો ખીજો દુર્ગુણ નથી અને રાજનિષ્ઠા સરખો ખીજો સદ્ગુણ નથી એવા પ્રકારનું વર્ણન કરેલું છે. ખીજાં સર્વ પાપ ધોવઈ જશે પણ રાજદ્રોહનું પાપ માત્ર ધોવાવાનું નથી એવું પણ વર્ણન ક્ષેત્રકાવ્યમાં મળી આવે છે. ઈજ્ઞાન દેશમાં પણ ડુંગરી લોકો પોતાના ટાળાના નાયકને મોટું માન આપતા હતા અને તેમના ઉપર તેમની ઘણી નિષ્ઠા હતી. અને તે જ લોકોની આગળ જતાં સ્વઅર્થે વંશના રાજ્ય ઉપર મોટી નિષ્ઠા બેસી. આ ઉપરથી ઈજ્ઞાનમાં આવા વિચારોનું પ્રાપ્ત્ય કેટલું હતું તે જણાઈ આવે

જે સ્વઅર્થે વંશના રાજ્યોએ સન ૧૬૦૩ થી સન ૧૬૮૮ સંધી રાજ્ય કર્યું.

છે. ઇંગ્લાંડના સરદાર લોકો પશુ અનેક પ્રકારે પોતાની રાજનિષ્ઠા પ્રદર્શિત કરતા હતા. કેટલાક મોટા લોકોના વંશનાં જે સંગ્રાપદ છે તે ઉપરથી તેમની રાજનિષ્ઠા જણાઈ આવે છે. લિંગ્સેના અર્લેનું સંગ્રાપદ ‘મને રાજનિષ્ઠાનું બંધન છે’ એવું છે. ‘મ્યાએના બાન્નનું ‘હું જન્મ પરિણંત રાજનિષ્ઠ રહીશ,’ રોએના અર્લેનું ‘દેવ વાસ્તે અને રાજ વાસ્તે અને આડોરનું ‘મરતા સુધી રાજનિષ્ઠ.’

ઉપર જે સંગ્રાપદ આપ્યાં છે તેના જેવાં ઘણાં આપી શકાય. તે ઉપરથી સરદાર લોકોમાં રાજનિષ્ઠાનો ગુણ કેટલો બેડો હતો એની કલ્પના થઈ સકશે. પોતાની રાજનિષ્ઠાનું લોકો અગાડી પ્રદર્શન કરવું એ તે વખતે બુદ્ધિભરપદ લાગતું હતું માટે જ તેમણે આવા પ્રકારનાં સંગ્રાપદ ધારણ કરેલાં છે. જે પ્રમાણે કેટલાકોને રાજનિષ્ઠા સત્ત્વક સંગ્રાપદો ધારણ કરવાનું લાગ્યું તે જ પ્રમાણે કેટલાકોએ ‘બળીઆના બે ભાગ’ એ તત્ત્વસત્ત્વક સંગ્રાપદો ધારણ કર્યાં. પાછળના એક પ્રકરણમાં આવા પ્રકારનાં સંગ્રાપદનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો આપેલાં છે. તે સંગ્રાપદો ઉપરથી પ્રબળ દુર્બળ ઉપર જીલમ કરવો એ તે વખતે બુદ્ધિભરપદ લાગતું હતું એમ દેખાય છે. અને આ બન્ને પ્રકારનાં સંગ્રાપદો પૈકી ઘણાંક સમકાલિન છે. આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે, રાજનિષ્ઠા અને જીલમ કરવાની ઇચ્છા આ બન્ને મનોવૃત્તિઓ એક જ વખતે ઘણી પ્રબળ હતી.

આ બન્ને મનોવૃત્તિઓનું એકત્ર અસ્તિત્વ હોવાનું કારણ એટલું જ કે, તે બન્નેની ઉત્પત્તિ એક જ બીજથી છે. જે વખત સુદ્ધના વ્યવસાય સિવાય લોકોને બીજું કંઈ દેખાતું ન હોતું, તે વખતે આ સમજૂતિ ઉત્પન્ન થઈને તે દૃઢ થતી ગઈ. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં રાજવ્યવસ્થાના મુલકી અને ઘસકરી એવા બે વિભાગ

ચયેલા નથી હોતા. લગ્નની વખતે જેમનું શ્રેષ્ઠત્વ મનાય છે, તેમનું જ બીજા પ્રસંગે પણ શ્રેષ્ઠત્વ હોય છે. મતલબ કે સમાજનાયક એ જ સર્વ પ્રસંગે હુકમ ચલાવનાર હોય છે. નાનાં નાનાં ટોળાં સ્વતંત્ર રીતે રહેતાં હોય ત્યારે તેમના નાયક એ જ તે લોકોના સેનાપતિ અને રાજકર્તા થાય છે. પછી અનેક ટોળાં એકત્ર થઈને લડવાનો પ્રસંગ આવે એટલે તે સર્વને કોઈના પણ તંત્રથી ચાલવું પડે છે; અને ધણુંકરીને તે એકત્ર થનારા ટોળાના નાયકોમાં જે વધારે પરાક્રમી હોય તે જ સર્વ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કરે છે; અને તેને જ સર્વ લોકો રાજા માનવા લાગે છે તથા તેના હુકમમાં રહે છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના સર્વ રાજા સેનાપતિ પણ હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે, આરંભમાં રાજાનો હુકમ પાળવો અને લશ્કરી હુકમ પાળવો આ બન્ને વાત એક જ હોય છે. સિવાય યુદ્ધમાં યશ પ્રાપ્તિ થવાને સેનાપતિનો હુકમ તેના હાથ નીચેના સરદારોએ અને સિપાઈઓએ અક્ષરે અક્ષર પાળવો અસાધ્ય વસ્તુ હોય છે, તથા યુદ્ધ પ્રસંગે સેનાપતિ તરીકે તેના હુકમને માન આપવાની ટેવ પડી એટલે બીજા પ્રસંગે રાજા તરીકે પણ તેનો હુકમ તેવી જ રીતે માનવામાં આવે છે. આ હુકમ બંન્ને સૂઝી સાંઝામિક વ્યવસ્થાવનું પ્રબળ હોય છે ત્યાં સૂઝી આવે છે.

કેટલાંક ઉદાહરણો એવાં મળી આવે છે કે, તેમાં રાજા અને પ્રજા એ બન્નેની વચ્ચેનો ઉપર કહેલો સંબંધ છેક શિખરે જઈ પહોંચેલો હોય છે. આ બાબતનું ઉત્તર અમેરિકા ખંડના મેક્સિકન લોકોને અગ્રસ્થાન આપવું જોઈએ. તે લોકો હાલમાં જગતમાંથી બિલકુલ નહિ થયા છે. તેઓ મનુષ્ય બક્ષ કરતા અને તેમને લાગે છે તે હંદ હતો. પોતાના બહુ બૂખ્યા દેવોને તૃપ્ત કરવા સાર તેઓ આસપાસના લોકો ઉપર સ્વારીઓ કરીને માથુસો પકડી આજુતા

અને તેમનો તે દેવોની આગળ બળી દેતા. હુરેરા* કહે છે કે:—
 “ માટેજુમા આ નામના જે અનેક સભ્ય થયા તે પૈકી ખીજા
 સભ્યએ પોતાના વિષે લોકોમાં એટલી પૂજ્ય બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી કે,
 તેઓ તેને ધણુંબધું દેવ પ્રમાણે માનવા લાગ્યા. સાધારણ મનુષ્યો
 સામા હમા રહીને તેના તરફ જુએ તો તે પણ તેને પરવડતું નહિ.
 કોઈએ તેવો અપરાધ કર્યો હોય તો તે બદલ તેને દેહાંત પ્રાયશ્ચિત
 મળતું.” લાંની માહિતી આપનાર ખીજે એક ગ્રંથકાર લખે
 છે કે:—“ આ લોકોના સ્વભાવમાં ધણો મોટો દુર્ગુણ કહીએ તો
 અત્યંત નીચ સ્થિતિએ પહોંચેલું તેમનું આગાંકિતપણું છે.” હા-
 લ અસ્થિત્યમાં રહેલા લોકોમાં આ સંબંધી પહેલું સ્થાન ફિનિય-
 ન લોકોને આપવું જોઈએ. લગાઇઓ અને રકતપાત એ જેમની
 રમત છે, તે દૂર જંગલી ફિનિયન લોકો અત્યંત સજ્જનિષ્ઠ છે એવું
 અસ્કિનનું કહેવું છે. જાકસન કહે છે કે:—“ પોતાના સરદારોના
 હુકમમાં રહેવા સંબંધી તે લોકોની આગા પાળવાની એટલી બધી
 કમાલ થઈ છે કે, તેમને તેઓએ પત્થર ખાવાનું કહેલું અને તે-

*હુરેરા એ રુષેન દેશનો ઇતિહાસકાર સોળમા સૈકામાં થયો.
 તેનું અતિ ઉપયોગી પુસ્તક કહીએ તો ‘ઈસ્વીસન ૧૪૯૨ થી ૧૫૪૦
 સુધીના રુપાનિશ લોકોનો અમેરિકાની વસાયતનો ઇતિહાસ’ એ છે.
 રુષેનના ખીજા ફિલિપ સભ્યએ હુરેરાની ઇતિહાસ લખવાના કામ
 ઉપર નિમણુક કરી હતી. તેથી તેને સર્વ સરકારી કાગળ પત્ર જો-
 વાના મળ્યા. તેણે અમેરિકન લોકો સંબંધી ખીજી રીતે પણ
 માહિતી મેળવી હતી. અને તે સરકારી આધિકારી હોવાને લીધે તે
 તેને સહજ મળી શકી. આ સર્વ વાતને લીધે તેનું પુસ્તક ધણું જ
 ઉત્તમ બનેલું છે.

મણે તે ખાધા એવાં પણ ઉદાહરણો જનેલાં છે.” અને વ્યુદ્ધિભ્રમ કહે છે કે, એકાદા મનુષ્યને કંઈ અપરાધને માટે જો દેહાંત શિક્ષા થતી તો તે માણસને વધરથાને બાંધીને બદોબસ્તથી ઉભો રાખવાની જરૂર પડતી નથી. તે લાં છૂટો જ રહે છે અને પોતે પોતાની મેજે લોકોને કહે છે કે:—“રાજા જો કહે તે કરું જ નોંધજો.” સ્ત્રીઓનું સૈન્ય રાખનારા ફર હોમન લોકો વિશે એક પ્રવાસી કહે છે કે:—“રાજા અગાડી તે સર્વ લોકો કેવળ બંદીવાન ગુલામ પ્રમાણે ચાલે છે.” ખીજો એક પ્રવાસી લખે છે કે:—

“તે લોકોની પોતાના રાજા વિશે વિલક્ષણ પૂજ્યશ્રુદ્ધિ છે, અને તે પ્રેમ અને ભયના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. તેમના રાજાનો અધિકાર એટલે દરજ્જો પહેાચેલો છે કે, માળાપનો છોકરાં ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો હક નથી હોનો. ખીજું સર્વ માલગતા પ્રમાણે છોકરાં ઉપર પણ રાજાનો હક હોય છે.” આ ઠેકાણે આગાંકિતપણાનું એક જ અર્થ જાણી રહે છે.

હવે છેક કનિષ્ઠ સ્થિતિનાં ઉદાહરણ છોડી દઇને મધ્યમ સ્થિતિનાં ઉદાહરણ લખજો. યૂરોપના રશિઆની રાજ્યવ્યવસ્થાનો મુખ્ય ભાગ લશ્કરી ખાતું છે. લાંના લોકોને પ્રતિજ્ઞા મેળવવાનું ફક્ત એક જ સાધન દેખાય છે. તે કયું પૂછે તો સિપાઈગીરી. તેમના રાષ્ટ્રિય જીવનમાં ખીજા ભાગ ધણા જ ગૌણ માંનવામાં આવે છે. અને યૂરોપિયન લોકોમાં નીચ સ્થિતિએ પહેાચેલું આગાંકિતપણું રશિયન લોકોમાં જ દેખાઈ આવે છે. આ ગુણને લીધે રશિયન લોકો કાંસાઈલના સ્તુતિપાત્ર થયા છે. તેમના આગાંકિતપણાને ધણુંખર્ષ

* કાંસાઈલ આ રાજ્ય-પદનો દિમાયતી હતો. તેણે પોતાના વિચાર કેટલાક નિજધે લખીને પ્રકટ કર્યા હતા. તે સન ૧૮૨૫ માં મરણ પામ્યો.

પ્રજાનું જ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. છેક ઉપરના દરજ્જાથી છેવટના દરજ્જા સુધીના તમામ સરકારી અધિકારીઓનો હુકમ વગર તકરારે પાળાઈમાં આવે છે. તેનાથી ઉલટું યુરોપના ખીજા દેશોની સાથે સરખાવીએ તો ઇંગ્લેન્ડના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં લશ્કરી વ્યવસ્થાનું મહત્વ ધણું ઓછું છે અને ઇંગ્લિશ લોકોને સરકાર અને સરકારી અધિકારી એમનો બધા પણ લાગતો નથી. યુરોપ ખંડમાં આ દાસત્વમાંથી વિશેષ મુક્ત થયેલા લોકો કહીએ તો ઇંગ્લિશ લોકો છે. ધણીપણનો સંબંધ રાજા ધરાવતો નથી પણ પ્રજા ધરાવે છે, એવી હાલમાં ત્યાંના લોકોની સ્પષ્ટ સમજૂતી થયેલી છે. લોકો પોતાના રાજા ઉપર અને સરકારી અધિકારીઓ ઉપર ગમે તેટલી સખત ટીકા કરવાને ખીતા નથી. રાજા, અમીરોની સભા અને સાધારણ લોકોની સભા એ જે બ્રિટિશ રાજ્યવ્યવસ્થાના ત્રણ આધાર સ્તંભો છે તે પૈકી અમીર લોકોની સભાનું કારણ નથી માટે તે કાઢી નાંખવાના પ્રશ્ન ઉપર ઉઘાડી રીતે ગમેતેટલી ચર્ચા ચાલે છે અને પ્રજાના મત પ્રમાણે જે પ્રધાનો ચાલતા નથી તેમને ફર કરવાનો અધિકાર પ્રજાના હાથમાં છે.

એક જ દેશના લોકોની પહેલાંની સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિ એ બેની તુલના કરીએ તોપણ જુદો પ્રકાર દેખાઈ આવતો નથી. જેમ જેમ ખીજા દેશોની સાથેનું દુસ્મનાઈ બરેલું વર્તન કમી થતું જાય છે અને દેશની માંહેના સર્વ વ્યવહાર સલાહ સંપત્તિ ચાલવા તરફ લોકોની વધારે વધારે પ્રવૃત્તિ થતી જાય છે, તેમ તેમ પ્રજાનું દાસત્વ કમી થઈને સ્વતંત્રતાના વિચારોને અવકાશ મળે છે. જર્મન લોકોના મનમાં હાલ પણ પોતાના બાદશાહ વિશે ધણી પૂજ્યપુજ્જિ છે. પરંતુ તે બાદશાહનો પૂર્વજ ખીજે ક્રેડરિક જે લગ્નની વખતે પડે સરદારી ધારણ કરીને યજ્ઞ મેળવતો હતો તેના વખતમાં

તે પૂજ્યબુદ્ધિ જેટલી હતી તેટલી હમણું નથી. તે વખતની તે લોકોની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ફાસ્ટરે લખેલું છે કે—

“આ લોકો પોતાના સગ્ગને કેવળ દેવ માનતા એનો મને ખજો કંટાળો આવ્યો.” ફ્રાન્સ દેશમાં હાલ જે કે, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે તોપણ ત્યાંના લોકોને સ્વતંત્રતાનો ઉપયોગ હજી સૂંધી કરતાં આવડતો નથી. ખીજાના હુકમમાં રહેવાનો તેમનો પહેલાંનો સ્વભાવ હજી પણ કાયમ છે. હમણું યુરોપમાં જુદા જુદા ધંધાના લોકો બેગા થઈને બધીઓ કરવાનું કામ લઈ બેસા છે. તે વિશે વિચાર કરતા સારૂ પારીસમાં સાર્વજનિક સભા ભરવામાં આવી હતી તે વખતે ઇંગ્લાંડમાંથી જે મુખ્સારો ગયા હતા તેમની નજરે આ પ્રકાર આવ્યાથી તેમણે એવા ઉદ્ગાર કહાડ્યા કે—

“આવા પ્રકારનું વર્તન પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાંના લોકોને હાથે ખની આવે એ વિપરીત અને તે દેશને કલંક લગાડનારું છે.” તથાપિ હાલની સ્થિતિમાં જે તેમનું ઘસતવ જોવામાં આવે છે તે પહેલાંની સાથે સરખાવતાં કાંઈ જ નથી. જે વખતે ફ્રાન્સમાં રાજ્યસત્તા છેક સિખરે જઈ પહોંચેલી હતી તે વખતે તે લોકોના ઘસપણાની પણ કમાલ થઈ હતી. ઇંગ્લેન્ડ લોકો વિશે વિચાર કરતાં પણ પહેલાંના કાળને હાલનો કાળ એ બેમાં પુષ્કળ અંતર પડે છે. પહેલાં પારકા લોકો સાથે મોટાં મોટાં મુદ્દા દમોશાં શરૂ રહેતાં અને દેશની માંડે પણ નાની મોટી લગ્ગદઓ ધણીખરી ચાલુ જ રહેતી. હાલમાં બહારનાં મુદ્દા ધણું જ કવચિત જ ઉપસ્થિત થાય છે અને પોત પોતામાંની લગ્ગદઓનું તો નામ પણ લેવામાં આવતું નથી. આ બે કાળોની સ્થિતિમાં જેટલો વિરોધ દેખાઈ આવે છે તેટલો જ લોકોની રાજ્યનિજના વિચારમાં પડેલો છે. પહેલાંની રાજ્યનિજા અંતઃકરબની આગળની હતી અને હાલની કેવળ શાન્દીક છે.

હવે એટલું જ કહેવાનું રહ્યું છે કે જે વખતે રાજની આધીનતામાંથી છૂટવાની મનુષ્યને ઇચ્છા થવા માંડી, તે જ વખતે માળાપની આધીનતામાંથી પણ છૂટવાનું તેમને લાગવા માંડ્યું. પહેલાં માળાપનો ઊકરાં ઉપર જે ફરપણાનો અમલ હતો અને ઊકરાં પણ તેના જ કેવળ દાસત્વમાં હતાં તે સ્થિતિ હવે પુષ્કળ સુધરેલા લોકોમાંથી જતી રહી છે. માળાપ જોઈ વિચારીને જ પોતાનો અમલ ઊકરાં ઉપર બળવે છે અને ઊકરાં પણ મધ્યમસર તેમના તાબામાં રહે છે. આ વાત ઊકરાં ઉમ્મરે પહેલ્યા પહેલાંની થઈ. ઉમ્મરે પહેલ્યા પછી તે ધણુંકરીને સ્વતંત્ર જ હોય છે અને માળાપ પણ તેમના ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવવાને ઇચ્છતાં નથી.

આર્થિકતાપણાના બન્ને પ્રકારના ઉત્તેજક મનોવિકાર જો કે, સરખા જ છે અને તે બન્નેમાં ફેરફાર જો કે, ધણુંકરીને સરખા જ થાય છે, તોપણ પહેલાં કલા પ્રમાણે તે બન્નેની આવશ્યકતા જુદાં જુદાં કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. એક પ્રકાર જીવ—સદ્દિના નિયમોથી સંકળાએલો છે અને બીજો સામાજિક સ્થિતિથી ગરબો ઉપર આધાર રાખે છે અને તે ગરબો જેમ જેમ બદલાતી જાય તેમ તેમ તે પોતે પણ બદલાય છે.

ઊકરાંએ માળાપની આજ્ઞા પાળવાની આવશ્યકતા બે કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઊકરાં મોટાં થતાં સુધી તેમનાથી બીજાની મદદ વગર જીવી શકાતું નથી. એ મદદ માળાપ તરફથી જ થવી સ્વાભાવિક છે. અને તે સારી રીતે થવાને ઊકરાંએ માળાપની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલતું જોઈએ. બીજું કારણ એવું છે કે, ઊકરાંને કેવળ ગરીબ સ્થિતિમાંથી કાઢીને તેમને સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો ધરસંસ્કર ચલાવવાને સમર્થ કરવાં એ કામ ધણું-કાળજીનું અને શ્રમનું છે અને તેને વાસ્તે માળાપને થોડોક મોંબલો મળવો જરૂરી છે.

કારણે હમેશાં કાયમ રહેનારાં છે. મનુષ્યનો અને સમાજનો જેમ જેમ મુધારો થતો જાય છે તેમ તેમ માળાપના તાળામાં રહેવાની છોકરાંની પ્રવૃત્તિ ઓછી થતી જાય છે એ ખરું, તથાપિ છોકરાં ઉપર માળાપના યોગ પણ દાખની હમેશાં જરૂર પડશે અને તે દાખ સહન કરવાને છોકરાંને અંગે યોગ પણ આચારિકતાપણું હોવું જોઈશે. માળાપ અને છોકરાં એમની વચ્ચેનો આ સંબંધ કાયમ રાખવા વિશે અનુકૂળ સમજૂતિ લોકોમાં હમેશાં જનગૃહ રહેશે અને એવાં આચરણો મનુષ્યો કરે એવી ઇચ્છા તેમનામાં ઉત્પન્ન થશે. આ પ્રકારની સમજૂતિ અને ઇચ્છાનો શુદ્ધ નીતિમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

પ્રજાએ રાજાની આગા પાળવાની આવશ્યકતા શરૂઆતમાં બિલકુલ નથી હોતી, કારણુ રાજા અને પ્રજા એ સંબંધ જ અસ્તિત્વમાં નથી હોતો. આગળ જતાં મનુષ્યો મોટા મોટા જમાવ કરીને એકત્ર રહેવા લાગે એટલે એ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થાય છે અને પારકા લોકો સાથે લગ્નધર્મો કરીને તેમને જીતીને મોટાં રાજ્યો સ્થાપન કરવાના જેમ જેમ પ્રયત્ન થવા માંડે છે તેમ તેમ તે આવશ્યકતા વધતી જાય છે. મોટી મોટી સમાજોને વ્યવસ્થિતપણું આવવાને અને તેમની વર્ગી વૃદ્ધિ થવાને પ્રજાએ રાજાના હુકમમાં રહેવું અવશ્યનું છે. કારણુ તે વગર જ એકત્ર પ્રયત્નોથી અનેક પ્રાંત જીતીને રાજ્ય—વિસ્તાર થઈ શકે છે, અને તે થયા પછી જીતનારા અને જીતાએલા એવા બન્ને લોકો મળીને રાષ્ટ્રપણું પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રયત્ન બનવું શક્ય નથી.

આ ઉપરથી લક્ષમાં આવશે કે, આચારિકતાપણના બીજા પ્રકાર વડે એક ખાસ કાર્ય બનવાનું હોય છે અને તે બને સાંસદી તેની

આવશ્યકતા હોય છે. એ આવશ્યકતા જતી રહે લાંસફી તે વિષે અનુકૂળ:સમજૂતિ લોકોમાં હોય છે અને જરૂરનાં આચરણ બનવાની ઇચ્છા પણ તે સમજૂતિઓને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જે ખાસ કાર્ય બનવાનું હોય છે એમ કહ્યું તે એ કે, લોકોને અગે પોત-પોતાના વ્યવહાર સહકારથી કરવાની યોગ્યતા આવવા દેવી. જે વખતે જુલમથી મનુષ્યો એકત્ર કરેલાં હોય છે તે વખત તેમની પાસે જુલમથી જ ઓદ્યોગિક વ્યવસાય કરાવવા પડે છે. આવી સ્થિતિમાં સમાજમાંના મનુષ્યોની પાપરીઓ ફેલી હોય છે અને પ્રત્યેક પાપરીના મનુષ્યોના અધિકાર પણ ફેલા હોય છે. જેને તેને પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે કામ કરવાની જરૂર પડે છે. ઉદાહરણ, ફૂડ્ડ સી-સ્ટીમની વખતે ખેતરના કામમાં આવનારા જે ગુલામ (સર્વિસ) હતા તેમને ખેતરમાં કામ કરવું પડતું અને ચાલતા વહીવટ પ્રમાણે તેમને જે વતન મળવાનું તે મળતું. ‘આ જ રાજાસુસારો મને પસંદ પડતો નથી માટે હું એ કામ છોડીને ખીલે ઠેકાણે જાઉં છું’ એમ હાલ પેઢે કાંઈ કહે તો તે ચાલતું નહતું. તે જ પ્રમાણે લશ્કરમાં સિપાઈઓની સ્થિતિ હતી. મનુષ્યના દરજ્જા પ્રમાણે ફરવેલાં કામે તેમને ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ કરવાં પડતાં. પરંતુ જેમ જેમ આ પ્રકાર ઓછો થતો જતો મનુષ્યના વ્યવહાર આપ ખુશીના કારાર્થી ચાલવા લાગે છે તેમ તેમ પ્રજાએ રાજના દાસપણામાં રહેવાની આવશ્યકતા કમી જાસવા લાગે છે. સમાજ-ઘટનામાં પહેલાંનાં બંધન જતાં રહીને આ નવાં બંધન ઉત્પન્ન થવા લાગે એટલે મનુષ્યનાં વર્તનો વિષે પણ પહેલાંની સમજણો બદલાઈને નવીન સમજૂતિઓ ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. લોકોના એક ખીલ સાથેના સંબંધ જુદી તરેહના થવા લાગ્યા એટલે પ્રજાનો રાજ સાથે અથવા સરકાર સાથેનો સંબંધ પણ જુદી તરેહનો થવા લાગે છે, અને પહેલાંના જેટ-

લી આચારા ખાળવાની જરૂર રહેતી નથી અને લોકોની તે તરફ તેટલી પ્રવૃત્તિ પણ થતી નથી. પછી હળવે હળવે સરકારના દાસપણામાં રહેવું એ સદ્ગુણ બધે થઈને તેની જગ્યાએ વ્યક્તિ—સ્વાતંત્ર્યની સદ્ગુણમાં ગણના થવા લાગે છે.

સરકારના દાસપણામાં રહેવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, આ સમજણ જઈને લોકો પોતાને તે દાસપણામાંથી મુક્ત કરે છે ત્યારે શુદ્ધ નીતિના તત્વો તરફ તેમનું મન ખેંચાય છે અને એ તત્વોનું વચસ્વ (ઉપરીપાછું) કમુદ્ધ કરવા તરફ તેમના મનની વૃત્તિ થઈને સરકારના ઠરાવને અનુસરીને ચાલવાને બદલે શુદ્ધ નીતિના તત્વોને અનુસરીને ચાલવું વધારે જરૂરનું છે એમ તેમને લાગવા માંડે છે. પ્રવર્તક નીતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી સમજૂતિઓથી સંભળના હુકમ-પ્રમાણે ચાલવા તરફ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિઓ થાય છે અને શુદ્ધ નીતિ તત્વોના વિચારને લીધે સદસદ વિચારશક્તિના ધોરણે ચાલવાનું મન થાય છે, અને આ મનોવૃત્તિઓનો અંધડો ધણા ઠાળ સૂઈ ચાલીને આખરે ખીજનું પહેલી ઉપર વચસ્વ (ઉપરીપાછું) સ્થાપિત થાય છે. અને જે કાયદા ન્યાયને અનુસરતા હોય નહિ તે વિરુદ્ધ વર્તન કરવું યોગ્ય છે એમ મનુષ્યને લાગે છે અને તે પ્રમાણે વર્તન પણ કરવા માંડે છે. વળી દિવસે દિવસે જે ઠેકાણે ન્યાયના અમલની બંનવણી કરવાની હોય તે ઠેકાણે ફક્ત કાયદાના દબાણનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો છે. પરંતુ ખીજે પ્રસંગે કાયદાનું દબાણ ચલાવવું અયોગ્ય છે એમ લોકમત યતો જાય છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે, અમુક વિશેષ સ્થિતિમાં જ રાજકીય દાસત્વને સદ્ગુણમાં ગણી શકાય અને તે સ્થિતિ બદલાયા પછી રાજકીય દાસત્વની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ આવશ્યકતા ન રહે

એટલી મનુષ્ય સમાજની ઉન્નતિ થતા સુધી સામાન્ય લોકોથી બા-
વિ સ્થિતિની કલ્પના થઈ શકતી નથી; માટે તે ચતા સુધી પ્રજાએ
સરકારના હુકમમાં રહેવું જોઈએ એવી જ લોકોની સમજૂતિ રહેવાની.
પછી તે સરકાર ગમે તો નિરંકુશ સત્તાવાળો સજ્જ હો કે બહુ
મતથી કામ ચલાવનારી પાર્લામેન્ટ જેવી પ્રતિનિધિની સભા હો,
કેટલાક વખત સુધી આવી સ્થિતિ રહેશે. પરંતુ જૂતકાળમાં જે દેર-
શ્કાર થયેલા છે તે ઉપરથી જો બવિખ્યકાળના દેરશ્કારનું અનુમાન કર-
વાનું હોય તો એવો નિર્ણય કરી શકાય કે, જેમ જેમ સમાજની
ઉન્નત સ્થિતિ થતી જશે તેમ તેમ રાજકીય દાસત્વની હદ સંકુચા-
તી જશે અને જે પ્રમાણે શુભામે ધણીની હાજી હા કરવી પ્રતિષ્ઠા-
સ્પદ ગણાતી નથી તે જ પ્રમાણે તે સંકુચિત હદ ઉપરાંત પ્રજાએ
સરકારના હુકમને 'હા, હા' કરતાં રહેવું ભૂપણ્યસ્પદ ગણાવાનું નહિ.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ઔદ્યોગિક વ્યવસાય.

ઔદ્યોગિક વ્યવસાય સંબંધી શક્તિ નીતિ વિષેની અને પ્રવર્તક
નીતિ વિષેની સમજૂતિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ અને તેમાં જુદે
જુદે ટેકાણે અને જુદે જુદે વખતે કેવા કેવા દેરશ્કાર થતા ગયા એ
જોવું હોય તો, પ્રથમ ઉદ્યોગની જે અનેક દિશાઓ છે તે જોવી
જોઈએ અને તેમનો મનુષ્યની સામાજિક સ્થિતિ સાથે શો સંબંધ
છે એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ.

હાલ આપણી ઉદ્યોગ વિષે જે કલ્પના છે તે પ્રકારનો ઉદ્યોગ
પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યોમાં બહુ જડી આવતો નથી.
અને મનુષ્યો બદલાઈને વૃત્તિથી અથવા ખેતીવાડીથી ઉપજવિદ્યા
કરીને રહેવાની સ્થિતિમાં આવતા સુધી તે ઉદ્યોગ તેમનામાં

દેખાઈ આવે એ પણ શક્ય નથી. સૃષ્ટિમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થો ઉપર (ઉપજીવિકા) ચરિતાર્થ ચલાવનારા આદ્ય અવસ્થાના લોકોના વ્યવસાય તે પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરી લેવા વાસ્તે હતા. કંદ, ફળ, મૂળ વગેરે કેટલાક પદાર્થ મેળવવાનું કામ સહેલું છે તેથી તે કાર્યમાં મનુષ્યના શ્રવને ધક્કો પહોંચવાનો ભય હોતો નથી; પરંતુ શિકારનાં જનાવરો પકડવાં પડે તો તે કામ બહુ કઠણ અને ભ્રમ-મનું હોય છે. કેટલાંક જનાવરો ઘણાં ચપળ હોય છે અને કેટલાંક મોટાં હોય છે. વળી તે મેળવવાને વાસ્તે પ્રયત્ન કરવા જતાં અનેક પ્રસંગે મનુષ્યોને ધન્ય પહોંચે છે. ઉપજીવિકાનાં સાધન મેળવવાના કામમાં ખર્ચ થતાં બાદી રહેલા સામર્થ્યનો ઉપયોગ ધણુંકરીને શિકાર કરતાં પણ કઠણ અને ભયંકર એવા મુદ્દના કાંમ પાછળ કરવામાં આવે છે. આવી સ્થિતિમાં જેમને સુધારાનો ગાંધ સરખો પણ નથી એવા લોકોના વ્યવસાયના મુખ્યત્વે બે વિભાગ કરી શકાય. એક વિભાગના વ્યવસાયમાં શક્તિ, શૌર્ય અને ચતુરાઈ એ ગુણોની વિશેષ જરૂર પડે છે અને બીજા વિભાગના વ્યવસાયને તેટલી જરૂર પડતી નથી અથવા એ ગુણો પૈકી કેટલાકની બિલકુલ જરૂર પડવાની નથી. વળી શિકારમાં અને મુદ્દમાં જે કુશળતા જણાય તે ઉપર જ ઘણે પ્રસંગે પ્રાથમિક સ્થિતિની નાની સમાજનું પોપણુ અને રક્ષણ અવજાળીને રહેલું હોય છે, માટે શક્તિ, શૌર્ય અને ચતુરાઈ એ ગુણો મોટા મહત્વના ગણવામાં આવે છે. આ ગુણોને જે માન મળે છે તેનું બીજા તેમની ઉપયોગિતામાં છે ખરું પણ તે ઉપર જ હમેશાં લક્ષ હોય છે એમ નથી. આ એક પ્રકારના વ્યવસાયની વાત થઈ. બીજા પ્રકારના વ્યવસાય એટલે કંદમૂળ ખોદીને કદાડવાં, રાતમાં ઝાડ ઉપરનાં ફળો નોડવાં અને સમુદ્રમાંથી તણાઈ આવેલી શીપોમાંના શ્રવ ભેગા કરવા; એમાં શક્તિ, શૌર્ય

અને ચતુરાઈ આ ગુણોની જરૂર પડતી નથી. માટે આ વ્યવસાયને માન મળતું નથી; અથવા ને તુચ્છ માનવામાં આવે છે એમ કહી-એ તોપણ ચાલે. આગળ જતાં સ્વાભાવિક રીતે જે શ્રમવિભાગ કૃત્રિમ થાય છે તેને લીધે આ વિરોધ વધારે ને વધારે દેખાવા લાગે છે. બળનાં અને શૌર્યનાં કામો પુરૂષ વર્ગ ઉપાડી લે છે અને બાકી સ્ત્રીઓ દક્ષતાં ગણ્યાતાં કામો સ્ત્રી જાતિને માથે પડે છે અને સ્ત્રીઓ-ને આ કામમાં, યુદ્ધમાંથી કેદ કરીને આણેલા લોકોની અને ગુલા-મોની મદદ મળે છે. પ્રથમાવસ્થાના લોકોમાં શૌર્ય બળના વ્યવસા-યને આટલું બધું માન કેમ મળે છે અને ઔદ્યોગિક વ્યવસાયને તુચ્છ કેમ ગણવામાં આવે છે એનું આ એક બીજું કારણ છે. તે ઉપરથી એવું જણાશે કે, ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનો તિરસ્કાર કરવા તરફ જે પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનાં સ્વાભા-વિક કારણો છે.

પ્રથમાવસ્થાના શરૂ પુરૂષોને પ્રતિષ્ઠિત લાગવા જેવા ઔદ્યોગિક વ્યવસાય ફક્ત બે જ રચ્યા; એક શિક્ષરના અથવા યુદ્ધના કામ માટે દ્વિધારો તૈયાર કરવા સાર જરૂરનો હોય તે ઉદ્યોગ અને બીજો સહેલા સાર ક્ષુપ્તીઓ બાંધવા સંબંધીનો ઉદ્યોગ. પહેલા ઉદ્યોગનો શિક્ષક સાથે અને યુદ્ધ સાથે પ્રસક્ત સંબંધ હોય છે અને તેમાં કરામતની પણ પુષ્કળ જરૂર પડે છે, અને બીજા ઉદ્યોગમાં કરામત

દેખાય છે કે, જે કામમાં સરીરના અથવા બુદ્ધિના વિશેષ સામર્થ્યની જરૂર પડતી નથી અને તેને લીધે જે કામો હલકી પ્રતિના માણસોથી થવા જેવાં હોય છે તે વિશે જ લોકોમાં તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ બે પ્રકારના વ્યવસાયો વિશેની સમજૂતિમાં જે વિશેષ ઉપર કહેલી રીતે ઉત્પન્ન થયો ને હજી પણ કાયમ રહેશે છે. તેમાં બિલકુલ દેરફાર થયો જ નથી એમ નથી. જેમ જેમ મનુષ્યની પરિસ્થિતિ બદલાતી જતીને તેની ક્ષમિતિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેની સમજૂતિમાં પણ થોડો ધણો ફરક પડતો ગયો; પરંતુ ઉપર કહેલા વિશેષનું બીજ કાયમ રહ્યું. જે કારણોથી શરૂઆતમાં આ સમજૂતિઓ ઉત્પન્ન થઈ તે કારણો ધણાંખરાં તેમનાં તેમ જ રહ્યાંથી તેમના કાર્યમાં પણ વિશેષ ફરક થવાનો સંભવ નહોતો. છેક સાંપ્રત કાળ સુધી—અથવા પ્રસ્તુત કાળ સુધી કહીએ તોપણ આલે—દેશ દેશનો વ્યવહાર ‘બળીઆના બે ભાગ’ આ તત્વો ઉપર આલે છે સારે પારકા દેશથી પોતાના દેશનું સંરક્ષણ કરવાં સારું મુદ્દકળાંમાં પ્રવિણતા સંપાદન કર્યા સિવાય છૂટકો થતો નથી. આવી સ્થિતિને લીધે સાંઝામક વ્યવસાયનું મહત્ત્વ અને ઔદ્યોગિક વ્યવસાય વિશેની તિરસ્કાર બુદ્ધિ એ આગેઆપ કાયમ રહ્યાં. દેશનું કલ્યાણ ઔદ્યોગિક વ્યવસાય ઉપર અવલંબીને રહે છે એ વાત થોડાં વર્ષથી જ લોકોના ધ્યાનમાં આવવા લાગી છે. ઉપભોગના નવા નવા પદાર્થો તૈયાર કરીને મનુષ્યના સુખનું ક્ષેત્ર વધારવા તરફ મનુષ્યનું હવે કાંઈક લક્ષ લાગે છે, અને દેશના વૈભવનું માન ઠરાવતી વખત એના લક્ષ્યરી સામર્થ્યનો વિચાર કરીને ઔદ્યોગિક કળામાં પણ બીજાઓની સાથે કેટલો અને કેવો ટકાવ ધરી શકે એમ છે એ વાત તરફ લક્ષ આપવામાં આવે છે. મનુષ્યનું સુખ ઉપભોગના સાધનો ઉપર અવલં-

ખીને રહેલું છે અને ઉપભોગનાં વધારે વધારે સાધન પેદા કરવાને વધારે માનસિક સામર્થ્યની જરૂર છે એ વાત હવે સમજવા માંડી છે અને તેથી સાંઘાતિક વ્યવસાય સિવાય ખીજા વ્યવસાય પણ હાલમાં પ્રતિષ્ઠિત માનવામાં આવે છે.

આ કાર્ય-કારણ-ભાવ લક્ષમાં આણવાથી જુદે જુદે ઠેકાણે અને જુદે જુદે વખતે ઔદ્યોગિક વ્યવસાય સંબંધી જે નીતિ વિષયની સમજૂતિઓ માલમ પડે છે તે વિષેની સમજણ પડવાને અધિક્ક લાગશે નહિ.

ઉત્તર અમેરિકાના ઈન્ડિયન લોકોમાં શૈર્ષનાં અને સામર્થ્યનાં કામો કરવાની ટેવ અને તે વિષેની સમજૂતિઓનાં સ્પષ્ટ ઉદાહરણો મળી આવે છે. ચિપેવા લોકો સંબંધી સ્ક્રૂટકાફ્ટ કહે છે કે:—

“મનુષ્યખાણુ, ભાલા, ગદા ઇત્યાદિ શસ્ત્રોના જે વ્યવસાયમાં ઉપયોગ કરવા પડે છે તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિના છે એમ આ લોકોને લાગે છે. મનુષ્યની મહત્વાકાંક્ષાની વાતો કહીએ તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે શિકાર કરવો અને શૈર્ષથી લડવું એ છે. મરી ગયેલા યોધાના અને જીવતા સરદારોના જે સ્તુતિપાઠ ગાવાના તે આ ગુણ બદલે જ. ખેતીવાડીનાં અને કારીગરીનાં કામો કરવાં એ આ લોકોમાં છેક હલકા પ્રકારના ધંધા માનવામાં આવ્યા છે.” અનેક ઈન્ડિયન લોકો સંબંધી હુધ અને કલાર્ક કહે છે કે:—

“થોડે અંતરે જવાનું હોય તોપણ પગે ચાલતાં જવાનો પ્રસંગ આવે તો તે લોકોને પોતાની મોટી માનહાની યદ્ય એમ લાગે છે.” ડોક્ટર લોકો સંબંધી બર્ટન સાહેબે આપેલી હકીકત તેવી જ છે:—

“શ્રમનાં કામો કરવાની મોટી પીઝ જ મનુષ્યની પછાડી વળગેલી છે એમ તેમને લાગે છે. આપણને શિકારનાં કામ એ જ પો-

તાને ધણું છે એવી લડનારા લોકોની સમજૂતિ હોવાથી ઘોડા ઉપર યોગીર મૂકવું અથવા તે ઉઠાવવું એ કામને વાસ્તે તેઓ બિલકુલ હાથ પગ હલાવવાના નહિ. જંગલી જનાવરોને જે પ્રમાણે પાળેલાં જનાવરોની પેઠે કામ કરવાનું શીખવવું કઠણ છે તે પ્રમાણે આ લોકોને કામે વળગાડવા એ ધણું કઠણ છે. ગરીબ પ્રમાણિક મજૂરના જેવાં કામ કરવાનો તેમના ઉપર પ્રસંગ આવે તો તેમને મરવા જેવું લાગે છે. ”

તેમના કરતાં સુધરેલા ઈશિકોઈ લોકોમાં પણ પહેલાં આ સમજૂત માલમ પડતી હતી. “લડનારા સિપાઈઓને ખેતીના ધંધાની મહેનતનો તિરસ્કાર લાગતો અને કોઈ પણ હલકા પ્રકારની મહેનત પોતાની યોગ્યતાને શોભતી નથી એવી તેમની સમજૂતિ હતી. ” એસ્તિકવમો લોકોને લડાઈની ટેવ નથી પરંતુ તેમને પણ ઔદ્યોગિક વ્યવસાયનો કંટાળો છે.

“તેઓ શિકાર કરે છે અને માછલાં મારે છે પણ એક-વાર શિકાર આણીને જમીન ઉપર નાંખ્યો કે પછી તેઓ તે તરફ લગાર પણ લક્ષ આપવાના નહિ, કારણ મારી નાંખેલી શીલ નામે માછલીને પાણીમાંથી ફક્ત જમીન ઉપર ખેંચી આણી હોય તો તેટલાથી પણ તેમના નામને મોટું કલંક લાગે છે. ”

ચીપેવાના લોકો જે એકાદું મોટું શિકારનું જનાવર મારે તો તેને તેઓ વગડમાં જ નાંખી દે છે, અને પોતે ઘેર આવીને તે લાવવા સારૂ પોતાના ઘરનાં બેરોને મોકલે છે. અને એમ કરવાનું કારણ પૃથ્વીએ તો તે કહે છે કે—“ગમેતો જમીન ઉપરનાં હોય કે સમુદ્ર ઉપરનાં હોય પણ શિકારનાં કામ એ મોટા પ્રયાસનાં હોય છે. અને તે કરીને થાક લાગ્યા પછી આગળનાં કામ બીજાઓ એ જ કરવાં જોઈએ. ” આજ સગજથી કદાપિ એસ્તિકવમો લોકો તેવું કરવા

લાગ્યા હશે. ઉત્તર અમેરિકા મેક્સીને દક્ષિણ અમેરિકા તરફ જઈએ તો ત્યાં પણ આવા જ નમુનાનાં ઉદ્યોગો મળી આવે છે. ગયાના દેશના જંગલી જાતિના લોકો સાદાં મહેનતનાં કામ કરવાના નહિ. અનાજ વાવતી વખત ફક્ત જમીન સાફ કરવાનું કામ તેઓ કરે છે. બાકીનો બધો દિવસ તેઓ પોતાની જમીનમાં પડી રહે છે અને ધરનાં માણસોને જો કંઈ પણ ખાવાનું જ ન રહે ત્યારે તેઓ માછલાં મારવા અથવા શિકાર કરવા બહાર નીકળે છે. અમેરિકાનિયન લોકો લડવંઝ્યા છે અને ખેતીવાડી પણ કરે છે. શિકાર મળવો ધણુંકરીને ફલેબ હોય છે માટે તેમને ખેતીવાડી તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર પડી હશે. આ લોકોમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત માણસો ખાવું, પીવું, સૂવું અને એશઆગમથી ઘોરા ઉપર ફરવું એ સિવાય બીજું કંઈ પણ કરતા નથી.

આ સર્વ ઉદ્યોગોમાં એક વાત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તે એ કે, પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યોમાં પરાઈ જુદિનો કેવળ અભાવ હોવાને લીધે તેમના સ્વાર્થને કંઈ પ્રતિબંધ હોતો નથી. માટે પુરુષ, વર્ગ સઘળાં શ્રમનાં અને ત્રાસનાં કામ સ્ત્રી જાતિપર નાંખી દે છે અને મનમાં અહંકાર ઉત્પન્ન કરનારા તથા છેવટ આવ્યા પછી વધારે જ્ઞાનદનો અનુભવ આપનારાં યુદ્ધનાં અને શિકારનાં કામ ફક્ત તેઓ પોતા માટે રાખે છે. પુરુષોએ મનમાં આવે તેમ વર્તવું અને સ્ત્રીઓએ માત્ર રાત્ર દિવસ કંટાળો ઉપજાવે એવાં કામમાં મુલાકાત રહેવું એવો પ્રકાર ચાલે છે. આ વિષે જોઈએ તેટલો પુરાવો મળે છે. અમેરિકામાં ચિપેવેઅન, કીક, ટયુપી અને પાટગોનિયન એ લોકોનાં ઉદ્યોગો છે. તે વિષે નીચેના ઉત્તાર જુઓ:—

“આ વગર પૈસાની ગાડી ખેતવાની મહેનતનું કામ સ્ત્રીઓ ઉપર જ પડે છે અને તે કામમાં તે બિચારીઓ ઉક થાકીને લોચ.”

અમ બાપ છે. મુધરેલા દેશના મનુષ્યને આવી તેમની શાયનીય સ્થિતિ જોઈને દયા આવે છે.”

“ ધરનાં અને ખેતરનાં સર્વ મહેનતનાં કામ બાઈડીઓ જ કરે છે અને બાઈડીઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ કહીએ તો કેવળ પુરોની શુભામ થઈને રહેવાની છે.”

“ તેમને જ વખતે પોતાનું રહેવાનું ઠેકાણું બદલવાનું હોય છે તે વખત ભાર વહેનાર જનાવરોનું કામ બાઈડીઓને જ કરવું પડે છે. ખુપડીનો સામાન, વાસણ કુસણ અને ધરના ખીજ સધળા પદાર્થ એ બાઈડીઓએ જ લેઈ જવા જોઈએ.”

“ પાટાગોનિયન સ્ત્રીઓના આયુષ્યની કહાણી ઘોઘામાં જ કહી શકાય છે. તેમણે એક સરખી રીતે મજૂરી કરતાં રહેવું. યુદ્ધ અને શિકારનાં કામ સિવાયનાં એકે એક કામ તેઓ જ કરે છે.”

હવે આફ્રિકાના લોકો વિષે મુસાફરોએ આપેલી માહિતી જોઈએ. હોટેન્ટોટ, બેચુઆના, કાંકર, આશાંટી, ફર્નાંડોપો, એ ઠેકાણાના લોકો તથા નેજર નદી આસપાસના નીચેના પ્રદેશના લોકો એમના સંબંધી નીચેના ઉત્તર છે:—

“ સ્વામી માટે, પોતાને માટે અને પોતાનાં છોકરાં માટે અન્ન મેળવવું તે તે રાંધી કરીને તૈયાર કરવું એ વિષેનો બધો ત્રાસ સ્ત્રીઓને કપાળે ચોટેલો છે. તે ઉપરાંત ધરનાં ખીજનાં કામ પણ તેને કરવાનાં હોય છે જ. આટલું કંઈ ઉપરાંત વળી દોરની ચાકરી કરવાના કામમાં તેમને ધણીની મદદમાં રહેવું પડે છે.”

“ સ્ત્રીઓ ઘર બાંધવાનાં કામ કરે છે, ધાન્ય વાવે છે અને કાપણી કરી અનાજને ઘેર લાવે છે; પાણી અને લાકડાં લેઈ આવે છે; અને અન્ન રાંધે છે. અતિશય શ્રમના કામમાં પણ સ્ત્રીઓને પુરોષોએ મદદ કરેલી કંવચીત જ જણાઈ આવે છે.”

“ ધરનાં કામ સંભાળીને બાકીનાં કામો અને શ્રમનાં સર્વ કામ સ્ત્રીઓને કરવાં પડે છે. એક કાદર મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે, ‘ બાઈડી એ તો અમારો બગદ છે, તે વેચાથી લીધેલી હોય છે માટે તેણે કામ કરવું જ નોંધવું. ”

“ સર્વ મહત્વનાં કામો સ્ત્રીઓને જ કરવાં પડે છે. તે હમેશાં અનાજ વિણતી કે દળની અથવા બજારમાંથી વસ્તુઓ ખરીદ કરતી, ખેતીવાડી સંબંધી કામ કરતી કે એવાં બીજાં કંઈક કામ કરતી નજરે પડે છે. ”

“ ફર્નીટોપોની સ્ત્રીઓને ભાગે પુરુષ કામ આવે છે. બટાટા જેવાં ‘થામ’ નામનાં ફંદ છે તેમનું વાવેતર કરવું, તે તૈયાર થયા પછી તેને ખોદી કઢાડવાં વગેરે કામો તેમને જ કરવાં પડે છે. પરંતુ મ્માક્રિકાના બીજા પ્રદેશોમાં સ્ત્રીઓ સાથે વર્તન કરવાની જે રીતો અમારી નજરે પડી છે તેના કરતાં આ ઠેકાણાના લોકોનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વર્તન એકંદર રીતે મનતા બરેલું અને કાળજીવાળું દેખાઈ આવે છે. ”

“ નૈજર નદીની આસપાસના નીચા પ્રદેશમાં વ્યાપારની જાણુશોની પરચૂરણ વીકરી કરવાનું કામ સ્ત્રીઓને કરવું પડે છે. તે સિવાય તેમને શ્રમનાં પણ કામ ધણું કરવાં પડે છે. જમીનની ખેડખાતર કરવાનું કામ તેઓ જ કરે છે. ”

ઉપર કહેલાં છેવટનાં ત્રણ ઉદાહરણોમાંના લોકો જેઓ વધારે અગાડી વધેલા છે અને જેમને વ્યવસ્થિત રીતિએ ઉદ્યોગ ધંધો કરવાનું ગમે છે તેમનામાં સ્ત્રીઓની શુભામંગીરી થોડા કમી પ્રમાણમાં હોય છે.

મુદના અથવા સિકરના કામને માટે સ્ત્રીઓ નિરપયોગી હોય છે; અથવા તે કામને માટે તેઓ નિરપયોગી છે એમ નીદાન માનવું

વામાં આવે છે. માટે તે તેમના હાથથી ન થાય એવાં આ કામ સિવાયનાં બાકીનાં મહેનતનાં અને કષ્ટનાં કામ તેમને કરવાં પડે છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોને આવાં કામ જે હલકાં હોય છે તેવું આ એક કારણ છે. વળી તે સિવાય પાછળ કહ્યા પ્રમાણે તેટલાં જ મહત્વનું બીજું પણ એક કારણ છે; તે એ કે, લગ્નકાળમાંથી પકડી આવેલા અથવા શુદ્ધ કરીને આવેલા લોકો પાસેથી યુદ્ધ અને શિકાર સિવાયનાં બાકીનાં મહેનતનાં કામ લેવામાં આવે છે એટલે દાષપણ રીતે ઉપરના દરજ્જાના ગણાતા લોકો પાસેથી જે કામ લેવામાં આવે છે તે હલકાં ગણાય છે. પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકોમાં શંકા સિપાઈઓને ત્રાસ ઉપજે અને કંટાળો આવે એવાં કામો શુદ્ધ કરી પાસેથી કરાવવામાં આવે છે તેને વાસ્તે અનેક ઉદાહરણો મળી આવે છે. ચિત્રક લોકો વિશે એવું વાંચવામાં આવે છે કે, તેઓ મહેનતનાં સર્વ કામ પોતાના શુદ્ધ કરી પાસે કરાવે છે. અને કેટલેક પ્રસંગે તેમની બાઈડીઓ શુદ્ધ કરી મદદ કરે છે. અંડરસન કહે છે કે:—

“કામ લોકો આગમ્ય છે. જે કામો બાઈડીઓથી થતાં નથી તે કામ તેઓ શુદ્ધ કરી પાસે કરાવે છે. એ શુદ્ધ કરી તેમની જ જાતના ગરીબ દશાએ પહોંચેલા લોકો હોય છે અથવા આસપાસના લોકો પૈકી પકડી આવેલા કેદી હોય છે.”

કાંગો નદી ઉપર એંબોમા કરીને શહેર છે ત્યાંના લોકોનું વર્ણન કરતાં કહે લખે છે કે:—

“જમીનની ખેતી કરવાનું કામ સધળું શુદ્ધ અને સ્ત્રીઓને માથે નાંખેલું હોય છે. રાજકન્યાઓ અને રાજપુત્રોની સ્ત્રીઓ એમને પણ એ કામ કરવાનો વારંવાર પ્રસંગ આવે છે.” બર્ટન કહે છે કે:—

“હોમે પ્રાંતમાં ખેતીવાડીનાં સર્વ કામ શુદ્ધ કરી કરવાનાં.

હોવાથી તે દલકી પ્રતિનાં ગણાય છે. તથાપિ તે કામનો ધણોખરો ભાગ સ્ત્રીઓ તરફથી પણ કરાવવામાં આવે છે. ” તે જ પ્રમાણે એશિયા ખંડના મિસ્મી લોકો વિષે એવું વાંચવામાં આવે છે કે તેમનાં ખેતીવાડીનાં સર્વ કામ સ્ત્રીઓ અને ગુલામો કરે છે.

ઉપર કહેલા પ્રતિપાદનથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, પ્રાથમિક સ્થિતિનાં લોકોમાં ઔદ્યોગિક વ્યવસાય વિષે તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી એ કેવળ સ્વાભાવિક અથવા જરૂરી છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. આ પ્રવર્તક નીતિની સંમતિને પૂર્વાપાર રૂઢિની સંમતિ મળે છે, અને જુદા જુદા લોકોની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તેને વિશેષ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એને વાસ્તે આ નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ:—

“ સ્ત્રીઓનાં લોકોને ઘેટાં પાળવાના અથવા ગોવાળીઓના ધંધાનો મોટો તિરસ્કાર આવે છે. ‘ શિકાર ઉપર અથવા હુંટ ઉપર નિર્વાહ કરવો ’ એવા અર્થની કેટલીક કહેવતો તે લોકોમાં જડી આવે છે. ”

“ જે ખરેખરો આરમ્ભ છે તેને ખેતીનો ધંધો ધણો દલકો લાગે છે. તે મનુષ્યનું દલકાપણું બતાવનારો છે એવી તેમની સમજૂતી હોય છે. ”

આ અને પહેલાંનાં ઉદાહરણો ઉપરથી ઉઘાડું જણાશે કે, જે પ્રકારની રહેણીની મનુષ્યને ટેવ પડી હોય છે તેને અનુકૂળ એવી તેની કક્ષપના અને સમજૂતિ બને જાય છે. અને એવી સમજૂતિને અગે કેટલું સામર્થ્ય હોય છે એ, કેટલાક ચાલ પેઢી દર પેઢી એક સરખી રીતે ચાલુ રહેવાનાં જે ચમત્કારિક ઉદાહરણો મળી આવે છે તે ઉપરથી દેખાય છે. પૂર્વ આફ્રિકાના લોકો વિષે લિન્ડિંગસ્ટન કહે છે કે:—

“ જે દેકાણે દોર હોય છે ત્યાંની સ્ત્રીઓ જમીન ખેડે છે, ધાન્ય વાવે છે તથા ઝુપડીઓ બાંધે છે; અને પુરૂષ ઘેર રહીને શી-

વણ કામ કરે છે, સ્થૂર કાંતે છે, કાપડ વણે છે, ગાય દુધે છે અને એક બીજા સાથે ગધાં સ્વપ્નાં મારતા બેસે છે. " આખિસીનિયાં દેશમાં રૂઢ બની ગયેલો સ્ત્રી પુરૂષો મધ્યેનો શ્રમ વિભાગ તો આના કરતાં પણ અમત્કારિક છે. બ્રૂસ કહે છે કે:—

"કોઈપણ જણુસ વેચાતી લેવા વાસ્તે બજારમાં જવું એ પુરૂષના નામને એમ લગાડનારું છે. તેણે પાણી પણ આણવું ન જોઈએ અથવા રાટલો પણ શેકવો ન જોઈએ. ઘરનાં સર્વ મનુષ્યનાં લૂગડાં ધોવાં એ તેનું કામ હોય છે અને તે કામમાં તેને સ્ત્રીઓ મદદ કરતી નથી."

પૈરુ દેશમાં કનારી નામે પહેલાં સોકો હતો તેમનામાં પણ એવી જ સ્થિતિ હતી એમ સીઆ એણે આપેલી માહિતી ઉપરથી જણાય છે.

"અહીંની સ્ત્રીઓ મોટી ઉસ્તાદ કામ કરનારી છે. તે જમીન ખેડીને સાફ કરે છે અને તેમના સ્વામી ઘેર બેશીને શીવવાનું કામ, વણવાનું કામ, કપડાં ઉપર નક્સી કરવાનું કામ અને બીજાં બૈરાંનાં કામ કરે છે. કેટલાક ઈંગ્લેન્ડ (અમેરિકાના) લોકો કહે છે કે, આવો શિવાજ પાડવાનું કારણ પુરૂષનું કમીપણું અને બાઈડીઓની વૃદ્ધિ એ છે."

આ અસ્વાભાવિક દેખાતા પ્રધાત ઉત્પન્ન થવાનું કારણ ધણું કરીને એવું હોય છે કે, પરિસ્થિતિ બદલાવાથી યુદ્ધનાં અને શિક્ષણનાં કામો કરવાને કંઈપણ અડચણો આવી હશે અને પહેલાં જે કામો સ્ત્રીઓ કરતી હતી તે કામો તેમની પાસે જ રહીને પુરૂષો આજસમાં અથવા અલ્પશ્રમમાં પોતાનો વખત ગાળવા લાગ્યા હશે. વળી એવું જણાય છે કે, જે કામમાં એક સરખી અને સખત મહેનત કરવી પડે છે એવાં કામ જંગલી સ્થિતિના લોકોમાં નાહલાજ થયા વગર પુરૂષોએ કરવા માંડ્યાં નથી.

પરંતુ જે ઠેકાણે સુદની ધામધુમ ન હોવાને લીધે લોકસંખ્યા વધતી ગઈ તે ઠેકાણે ઉદ્ધરનિર્વાહ માટે પુરોગને ખાવાના પદાર્થ ઉત્પન્ન કરવાનાં કામ દાયમાં લેવાં પડ્યાં છે. તેમના આયુષ્યમાં આવેો ફેરફાર થવાને લીધે હજવે હજવે તેમની સમજૂતિમાં પણ ફરક પડ્યો. અને તેમને ખેતી વગેરેના ઉદ્યોગ પ્રતિષ્ઠિત લાગવા માંડ્યા. ખેાંડ લોકોમાં આવી સ્થિતિ માલમ પડે છે.

“ વ્યાપારના અથવા ખીમ પ્રકારના લેવડ દેવડના વ્યવહાર પોતાની મોટાઇને ન શોભે એવા છે એવી તેમની સમજૂત છે. સિંધાધગીરીનાં અને ખેતીનાં કામ ન કરનાર સર્વ લોકો તેમને હલકા લાગે છે. ”

તે જ પ્રમાણે જાવા ખેટના લોકો વિશે એવું વાંચવામાં આવે છે કે:—

“ તે લોકોને વ્યાપાર વિશે ધણા તિરસ્કાર છે અને જામી પ્રતિના લોકોને તે ધધામાં પડતું અપકીર્તિ બરેલું લાગે છે. પરંતુ સાધારણ લોકો ખેતીવાડીના ધધાની મહેનત કરવા હમેશાં તૈયાર હોય છે અને મોટા લોકો પણ તેમને ઉત્તેજન આપે છે તથા તે ધધો પ્રતિષ્ઠિત ગણે છે. ”

અનેક રસ્તેથી મેળવેલી માહિતી ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જર્મન લોકોનાં ટેજામાં પણ ખેતીનો ધધો પ્રતિષ્ઠિત મનાવા લાગ્યો હતો. તેમના મૂળ વનનમાં તેમ જ નવીન છતી લીધેલા પ્રતિમાં ચિહ્ન પર અને હુંટ પર બરોબર રીતે નિર્માદ યઈ ચક્રો નહિ તેથી તેમને ખેતીનો ધધો હાથે ધરવાની જરૂર પડી એમ કહેવાને હરકત નથી.

લોકોમાં ગણાતી ઉદ્યોગ ધંધા વિષેની નિરસ્કાર ખુદ્ધિ નટ થઈને તે વિષે ચાલના ઉત્પન્ન થતી વખતની વચમાંની સંક્રમણ સ્થિતિ વિષે જે વાતો લખવા જેવી છે. જે વખતે પુરુષોને ઉદ્યોગ ધંધા-વિશેષે કરીને ખેતીચાડીનો જ ધંધો કહીએ તો ચાલે-હાથમાં લેવાની જરૂર પડે છે તે વખતે પ્રથમ તે ધંધો પુરુષોની તાબેદારીમાં રહેનારી સ્ત્રીઓ તથા શુદ્ધામો કરતા હતા માટે પોતાની એકદમ તેમના જેવી જ સ્થિતિ થવા દેવાનું તેમને ગમતું નથી. માટે પોતાને સાફ ઉદ્યોગ ધંધો કરવાની જરૂર પડે તો જ માત્ર તે તૈયાર થાય છે, પરંતુ ખીજને સાફ તેમની તાબેદારીમાં રહીને શ્રમ કરવો એ હલકાપણું છે એવી સમજૂત તેમનામાં ઉત્પન્ન થાય છે. -કારણ, મજૂરી બદલ મૂલ્ય લેવાનો કરાર કરીને ખીજનું કામ કરવું એ પણ એક પ્રકારની તાબેદારી જ છે અને સ્ત્રીઓ અથવા શુદ્ધામોએ, જુલમને લીધે કામ કરવું અને આપણે ખીજની તાબેદારી નીચે મજૂરી લેઈને કામ કરવું એ બન્ને ધણુંકરીને સરખાં જ છે એમ તેમને લાગે છે. ગયાના દેશના કથારિણ લોકો સંબંધી રહેઠાણે કહે છે કે, તે લોકો ધણા મહેનતુ છે પણ છેક પ્રાણસંકટ આવ્યા સિવાય તે યૂરોપિયન મનુષ્યને ઘેર મજૂરી લેઈને કામ કરવા સાફ જવાના નહિ, કેમકે તેમને તે અપમાન ભરેલું લાગે છે. ખીજના તાબામાં રહેવાની જેમને ટેવ નથી એવા કેટલાક ગરીબ સ્વભાવના લોકોમાં આ સમજૂત એટલી જ અથવા એ કરતાં પણ ઊંચી પાયરી-એ જઈ પહોંચેલી માલમ પડે છે. દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના કેટલાક ડુંગરી લોકો વિશે લખતાં દયુધન કહે છે કે:—

“ડુંગરી લોકોમાં મજૂરી લેઈને કામ કરવાને માંહુસો મળતાં નથી. દરેક મનુષ્ય પોતાને પૂરતું માત્ર કામ કરે છે. સન ૧૮૬૫

ની સાલમાં તે પ્રાંતમાં એક રસ્તાનું કામ કરવાનું હતું, તે વખત કદાપી ન શકાય એટલી વધારે મજૂરી આપવા માંડી તોપણ તે લોકો કામ કરવા કમ્મલ થયા નહિ.”

સાંઘાળ લોકોને પણ કાંઈના કલા વગર પોતાની મેળે ખેતી-વાડીનો ઉદ્યોગ કરવાની હોંશ છે પરંતુ બીજાના હુકમમાં રહીને કામ કરવાને તેઓ કદી કમ્મલ થવાના નહિ.

“સાંઘાળ જ્વતનો મનુષ્ય કાંઈની આકરીમાં રહેવાનો નહિ. તે પોતાને વાસ્તે અથવા કુટુંબને વાસ્તે ફક્ત કામ કરશે પણ બીજા કાંઈને વાસ્તે કામ કરવાનો નહિ. જો જુલમથી તેની ખસે કામ કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે બિલકુલ દેશ છોડીને ગમે ત્યાં જતો રહે છે. અથવા પાસેના જંગલમાં નાચી જતો ત્યાં એકાંત પ્રદેશમાં ઘોડીક જમીન સાફ કરે છે અને ત્યાં પોતાને વાસ્તે નાનીશી છુંપડી બાંધે છે.”

હરીદામ ખેસવાનું ન હોય એવા નીચી પાયરીના લોકોને જ કરવું પડ્યું અને તેને લીધે લોકોને તે તિરસ્કાર ભરેલું લાગવા માંડ્યું. બાબતું, તે વખત લોકોની ગરજો છેક નિયમિત અને ન્યાંની સાં જ પૂરી પાડવા જેવી હતી માટે તેમને વ્યાપારની જરૂરીયાત પણ લાગતી ન હતી. જેમનું બીજા કશાથી પેટ ભરાય નહિ તે જ વ્યાપારની પાછળ લાગતા. પરંતુ વ્યાપારની જેમ જેમ વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ તેનો ઉપયોગ લોકોની નજરમાં આવવા લાગ્યો અને તે સંબંધી લોકોની સમજૂતિ પણ હળવે હળવે બદલાતી ગઈ. શિકાર કરનાર લોકોમાં જે પ્રમાણે પ્રથમ ખેતીવાડીની આવશ્યકતા ન હોવાને લીધે તે હલકી લાગતી હતી, પરંતુ આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થવા પછી તે માન મળવા લાગ્યું; તે જ પ્રમાણે ન્યાંસંધી વ્યાપારની આવશ્યકતા લાગતી ન હતી સાંસંધી તે વિશે લોકોનો હલકો વિચાર હતો, પણ આવશ્યકતા લાગવા માંડી એટલે એ વિચાર બદલાવા માંડ્યા.

લોકસંખ્યા વધીને સમાજ મોટી થવા લાગ્યા પછી અને નિર્વાહને માટે અન્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરીયાત લાગ્યા પછી પણ કેટલાક કાળ સૂધી ખેતીનો ધંધો પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો ન હતો, એનાં કારણો આ પ્રકરણના આરંભમાં આપેલાં જ છે. પ્રથમ તે ધંધો શુદ્ધાત્મક પાસે કરાવવામાં આવતો અને પછી નીચી પાયરીનાં માણસો તેમાં પડવા માંડ્યાં, એટલા માટે શારીરિક અથવા માનસિક દુર્બળતા અને આવા પ્રકારનાં કામો એમનો એક બીજા સાથે સંબંધ છે એમ મનુષ્યના મનમાં ઠસી ગયું અને અંગ તોડીને મહેનત કરવી એ પોતાનું હલકાપણું કચુલ કરવા જેવું છે એવી સમજૂતી ઉત્પન્ન થવાથી મનુષ્યને કામનો જે સ્વાભાવિક કંટાળો હોય છે, તેને ઉત્તેજન મળ્યું.

પ્રાચીન કાળના સુધરેલા લોકોના અંતમાં ઉદ્યોગ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે એવા પ્રકારના ઉક્તેષ ઠેકાણે ઠેકાણે મળે છે, પરંતુ તે નીચેની પાયરીના લોકોને ઉદ્દેશીને લખેલા હોવા નોંધએ. મનુસ્મૃતિમાં નીચેના અર્થનું વચન છે:—

“ તારે માટે ‘નિમેલુ’ કામ તું દરરોજ મંડ્યો રહીને કરે જા.”

ઉપરના વાક્યમાં ‘નિમેલુ’ એ શબ્દનો ઉપયોગ ક્યો છે માટે નિમનારો કોઈ પણ ધણી હોવો નોંધએ એવો બોધ થાય છે. એટલે એ વાક્ય આકરોને ઉદ્દેશીને લખેલું હોવું નોંધએ.*

* કદાચિત ‘નિમેલુ’ એનો અર્થ વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે જેને તેને શિર આવેલું એવો પણ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ એમ હોય તોપણ આ ઠેકાણે આપણને જેની જરૂર છે તે પ્રકારનો પુરાવો તેમજ મળે છે. વર્ણ-વ્યવસ્થામાં જે શ્રમ-વિભાગ કરેલા છે તેમાં ઔદ્યોગિક વ્યવસાય સમાજના છેક નીચી પાયરીના લોકોને શિર મૂક્યો છે. ધણાખરા જંગમી લોકોમાં વણિક-વૃત્તિ કરતાં ખેતીવાડીના કામને વધારે માન હોય છે. તે સંબંધી માત્ર આપણા દેશમાં ઉલ્લેખ થયેલું છે. વણિકવૃત્તિનાં કામ વૈશ્યવર્ગને કરવાનાં છે અને ખેતીવાડીનું કામ શૂદ્રોને સોંપેલું છે. વૈશ્ય અને શૂદ્ર આ બે વર્ણોમાં ઘણું જ અંતર છે. વૈશ્યને જોઈ વગેરેનો અધિકાર છે અને શૂદ્રને તે નથી. વૈશ્ય એ ધણુંકરીને આર્ય લોકો પૈકી જ નીચી પાયરીના લોકો હશે અને શૂદ્ર એ અહીંના મૂળના રહેવાશી હશે. બીજા પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકો પ્રમાણે જ આપણા દેશમાં પણ સુદના અને સિકારના વ્યવસાયોને અગ્રસ્થાન મળેલું જણાય છે. પુદ્ધિ વિવેક વ્યવસાયને તેમનાથી પણ ઉપરનું સ્થળ મળેલું છે, પરંતુ તે વ્યવસાયમાં પડેલા લોકો ધણુંકરીને એકાંતમાં આયુષ્ય ગાળતા અને તેમનો સંસાર-વ્યવહારની ખટપટ સાથે ઘણા સંબંધ નહોતા.

ઈન્ડિયન લોકોના પવિત્ર પુસ્તકમાં એવું લખેલું છે કે, ઇન્ડિયન મનુષ્ય મરણ પામીને પરલોકમાં ગયા પછી તેણે પોતાનાં કર્તવ્ય કેવી રીતે બજાવ્યાં છે તે વિષેના તેને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે અને તે પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે દેઈ શકાય તો તેને સદ્ગતિ થાય છે.:-“ હું આગસ્ટ બેશી રહ્યો નથી ” અને “ મેં પોતાનું કામ કરવામાં વાર લગાડી નથી. ” આ છેવટના વાક્યનો ભાવાર્થ એવો દેખાય છે કે, ધણીએ (શિકે) કહેલું કામ મેં વખતસર કર્યું છે. હિન્દુ લોકોમાં પણ એમ જ છે એવું કહેવાને હરકત નથી. તે લોકો પ્રથમ દોર અને ઘેટાંનાં ટોળાં પાળીને તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવનારા હતા માટે સાર પછી પણ તે લોકોમાં એ ધંધો પ્રતિષ્ઠિતમાં ગણાતો. હાલના આરબ લોકો પણ બહાર સ્વારીઓ વગેરે કરવાનું કામ ન હોય તો તેઓ ખુશીથી ભરવાડનું કામ કરે છે. આ વાત લક્ષમાં રાખીએ તો એમ જણાઈ આવશે કે, હિન્દુ લોકોના પ્રાચીન પુસ્તકમાં કહેલું ઉદ્યોગ સંબંધી કર્તવ્ય વિશેષે કરીને શુભામોને ઉદેશીને જ લખેલું છે. તેમની દશ આચારો પૈકી ત્રીજા આચાર જો કે, ધણી અને ચાકર આ બન્નેને ઉદેશીને લખેલી જણાય છે તો પણ તે લોકોના પહેલાંના આયુષ્યક્રમ તરફ લક્ષ આપતાં તે ઠેકાણે ‘ઉદ્યોગ’ શબ્દથી બીજા મહેનતનાં કામ નહિ પણ દોર સંબંધી કામ સમજવું જોઈએ. આચાર્યશ્રી વર્ણવેલી ૪ આચાર

૪૩ શ્વેર પ્રથમ એક જોડું ઉત્પન્ન કર્યું અને તે જોડાથી પછી સર્વે મનુષ્ય જાતિનો વિસ્તાર થયો, એવી કેટલાક ધર્મના લોકોની સમજૂત છે. એ પહેલું જોડું આચાર્ય અને ઈવ એમનું હતું એવી હિન્દુ લોકોની અને તેમના જ ધર્મથી ઉત્કાંઠ થયેલા ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓની સમજૂત છે. આ જોડાને દેવે ઈડનના બાગમાં

અને ઈવની પૌરાણિક કથા ઉપરથી ઉદ્યોગનાં કર્તવ્ય તમામ મનુષ્ય જાતિને માથે નાંખેલાં જણાય છે ખરાં, પરંતુ આ પૌરાણિક કથાનું મૂળ જોઈએ તો જુદા પ્રકારનો સંબંધ જણાય છે. આ દંતકથા મૂળની ખાખિસોનિયન લોકોની હશે એવું માનવાને પુષ્કળ આધાર છે; અને હાલના શોધ ઉપરથી એવું જણાયું છે કે, પૂર્વે આદમી નામના કાળા લોકો હતા તેઓ શુદ્ધામ હતા. તેમણે મનાઈ કરેલાં ફળ એટલે ઉમી પ્રતિના લોકોને મારે સખી મૂકેલાં ફળ ખાવાં એ શુન્દો ગણાતો હશે. પ્રાચીન કાળમાં પેરુ દેશમાં પણ ચૂકા નામે ઉચ વર્ણના જે લોકો હતા તેમને વાસ્તે સખી મૂકેલાં 'કોકા' નામનાં ફળ ચાકરાએ ખાવાં એ શુન્દો ગણાતો હતો. આ ઉપરથી આડમની પૌરાણિક કથાનો પણ ભાવાર્થ, શુદ્ધામોએ મહેનતનાં કામ કરવાં એવો દેખાય છે. તે વખતે ધણુંકરીને હીજ્જ લોકોમાં પણ ઉદ્યોગ કરવાનાં કર્તવ્ય હલકા લોકો ઉપર જ નાંખેલાં હતાં અને તેનો સંબંધ સર્વ મનુષ્ય જાતિ સાથે ન હતો એમ જણાય છે. પર્શિયન લોકોના ગ્રંથમાં માત્ર મનુષ્યની સ્થિતિ તરફ લક્ષ ન આપતાં ઉદ્યોગ ધંધાનું સહત્વ વર્ણવેલું જણાય છે. તેમના ગ્રંથમાંનું આ વાક્ય જુએ:- "ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ ખેતીવાડી કરનારો મનુષ્ય હજાર માણસોનું અસ્તિત્વ જે ઉપર આવલંબીને રહે છે તે માણસ

મૂક્યું હતું. ત્યાં તેઓ મોટા આનંદમાં રહેતાં હતાં. તે બાગના એક ઝાડનું ફળ ના ખાવું એવી દેવે તેમને આજ્ઞા કરી હતી. પરંતુ સ્ત્રીએ મન બંભેરવાથી આડમે તે ઝાડનું ફળ ખાધું. તેથી દેવને ગુસ્સો આવ્યો અને તેણે (દેવે) 'મહેનત કરી ઉપજવિકા કરો' એવો તેને અને તેની સંતતિને શાપ આપ્યો. એ કથા જૂના કરારમાં વિસ્તારથી આપેલી છે.

જેટલો શ્રેષ્ઠ છે.” ડોસાબાઈ ક્રામશઃ કૃત ‘પારસીઓ’ એ પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે વાંચવામાં આવે છે કે-‘ઝોરોઆસ્તીઅન’ (પારસી ધર્મ પાળનાર) તે પોતાના ધર્મથી એવું શિક્ષણ મળે છે કે પરસ્પરે ઉતા-રીને ઉપશ્ચયિકા મેળવવી. ”

યૂરોપના લોકોમાં પણ પ્રાચીન કાળથી પ્રસ્તુત કાળ સૂક્ષીમાં તે તે કાળના લોકોનો આયુષ્યક્રમ અને શ્રમનાં કામ વિશે તેમની સમજૂતિ એમની વચ્ચે ઉપર કહેલો સંબંધ જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ ગ્રીક લોકોનું ઉદાહરણ લેઈએ. પ્લેટોના* ગ્રંથ ઉપરથી તે વેળાનો લોકમન દેખાઈ આવે છે. તે વખત વ્યાપારી લોકોનો ધંધો હલકો સમજાવામાં આવતો હતો અને વેપારીઓને કાયદોનો લાભ મળતો ન હતો એટલે વેપારીએ કંદેલી દુરિયાદ આપતી નહતી. પરંતુ ખેતીવાડીનો ધંધો તેટલો હલકો માનવામાં આવતો ન હતો, એ વાત ખેડૂનોથી કાયદોનો ઉપયોગ થઈ શકતો એ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્લેટોએ ‘લોકસત્તાત્મક રાજ્ય’ આ પુસ્તકમાં કૃત્પાદક ધંધો કરનાર અને વ્યાપારી એ સર્વેને છેક હલકા માનેલા છે. +આરિસ્ટોટલે જે પોતાની મનોવૃત્તિઓ પ્રકટ કરી છે તે ઉપરથી પણ એવા જ પ્રકારની સમજ જણાય છે. તે કહે છે કે-“ સુનાર, કંસાર, છુદાર ઇત્યાદિ ધંધો કરનાર અથવા મજૂરી પર નિર્બાદ કરનાર લોકોને હાથે સદાચરણનાં વર્તન થતાં અશક્ય છે.”

* પ્લેટો આ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા ઇસ્વી સન પહેલાં ૪૦૦ વર્ષના સમારમાં યદ્ય ગયો.

+ આરિસ્ટોટલ પ્લેટો પછી ૪૦-૫૦ વર્ષ ઉપર યદ્ય ગયો. તે પ્લેટોનો શિષ્ય હતો. તે વીસ વર્ષ પ્લેટો પાસે રહ્યો હતો. યૂરોપમાં હાલના જ્ઞાનના ફેલાવાનું કારણ આરિસ્ટોટલના અંગે છે.

તે લોકોની પશ્ચિમે રહેનારા લોકોની પણ સમજૂતિ જુદી ન હતી. રોમન લોકોમાં એક સરખાં યુદ્ધો ચાલુ રહેવાથી સિપાઈ-ગીરીને ધણું માન મળવા લાગ્યું અને બીજા ધંધાના લોકો વિશે તિરસ્કાર યુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ. રોમન લોકોના રાજ્યનો અને તેની કૂર-લા મિશ્રીત મુદારણનો અંત આવ્યા પછી જે કાળની શરૂઆત થઈ તેને યૂરોપના ઇતિહાસમાં કૃષ્ણ યુગ (ટર્ક એજિસ) એવું નામ આપેલું છે. આ કૃષ્ણ યુગમાં અને સારપછી એક સરખાં યુદ્ધો ચાલીને મોટાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપન થયાં પછી પણ શારીરિક અને માનસિક એવા બન્ને પ્રકારના ઉદ્યોગ વિશે તિરસ્કાર યુદ્ધિ કાયમ રહી. તેથી કેવળ શારીરિક શ્રમ કરનારા મજૂરોના અને દુશીઆર કારી-ગરોના ધંધા હલકા ગણાતા એટલું જ નહિ પરંતુ મુશિક્ષિત લોકોના યુદ્ધિ વિષયક વ્યવસાયો બદલ પણ તેટલો જ તિરસ્કાર લાગતો. ન્યાં-સૂધી છતાં લોકો સિવાય બાકીના સર્વ લોકોના આયુષ્યનાં મુખ્ય કામ લડવું એ હતાં સાંસૂધી આ સ્થિતિ કાયમ રહી. સારપછી વિ-જયી લોકોનાં લડવાનાં કામ પુનઃજી કમી થયાં અને છતાંએલા લો-કોનું હળવે હળવે મહત્વ વધીને તેમના મતનું પરિણામ છતાંનારા લોકોનાં મત ઉપર થવા લાગ્યું. તે વખતે ઉદ્યોગ ધંધા પ્રતિષ્ઠિત માનવા તરફ લોકોની યોડીક પ્રવૃત્તિ થવા લાગી. આવી સ્થિતિ થતા પહેલાં વિજયી લોકોએ કેટલેક પ્રસંગે ઉદ્યોગ ધંધાનાં જે વખાણ દરેલાં માત્રમ પડે છે, તે કેવળ સ્વાર્થની નજરથી કરેલાં દેખાય છે. છતાંએલા લોકોએ તે ધંધા કરવા અને પોતે તેમના ઉપર મરજીમાં આવે તેમ રાજ્ય ચલાવવું એવો તેમના મતનો હેતુ દેખાય છે.

હાલના વખતમાં વિશેષે કરીને ઇંગ્લાન્ડમાં અને અમેરિકામાંનાં સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં ઔદ્યોગિક કળા તરફ લોકોનું વધારે લક્ષ લાગેલું છે, અને તેથી ઉત્પાદક ધંધા કરનારા લોકોનું મહત્વ એટલું બધું

વધેલું છે કે, તેની આગળ સાંઘાગિક વ્યવસાયનું અભિમાન ધરાવનારા લોકો બિલકુલ પછાત પડી ગયા છે. ઔદ્યોગિક વ્યવસાયમાં પડેલા લોકોના મતનું પુષ્ટક વલણ લોકમતમાં મળતું હોવાને લીધે ઉદ્યોગ ધંધા વિષેની પહેલાંની સમજૂતિ ઘણી બદલાઈ ગઈ છે. કેવળ શારીરિક શ્રમના જે ધંધા છે તે વિષેની તિરસ્કાર ખુદિ હજી પણ સમજાગી નીકળી ગઈ નથી. કારણ, તે ધંધાની કલ્પના મનમાં આવ્યાની સાથે જ ખીજી બે વાતો ધ્યાનમાં આવે છે. એક તે ધંધામાં પડેલા લોકો સમાજમાં છેક નીચેની પાયરીના હોય છે; અને બીજું, ખુદિના કમીપણાને લીધે તે લોકોની ગતિ જ તેટલી હોય છે. આ વાતો હમેશાં બે કે, ખરી નથી તોપણ તે મનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. ચતુર કારીગરોની સ્થિતિ મજૂરોની સ્થિતિ કરતાં વધારે સારી છે. ઉચી પ્રકારના ખુદિ સામર્થ્યની જરૂર હોવાને લીધે તેમનાં ધંધાને પુષ્ટક માન મળે છે, તોપણ તે ધંધાની કલ્પના મનમાં આવ્યા બરાબર તેની સાથે જોડાએલી સામાજિક સ્થિતિની પણ કલ્પના મનમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી. કારીગર લોકો બે કે કેવળ હલકી સ્થિતિના નથી, તોપણ વધારે ઉપરના દરજ્જાના પણ નથી. માટે તેમના વિષે હાલ પણ થોડીક તિરસ્કાર ખુદિ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર ખુદિ વિષયક વ્યવસાયોની સ્થિતિ છેક બદલાએલી છે. પહેલાં તેમને વિષે જે તિરસ્કાર લાગતા હતા તે હાલમાં કેવળ નષ્ટ થઈને તે પ્રતિષ્ઠિત મનાવા લાગ્યા છે. ઔદ્યોગિક વ્યવસાયો વિષે લોકમતમાં જે આટલો ફરક પડ્યો છે અને હજી પણ પડવાનો. રંગ દેખાય છે તે સંબંધી એક વાત વિશેષ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. તે એ કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે કોઈપણ ઉપયોગી ધંધો કરવો જરૂરનો છે. એ સમજૂતિ ધણું ફરીને સર્વ ટેકાણે ચાલતી જાય છે અને હાલના વખતના શ્રીમંત

લોકો પણ પોતાના વર્ગના આગમુ લોકોને તિરસ્કાર કરતા જણાઈ આવે છે.

હજી પણ સાંઘામિક કાળની બાકી રહેલી કલ્પના જોવી હોય તો લક્ષકર તરફ અથવા નૌકાસૈન્ય તરફ દૃષ્ટિ કરો. સૈન્યના અને નૌકા સૈન્યના અમલદાર લોકો માણસોની કિંમત તેમની પદવી ઉપરથી કરે છે. તેમની વિદ્યા તરફ કે હુશિયારી તરફ તે જોતા નથી. તે ઉપરથી એમ બને છે કે, સૈન્યની સાથે અથવા નૌકાસૈન્યની સાથે જોડેલાં જે વૈવકીય કામનાં અને ઇજતેરી કામનાં ખાતાં હોય છે તેમાંના ખુદ્દિમાન અને વિદ્વાન ડાકટર અને ઇજતેર આદીસરોની યોગ્યતા ખીજા અમલદારો કરતાં કમી ગણાવમાં આવે છે અને છેક પરિષ્ઠ અધિકારી પણ તેમની સાથે તેવી જ રીતે વર્તે છે.

આ સર્વ વિવેચન ઉપરથી જણાશે કે પહેલાંના પ્રકરણમાંના વિષયો પ્રમાણે જ આ પ્રકરણમાંના વિષયો બદલ પણ લોકોની સમજૂતિઓ તેમના નિત્યના વ્યવસાયો ઉપર અવલંબીને રહે છે. સમાજની સારી સ્થિતિને માટે જે વ્યવસાયોની આવશ્યકતા હોય છે તે લોકોને પસંદ પડતી જાય છે અને ખીજા વ્યવસાયો વિષે તિરસ્કાર ખુદ્દિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ પ્રમાણે પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિઓ બને જાય છે. સમાજના પ્રમુખ માણસો જે વાતો કરતા હોય તે યોગ્ય અને પ્રતિષ્ઠાવાળી અને ખીજી વાત અયોગ્ય અને અપમાન બરેલી એવી સમજૂતિ હળવે હળવે ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપર કહેલી સ્થિતિને પ્રાચીનકાળથી પ્રસ્તુત કાળ સંધી બિન પરિસ્થિતિની સમાજોમાં વિશેષ આવે એવી સમજૂતિઓ નજરે પડે છે. જે સમાજોમાં ક્ષત્રતેજ ચક્રચક્રે છે તેમાંના લોકોને ઉદ્યોગ-ધંધા કરવા હલકા લાગે છે, પરંતુ જે સમાજોમાં

હોય છે તેમાંના લોકોને ઉદ્ધટા તે પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે. રાજાને ગાદી ઉપર બેસવાને પ્રસંગે જુદી જુદી સમાજોમાં જે સમારંભ કરવામાં આવે છે તેમાં આ વિશેષ સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે. સાંઝામઝીલ જંગલી લોકોમાં નવા રાજાને રાજ્યાભિષેક કરવાનો હોય ત્યારે જે વિધિ કરવામાં આવે છે તેમાં સસ્ત્રનું પ્રાધાન્ય હોય છે. દાદા ઠેકાણે રાજાને દાલ ઉપર બેસાડીને આસપાસના સર્વ લોકોને તેનું મોં દેખાવ એટલા માટે તે દાલ ખભા ઉપર ઉંચે ધરી રાખે છે. દાદા ઠેકાણે રાજાની કમરે તરવાર લટકાવે છે અથવા તેના હાથમાં ભાતો આપે છે. અને ધણાખણ ઠેકાણાના લોકોને સાંઝામઝીલ સ્થિતિનો દાદાપણ વખતે અનુભવ થયેલો હોવાથી તે વખતના જે ચાલ પ્રચારમાં આવી જાય છે તે પછી શાંતતાનો કાળ આવે તોપણ તેમના તેમ જ ચાલુ રહે છે. માટે દાલ જે લોકોમાં શાંતતા દેખાઈ આવે છે તેમાં પણ રાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે એવાં રાજ્યચિન્હોનો ઉપયોગ ફરવામાં આવે છે. પરંતુ જે ઠેકાણે એવાં ચિન્હોનાં નામ પણ સાંભળવામાં આવતાં નથી એવું એક ઉદાહરણ મળી આવ્યું છે. માતાન્ડા કરીને આફ્રિકા ખંડમાં રહેનારા પ્રાથમિક સ્થિતિના લોકો છે, તેમનો પાછળ કંટલેક પ્રસંગે ઉશ્કેળાઈ રહેલો જ છે. પાડોશના લોકો પોર લોકોના ત્રાસથી કંટાળીને તે ડુંગરી પ્રદેશમાં જઈને રહ્યા અને સાંતેઓ ખેતીવાડી ઉપર નિર્વાહ કરે છે. “અમે પશુના લોહીના તરસ્મા” નથી તો પછી માણસના લોહીના ક્યાંથી તરસ્મા દોષાએ?” આવું તે કહે છે એમ પણ પાછળ જણાવ્યું જ છે. આ ઉપરથી સાંઝામઝીલ વ્યવસાયોનો તેમને કેટલો પિચ્છર છે એ દેખાઈ આવે છે. તેમને વિષે હોલ્લ કહે છે કે નવો રાજા ગાદી ઉપર બેસવાનો હોય ત્યારે તેના હાથમાં ચોડીક રેતી, પત્થર અને હથોડી

એ રાજ્યચિન્હો આપવામાં આવે છે. આ ચિન્હો તેમના ધંધાનાં પ્રદર્શક છે.

હવે માત્ર એક જ વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનો રહ્યો છે, તે કરીને તે વાતના મહત્ત્વ વિષે પણ બે બોલ લખવા જરૂરના છે. ઉદ્યોગ ધંધા સંબંધી જે પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જેને લીધે ઉદ્યોગ ધંધો કરવો પ્રતિષ્ઠિત લાગે છે તે જ સમજૂતિથી હાક્ષની શુદ્ધ નીતિ વિષેની સમજૂતિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. શુદ્ધ નીતિની દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગ કરવો એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે ખરું, પણ તે નિરપેક્ષ કર્તવ્ય નથી. તેથી ઉદરોપણના ફળની અપેક્ષા હોય છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતે મહેનત કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો જોઈએ, તેને માટે બીજા ઉપર આધાર રાખે એ બરોબર નથી; એ તત્ત્વ હવે મનુષ્યના લક્ષમાં આવવા માંડ્યું છે અને તે તરફ વિચાર કરીને પ્રત્યેક મનુષ્યે ઉદ્યોગ કરવો અવશ્ય છે એમ હવે તેમને જણાવા માંડ્યું છે. પોતાના તથા પોતાના આશ્રિતોના નિર્વાહને માટે અને સામાજિક કર્તવ્ય કરવાને સમર્થ થવા માટે મનુષ્યે જે ક્રિયા કરવી અવશ્ય છે તે જ તરફ લક્ષ દેઈને ઉદ્યોગીપણાનો સહુશુભમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ; અને આગસને દુર્ગુણ કહેવાનું પણ મુખ્ય કારણ એ જ કે, આગસુ માણસ સમાજના એકલા કરેલા સંગ્રહમાંથી પોતાના નિર્વાહના પદાર્થ લે છે અને તે સંગ્રહ વધારવા માટે અથવા બીજી રીતે સમાજના મુખ્ય-સાધનોમાં ઉભેરા કરવા માટે તે મનુષ્યને હાથે-કંઈ પણ ચતું નથી.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

મિતાહાર અને મિતપાન.

મિતાહાર વિષે લોકોની જે પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિ છે તેનું મૂળ ધર્મમાં છે. ખીજી પણ કેટલીક સમજૂતિનું મૂળ ધર્મમાં હોવા વિષે પાછળ કહેવામાં આવેલું જ છે. ‘સમાજશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો’ માં એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે, કેટલેક પ્રસંગે ભૂખ સહન કરવી એ સદ્ગુણ સચક મનાય છે. કેમકે પિતરોને અથવા દેવોને અન્ન આપવું એ પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યનું પ્રથમ કર્તવ્ય હોય છે, અને તે આખા પછી ક્ષુધા શમન થવા જેટલું અન્ન બાકી ન રહે તો તેને ભૂખ વેઠવી પડે; અને ધર્મને માટે ભૂખ વેઠવી એની સદ્ગુણમાં ગણના થવી સ્વાભાવિક છે. જે ઠેકાણે અન્ન પુષ્કલ મળતું નથી તે ઠેકાણે પિતરોનો અથવા દેવોનો ભાગ તેમને પહેલો કઢાડી આપવો અવશ્યનો હોવાથી મનુષ્યોને કોઇ કોઇ વાર અર્ધા ભૂખ્યા રહેવાની અને કદિ કદિ નકોપડો અપવાસ કરવાની જરૂર પડે છે. એટલા માટે ધર્માચાર પાળવી અને ભૂખ રાખીને ખાતું આ બે વાતોનો સંબંધ પ્રાથમિક સ્થિતિના મનુષ્યોના મનમાં આવવા માંડે છે અને આ બે વાતોનું સાથે રહેતું જે એક વખત સ્થાપિત થાય છે તે પછી આ મૂળનો સંબંધ જતો રહે તોપણ તે કાયમ રહે છે.

મદ્યાદિ રસ પ્રાશન સંબંધી પણ કેટલાએક લોકોમાં એવી જ પ્રકારનો પ્રતિબંધ પડેલો છે. કારણ માણસો તેમનો વધારે ઉપયોગ કરે તો હોમ, હવન, બલિદાન ઇત્યાદિ ધર્મ—કૃત્યના કામમાં તેમનો આછો ઉપયોગ કરવાનું જ પરિણામ નીપજે છે. આપણે જે ઉદેશથી અપોશન મૂકીએ છીએ અથવા આસ જુદો કઢાડી મૂકીએ છીએ તે ઉદેશથી કેટલાએક લોકો કંઈક અન્ન અને પીવાના માદક પદાર્થો

આસપાસ ફેરે છે. જેમ આપણે ઘેર અપોશન કે આસ મૂકીએ છીએ તે મુજબ મુસાફરી વગેરે કરતાં માર્ગમાં એકાદી નદી અથવા તળાવને કાંઠે ભાથું ખાવા ઉતરીએ તો ખાતા પહેલાં તેનો થોડોક ભાગ બહાર ફેંકીએ છીએ. આવી રીતે દેવને માટે અને ભૂત શ્રેતને માટે આપણે ફેંકીએ છીએ તે ધણું થોડું હોય છે, પરંતુ શ્રાધ્ધપક્ષમાં આપણા લોકો પિતરોને જે પિંડ આપે છે તેને વાસ્તે પુષ્કળ અન્ન જોઈએ છીએ. વૈશ્વદેવ કરતી વખતે પણ અગ્નિમાં આદુતિ આપવા માટે કેટલાક અન્નની જરૂર પડે છે. પ્રાથમિક સ્થિતિમાં આ વાતોનું લોકોને ધણું જ મહત્ત્વ લાગેલું હોયું જોઈએ અને તે સ્થિતિમાં ખાવા પીવાના પદાર્થોની છત પણ પુષ્કળ ન હોય, માટે દેવકર્મ અને પિતૃકર્મ બંનેની રીતે કરવા માટે લોકોને પોતાની ભૂખ અને તરસ મારવાની જરૂર પડી હશે. ઇન્દ્રાદિ દેવો યજ્ઞમાં આવીને સોમરસનાં પાન કરતા એવું વર્ણન ઋગ્વેદમાં કેટલેક ઠેકાણે મળી આવે છે. માટે દેવોને સોમરસ આપ્યા પછી બાકી રહે તેનું ઋષિ ગણોએ પ્રાશન કરવું એવો આશ હોવાનો સંભવ છે. મધ સંબંધી જે લોકોમાં આવા પ્રકારનો આશ હશે તે લોકોમાં જો કોઈ શરીરમાં કેદ ચઢે ત્યાં સુધી મધ પ્રાશન કરે તો તે ઉપરથી તેણે પોતાના ધર્મ કૃત્ય તરફ દુર લક્ષ કર્યું છે એવો તર્ક થઈને તેના ઉપર દોષ આવવાનો સંભવ છે. ખાવા પીવા સંબંધી આ કેવળ ઉચ્ચત્રી સમજૂતિ ઉત્પન્ન થવાને પણ કારણ છે અને તેમનો આગળ વિચાર કરવામાં આવશે. પરંતુ ભૂખ રાખીને ખાવું અને તરસ રાખીને પીવું એ વાતો ઈશ્વરને વહાલી છે, એ સમજણ જે અનેક લોકોમાં દેખાઈ આવે છે તે ઉપરના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવી જોઈએ.

આ વિચારના સંબંધિતપણા વિષે કંઈક પુરાવો પણ આપવા જોઈએ છે. પિતરોની અથવા પૂર્વજોની પુજા અને તેમને માટે અન્ના-

દિકનું દાન વગેરેના રીવાજ ચિના લોકોમાં ઘણા જામાનાથી ચાલતા આવેલા છે. તે લોકોમાં ખાવા પીવા સંબંધી એટલે પ્રતિબંધ જણાય છે કે છેક નિયમ પ્રમાણે ચાલતું એટલે ધણુંકરીને તપસ્વીઓની વૃત્તિ ધારણ કરીને જ રહેવું જોઈએ. તે લોકોમાં આવે નિયમ ઉપન થવાનું કારણ તેમના પૂર્વજોને માટે વારંવાર બલિ આપવાનો રીવાજ એ જ હશે. કનક્યૂશિઅસ કહે છે કે:—“ભોજનના કામમાં જે મનુષ્ય પોતાનું વર્તન શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું રાખવાને ઇચ્છે છે તે પોતાની ભૂખ તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી.” ઉપરના વચનમાં અસ્પષ્ટાદાર કરવો એ સદ્ગુણ છે એમ કહ્યું છે, પરંતુ તેનું કારણ કહેલું નથી. તે કારણ કનક્યૂશિઅસે જ ખીજે એક ઠેકાણે જે પોતાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. યૂનામના સાધુના વર્તન વિષે પોતાનો મત આપતાં તે કહે છે કે:—“યૂના વર્તનમાં મને લગાર પણ દોષ દેખાતો નથી. તેનું ખાનપાન કેવળ સાદું હતું, પરંતુ પિતરોની ખાજતમાં માત્ર તે ધણો જ યુત્ત્ર ભાવ દર્શાવતો. (તેમને ઉત્તમ પ્રકારનું ખાવાપીવાનું આપતો.) તેનાં હમેશનાં પહેરવાનાં લૂગડાં કેવળ સાદાં અને ગરીબાઈનાં હતાં. પરંતુ તે યજ્ઞની વખતે ધાત્રવાની ટોપી અને ઉપવસ્ત્ર ધણું સુંદર રાખતો.” આ ઠેકાણે ખાવાપીવા સંબંધી અનુકરણિય વર્તન અને પિતરો સંબંધી ધાર્મિક વર્તન એ બે વાતો તેણે એક ખીજના સંબંધમાં આપેલી છે. અર્થાત તેમનામાં કાર્ય કારણ ભાવનો સંબંધ છે એવો ભાવ બતાવ્યો છે. એટલે પિતરોને ખાવા પીવાનું આપવાનું એ કારણ અને પોતાના ખાવાપીવાને માટે વપરાય તે કાર્ય છે.

ખાવાપીવાના નિયમિતપણા સંબંધી જે ધર્મની આગ છે તે સિવાય ખીજ કોઈ કારણથી તે પ્રમાણે વર્તવાની આવશ્યકતા ઉપન થાય છે કે નહિ એ જોઈએ તો જણાશે કે, ઉપયોગાત્મક

નીતિના વિચારથી માત્ર ખાવાપીવાના કામમાં વ્યવસ્થા રાખવી ઇષ્ટ છે. ઉપયોગાત્મક નીતિની ઇમારત અનુભવના પાયા ઉપર ચણેલી છે. ખાવાપીવાના કામમાં નિયમિતપણું કરવાથી શરીર પર અને મન ઉપર સારાં પરિણામ નીપજે છે અને અકરાંતિયાપણું કરવાથી નાશનાં પરિણામ થાય છે એ અનુભવ સિદ્ધ છે. માટે ખાવાપીવામાં નિયમિતપણું એ સદ્ગુણ કહેવાય છે અને અકરાંતિયાપણું એ દુરગુણ કહેવાય છે.

નિયમિતપણા વિશે-વિશેષે કરીને મિતાહાર વિશે-યથાયોગ્ય કદપના કરવાને પ્રથમ, પરિસ્થિતિમાં ફેરફાર થાય તો હવન ઇન્દ્રિયશાસ્ત્રની નજરે ખાવામાં કોઇ પ્રકારનો ફેરફાર કરવો જરૂર છે એ જોવું જોઇએ.

આપણને જે કંઠાળા ભરેલું અકરાંતિયાપણું લાગે છે, તે ખીજા કટલાએક લોકોને વખતે ન એ લાગે. કટલાક લોકોની પરિસ્થિતિ એવી કંઈક અમલકારિક હોય છે કે, કોઇ વિશેષ પ્રસંગે તેમણે આપણી દૃષ્ટિએ અકરાંતિયાપણું કર્યું કેવળ સ્વાભાવિક અને વખતે અવશ્ય જણાય છે. કદપના કરે કે, એક દેકાણે અન્નની અતિશય આહત છે અને કટલેએક પ્રસંગે માત્ર તે જોઇએ તેટલું પુષ્કળ મળી શકે એવું છે, આવી સ્થિતિમાં જે વખતે અન્ન પુષ્કળ હોય ત્યારે તે ઘણું ખાવાની જેમના અંગમાં શક્તિ હોય તેઓ જ જીવી શકે. આસ્ટ્રોલોગના કિનારાપર એકાદ મુએલું મગર મચ્છ (વહેલ) તણાઇ આવે તો સાંના લોકો ખુશ ખુશ થઇ જાય છે. આવે પ્રસંગે તે લોકો કેવી રીતે વર્તે છે તેનું સરજર્જ એએ આબેહુળ વર્ણન કરેલું છે, તે કહે છે કે—

“ પછી હળવે હળવે ખીજા લોકો નાની નાની ટોળીઓ મળીને ચારે તરફથી આવતા નજરે પડે છે. તેઓ આનંદથી નાચતા અને કૂદતા આવે છે. સાં આવ્યા પછી દિવસે ધનતા મૂઘી ખાવું અને ”

સવું અને સત્રીએ માવું અને નાચવું એવો તેમનો આયુષ્ય ક્રમ. શરૂ થાય છે. આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા પછી મગરમચ્છનો ઉપરનો ભાગ પૂરો કરીને તેઓ હળવે હળવે તેનું શરીર ખોતરીને અંદર પ્રવેશ કરે છે. આટલી યુદ્ધતમાં તેનો કેટલોક ભાગ સડી જાય છે અને તેમાંથી દુર્ગંધ નીકળે છે. પરંતુ તે બોકો તેની દરકાર કરતા નથી. તેઓ સહેલું માસ ખાય છે. તેઓ એક બાજુથી ઉપર ચઢીને ખોતરેલા ભાગમાંથી અંદર ઉતરે છે અને ઉતાવળા ઉતાવળા કપકા કહાડીને મોંમાં નાંખે છે. તેનું આખું શરીર ચરબીથી ખરડાએલું હોય છે. ઘણા દિવસ સંધી તે પ્રેતની પાસે રહીને છેવટ જ્યારે તે લાંબી જતા રહે છે ત્યારે દરેક જણ પોતાથી બંદે તેટલું કરીને ઉચ્છ્રાય તેટલો બોલે પોતાની સાથે લેઈ જાય છે.”

આરટ્રોસિયન લોકો પ્રમાણે જે પાક વગરના પ્રદેશમાં રહેતા હોય અને જમને અનેક વાર જૂખ્યા અથવા અર્ધ જૂખ્યા રહેવાની વારી આવતી હોય, તે પૈકી જમને આવા પ્રસંગનો સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગ કરતાં આવડતો ન હોય તેઓ દુકાળ વગેરે પ્રસંગે પહેલા જ મરવાના, આ અનુમાનની સત્યતા બદલ ખીજો પુરાવો જોવાનો હોય તો ક્વીન્સલેન્ડ ખેટના મધ્ય પ્રદેશમાં રહેનારા લોકો વિશે ક્રિસ્ટિ-સન એલે જે દહીકત આપેલી છે તે વાંચવી. એ લોકો પ્રથમ માત્ર અનિશય અકસ્તિયાપણું કરે છે, પણ તેમને દમેશાં નિયમિત બને છે. અન્ન મળવા લાગે એટલે તેમની જૂખ તરત જ સમે છે અને થૂરોપિયન લોકો કરતાં પણ વધારે નિયમિતપણું તેમના અન્નમાં આવે છે.

ખીજા એક કરણથી મનુષ્યોએ અકસ્તિયાપણું કરવું સંભવિત છે. આપણે જે અન્ન ખાઈએ છીએ તેનો શરીરમાં મંદ શક્યતો અન્ન છે અને તે કદથી જે ઉપયોગ ઉપજાવવા છે તે

પડે શરીર પોતાના સર્વ વ્યાપાર કરવાને સમર્થ થાયછે. 'યંડ' દેશમાં મનુષ્યના શરીરમાંથી પુષ્કળ ગરમી એક સરખી બહાર નીકળી આવે છે. તે કિષ્કુતા પૂરવા સાર. 'યંડ' દેશમાં રહેનારા મનુષ્યોને અન્ય પણ વધારે ખાતું પડે છે. તેથી 'યંડ' દેશના લોકોને બહાર ગરમ દેશના લોકો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોવો જોઈએ. શીત કટિબંધના પ્રદેશમાં તો ધણી જ ટકાડ હોય છે અને ત્યાં ઝોડવા પહેરવાનું પણ જોઈએ તેટલું હોતું નથી. આવી સ્થિતિમાં રાક્ષસી બહાર રાખ્યા સિવાય મનુષ્યનો નિભાવ જ થવાનો નહિ. આ કારણે લક્ષમાં આણીએ તો નીચેની વાતનો ખુલાસો થાયછે. લાંબન કહેછે કે:—

“એરિકવમો લોકોનો બીજો એક મોજમજનો પ્રકાર મારા જોવામાં આવ્યો. એક મનુષ્યે એટલું બધું અન્ન ખાધું હતું કે તે તેના ગળા સૂધી આવ્યું હતું અને તે ઘેનમાં પડ્યો હતો તથા જરા જરાવારમાં તેને ઉઘ આવતી હતી. તેનો ચેરો છેક રતો થઈ ગયો હતો. તેની પાસે તેની સ્ત્રી આર્નાલુઆ બેઠેલી હતી. તેનું લક્ષ્ય સુલા ઉપરના વાસણ તરફ હતું. તે થોડી થોડી વારે તેના ધણીને જગાડતી હતી અને સુલા ઉપરના અર્ધા સીંચેલા માંસના મોટા ગોળાના નાના નાના કડકા કરીને તે પોતાની આંગળીએ ધણીના ગળામાં ધાસતી અને તેનું મોંદું છેક બરછ જાય એટલે છેવટના કડકાનો કંઈક ભાગ અંદર જઈને કંઈક ભાગ બહાર રહ્યો હોય તો બહારનો ભાગ એક સૂધીનો રાખીને કાપી નાંખતી. પછી તે મોંદાનું માંસ હળવે હળવે ચગળનો અને થોડીક જગ્યા ખાલી થાય કે તરત જ તેની સ્ત્રી કાચી ચરખીના ગોળાથી તે બરી કાઢતી. આ સર્વ પ્રકાર ચાલતી વખતે તે મનુષ્યનું જડપ્પુ માત્ર હાથનું હતું, બાકીનું સર્વ શરીર બિલકુલ સ્તબ્ધ હતું અને ડોળા પણ મીચેલા જ હતા. પણ રડી રડીને મોંમાંથી સ્વાસ બહાર કઢાડવા ગેટલી અંદર ખાલી જગ્યા હોય,

સારે તે જે ચમત્કારિક પ્રકારનો સખ્દ કાઢતો તે ઉપરથી તેને અતિ આનંદ થાયછે એમ જણાઇ આવતું. ”

ખીજ એક તેટલી જ આશ્ચર્ય કારક વાત એશિયા ખંડના ઉત્તર ભાગમાંની છે. કાકેન કહેછેકે:—

“ યાકુતી અને ટાંગોસી લોકો જળસ ખાઉધરા છે. તેમના એક પાંચ વર્ષના છોકરાને મેં એક ગંધાતી ચરખીની મીણુળતી આપી તે તેણે ઝટ લઇને ખાઇ લીધી. સાર પછી ખીજ અને તેના પછી ત્રીજ આપી તે પણ તેણે ઝટ ખાઈ લીધી. સાર પછી અમારા મુકાનીએ તેને ફેટલાક પૌડ ઠરી ગયેલું ખાટું માંખણ આપ્યું તે પણ તે લાગલું જ ગટકરી ગયો. આખર તેને એક પીળારંગની સાણુની ગોદી આપી તેને પણ ખીજ પદાર્થો પ્રમાણે રસ્તે લગાડી. પ્રાણીના શરીરમાંનો ખાવાનો પદાર્થ હોય તો તે ગમે તેટલો જૂનો અથવા સડેલો હોય તોપણ તે વિષે તેમને વિધિ નિષેધ નથી. અને અજ ખાવાતું માપ તેમની પાસે જેટલો જયો હોય તેના ઉપર આધાર રાખે છે. યાકુતી અને ટાંગોસી મનુષ્યોને દિવસમાં ચાલીસ પૌડ માંસ ખાતાં મેં ઘણી વાર જોયેલાં છે. ”

ખાવાના આ વિશ્લેષણ પ્રકારનો તેઓ કેવો ઉપયોગ કરે છે તે કયાપટન રાંગેલે નીચેનીલક્ષીકત આપેલી છે તે ઉપરથી લક્ષમાં આવશે.

“ સૈખીટ્રીયા દેશમાં યાકુતી લોકોને પણ “લોખંડના મનુષ્યો” એમ કહેવાનો રીવાજ પડેલો છે. અને મને લાગેછે કે તેમના જેવા ટક્કાડ અને ભૂખ સહન કરનારા લોકો જગતમાં ખીજ નહિ હોય. આ અતિશય યંત્ર દેશમાં અગ્નિ વગેરે હેતુઓ પછી શરીર ઉપર એક નાનો ડગલો પહેરીને કેવળ ઉઘાડી જગામાં સૂતેલા તે લોકો નજરે પડેછે. તે નાનો ડગલો પણ ઘણું કઠીને એક બાજુએ ખસી

જાહે તેમનું ઘણુંખરું અંગ ઉઘાડું પડે છે અને તેના ઉપર હિમ પડીને તે ઠરી જવાથી તેનું પાતળું આચ્છાદન બને છે અને આવી સ્થિતિમાં પણ તેમને સ્વસ્થપણે ઉંઘ આવે છે.

આ કેટલાએક લોકોમાંની વસ્તુસ્થિતિનું વર્ણન થયું. હવે તેમની સમજૂતી જોઈએ. પરિસ્થિતિને લીધે જેમને ખાવાના કામમાં આવું રાક્ષસી વર્તન કરવાની જરૂર પડે છે તે લોકોમાં ઘણું કરીને અસાહારને નીતિની અથવા પ્રવર્તક નીતિની સંમતિ હોય છે. અર્થને યાકુતી લોકોની એક કહેવન આપી છે તે નીચે પ્રમાણે:—

“ખૂબ માંસ ખાઈને લક બનવું આ અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિભા પુરપાર્ય છે.” પરંતુ એટલું એ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે આવી સ્થિતિમાં રહેનારા લોકો જગતમાં ઘણા થોડા છે.

આ કમાલપણાનું ઉદાહરણ જોડીને સમ શીતોપ્પુ અને ઉપ્પુ કટિબંધમાં રહેનારા ઘણાખરા લોકો વિષે વિચાર કરીએ તો નિયમિતપણા વિષેની તેમની કલ્પના અને તેમના અંગના ધીંગળા ગુણ એ જો વચ્ચે ધજો સંબંધ જણાવો નથી. કદાપિ ઉત્તરતી સ્થિતિ અને અસાહાર એમનો સંભાવ હોવાનો સંભવ છે.

આ અનુમાન પણ કેટલુંક સંશય બરેલું દેખાય છે. ટાલિટિયન લોકોનો આહાર રાક્ષસી છે એવું કુક સાહેબે કહેલું છે, તથાપિ તે લોકો શરીરે બાંધાદર અને સુંદર છે તથા જીવિમાં પાસેના મિતાહારી લોકો કરતાં ઘણા શ્રેષ્ઠ છે. તેઓ દુરચારી છે ખરા પણ તેમના કેટલાએક ગુણ વખાણ કરવા જેવા છે. લોકો અસાહારી હોય છે તોપણ તે સારી સ્થિતિમાં હોવાનો સંભવ છે. એ વાત ઉપરના ઉદાહરણ ઉપરથી દેખાઈ આવે છે. હવે એનાથી ઉલટાં ઉદાહરણ લેઈએ. આદ્ય લોકોનું ખાવાપીવાનું કેટલુંક નિયમિત છે. પરંતુ સ્ત્રીપુરુષના સંબંધમાં

હશે. આ સ્વર્ગવર્ણન ઉપરથી અસાહાર તિરસ્કાર કરવા જેવો માન-વામાં આવતો હતો એવો અર્થ નીકળે છે. હિંદુ લોકોની પ્રાચીન-કાળથી વૈરાગ્ય તરફ ઘણી પ્રવૃત્તિ છે. શરીર પોપણને વાસ્તે અન્ન ખાવું જ નોંધ્યે માટે તે ખાવાનું એવી તેમની સાધારણ સમજ હતી. રસનેદ્રિયની તૃપ્તિ તરફ તેમનું વધારે લક્ષ ન હોતું. હિંદુ લોકોમાં પણ આવા જ વિચાર જણાઈ આવે છે. ખાવાપીવાના કામમાં નિય-મિતપણું રાખવા સંબંધી તેમના પુસ્તકમાંથી ઘણે કેટલાંજે ઉપદેશ મળી આવે છે. નીચેનો ઉપદેશ જૂના કરારમાંના ‘પ્રાવ્હર્સ’ પુસ્તકમાંથી લીધો છે:—

“તમે મધ પ્રાશન કરનારા અને અસાહારી લોકોમાં તમારી ગણના કરાવતા નહિ. કારણ મધપ્રાશન કરનારા અને અસાહારી લોકો બિખારી થાય છે. તેની કેટલાં તથા આગસને લીધે તેમના મીથરે હાલ થાય છે.”

અસાહાર એ દુર્ગુણ છે એ વિષે ઇન્જિશિયન લોકોને પણ સમજ પડી હતી, તથાપિ તેઓ જાણીપુછને ખાવાના કામમાં અક-ર્શિતાપણું કરતા. એક તરફ જોઈએ તો તે લોકોમાં જે બેતાળીશ મહાપાતકો માનેલાં છે તેમાં અસાહારનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાતો, અને બીજી તરફ જોઈએ તો તેમના ખાવાપીવાનો એક સરખો સ-પાટો ચાલેલો દ્રષ્ટ જણાતો. ડૉક્ટર ફ્રાન્સ ‘પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ’ નામનું એક પુસ્તક છે. તેમાં તે કહે છે કે:—

“મિથન બોજનને પ્રસંગે ઇન્જિશિયન લોકોમાં મિતાહારનું નામ દેખાતું નથી. હેરોડોટસ* કહે છે કે, મૃત શરીર જેવી એક લા-

* આ ગ્રીક ઇતિહાસકાર ઇસ્વીસન પૂર્વે ૪૮૦ મે વર્ષે જ-નમ્યો હતો. ઇતિહાસનો એક મોટો ગ્રંથ લખવાની કંઈપના તે નાનો હતો તે વખતે જ તેના મનમાં આવી, અને જે કેટલાંજે ઇતિહાસ.

તેઓ દાહિટિયન લોકો જેટલા નીચી સ્થિતિએ પહોંચેલા છે એ તેમનામાં ખીજ પણ પ્રસંસા કરવા જેવા ગુણ નથી. તે વિવક્ષા પ્રકારના વૈર સખનારા લોકો છે અને ધાડ માડવાના કામમાં પા મોટા પટાઇત છે એમ પહેલાં કહેવામાં આવેલું છે.

હાલના જંગલી લોકોમાં સામાન્ય રીતે મિતાહાર કે અસાદા રની સાથે ખીજ ગુણોનો કંઈ સંબંધ જણાતો નથી અને અહીં સંબંધી તેમની નીચી વિષયની સમજૂતિઓ પણ બનેલી નથી. ઉપ યાકુતી લોકોનું ઉદાહરણ આપેલું છે તેમના જેવા અપવાદ કયારે મળી આવે.

તથાપિ પ્રાચીનકાળની મધ્યમ અવસ્થાની સમાજોમાં અહીં સંબંધી નીતિ વિષયક સમજૂતિ બનેલી હતી અને અસાહાર કરવો એ લોકોને અયોગ્ય લાગતું હતું. મનુસ્મૃતીમાં નીચેનું વચન મળી આવે છે:—

શ્લોક.

અનારોગ્ય મનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિ ભોજનમ્ ।

અપુણ્યં લોકચિદ્વિષ્ટં તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥

અં ૨, શ્લો ૦ ૫૭.

અર્થ.

અતિ ભોજન એ રોગ કલ્પન કરનારું, આયુષ્યનો નાશ કરનારું, સ્વર્ગ પ્રાપ્તિનો નાશ કરનારું, પાપનું મગ અને લોકોમાં નિંદ્ય છે, માટે તે ત્યાગ કરવું.

મદાબાદનના કેટલાક બાગમાં જે સ્વર્ગ મુખની કલ્પના કરેલી છે તેમાં દિવિયનાં મુખ ભોગવવાનું નામ નથી. એનું કારણ ધર્મ-કરીને તે વખતે ચિરંજીવ રહેવા તરફ લોકોનું ધ્યાન લાગેલું હતું એ

હશે. આ સ્વર્ગવર્ણન ઉપરથી અત્યાહાર તિરસ્કાર કરવા જેવો માન-
વામાં આવતો હતો એવો અર્થ નીકળે છે. હિંદુ લોકોની પ્રાચીન-
કાળથી વૈરાગ્ય તરફ ધણી પ્રવૃત્તિ છે. શરીર પોપણને વાસ્તે અન્ન
ખાવું જ નોંધએ માટે ને ખાવાનું એવી તેમની સાધાગંધુ સમજ હતી.
રસનંદ્રિયની તૃપ્તિ તરફ તેમનું વધારે લક્ષ ન હોતું. હીન્દુ લોકોમાં
પણ આવા જ વિચાર જણાઈ આવે છે. ખાવાપીવાના કામમાં નિય-
મિતપણું રાખવા સંજયથી તેમના પુસ્તકમાંથી ઘણે ઠેકાણે ઉપદેશ
મળી આવે છે. નીચેનો ઉપદેશ જુના કરારમાંના ‘પ્રાંદુર્બ્ધ’
પુસ્તકમાંથી લીધો છે:—

“તમે મધ પ્રાશન કરનારા અને અત્યાહારી લોકોમાં તમારી
ગણના કરાવતા નહિ. કારણ મધપ્રાશન કરનારા અને અત્યાહારી
લોકો બિખારી થાય છે. તેની કેફ તથા આગસને લીધે તેમના
મીથરે હાલ થાય છે.”

અત્યાહાર એ દુર્ગુણ છે એ વિષે ઇન્ડિયન લોકોને પણ
સમજ પડી હતી, તથાપિ તેઓ જાણીયુછને ખાવાના કામમાં અક-
સંતિયાપણું કરતા. એક તરફ નોંધએ તો તે લોકોમાં જે બેતાળીશ
મહાપાતકો માનેલાં છે તેમાં અત્યાહારનો ઉલ્લેખ કરેલો જણાતો,
અને બીજી તરફ નોંધએ તો તેમના ખાવાપીવાનો એક સરખો સ-
પાટો આમેલો રપટ જણાતો. ડૉક્ટર ફ્રાન્સ ‘પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ’
નામનું એક પુસ્તક છે. તેમાં તે કહે છે કે:—

“મિદામ બોજનને પ્રસંગે ઇન્ડિયન લોકોમાં મિતાહારનું
નામ દેખાતું નથી. હેરોડોટસ* કહે છે કે, મૃત શરીર જેવી એક લા-

* આ ઝીક ઇતિહાસકાર ઇસ્વીસન પૂર્વે ૪૮૦ મે વર્ષે જ-
ન્મ્યો હતો. ઇતિહાસનો એક મોટો ગ્રંથ લખવાની કશ્પના તે નાનો
હતો તે વખતે જ તેના મનમાં આવી, અને જે ઠેકાણાનો ઇતિહાસ

કાગની પ્રતિમા કરીને તે વ્યાપ્તને પ્રસંગે લોકો આગળ ફેરવી ફેરવી એ ઉપદેશ કરવામાં આવતો કે, 'આ પ્રતિમા તરફ જુઓ, મધપ્રાશન કરો અને આનંદી થાઓ. મરી ગયા પછી તમારી આવી સ્થિતિ થશે !' આ ઉપદેશનું ધારેલું પરિણામ થયા વગર રહેતું નહિ. પ્રાચીનકાળની તેમની જે બાવ્ય ધર્મારતો છે તેમના ઉપર કહાડેલાં ચિત્રોમાં એકલા પુરુષ જ નહિ પરંતુ સ્ત્રીઓ પણ ગળા મૂધી ખાધને 'હાડેલું' અન્ન અને મધ ફેડી દે છે એમ જતાવેલું છે. "

લખવાનું તેના મનમાં હતું તે ઠેકાણું પ્રલક્ષ જોઈને સાંની માહીતી મેળવવાને વાસ્તે તેણે પોતાની ઉમ્મરના વીશમા વર્ષથી સાડગ્રીસમા વર્ષ સુધીનો કાળ પ્રવાસમાં કહાડ્યો. મહત્વનું રચણ હોય ત્યાં તે ધણા દિવસ ગાળતો અને સાંની સર્વ મહત્વની માહીતી મેળવતો, એવો-ક્રમ તેણે રાખ્યો હતો. જે ઠેકાણે લગાઇઓ થઈ હોય તે ઠેકાણું અને મહત્વનું ઠેકાણું એ એ વચ્ચેનું અંતર તે જાતે માપતો. તેણે ઈજિપ્તદેશમાં કેટલાંક વર્ષ કહાડ્યાં. તેના કરેલો ઇતિહાસ પ્રલક્ષ માહીતી મેળવીને લખેલો હોવાને લીધે તેને ઘણું જ મહત્વ આવેલું છે. હિરોડોટસ ન હોત તો મનુષ્ય જાતના પ્રાચીન ઇતિહાસનું ઘણું જાન મળ્યું ન હોત. મોટા પુરુષને પોતાના દેશમાં કદી માન મળતું નથી. તેનો જન્મ ગ્રીસ દેશ અને એશિયા માયનરના શીમાડા ઉપરના એક શહેરમાં થયો હતો. પોતે પોતાની જન્મભૂમિને ઠેકાણે જઈને સાં આનંદથી રહીને પોતે ધારેલો ઇતિહાસ લખવાની તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ તે સાંના લોકોએ તમ થયા દીધી નહિ. તેના ગુણની કિંમત જાણનાર સાં કોઈ ન હોતું. પછી તે આથોન્સમાં આવ્યો અને સાં જ માત્ર તેની વાહ વાહ થઈ અને તેના ગુણની જુજ જાણીને સાંની સરકારે તેને ૨૫૦૦૦ રૂપિયાની જાક્ષિત્ત કરી. તે સાઠ વર્ષનો થઈને મરણ પામ્યો.

પરંતુ પુત્રવાનું એકંદર વલણ એવું દેખાય છે કે, મનુષ્ય સમાજને સ્થિરતા આપ્યા પછી અને અનુભવથી અતિશય ખાધાનાં પરિણામ સમજતા પછી ઉપયોગ તરફ લક્ષ્ય નાખીને અસાહાર વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. ધર્મ દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર અને ઉપયોગાત્મક નીતિની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર એ બેમાં ભેદ છે. ધણાખરા વિચારી લોકોને આ બીજા પ્રકારના તિરસ્કાર વિશેની પણ કલ્પના થઈ હશે.

હવે અતિરિક્ત પાન વિશે વિચાર કરીએ. "અતિરિક્તપાન" એટલે પુષ્કળ પીવું. જળ અર્થમાં ઉન્માદકારક પીવાના પદાર્થનો સંબંધ નથી, પરંતુ વ્યવહારમાં તે શબ્દનો 'ઉન્માદકારક પીવાના પદાર્થ પુષ્કળ પીવા' એવો એ શબ્દનો રૂઢ અર્થ છે. કિંચિત્ મધ પ્રાશનથી ઉન્માદ ચડતો નથી, જે પ્રાશનથી ઉન્માદ ચડે તેને જ અતિરિક્તપાન કહેવું. અતિરિક્તપાન વિશે ઘણાએક લોકોનો મત તેના પરિણામ તરફ નજર પડેલાડીને બંધાએલો હોય છે. કેટલેક ડોક્ટરો અતિરિક્તપાનની દુર્ગુણમાં ગણના કરવામાં આવે છે અને કેટલેક ડોક્ટરો સ્વાભાવિક માનવામાં આવે છે.

મધ પ્રાશનથી જે ઉન્માદ ચડે છે તે સર્વ ડોક્ટરો તિરસ્કાર ભરેલો ગણાય છે એવી કેટલાએકની સમજૂતિ છે, પરંતુ તેને કંઈક અપવાદ છે. મધથી અને બીજા કેટલાએક માદક પદાર્થોના સેવનથી ઉત્પન્ન થનારી આ મનની સ્થિતિ પ્રાચીન કાળમાં ઘણાએક લોકોને ઘણી પ્રિય હતી અને હજી પણ તે કેટલાએકને બહુ પસંદ છે. એક આરાધ્ય જાતિના મનુષ્યને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો હતો. તે વખત તેને કહેવામાં આવ્યું કે, ઇશ્વર સર્વ બાપક છે. એ સાંભળ્યું કે તરત તેના મનમાં એક વિચાર આવ્યાથી તે

બાલ્યો કે:—“ તો પછી તે દેવ ખચીત આ તમારા મધમાં પાણી છે. કારણ તે વધારે પીધાથી મને જોડલો અનંદ થાય છે તેટલો પીજી કસાથી પણ થતો નથી. ” આ ઉપરથી આરાધૂર લોકોને તે મધ ઉપર કેટલી પ્રીતિ હતી તેની કલ્પના થઈ સકશે. મધમાં અતિ ઉત્તમ ગુણો છે એવું તે મનુષ્યોને લાગતું હતું પણ તે ગુણ હોવાનું કારણ તેમના લક્ષમાં આવતું નહતું; પછી તેને જે વખતે દેવ વિષેની આ નવી કલ્પના સમજાઈ ત્યારે તેને તે વાતની સમજ પડી. તે આરાધૂર મનુષ્યને જે કલ્પના એકદમ સ્પષ્ટ આવી તે પુરાતન હિંદુઓના ગ્રંથોમાં સોમપાનના વર્ણનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જણાય છે. સોમ-વધ્વીના રસમાં સોમદેવ હોય છે અને સોમરસના પ્રાશનથી જે ઉન્માદ થાય છે તે એ દેવનો તેવો ગુણ છે માટે થાય છે એમ તેમ લાગતું હતું. સોમરસના પ્રાશનથી ઉત્પન્ન થનારી મનની સ્થિતિ સ્વર્ગના સૂખનો અનુભવ આપનારી છે એમ તેમને લાગતું, અને સૂખનો અનુભવ પોતાને મળે માટે તે સોમદેવની પ્રાર્થના કરત બીજા દેવોને પણ સોમદેવજી આ આનંદનો અનુભવ આપે છે એ તેમને લાગતું. પવમાનની પહેલી જ ઋતુમાં સોમદેવને સંબોધી ઇંદ્રને વાસ્તે હું સ્વાદિષ્ટ અને મદિષ્ટ એવી ધારણા વહે એમ કહ્યું છે

ઋચા.

સ્વાદિષ્ટયા મદિષ્ટયા પવશ્ચ સોમ ધારયા ।

ઈંદ્રાય પાતવે સુતઃ ૧. ૧. ૧.

અર્થ,

હે સોમદેવ ! ઈંદ્ર પ્રાશન કરે તે માટે અમે સોમરસ કહાડેલો છે માટે હું સ્વાદિષ્ટ અને અસ્વાદકારી ધારણા વહે. નીચેની ઋતુમાં સોમરસના ગુણ કહેલા છે.

ઋચા.

સ્વાદુષ્કિલાયં મધુમૌલતાયં તીવ્રઃ કિલાયંરસર્વાં હતાયં ।
હતોન્વસ્ય પપિવાંસમિદ્રં ન કથન સહત આહવેષુ ॥૬.૪૭.૧.

અર્થ.

આ સોમરસ ખરેખરો સ્વાદિષ્ટ, ગળ્યો, તીજો તમતમો, અને રચિકરછે. એ રસ પીધા પછી ઈંદ્રને અંગે એટલું બધું સામર્થ્ય આવેછે કે રથુમાં તેનું તેજ કોઈથી સહન થઈ શકતું નથી.

નીચેની ઋચાના અર્થમાં તે પીવાથી કેટલી ખુમારી આવે છે તે કહેલું છે.

ઋચા.

અયમે પીત હદિયાંતિ વાચમયં મનીષામુશ્વતીમજીગઃ ॥૬.૪૭.૨

અર્થ.

તે પીવાથી મારી વાણીને હતેજનન મળે છે અને મારી ખુદ્ધિ પ્રદિત થાય છે.

સોમરસ વિશે પુરાતન ઋષિઓને એટલી બધી પ્રીતિ હતી. તેથી હતીકે, તેના પ્રાશનથી સર્વસ્વ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તેમને લાગતું હતું.

ઋચા.

અપામ્ર સોમમૃતા અમૂમાગન્મ જ્યોતિરવિદામ દેવાન્ ।
કિન્નૂમસ્માન્કૃણવદરાતિઃ કિમૂર્ધ્વતિરમૃત મર્ત્યસ્ય ॥૮.૪૮.૧

અર્થ.

અમે સોમ પીધો. હવે અમે જ્યમર થયા છીએ. દેવિધ્મમાં નુવનમાં અમારો પ્રવેશ થયો છે અને દેવેને અમે ઝાળખ્યા છે.

અમરદેવ હવે કોઈ પણ ચતુ અમારું શું કરનાર છે?

તે જ પ્રમાણે ગ્રીક લોકોમાં પણ એવા પ્રકારની સમજ હતી. ડાયોનિસસ નામનો દેવ મધમાં દોવાથી અતિશય આનંદ ઉત્પન્ન કરવાની તેના અંગમાં શક્તિ છે એમ તેમને લાગતું; અને મધ પ્રાશનથી ભવિષ્ય કહેવાની શક્તિ મનુષ્યના અંગમાં આવે છે એવી પણ તેમની સમજ હતી. માટે મધ પ્રાશન કરવાને તેમના ધર્મનું અનુમત મળ્યું હતું. *આર્જુનાએ તેમની ધર્મ સંબંધી મીઠાણાનીઓ

*ડાયોનિસસ ઝાઝિયસ કરીને તેમની મધાધિ દેવી હતી તે સંબંધી જે ઉત્સવ કરતા હતા તેને 'આર્જુ' એમ કહેતા. આ ઉત્સવમાં માત્ર સ્ત્રીઓનો સંબંધ હતો. સિયાળામાં નીમેલે દિવસે શહેરથી દૂર ડુંગરોમાં આવળુ બાળુની સર્વ સ્ત્રીઓ ભેગી થતી અને તેઓ વાળ છુટા મેલીને ઝાંઝો વગાડતી અને નાચતી. આપણે અહીં નવરાત્રિમાં માતાના દિવસોમાં જેમ સ્ત્રીઓ ધુમે છે સારે તેમના અંગમાં જેવી માતા આવે છે તેવી રીતે તેમની સ્થિતિ થતી હતી આ ઉત્સવનો અતિ પવિત્ર ભાગ રાત્રે દીવાના અન્નવાળામાં થતો અને તે દેવીનો જે પ્રમાણે અંત થયો હતો તે પ્રમાણે તે દેવીની જગાએ એક બળદ આણીને તેનો વધ કરવામાં આવતો. તે બળદનું શરીર સ્ત્રીઓ ફાડવા માટે સારે તે મોટેથી બસડતો એટલે આ દેવીના જ બસડા છે એમ તેમને લાગતું. સ્ત્રીઓ દાંતથી તે બળદના શરીરને બચકાં ભરતી અને તેનું કાચુ જ માસ ખાતી. એ કરતું એ અતિ પવિત્ર અને મહત્વનો વિધિ હતો. પછી તે મરી ગયેલી દેવી ફરીને જીવતી થતી. તેના પુનરુત્થાનનો ઉત્સવ વસંત રતુમાં થતો. તે વખતે પણ સ્ત્રીઓ ડુંગરપર ભેગી થતી અને નાના છોકરાની પ્રતિમા પારણામાં ધાકીને બરોબર પોતાની સાથે લઈ જતી અને લાં મોટા ઉત્સવ કરતી. આટલે અને ફ્રેશિયા એ પ્રાંતો માની સ્ત્રીઓ પાર્નેસસ પર્વત ઉપર ભેગી થતી.

ચતી. તેમાં મરવનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. હાલમાં પણ આવા પ્રકારના લોકો છેક નથી જ એમ નથી. બર્ડન કહેછેકે, હડોમેના લોકોને દારૂ પીને લહેરમાં રહેવું એ દેવોને માટે મનુષ્યે કરવાનું એક અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ લાગે છે. વળી આયનો લોકો પણ દેવને નામે દારૂ પીને પોતાના મઘ પ્રાશનને પવિત્રપણું આણે છે. તે 'સકે' નામનો માદક પીવાનો પદાર્થ પીએ છે. મનુષ્ય જોટલો આ પદાર્થ વધારે પીએ તેટલી તેની બકિત વધારે અને દેવોને પણ તે ઘડી તેટલો વધારે સંતોષ થાયછે એમ તેમને લાગેછે. પાશ્વિનિશિયાના લોકોમાં પણ લાં ઉત્પન્ન થનારા માદક પીવાના પદાર્થો સંબંધી આવા જ પ્રકારની કલ્પના અને સમજૂતિઓ મળી આવે છે. હિન્દિયન લોકોમાં માદક પ્રાશનનો પદાર્થ તૈયાર કરતાં અને પીતાં ઇશ્વરનાં ઓત્રો બોલવાનાં હોયછે અને મંત્ર બોલવાના હોય છે અને આવા સમારંભને મદદ કરવી તે પ્રસંસાપાત્ર માનવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે, બધે જ ઢેકાણે ધર્મથી મઘપ્રાશનનો નિગેધ કરેલો નથી. કેટલેક ઢેકાણે તો ધર્મનું તેને ઉત્તેજન છે અને તેથી પ્રવર્તક નીતિની દૃષ્ટિએ પણ તે અવશ્ય ગણાય છે. આયનો લોકોના ઉદાદરણ ઉપરથી એ સારીરીને લક્ષમાં આવશે. તેમનો સકે નામનો પીવાનો પદાર્થ જે લોકો પીતા નથી તેમને તેઓ અપવિત્ર ગણે છે અને તેમની સાથે કોઈપણ પ્રકારનો સંબંધ સખતા નથી.

ધર્મની સંમતિ મળવાને લીધે અથવા તે સિવાય પણ પ્રાથમિક સ્થિતિમાંના ઘણા લોકોમાં પીવાના માદક પદાર્થોનું પ્રાશન કરવાનો ચાલ જણાય છે.

કાલમક લોકો વિશે પાલાસ કહે છે કે, તેમને લાગે મને તે વખતે ખાવાપીવાના કામમાં તેઓ એ સુમારપત્રે ચાલનારા છે. કયાં-

બેસ કહે છે કે.—“ જોડ લોકોની મીઠાણાનીઓમાં એકબેક લોકો હાકતા બને છે. ” એટલે લખે છે કે, ગયાના દેશના લોકોમાં અતિ-રિક્તપાનની કોઈ કોઈવાર કમાલ થઈ જાય છે. ગુડાડીમાળાના લોકોની અનિશય સૂખની કલ્પના કહીએ તો ‘ ચિચા ’ નામના મધનું અતિપાન કરી શું થઈ પડી રહેતું એ છે. અમેરિકાના દા-લના આવાવસ્થાના લોકો ઉપરથી લાંના પહેલાંના લોકોનું બાન થાય છે. પેરુવિયન લોકો સંબંધી ગાર્સિલાસો કહે છે કે—“ તેમણે પુષ્ટગ દારૂ આણ્યો; કારણ મધ્યપ્રાચીનનો દુર્ગુણ ઇંડિયન (અમેરિકાના) લોકોમાં પુષ્ટગ પ્રસરેલો હતો. ” મુકાદાનના લોકો વિશે લાન્ડા લખે છે કે:—

“ ઇંડિયન (અમેરિકાના) લોકો દુરાચારી હોવાથી પશુપ્રાદ હાકતા થતા. જાફનને પ્રસંગે તેમની સ્ત્રીઓ પણ હાકતી થતી. પરંતુ તે પુરોષોમાં માત્ર બેગાતી ન હતી. ” મેક્સિકન લોકો વિશે સલાગન લખે છે કે:—

“ તેઓ કહેતા કે, મધથી ઉત્પન્ન થનારા ઉન્માદનાં નદારાં પરિણામ મધાધિ દેતીઓ પાંડા એકે ઉત્પન્ન કરેલાં છે. માટે મધની દેશમાં મનુષ્યને હાથે એકાદું પાપ થાય તોપણ તેનો દોષ તે મનુષ્યને લાગતો નથી એવી તેમની ગમગૂનિ હોય એમ દેખાય છે. ”

પરંતુ આવાવસ્થાના અને મધ્યમાવસ્થાના સમગ્રા ન લોકોમાં અતિપાનનો ચાલ છે એમ દેખાતું નથી. કેટલાક લોકો મધને મજાથી ન અડકનારા અને કેટલાક દેશ ચરે એવી રીતે ન પીનારા છે. વેદા લોકો વિશે એમ વાંચવામાં આવે છે કે:—“ તેઓ તંબાકુ પણ પીતા નથી અને પાણીથી ન તેઓ પોતાની તરસ મટાડે છે. ” નેપાળના લોકો વિશે ક્યાંએક કહે છે કે:—

“આ લોકોને મધ ઉપર પ્રાપ્તિ છે પરંતુ તેઓ ઘરના વ્યસનમાં ગરક થઈ ગયા નથી.”

મુખારા બેટના મધ્ય પ્રદેશમાંના લોકો મજાપન લોકોના સહવાસથી ચોક્કસ બગડેલા છે. તથાપિ તેમને વિશે આર્ડન લખે છે કે:-

“તેઓ ખાવાપીવાના કામમાં નિયમિતપણે ચાલનારા હોવાને લીધે બહુ ખાધેલા અથવા કેટલેક વહેલા જાણતા નથી.” આફ્રિકામાં પણ એવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે.

“પૂજા અને માંડિંગો લોકો ગળ્યા રસનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ તેમાંથી અથવા ખીજ પદાર્થોમાંથી બનાવેલા ઘરનો તેઓ બિલકુલ ઉપયોગ કરતા નથી. એવા ઘરનો તેમને એટલો તિરસ્કાર હોય છે કે, એકાદ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઉપર જો તેનું એક ટીપું પડે તો તે ફરીને ધોવા સિવાય તેઓ એટલા પડેરવાના કામમાં વાપરવાના નહિ.” વળી વેદને નીચે લખ્યા પ્રમાણે સામાન્ય વિચાર દર્શાવ્યા છે:-

“યૂરોપિયન લોકો સાથે જોમને વધારે સહવાસ થયો છે તે લોકો સિવાય બાકીના નીચો લોકોને ઉન્માદકરક મધનું ધણું વ્યસન જણાતું નથી.”

આ ઉપરના ઉત્તરના ઉપરથી જણાય છે કે ધણુંખરાં ઠેકાણાંના દેશી લોકોને મુખારવાનો જે યૂરોપિયન લોકો ધાવે રાખે છે તેમના સહવાસથી તે દેશી લોકો કેવા બગડી જાય છે. યૂરોપિયન લોકો જ્યાં જાય છે ત્યાં વિશેષે કરીને બિહર, રમ, વગેરે નાના પ્રકારનાં મધો પુષ્કળ મળવા માટે છે તેથી એ મધોનો લોકોમાં પ્રવેશ થઈને કેવાં માદાં પરિણામ નીપજે છે એનું પણ જ્ઞાન થાય છે. આપણા જ દેશનાં લોકોનું ઉદાહરણ લેઈએ. યૂરોપિયન લોકો આજનાં પડેલાં આપણા દેશમાં મધ કેટલું ખપતું હતું અને હાલ કેટલું ખપે છે.

તે જુઓ એટલે બસ. પ્રથમ ગામઠી દારૂ જેટલો ઉત્પન્ન થતો તેનાથી અનેક ઘણો હાલ ઉત્પન્ન થાય છે છતાં તે પણ બસ. થતો નથી અને દરેક વર્ષે યુરોપમાંથી હબ્બરો પીપ દારૂ, આમણા : દેશમાં આવે છે અને તે બધો હડી બન્યો છે. માટે મધપ્રાચીન સંબંધી લોકોની ટેવ અને તેમની સામાજિક સ્થિતિ એ બે વચ્ચેના સંબંધ વિષે અનુમાન કાઢતાં ઘણી સાવધાની રાખવી જોઈએ. કેટલેક ઠેકાણે માદક પદાર્થોનો અભાવ હોવાથી લાંબા લોકો આવા વ્યસનથી મુક્ત રહેલા માલમ પાડે, જે લોકોની એવી જ સ્થિતિ છે, બીજા કેટલાંક ઠેકાણાના લોકોનું મધપ્રાચીન વ્યસન તેમની સામાજિક સ્થિતિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું નથી. પરંતુ પરકીય લોકોના સહવાસને લીધે તેમને ગળે પડેલું છે.

મધ પ્રાચીન વ્યસન અને કંઈ વિશેષ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ એમની વચ્ચે કંઈ સંબંધ હોય તો તે યુરોપિયન લોકોના ઇતિહાસમાંથી જસદી જણાઈ આવે છે. કારણ તે લોકોના અનેક શતકના ઇતિહાસની વિશ્વાસ બરેસી માહિતી મળે એવી છે. તેથી અનેક ઠેકાણાના લોકોની પરસ્પર તુલના કરવાને અથવા એક ઠેકાણાના લોકોની જુદી જુદી સ્થિતિની તુલના કરવાને વિશેષ મુસલ પડે છે.

સ્પાર્ટન લોકોની સમાજવ્યવસ્થા કૂરપણાની હતી. પણ તેમનું ખાવા પીવાનું કેવળ માફકસર હતું. વળી દારૂથી કેરી : થયેલા લોકોને જે શિક્ષા કરવામાં આવતી તે મનમાં આણીએ તો સ્પાર્ટન લોકો મધપ્રાચીન તિરસ્કાર કરતા હતા. એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. અધીનિયન લોકોની સામાજિક સ્થિતિ પુષ્કળ મુપરેલી હતી અને વિષામાં પણ તેઓ સ્પાર્ટન લોકોથી ઘણા શ્રેષ્ઠ હતા, પરંતુ તેઓ માદક પદાર્થોના વ્યસનથી મુક્ત નહતા. તે વખતના બીજા યુરોપિયન

લોકોની સામાજિક સ્થિતિ છેક નિકટ હતી અને તેમનામાં મધપાનનો પ્રસાર ધણો હતો. એ વિષે થોડોક પુસ્તકો મળી આવેછે. પ્રાચીન ડાળના ગાલ-લોકો વિશે *ડાયોડોરસ કહેછે કે:—“ દારૂના વ્યસનમાં એ લોકો એટલા ગરક થઈ ગયેલા છે કે, વ્યાપારી નવો દારૂ ક્યારે આણશે અને તે પોતાને મગશે ક્યારે એની વાટ જોતા બેસે છે. બજારમાં માત્ર દારૂ આવ્યો કે તરત તેના ઉપર ધસકીનાં ટોળેટોળાં ઉડી પડેછે. પ્રાથમિક સ્થિતિના જર્મન લોકોનું વર્ણન કરતાં +ટાસિટસ કહેછે કે:—“ આખો દિવસ અને આખી રાત દારૂના જ ઘેનમાં રહેવું એ કોઈ પણ સ્થિતિના મનુષ્યને હલકાપણું આણતું નથી. ” ‘કૃષ્ણ-યુગ’ માં દારૂપીવાનો આલ લોકોમાં ફેટલો બધો હતો. એ વિષે પ્રત્યક્ષ માહિતી હાલ ઘણી મળતી નથી, પરંતુ તે વખતના ઇતિહાસમાંની જે ફેટલીક વાતો જાણવામાં છે તે ઉપરથી તે વેગના લોકોની ટેવ વિષે અનુમાન કરી શકાય છે. એરો બિલિંગ્ઝન ડાળની એવી એક ચમત્કારિક વાત વાંચવામાં આવેછે કે, ઇયોનિયસ નામનો એક બિશપ ઇશ્વરપ્રાર્થનાની વખતે દારૂનો નિશો આવ્યાથી પડ્યો. વળી શાર્લમેન રાજાના ચરિત્રમાં તે કદી કેશી થતો નહિ એ વાતનો સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ ઉપરથી દારૂની કેદમાં રહેવું એ તે વખતે સાધારણ વાત ગણાતી અને કેદ ચડે એટલો દારૂ ને પીનારો

*ડાયોડોરસ એ એક ગ્રીક ઇતિહાસકાર હતો. તેણે ઇતિહાસ લખવાના ઉદ્દેશથી ઘણી મુસાફરી કરી. તેણે પોને ત્રીસ વર્ષ સુધી ઇતિહાસ લખવાનું કામ કર્યું અને તેનાં એકંદર ૪૦ પુસ્તકો થયાં. એ ઇસવીસનના આરંભના શુભારમાં થયેલો હોવો જોઈએ.

+ ટાસિટસ એ અનિ પ્રખ્યાત રોમન ઇતિહાસકાર હતો. તે ૫૩૬ સૈન્યની આખરે થયો. તેણે ઇતિહાસ ઉપર અનેક ગ્રંથો લખે.

મનુષ્ય અપવાદ રૂપે ગણાતો એવું અનુમાન નીકળે છે. ત્યાર પછીના કાળમાં ક્રાન્સ દેશમાં દારૂ પીને કેરી થવાનો પ્રકાર જોકે તેટલો નહોતો તોપણ એકંદર રીતે મદ્યપાનનો અપાટો પુષ્કળ ચાલતો હતો એમ દેખાય છે. માન્ટેને લખ્યું છે કે મારી બાલ્યાવસ્થામાં લોકોને મદ્યપાનનું જે વ્યસન હતું તે મારી મોટી ઉમ્મર થઈ તે વખતે ઘણું કમી થયું હતું. તથાપિ તેણે જ પોતાની માહિતીના એક લાર્ડ વિશે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપરથી તે વખતે પણ તે વ્યસન કેટલું હતું તેની અટકળ થઈ શકે છે. તે કહે છે કે—

“ મારા વખતના એક લાર્ડને દર વર્ષે સવા ગ્યાલન દારૂ જોઈતો. તોપણ તેને દારૂનું વ્યસન ન હતું. તે જમતી વખતે માત્ર થોડો પીતો. ”

માન્ટેનના વખતથી તે હાલ સુધી ફ્રેંચ લોકોમાં એ વ્યસન કમી થતું ગયું છે. તેમનાં મધો ઘણાં જલદ નથી હોતાં જ, પરંતુ તેમાં પણ વળી પાણી નાંખીને તે પુષ્કળ સૌમ્ય કર્યા સિવાય ફ્રેંચ લોકો હમણાં તેનો ઘણો ઉપયોગ કરતા નથી. ઈંગ્લેન્ડ લોકોમાં પણ મદ્ય પીવાનું વ્યસન દિવસે દિવસે કમી થતું જાય છે. તોપણ ફ્રેંચ લોકોમાં તે જેવું એક સરખી રીતે કમી થતું ગયું દેખાય છે તેવું ઈંગ્લેન્ડ લોકોમાં દેખાતું નથી. વચમાં વચમાં થોડો ચક્ર ઉતાર દેખાય છે. ત્યાં ત્યારે પૂર્વે x આંગલ લોકોનું અને 13-ન્સ લોકોનું વચસ્વ (ઉપરીપણું)

* માન્ટેન એ સોળમા સૈકાનો એક ફ્રેંચ નિબંધકાર હતો.

x આંગલ લોકોએ પાંચમા સૈકામાં ઈંગ્લાંડ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું હતું.

1 13-ન્સ લોકોએ નવમા સૈકામાં ઈંગ્લાંડ ઉપર પોતાનું ઉપરીપણું સ્થાપિત કર્યું.

હતું ત્યારે તો ધર્મોપદેશકો પણ ઘરનાં વ્યસનમાં ગરક થઈ
 ગયા હતા. તે કાળથી નાર્મન લોકોની સત્તા પૂરી થઈ સાંમૂઘી તે જ
 પ્રકાર ચાલતો હતો. વિજયી નાર્મન લોકો પણ પરાજય પામેલા
 ઇંગ્રેજ લોકો પ્રમાણે જ મદ્યપી ગયા. તે લોકોને પણ પ્રથમ મદ્યપાન
 છેક જ જાણવામાં ન હતું એમ નથી. તથાપિ ઇંગ્રેજ લોકોના સહવા-
 સથી તેમના તે વ્યસનને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું. ત્યાર પછીના કાળમાં
 પણ મદ્યપાનનું વ્યસન કહેવા જેટલું કમી થયું ન હતું. દરેક એટ-
 લો જ પડ્યો કે પ્રથમ જ અતિ ટૂંકી મદ્યનો ઉપયોગ થતો હતો તે
 દ્વિચિત સૌમ્ય મદ્યનો થવા લાગ્યો. ગયા સંક્રાન્તા આરંભમાં મદ્યપાનનું
 વ્યસન થઈ રહ્યું હતું. દેશમાં દરેક વર્ગે જ મદ્ય ખપતું તે વખતની
 લોકસંખ્યા ઉપર કાળગીએ તો દર માણસે એક આલન પાતું. તે
 વખતમાં ઘરથી કેદમાં મદ્યપી લોકોને કાયે જોઈએ થતાં હતાં
 તેનું કહોડાગાથે પોતાના 'ગિનસેન' નામના ગ્રંથમાં કંઈટ ગરેહનું ચિત્ર
 આપેલું છે. આ વ્યસનનું જોર તોડવા વસ્તે તે વખતે ઘણું સંજોગી
 એક કાયદો પણ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે યોદી વચ્ચે જ રહી
 કરવામાં આવ્યો. આ કાયદોને કંઈ જટિલ કેપ્શન ન થતાં ઉલ્લેખ ને-
 નાથી અપકાર માત્ર થયો. જ્યાં સુધીમાં આ વ્યસન મધ્યમ સ્થિતિ

મધપાનનું વ્યસન અને સમાજની ઉત્ક્રમણની જુદી જુદી અવસ્થા એ એમાં કંઈ સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી. કદાપિ હોય જ તો તે સહજ નજરે આવવા જેવો નથી. કેટલીક મધપાન-નિષેધક મંડળીના લોકોમાં જે સમજ દેખાઈ આવે છે તે ખરી હોવાનો સંભવ નથી. તેમને એમ લાગે છે કે આ વ્યસનની ગેર-હાજરી અને સુધારો અથવા નીતિ-આચરણ એ સમ પ્રમાણમાં હોય છે. જે પ્રમાણમાં લોકો આ વ્યસનને તાબે હોય તે પ્રમાણમાં તેમનામાં અનીતિ દેખાઈ આવે છે એમ તેમનું કહેવું છે. સર્વજન જનરલ બાહર કહે છે કે—“એશિઆખંડમાંના લોકોની અર્ધ-જાતો—આરબ, પર્શિયન, હિંદુ, બ્રહ્મી, મલાયન અને સયામીજ એ લોકોની અનેક પેઠા જાતિ-મધનો નિષેધ કરનારી છે.” તથાપિ સામાજિક સુધારામાં અથવા નીતિ-આચરણમાં તેઓ મધપાનવાળો યુરોપિયન લોકો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. એમ કોઈ પણ કહી શકનાર નથી. યુરોપના જ જુદા જુદા દેશોની તુલના કરતાં પણ તે જ વાત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. મધથી પુષ્કળ અક્ષિત રહેનારો દર્કદેશ દરેક વા-તમાં બિહસ્કી ઘરમાં ડુબી ગયેલા સ્કાટલેન્ડથી કેટલો બધો પછાડી છે. તે જ પ્રમાણે ઇટાલી અને જર્મની એ બે દેશોની તુલના કરીએ તો દેખાઈ આવશે. ઇટાલિયન લોકોમાં મધપાનનો પુષ્કળ પ્રસાર નથી પરંતુ જર્મન લોકોમાં તે વ્યસનનો ધણો ફેલાવો છે. તથાપિ સુધારામાં અને નીતિ-આચરણમાં ઇટાલિયન લોકો જર્મન લોકોથી કેટલા બધા નીચા છે. આ જ વાત વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે લક્ષમાં આવવા વાસ્તે વળી બીજા બે લોકોની તુલના કરીએ. એક બાજુએ બેરુધન લોકો લેઈએ અને બીજી બાજુએ ઇંગ્લેન્ડ કરીગર લોકો લેઈએ. બેરુધન લોકો કુશળ ચોર છે અને તેમના આચરણમાં અનેક પ્રકારે દુર્ગુણ દેખાઈ આવે છે, પણ મધપાનના સંબંધમાં જોઈએ તો તે

કુન્માદકારકં-દારનો મિલકુલ ઉપયોગ કરતા નથી અને દારડીઆ મનુષ્યને તેઓ કેવળ પતીત ગણે છે. હવે ઈંગ્રેજ કારીગર તરફ જોઈએ તો તે ધણીવાર કંઈ જાનેલો જણાય છે અને ધણુંકરીને મનુષ્ય નેટલો કસળી વધારે તેટલો તેને દારનો છંદ પણ વધારે એમ જણાય છે. પણ આટલી વાત એક જાણુએ રાખીએ તો તે મનુષ્ય ધણુંકરીને ખીજા વ્યવહારમાં ધણો ચોખ્ખો હોય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ વ્યસનનો અને દુરાચરણનો કેટલા એકતે સામે છે તેનો સંબંધ હોવાનો સંભવ નથી.

મદપાનનું વ્યસન અને ગરીબ-અવસ્થા એ બેમાં માત્ર થોડો ધણો સંબંધ હોવાનો સંભવ દેખાય છે. મનુષ્યને પોતાનું શ્રવતર કદમય લાગવા માંડે એટલે તેને દાર પીવાનું મન થાય છે. પ્રશ્ન-તની અને હવે પછીની દુઃખ આવનારી સ્થિતિનો વિચાર મગજ માંથી દૂર કરવા માટે તેને મદ સિવાય બીજા ઉપાય દેખાતો નથી. પણ તે પીતી વખત કણીકે આનંદનો અનુભવ થાય છે. તથાપિ આ કારણુ સિવાય લોકોને મદનો છંદ લાગવાનો નહિ એમ નથી. ગયા સૈકામાં ઈંગ્લાન્ડના ઉચ્ચ વર્ગના લોકોમાં મદપાનનું વ્યસન જે એટલું બધું ફેલાયું હતું તેને ઉપરનું કારણુ લાગુ પડવાનો સંભવ નથી. માનસિક દુઃખને લીધે આયુષ્યથી દંટણેલા લોકોનાં જીવન કેટલાંક ઉદાહરણો ઉપરના વર્ગના લોકોમાં પણ જડી આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે તે લોકોને કંઈ કાળજી હોતી નથી. તેમને દારનું વ્યસન લાગવાનાં બીજાં જ કારણુ પણ કારણો હોવાં જોઈએ. કંઈ કામ ન હોય એટલે જે એક પ્રકારનું અસ્વસ્થપણું ઉત્પન્ન થાય છે તેથી મનની સ્ફુરતાઈ જાહેર સંરીસે એક પ્રકારની ગ્લાની આવે છે. આવી સ્થિતિમાં દાર પીને અંગમાં જાગૃતિ આણવી એમ મનુષ્યને લાગવું એ સ્વાભાવિક છે. શ્રીમાન લોકોને મદપાનનું વ્યસન ચોટવાનું ધણું-

કરીને એ કારણ છે. વળી ઘણા પ્રાચીનકાળમાં સઘળા યૂરોપખંડ
બર આ વ્યસન જે એટલું ફેલાયું હતું તેનું ધણે અંશે એ જ કારણ
હશે. લગાઇનું અથવા શિકારનું કામ ન હોય એટલે તે સ્થિતિના લો-
કોને વખત કેમ ગાળવો એ સજ્જતું નથી તેથી દારની કુદમાં પડી
રહેવું તેમને ઠીક લાગે છે. આવી સ્થિતિના પણ સઘળા જ લોકોમાં
આ વ્યસન પેસે છે એમ નથી. ઘણી જાતિઓ એવી માલમ પડે
છે કે, તે માંહેના લોકોના આયુષ્યક્રમ છેક કંટાળા બરેલા હોય છે તે
છતાં તે લોકો આ વ્યસનને નાદે લાગતા નથી. આ ઉપરથી એમ
દેખાય છે કે અનેક કારણોને લીધે આ વ્યસન તરફ મનુષ્યની પ્રવૃ-
ત્તિ થાય છે અને તે કારણોનાં કાર્યો એટલાં અનિયમિત રીતિએ
બને છે કે તે વિષે કંઈ સામાન્ય અનુમાન કાઢવાં શક્ય નથી.

પરંતુ આપણે વિશેષે કરીને અસાહાર અને અતિપાન સંબંધી
લોકોની નીતિ વિષેની સમજૂતિઓ કેવી છે એ જોવાનું છે. શુદ્ધ
નીતિની દૃષ્ટિએ આ બંને વાતો અનીતિકારક ગણવી જોઈએ એ
સ્પષ્ટ છે. કારણ શુદ્ધ નીતિમાં તેમને વિષે સમજૂતિઓ શી છે તે ન
જોતાં તેમનાં પરિણામ શાં થાય છે એ જોવાનાં છે. અસાહાર અને
અતિપાન એ બંનેથી શરીર ઉપર અને મન ઉપર નહારાં પરિણામ
નીપજે છે એ વિષે કોઈને સંશય નથી. અને આ પરિણામોને લીધે
જ તેમને અનીતિના વર્ગમાં ધાલવાં જોઈએ. પરંતુ પ્રવર્તક નીતિની
સમજૂતિઓની વાત નિરાળી છે. લોકોના ધર્મવિચાર અને સામાજિક
રીતભાત એ ઉપર પ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિઓ અવલંબીને રહે
છે. કેટલેક દેશો આ બંને બાબતમાં પણ અતિશયપણું પ્રશંસા-
પાત્ર માનવામાં આવે છે. અને બીજે કેટલે એક દેશો તિરસ્કાર
બરેલું માનવામાં આવે છે.

અતિપાનથી ઉત્પન્ન થનારા ઉન્માદને ધર્મવિપયક સમજૂતિ વડે પવિત્રતા આવવાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો પહેલાં આપેલાં જ છે. લોકોને અતિપાનનો છંદ લાગ્યો હોય તે વ્યસન વિશે હળવે હળવે લોકમત અનુકૂળ થતો જાય છે અને કાળાંતરે તેને સમાજનું અનુમત મળે છે એ આ દેશણે બતાવવાનું છે. અશિક્ષિત લોકોમાં આવું એક ઉદાહરણ જાણવામાં આવ્યું છે તે દારૂ સંબંધી નથી પણ ખીજ એક માદક પદાર્થ સંબંધી છે. તે પદાર્થનું સેવન કરવાને તે લોકોને સમાજની સંમતિ મળે છે એટલું જ નહિ પણ તેવું કરવું બૂધણા-રૂપ માનવામાં આવે છે. કસિયા લોકો સંબંધી યુક્ત કહે છે કે:-

“ પારકો માણસ આ લોકોમાં આવે એટલે પ્રથમ તેનું પાન તંબાકુનું વ્યસન તેના લક્ષમાં આવે છે. આ વ્યસનનો તેમને અતિ-શય છંદ છે. અને તેને લીધે તેમના દાંત અને હોઠ છેક ગંધાતા થઈ ગયેલા હોય છે. તથાપિ તેઓ તે બદલ કંઈ દરકાર ન સંખતા ઉત્કું અભિમાન ધરાવે છે. તેઓ મોટા ડોળથી કહે છે કે:- ‘કૃતરાના અને બંગાળી લોકોના દાંત ધોળા હોય છે.’ ”

પ્રાચીન કાળના મુધરેલા લોકોને અતિપાનનો તિરસ્કાર લાગતો નહિ પણ ઉત્કું અભિમાન લાગતું. એ વિશે થોડોક પુરાવો મળે છે. સોમરસનું પ્રાશન કરવાને ધર્મની સંમતિ હતી એ વાત એક બા-બુએ મુદ્રીને વિચાર કરતાં પણ પુરાતન ઋષિઓને સોમરસના પા-નથી થનારો ઉન્માદ અત્યંત પ્રિય લાગતો હતો એમ જણાય છે.*

* ઋગ્વેદાદિ ગ્રંથમાં જે ‘સોમ’ રસનું વર્ણન કરેલું છે તે મધ સરખો જ પદાર્થ હતો અને તેમાં મધના સર્વ ગુણ હતા એવી યૂરોપિયન લોકોની સમજ છે. આપણા તરફના જૂના લોકોનો એવો મત છે કે, સોમરસને જે કે મદિષ્ટ એવું વિશેષણ આપેલું

હિંદુ લોકોની પડોશમાં રહેનાર પર્સિયન લોકોમાં પણ મધપાનનું વ્યસન બ્રૂપણાસ્પદ માનવામાં આવતું હતું. ઉગ્રયસ હિંદુસ્તાનીસનામે જે તેમનો સગ્ન થઇ ગયો તેના કીર્તિસ્તંભ ઉપરના લેખમાં તેના ગુણનું વર્ણન કરતાં તે ઉસ્તાદ ઘર પીનારો હતો એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મૃત્યુલેખમાં મનુષ્યના ગુણનો જ હમેશાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે અને ઉપર લખેલાની જોડે તેના વિજયીપણાનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરેલું છે એ લક્ષમાં આણીએ તો તેનો ગૌરવ કરવો એવો જ તે લેખ લખનારાનો ઉદ્દેશ હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે સાપરસે જે આત્મપ્રશંસા કરી છે તેમાં તેણે આ ગુણનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પોતાના બાઈ કરતાં પોને સગ્નપદને વધારે યોગ્ય છે એ

છે, તોપણ 'મદ' સંબંધી ઉન્માદ સમજવાનો નથી. મદ શબ્દ હર્ષયાચક લેવો જોઈએ. ચિત્તશક્તિમાં ઉદ્વેગસ આણવાનો તેને અંગે ગુણ હતો. પણ મધ પ્રમાણે ઉન્માદ આણવાનો દોષ તેનામાં નહતો.

+ આ પહેલો ઉગ્રયસ. તે ઇસ્વીસન પહેલાં શુમારે ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થયો. તેને રાજ્ય કેવી રીતે મળ્યું તે સંબંધી એક ચમત્કારિક વાત છે. ઉગ્રયસ અને ખીન્ન છ સરદારો મળીને સાગ જાણે ધનિનના પહેલાંના સગ્નની સામે થઈને ખંડ કર્યું અને તેમણે તેને મુઢમાં માર્યો. પછી રાજ્ય કોને આપવું એ સંબંધી વાદ પડ્યો, ત્યારે એક દરબેસે દિવસે સવારે જેનો ઘોડો સર્વથી પહેલાં ખોંખારે તેને રાજ્યપદ આપવું એવો સર્વે જાણે દરવ કર્યો. તેમાં ઉગ્રયસનો ઘોડો સર્વથી પહેલાં ખોંખાર્યો તેથી જાણીનાઓએ તેને ને રાજ્ય સ્વાધીન કર્યું.

પર્સિયામાં સાપરસ નામના જે પ્રસિદ્ધ મનુષ્ય થયા. તેમનો આ ખીન્ને. પહેલાંએ પર્સિયન બાદશાહીની સ્થાપના કરી અને આ ખીન્ને ખીન્ન ઉગ્રયસનો છેલ્લો અને આરટેક્ઝર્ગસનો નાનો બાઈ

સ્પાર્ટન લોકોને જણાવીને તેમની પાસેથી મદદ માગવા સાર તેણે તેમને એક ખલીતો મોકલ્યો હતો તેમાં. તે લખે છે કે:—“મારા બાઈ કરતાં મારે અગે ખીજા ઘણા ગુણો અધિક છે, પણ મુખ્યત્વે કરીને પુષ્કળ મધ પીવાનું” મારા શરીરમાં સામર્થ્ય છે માટે હું જ રાજ્યપદને વધારે યોગ્ય છું.” મધપાનનું વ્યસન લોકોમાં રૂઢ થયું હોય તો તેને સમાજની કેવી અનુમતિ મળે છે એ યૂરોપખંડમાંના લોકોની રિથતિ ઉપરથી જોઈલું રૂપદ યશ તેટલુંખીજા દોષ પણ ઉદાહરણથી થનાર નથી. પ્રાચીન કાળથી આધુનિક કાળ સુધી જર્મન લોકોની આ વ્યસન ઉપર ઘણી આસક્તિ છે. તેમના ગુવાન વિદ્યાર્થીઓમાં મધની વિશ્લેષણ પ્રીતિ જણાઈ આવે છે અને ટેવને લીધે મનાય નહિ એટલું બધું મધ જીરવવાની તેમને અગે શક્તિ આવેલી છે. કોઈ વિદ્યાર્થી જો આ કામમાં ખીજા કરતાં ઘણા પાછળ હોય તો તેની છેક ફજોતી થાય છે અને બધાને આજોગી જનારો વિદ્યાર્થી હોય તેની ઘણી વાદવાહ થાય છે. ઇંગ્લેન્ડ લોકોમાં પંચુ ગયા સૈકામાં એવી જ કદપના અને સમજૂતિઓ જણાઈ આવતી હતી. જે મનુષ્યો અતિપાનાસક્ત ન હોય તે કમનસીબ એમ લોકોને

હોતો. જે વખતે આર્ટફર્જિસ ગાદી ઉપર બેઠો તે વખત સાયરસ પોતે ગાદી ખુચી લેવા પ્રયત્ન કરતો હતો પરંતુ તેને યશ મળ્યો નહિ. તેણે બાઈ તેને તે વખત દાર મારનાર હતો પણ માની વિનવણી ઉપરથી તેણે તેને ક્ષમા કરી. પછી તેણે તેને એક પ્રાંતની સુબેદારી આપી. પરંતુ તે સર્વ ઉપકાર બૂલી જઈને તેણે ઘણું લશ્કર એકઠું કર્યું અને ઝીકલોડો તરફથી મદદ મેળવીને ઉઘાડ ઉડી બંદ કર્યું. તે બંને બાઈઓ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં સાયરસ જ માર્યો ગયો. આ વાત ઇસ્વીસનની પૂર્વે ૪૦૧ માં બની.

લાગતું હતું. તરસ લાગવા માટે કેટલાક લોકો મીઠું ખાતા અને દારૂના ગ્રાસમાં એક ટીપું પણ રાખતું જોઈએ નહિ એવી સર્વને વિનંતિ કરવામાં આવતી. એ ઉપરથી તે વખતની સ્થિતિની કલ્પના થઈ શકશે. તરસ્યા રહીને પીનારા માણસની જ્યાં જ્યાં ફરેતી થતી અને ત્રણ બાટલીઓ ઉડાવનારાનાં બધે વખાણ થતાં. ઇંગ્લાંડમાં તે વખતની સ્થિતિની જ્યાંજ્યાંમાં ધાંધલ મચાવેલી એવા કેટલા એક ધરમ લોકો હતા પણ હવે છે. નિયમિત મિત્રમંડળો ઘણા મિત્રને જ્યાં જોગી થાય સારે દરવાજે તાણું મારીને મજલા માણસોની સંખ્યા જોઈને યજમાન દારૂની બાટલીઓ કહાડીને કહેતા કે ઉઠ્યા પહેલાં આ ખાલી થવી જોઈએ. જો જોને હિસ્સે જે પીવાનું આવે તેટલું પીવાને આનાકાની કરે તો લાગલી તેની મસ્કરી થતી. ❀

❀ પરસોડવાથી જાન બાલ, એફ, આર, એસ. એ બેલકાસ્ટ શહેરની નજીક એક ગામડામાં રહેતો હતો. તે કથાચોલિક પંથનો હતો પણ એક શ્રીમંત પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના કુટુંબની સાથે તેને ધણી ધરોળો હતો. તે કુટુંબમાં એક જુદા જુદા હતો તેના ઉપર ધરનાં અને પાડોશનાં સર્વ મનુષ્યોની પૂજ્ય ખુદી હતી. બાલ સાહેબ નાનો હતો સારે તેના ઉપર તેનું વધારે હેત હતું. એક દિવસ જમ્યા પછી તે જુદા જુદા બાલ સાહેબને એક તરફ એક કોટડીમાં લેઈ ગયો અને પ્રેમથી તેની પીઠ ઢોકળે બોલ્યો:—“તારા દારૂ બદલ મારે તને કહેવાનું છે. તું પીવાય તેટલો દારૂ પીતો નથી તે કીક નહિ. હવે મારો ઉપદેશ સાંભળ. તું નાનપણમાં જ ટેવ પાડી રાખ્યો એટલે જન્મ સુધી આ કામમાં સબ્ય મનુષ્યોને શોભે એવું વર્તન કરવું કઠણ પડનાર નથી.” આ હકીકત બાલ સાહેબે પોતે રૂપેન્સર સાહેબને કહી છે.

પહેલાંના જમાનામાં ઇંગ્લાડમાં અતિપાનને અનુકૂળ એવી શ્રવર્તક નીતિની સમજૂતિઓ હતી. પરંતુ તે હજીવે હજીવે નાશ પામી અને હાલના જમાનામાં ઉલટી સમજૂતિઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. વળી હાલમાં શુદ્ધ નીતિની તેમ જ પ્રવર્તક નીતિની દૃષ્ટિએ દારૂ પીવો એ લોકોને તિરસ્કાર ભરેલું લાગવા માંડ્યું છે. અતિપાન વિષે તો ધજો જ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો છે અને આખા જન્મારામાં જો કદાપિ મનુષ્ય એકવાર જ પીને કેશી થઇ પડ્યો હોય તેટલા ઉપરથી એ તેની કીર્તિને જે ગ્રાહ લાગે છે તે કદી ધોવાતો નથી. આ અતિપાનની વાત થઇ. પરંતુ મિતપાનનો પણ નિમેષ કરનારી મંડળીઓ હાલમાં પુષ્કળ તૈયાર થાય છે, અને અમેરિકામાં તો જમતી વખતે ઘણાક લોકો પાણીથી જ પોતાની તરસ મટાડે છે. જમતી વખતે દારૂનો ઉપયોગ કરવો હાલમાં ભ્રાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો નથી.

સારાંશ જ્ઞાન અને અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે, દારૂ અને ખાંજીર માદક પદાર્થોથી અનેક પ્રકારની હાનિઓ થાય છે અને હવે નીતિવાન પુરૂષો પોતે માદક પદાર્થોનો સ્પર્શ કરતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ જોઈએ માદક પદાર્થોને વચ થયા છે તેમને તેમાંથી મુક્ત કરવાને માટે તન, મન અને ધનથી યત્ન કરે છે. આવાં યત્નો ખરી ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પણ નીતિ અને પરાંપકારવાળાં ગણાય છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વૈવાહિક નીતિ.

એ શબ્દના સામાન્ય અર્થથી પરજોલાં સ્ત્રી પુરૂષોએ એક ખાંજીર સાથે કેવી રીતે વર્તન કરવું એ સંબંધી લોકોની કલ્પના, મનોવિકાર અને સમજૂતિઓ એમનો બોધ થાય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત

પ્રકરણમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ એક વિશેષ અર્થમાં કરવાનો છે. કામવાસનાની તૃપ્તિ માટે સ્ત્રી પુરુષો પરસ્પર જે એ સંબંધ કરે છે—પછી તે સંબંધ ઉઘાડી રીતે વિવાહ કરીને યથો હોય અથવા કંઈ મુદત સુધી કે એક પ્રસંગ પૂરતો જ માનસિક વિવાહ થઈને થએલો હોય—તે વિશે લોકોની કલ્પના, મનોવિકાર અને સમજૂતિઓ બતાવવાને પણ આ શબ્દ વાપરવામાં આવશે. આ વિશેષ અર્થ તરફ લક્ષ દેઈને વૈવાહિક નીતિનો વિચાર આ પ્રકરણમાં કરવાનો છે.

નીતિની દૃષ્ટિએ એ વૈવાહિક નીતિનો વિચાર કરતાં પહેલાં શુદ્ધ શાસ્ત્રની અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. ઉત્ક્રાંત નીતિની દૃષ્ટિએ સદ્ગતિનોની કસોટી એ છે જે તે વર્તનથી વ્યક્તિત્વ, સમાજત્વ અથવા બનેલું હિત થવું જોઈએ. માટે કોઈ પણ સમાજમાં પાતિવ્રત્ય અને એકપત્નીવ્રત એમની આવશ્યકતા કેટલે સુધી છે એ જોવું હોય તો તેમને ઉપરની કસોટી લગાડીને તે ચકી શાં પરિણામ થશે એ જોવું જોઈએ.

મનુષ્ય સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓ પ્રભાણે જ મનુષ્યમાં પણ જાંતિના હિત તરફ લક્ષ દેઈને સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેના કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધનું ખરા ખોટાપણું ઠરાવવું જોઈએ. અમુક એક પ્રકારના સંબંધથી જો કોઈ જાતના પ્રાણીઓમાં હાકરાંની સંખ્યા કમી થવાનો અથવા તેમની શારીરિક કે માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થતી જવાનો સંભવ હોય, તો તે સંબંધની પ્રાણીઓની તે જાંતિને અધભાવરૂપ પ્રાપ્ત થઈને તે નાશ થતી જશે. કેટલીએક જાતિના પ્રાણીઓમાં એક નર એક માદા સાથે જ સંબંધ રાખે છે અને કેટલીએકમાં અનેક માદા સાથે સંબંધ રાખે છે. આ મનુષ્ય સિવાયની જીવસૃષ્ટિમાં સ્વાભાવિકપણે થનારી બાબતોનો ખુલાસો આવી રીતે જ થવા જોવો છે. જે પ્રાણી-

ઝોની આસપાસની સ્થિતિને લીધે જાતિના ઉત્કર્ષ સાથે એક નરે એક માદા સાથે સંબંધ સંપાદનની જરૂર પડી તે પ્રાણીઓની તેમ કરવા તરફ પ્રવૃત્તિ થઈ હશે અને જેમની આંત્રુ બાંધુની સ્થિતિને લીધે એક નરે અનેક માદા સાથે સંબંધ સંપાદન દિતકારક થયો. તેમની તેવી જ પ્રવૃત્તિ થઈ હશે જે જાતિના પ્રાણીને જરૂર હોય તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થઈ ન હોય તો તે નષ્ટ થવા હશે અથવા નષ્ટ થવા માંડ્યા હશે. "સમાજશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો" એ ગ્રંથમાં એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે, આંત્રુબાંધુની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેનો સંબંધ જુદા જુદા પ્રકારનો થાય છે. કેટલેક પ્રસંગે સુધરેલા મનુષ્યની દૃષ્ટિએ અનીતિકારક સંબંધ હોય તે પણ કાંઈ સમાજને અતિ જરૂરનો થઈ શકે અને તે સમાજનાં સ્ત્રી પુરુષો તેવો સંબંધ ન રાખે તો તેથી તેમનો નાશ થાય તે જ ઠેકાણે વળી એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે એક પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાનો આશ અને ટોળા ટોળામાં હમેશાં ચાલતી રહેલી લગ્નગાથાને લીધે થતો પુરુષ જાતનો સંહાર એવો સ્વાભાવિક સંબંધ છે. કારણ જે ટોળામાંના લોકો જે એક ખીજ સાથેના વૈરને લીધે એક ખીજનો સંહાર કરવા લાગે અને તે પૈકી એક ટોળાના લોકોમાં એક પુરુષને જોઈએ તેટલી સ્ત્રીઓ કરવાનો આશ હોય અને ખીજ ટોળાના લોકોમાં એક પુરુષને એક જ સ્ત્રી કરવાનો આશ હોય, તો તે ખીજ ટોળાના લોકો પહેલા ટોળાના લોકો અગાડી ધણા દિવસ ટકવાના નહિ. પહેલા ટોળાની સર્વ સ્ત્રીઓને છોડ્યાં થાય અને તે ટોળાના કેટલાક પુરુષ મરી જાય તોપણ તેમની જગ્યાની ભરતી કરવાને નવા જોઈએ તેટલા પુરુષ તૈયાર થાય, પરંતુ ખીજ ટોળામાંની પુરુષ સ્ત્રીઓ લગ્ન વગરની રહેશે અને મરી ગયેલા કોની જગ્યાની ભરતી કરવાને

જોઈએ તેટલા પુરગો તૈયાર થવાના નહિ. કેટલેક દેશોએ અને વિશેષે કરીને દીબેટ દેશમાં એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કરવાનો જે ચાલ છે, તે જ તે લોકોની સ્થિતિ જોતાં તેમને ક્ષયદાકારક છે. વૈવાહિક નીતિના ખીળ કોઈ પણ સ્વરૂપ કરતાં આ સ્વરૂપ જ તેમને હિતકારક છે. તે દેશમાં મુસાફરી કરનારા અનેક પરદેશી ગૃહસ્થોએ તેમના આ ચાલને વાસ્તે અનુકૂળ અભિપ્રાય આપેલા છે. એક ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશક પણ તેનું પ્રતિપાદન કરેછે. તે ધર્મોપદેશકનો એવો મત છે કે, પાક ન થાય એવા દેશમાં લોકસંખ્યાનો વધારો હોવો એ એક મોટું અનર્થ કરનારું અનિષ્ટ જ છે. કારણ તેથી લોકોમાં કંતો દમોશાં લગ્નદંપતી સર રહેછે કે કંતો તેમને એક સરખું ઉપવાસી રહેવું પડેછે.

સ્ત્રી પુરગો વચ્ચેનો સંબંધ જોડનારા વિવાદના ઉપર કહેલા ગ્રાણ પ્રકાર સુધરેલા લોકોના એક પત્નીપણના ચાલને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી નીતિ વિશેની સમજૂતિ સાથે મજતા આવે એવા નથી. સુધરેલા લોકોની સ્ત્રી પુરુષના શુદ્ધચરણ વિશેની સમજૂત કહીએ તો, મનુષ્યે કાંતો પરધ્યા વગર રહેવું—અથવા કોઈ પણ વ્યક્તિ સાથે વિવાદનો સંબંધ ગ્રામ્યો નહિ—કે કાંતો એક સ્ત્રીને એક પુરુષે એક ખીળની સાથે વિવાદ કરીને તે સંબંધ દમોશાં પાળવો. પરંતુ સુધરેલા લોકોના વિવાદ સંબંધી નીતિ વિશેના ઉત્તમ વિચાર જંગમી અથવા અર્ધ જંગમી લોકોને લાગુ પડવાના નહિ. વિવાદના ગ્રાણ પ્રકાર સુધરેલા મનુષ્યના મનમાં જે પ્રમાણે તિરસ્કાર અથવા ધિક્કાર ઉત્પન્ન કરેછે તે પ્રમાણે જ તેઓ એ લોકોના પણ મનમાં એ ઉત્પન્ન કરના દશે એમ માનવું એ ઠાક નથી. આ બરોજર સમજવાને વાસ્તે વસ્તુ-સ્થિતિ—દંત્રક અનેક ઉદાહરણો લેઈને તપાસવું જોઈએ.

પુરુષ દેશણાના લોકોને એમ લાગેછે કે અનેક પત્નીપણને ચાલ નીતિ બરેજો છે અને એક પત્નીપણને ચાલ નીતિ વગરનો

અને તેથી તે સાબ્ય છે. અપૂરતા શિક્ષણને લીધે મનુષ્યના આચાર વિચારમાં રહેલી વિચિત્રતાનું જ્ઞાન જેમને થયું નથી તેમને આ વાત વાંચીને મોટો અચંબો લાગશે. પરંતુ તેવો અચંબો લાગવાનું કંઈ કારણ નથી. નાનપણથી ધર્મપુસ્તકોની વાતો સાંભળવાની અને વાંચવાની હોંશ ધણાકને હોય છે અને તેમાંના આચાર વિચાર વિશે મનુષ્યના મનમાં સ્વાભાવિક પૂજ્યભુક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વાતો મનુષ્ય શ્રદ્ધાથી વાંચે છે અને તેવી વાતોને ધર્મની સંમતિ છે એવું તેના મનમાં ઠસી ગયેલું હોય છે તેથી તે હાલની સ્થિતિ કરતાં ભિન્ન હોય તોપણ તેમની વિપરીતતા તેને બાસતી નથી. પરંતુ તેવું જ એકાદ ઉદાહરણ હાલના વખતમાં બનેલું તેના સાંભળવામાં અથવા વાંચવામાં આવે તો તેને તે તરત જ વિપરીત લાગે છે. કાંઈ પણ પ્રાચીન ધર્મપુસ્તકમાં આવાં પુષ્કળ ઉદાહરણો જડી આવશે. આય-બલમાં વર્ણવેલા પુરાતન લોકોના બહુ પત્નીપણા વિશે કોઈપણ ખ્રિસ્તી મનુષ્યના મનમાં ધિક્કાર ઉત્પન્ન થતો નથી. કાંઈ સ્ત્રીએ પોતાના ધણીને અંગવસ્ત્ર સખવા વાસ્તે અનુમોદન કે ઉત્તેજન આપ્યું હોય તો તેને તે ચાલ પસંદ છે એવું તે ન બોલતાં બતાવી આપે છે. પુરાતન લોકોમાં તેવો ચાલ હતો એટલે જ આયબલમાં ઉલ્લેખ છે, પણ તેને ધર્મનું કે સમાજનું અનુમત હતું કે નહિ એને વાસ્તે કંઈ પણ કહ્યું નથી. તથાપિ ઉલ્લેખ સંબંધી જે માહિતી આપી છે, તે ઉપરથી તે વેળાની લોકસ્થિતિનું સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે. તેના જનાનખાનાને ધર્મની અને સમાજની સંમતિ હતી. “ઉલ્લેખને દેવે તેના ધણી (શેઠ) ની સ્ત્રીઓ આપી.” અને “ઉલ્લેખે એ દેવના મન જેવો મનુષ્ય હતો” એવાં વાક્યો આયબલમાં છે. આં વાક્યો ઉપરથી ધર્મની સંમતિનું અનુમાન થાય છે અને નેપથે ઉલ્લેખને જે કપડો આપ્યો તે યુરિયાની માત્ર એકની એક સ્ત્રીને

સેઈ જવા બાબત આખો. તેના પહેલાં જ તેને ઘણી સ્ત્રીઓ હતી તે બદલ આખો નથી. આ ઉપરથી તે વાતને માટે સમાજની સંમતિ વ્યક્ત થાય છે. કારણ તે વખતે નેચનના મનમાં ઉદ્વિગ્નની નિંદા કરવાની હતી, અને પુષ્કળ સ્ત્રીઓ કરવી એ જો લોકરીતિની વિરુદ્ધ હોત તો તેના ઉદ્દેશ્ય કર્યા સિવાય તે રહેત નહિ. હાલ જે પ્રભાણે જંગલી અને અર્ધ જંગલી લોકોમાં રાજા લોકોને પુષ્કળ સ્ત્રીઓ હોય છે અને પુષ્કળ સ્ત્રીઓ હોય એ વૈભવનું લક્ષણ સમજવામાં આવે છે, તે પ્રભાણે જ તે વખતે પણ સમજવામાં આવતું હશે. આ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે, કંઈ વિશેષ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિમાં ઉત્તમ વિચારોની દૃષ્ટિએ અનીતિકારક એવો બહુ સ્ત્રીઓ કરવા વિષે અનુકૂળ મનોવિકાર અને સમજૂતિ લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

એક સ્ત્રીએ અનેક પતિ કરવાના ચાલની પણ તેવી જ સ્થિતિ છે. પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં આ ચાલ લોકમાન્ય હતો એવું અનુમાન કહાંડી શકાય એવાં વચનો મહાભારતમાં અનેક સ્થળે છે.* જેમના

* બહુ પતિ કરવાનો ચાલ પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં હતો એવું ખતાવનારાં સ્થળ મહાભારતમાં બહુ છે એમ સ્પેષનસર સાહેબે કહ્યું છે, તેને વાસ્તે મહાભારતનું કાળજી પૂર્વક અવલોકન કર્યો સિવાય મત આપી શકાતો નથી. “एकस्य बहवो जाया भवन्ति नैकस्य बहवः सहपतयः” એવું શ્રુતિવચન છે. માટે શ્રુતિકાળમાં પણ અનેક પતિ કરવાનો ચાલ લોકમાન્ય ન હતો એમ દેખાય છે. તથા પિ. દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા એ વાત મોટા મહત્વની છે એમ પાશ્વ લોકોને લાગે એ સ્વાભાવિક છે. નાનપણથી પૂન્યપુદિ રાખીને આવી વાતો આપણે જાંચીએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ.

સદ્ગુણો અનુકરણ કરવા જેવા માનવામાં આવે છે, એવી સ્ત્રી-
ઓએ તેવું આચારણ કરેલું છે. તે કાવ્યની નાયિકા દ્રૌપદી તે
પાંચ સ્વામીની ભાગ્યે હતી. તે દરેકનાં આરામ સ્થળ જુદાં
જુદાં હતાં અને તે વારી પ્રમાણે દરેકની પાસે બન્ને દિવસ રહેતી
હતી. યુધિષ્ઠિરનું એક ઠોકાણે એવું વચન છે કે, “પરિણામ તરફ
લક્ષ ન આપતાં જે વર્તન યોગ્ય હોય તેવું કરવું,” અને દ્રૌપદીએ
એક ઠોકાણે પાતિવ્રતનું વર્ણન કરેલું છે અને પોતાનું વર્તન તેવું
છે એમ બતાવેલું છે. હિમાલયની ખીણોમાં રહેનાર લગ્નખી અને
આશા નામના લોકો છે તેમનામાં આ આલ હજી પણ આસે છે.

તે માટે તે વાતો ઉપરથી આપણને ખીજ વિચાર સજાતા નથી. પાંચ
પાંડવ અને દ્રૌપદી એ અલૌકિક મનુષ્ય હોવાને લીધે તેમના
વર્તન ઉપરથી તે વખતની લોકચિત્તિની કલ્પના કરી શકાતી નથી.
એમ આપણા આધાણુ લોકોનું કહેવું છે પરંતુ તેટલાથી મનનું સમા-
ધાન થતું નથી. અલૌકિક મનુષ્યો હોય તોપણ તેમનાથી લૌકિક
માર્ગ છોડીને ખદુ દૂર જઈ શકાતું નથી અને તેઓ જાય તો તેમને
તે વખતના લોકો તરફથી માન મળતું નથી. પાંચ પાંડવ અને
દ્રૌપદી એ તો તે વખતે પણ સર્વ લોકોને પૂજનિક લાગતાં હતાં. માટે
અનેક પતિ કરવાનો રિવાજ તે વખત વધારે પ્રચારમાં ન હોય તો-
પણ તે બદલ ધણો તિરસ્કાર લાગતો નહિ હોય એમ દેખાય છે.
ઉપરના શ્રુતિવચનમાં ધણા પતિ કરવાનો જે નિષેધ કરેલો છે તે
તેવા બ્યવહારનું નક્કું પરિણામ લક્ષમાં આવ્યાને લીધે કરેલો હતો.
શ્રુતિકારે નિષેધ કયો હોય તોપણ સામાન્ય લોકોમાં થોડો ધણો
આલુ રહેવાનો સંભવ છે. મારિયા નામની સ્ત્રીને પ્રાચેતસ નામના
દેવ પતિ હતા એવી બીજી એક કથા છે.

ક્રૂપુ નામનો મુસાફર તે લોકોના બહુ પતિ કરવાના ચાલ વિશે લખીને લગખી લોકો વિશેની હકીકત આપતાં એમ લખે છે કે, 'તે લોકો સારા સ્વભાવના અને આનંદી છે તથા સલામિત્રાવી છે અને ઈંગ્લાંડમાં મળુરોની સ્ત્રીઓને જેટલી સ્વતંત્રતા છે તેટલી તેમની સ્ત્રીઓને છે.'

આ વાતનું યથાર્થ વિવેચન કરતાં એક મહત્વની વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ, તે એ કે, પુરાતન હિંદુ લોકોમાં અનેક પતિ કરવાનો ચાલ તેમના કરતાં પણ નીચી પ્રતિની સામાજિક સ્થિતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે.* શ્રીક લોકોના દેવ તો નક્કર ખરા જ, પણ પુરાતન હિંદુ લોકોના દેવ તેના કરતાં પણ ખરાજ હતા.x પુરાણમાં

* અનેક સ્વામી કરવાનો ચાલ પુરાતન કાળમાં આપણા દેશના લોકોમાં હતો કે નહિ એ વિશે ગમે એટલો સંશય હોય પરંતુ તે ચાલ અનિયંત્રિત વ્યવહારનો હતો એ વિશે તો બિલકુલ શંકા નથી. તે વિશેના સ્પષ્ટ પુરાવા આગળ આપવામાં આવશે.

x સૈન્ય સાહેબની એવી દૃઢ સમજ થઈ છે કે, મનુષ્યોએ પોતાની સ્થિતિમાં જેટલું સાઈ મળી આવ્યું તેટલું મનમાં આણીને દેવોની કલ્પના કરેલી છે. આ વાત માનીએ તો દેવો ઉપર જે દોષોનો આરોપ કરેલો હોય તે દોષો તે વેળાના લોકોમાં ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં હોવા જોઈએ એમ અનુમાન નીકળે છે. આપણા દેશના શ્રુતિ ગ્રંથોમાં જે કેટલીક વાતો અલંકારિક ભાષામાં વર્ણવેલી છે, તેમનો મૂર્ખ આગળ જતાં ન સમજાયથી પૌરાણિક ગ્રંથોમાં તેમને ગમે તેવાં સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યાં એવી કેટલાક વિદ્વાનોની સમજ છે. દેવાદિકોના વ્યભિચાર બદલ પુરાણોમાં કહેલી કેટલીક વાતો આવા પ્રકારની છે, એ વાત ખરી હોય તોપણ ઐ-

અને મહાભારતમાં પણ ઈંદ્ર, વરુણ વગેરે દેવોના વ્યભિચાર વિષે વાતો છે. સ્વર્ગની રંભાઓને પ્રતિષ્ઠિત કળાવંતની તરીકે જાણાવેલી છે. ઋષિઓના તપોબળનો દેવોને ધાક લાગે એટલે તેઓ આ રંભાઓને તે ઋષિઓના તપનો બગ કરવા સાર મોકલતા; અને પછી તેઓ આ ભૂલોકમાં આવીને પોતાના મનોહર સ્વરૂપથી તથા નૃત્ય, ગાયન આદિકથી તેમને રીઝવતી. જે લોકોના દેવ આવા પ્રકારના હોય તેમનામાં સ્ત્રી પુરુષોનો સંબંધ દીકો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય કરવા જેવું કંઈ નથી. બહેનની સાથે અથવા છોકરીની સાથે પણ વ્યભિચાર કર્યાનાં ઉદાહરણો દેવોમાં પણ જોડે છે. એ ઉપરથી મનુષ્યની કેવી સ્થિતિ હોય તે વિષે કલ્પના કરી શકાય. મહાભારતમાં કુંતી અને પાંડુ એમનો સંવાદ આપેલો છે તેમાં પુરાતન હિંદુ-લોકોની સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું છે. તે સંવાદમાં સ્ત્રીપુરુષોમાં અનિયમિત વ્યવહારનાં તેમજે પુષ્કળ ઉદાહરણો આપેલાં છે. તે સર્વ ના આપતાં આ ચાલ સંબંધી સામાન્ય વિધાન અને એક પત્નીપણનો ચાલ સાર થવા સંબંધીની દંતકથા એટલું જ અહીં આપીએછીએ.

અનિયમિત વ્યવહાર સર્વત્ર રૂઢ હતો એ સંબંધી પાંડુ કહેછેકે:—

॥ શ્લોક: ॥

અનાટ્ટતાઃ કિલ પુરા સ્ત્રિય આસન્ વરાનને ।

કામાચાર વિહારિણ્યઃ સ્વતંત્રાશ્વારુહાસિનિ ॥

સશ્લિક કાળમાં આ વાતો ખરી માનવામાં આવતી એમ દેખાય છે. આવી વાતો દેવોને હાથે બનવી શક્ય છે એમ જે લોકોને લાગતું તેમની દેવો વિષેની કલ્પના બહુ જ સાંકડી હતી એમ કહેવાને હરકત નથી.

તાસાં વ્યુચ્ચારમાણાનાં કૌમારાત્સુભગે પતીન્ ।

નાધર્મોઽભૂદ્વારારોહે સ હિ ધર્મઃ પુરા ભવત્ ॥

પ્રમાણદ્વષ્ટોધર્મોઽયં પૂજ્યતે ચ મહર્ષિભિઃ ।

ઉત્તરેષુ ચ રંભોરુ કુરુષ્વદ્યાપિ પૂજ્યતે ॥

સ્ત્રીણામનુગ્રહકરઃ સ હિ ધર્મ સનાતનઃ ।

આદિપર્વ, અ૦ ૧૨૨, શ્લો૦ ૩....૭.

અર્થ.

હે સુંદર વડનવાળી કુન્તિ ! પૂર્વે સ્ત્રીઓને પ્રતિબંધ નહતે તે સ્વતંત્રપણે મરણ માફક વર્તન કરતી. પતિ સિવાય અન્ય પુરુષ સાથે જો સ્ત્રીઓ વ્યભિચાર કરે તો તે અધર્મ ગણાતો નહિ. કારણ પૂર્વનો તેવો વહીવટ હતો. આ ધર્મ મોટા મોટા ઋષિઓએ પણ પૂજ્ય માનેલો છે, અને ઉત્તર કુરુ દેશમાં તે હાલ પણ રહે છે. સ્ત્રીઓને સુખકર એવો સનાતન ધર્મ છે.

હવે એક પત્નીપણાની મર્યાદા કેવી રીતે દર્શાવવામાં આવી છે તે સંબંધી દંતકથા જુઓ. પાંડુ કહે છે કે:—

॥શ્લોકઃ॥

बभूवोदालको नाम महर्षिरिति नःश्रुतम् ।

श्वेतकेतुरिति ख्यातः पुत्रस्तस्या भवन्मुनिः ॥

मयादेयं कृता तेन धर्म्या वै श्वेतकेतुना ।

श्वेतकेतोः किल पुरा समक्षं मातरं पितुः ॥

जग्राह ब्राह्मणः पाणौ गच्छाव इति चाब्रवीत् ।

ઋપિપુત્રસ્તતઃ કોપં ચકારામર્ષચોદિતઃ ॥

માતરં તાં તથા દૃષ્ટ્વા નીયમાનાં વલાદિવ ।

ક્રુદ્ધં તં તુપિતા દૃષ્ટ્વા શ્વેતકેતુમુવાચ હ ॥

મા તાત કોપં કાર્પોસ્ત્વમેષ ધર્મઃ સનાતનઃ

અનાદૃતા હિ સર્વેષાં વર્ણનામંગના ભુવિ ॥

યયા ગાવઃ સ્થિતાસ્તાત સ્વે સ્વે વર્ણે તથા પ્રજાઃ ।

ઋપિપુત્રોઽથ તં ધર્મ શ્વેતકેતુર્વચક્ષ મે ॥

ચકાર ચૈવ ગર્પાદામિમાં સ્ત્રીપુંસયો ભુવિ ।

તદામમૃતિ મર્યાદા સ્થિતેયમિતિ નઃ શ્રુતમ્ ॥

આદિપર્વ, અ० ૧૨૨, શ્લોક ૧.....૧૭.

અર્થ.

ઉદાસક નામે એક ઋપિ યઈ ગયા. તેને શ્વેતકેતુ નામે એક
છોકરો હતો. તે શ્વેતકેતુએ આ મર્યાદા ઘખલ કરી. શ્વેતકેતુનો
આપ પાસે છતાં એક બ્રાહ્મણે શ્વેતકેતુની માને હાથ પકડ્યો અને
'આસો આપણે જઈએ' એમ બોલ્યો. ત્યારે પોતાની માને લેઈને
બ્રાહ્મણ જાય છે એમ જોઈને તે ઋપિ ક્રુધારને ધણું સંતાપ થયો.
શ્વેતકેતુને કોપાયમાન થયેલો જોઈને ઉદાસક બોલ્યા:—“છોકરો તું
આ પ્રમાણે સંતાપ કરીશ નહિ. આ સનાતન ધર્મ છે. સર્વ વર્ણની
સ્ત્રીઓ અપ્રતિબદ્ધ છે. દોર જે પ્રમાણે પોતાની જાતિમાં વ્યવહાર
કરે છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યો પણ પોતાપોતાની વર્ણમાં ઈચ્છિત પ્રમાણે
વ્યવહાર કરે છે.” પિતાનું આ વચન સાંભળીને પણ શ્વેતકેતુને તે
ધર્મ અસંતોષ લાગ્યો અને તેણે સ્ત્રીપુરુષોમાં મર્યાદા ઘખલ કરી.
ત્યારથી આ નિબંધ થયો એમ સાંભળવામાં છે.

આ મર્યાદા કેવી રીતે ઘખલ કરવામાં આવી એ સંબંધી ખીછ એક કથા મહાભારતમાં છે. દીર્ઘતમા નામનો ઋષિ જન્મથી આંધળો હતો. તેની પ્રદેષી નામની સ્ત્રી હતી તે સ્વામીતું અને તેનાથી થયેલી પ્રજાતું પોપણ કરવાને અસમર્થ હોવાથી તે તેમને છોડી દેખને જ્યાં લાગી તે વખત તે ઋષિ કોપાયમાન થઇને કહેવા લાગ્યો કે:—

શ્લોક:

અદ્યમમૃતિ મર્યાદા મયા લોકે પ્રતિષ્ઠિતા ॥

एक एव पतिर्नार्या यावज्जीवं परायणम् ।

मृते जीवति या तस्मिन् नापरं प्राप्नुयान्नरम् ॥

આદિપર્વ, અ૦ ૧૦૪, શ્લો૦ ૩૪, ૩૫.

અર્થ,

આજથી હું એવી મર્યાદા બાંધું છું કે, સ્ત્રીઓએ શ્રવણ સુધી એક પાતિપત્ય પાળતું જોઇએ. પતિ શ્રવણો હોય અથવા મરી ગયો હોય તોપણ તેણે ખીન્ને પતિ કરવો ન જોઇએ.

વૈવાહિક નીતિના સુધારા પ્રવાહનો કમવાર વિચાર કરીએ તો એમ દેખાય છે કે, અનેક પતિ વરવાનો ચાલ એ અનિયમિત વ્યવહારની પછીની પાયરી છે. માટે પુરાતન હિંદુઓના આ ચાલને લીધે તેમના અનિયમિત વ્યવહાર બંધનમાં આવતા ગયા હશે અને આ ચાલને અનુકૂળ એવા જે પહેલાના લોકોના વિચાર થયેલા તેને લીધે સ્ત્રીઓનો પાતિપત્ય તરફ જવાનો માર્ગ સુલભ મયો હશે એમ સંભવે છે.

હવે હલકા દરજ્જાના વિવાહને લીધે ઉત્પન્ન થનારી વૈવાહિક નીતિના વિશેષ પ્રકારના વિચાર છોડીને સામાન્ય રીતે આ વિષયનો વિચાર કરીએ. પ્રથમ તો નહિ સુધરેલા લોકોમાં આ સંબંધી કેવી સ્થિતિ જણાય છે તે જોઈએ. પાછલાં પ્રકરણોમાં વર્તનના બીજા પ્રકારો વિષે વિચાર કરતી વખતે જે ક્રમ સ્વીકારેલો છે તે જ કાયમ રાખીને આ ઠેકાણે પણ અનેક વાતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે. એમ કરવા માટે જે વાનો તરફ સખળ કારણ સિવાય દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ તે વાનોનો ઉલ્લેખ કરવાની ફરજ છે. પરંતુ કેટલીક ચમત્કારિક અને બિબરત વાતો વાંચવાની ઈચ્છા તૃપ્ત કરવાના હેતુથી વર્તમાનપત્રોમાં જે ઘણીખરી જાળવેલી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેના કરતાં આ વધારે દરકત બરેલી નથી.

સામાન્ય રીતે જંગલી લોકોમાં વૈવાહિક સંબંધનું ધણું મહત્ત્વ જણાતું નથી. પાતિવ્રત અથવા પત્નીવ્રતની તેમનામાં ઘણી કમનસૂતી અથવા અભાવ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. પ્રવાસ વર્ણનનાં અનેક પુસ્તકોમાંથી ઉતારા લેઈને આ વાત સારી રીતે બતાવી શકાય. પ્રથમ ઉત્તર અમેરિકાથી શરૂઆત કરીએ. લાંના ચિનક લોકો વિષે લ્યુઈ અને કુલાર્ડ આ બે મુસાફરોએ આપેલાં વર્ણન રાખે આપેલા વર્ણનની સાથે મળતાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

‘સર્વ ઇન્ડિયન (અમેરિકાનાં) લોકો પ્રમાણે જ આ લોકોમાં પણ અવિવાહિત સ્ત્રીઓના અનિયતિત વ્યવહારને કાઈ ગુન્દો અથવા પાપાચરણ માનતું નથી. ઉલટું તેમને આવા પ્રકારનું આચરણ પ્રિય હોય એમ જણાય છે. કારણ સ્ત્રીઓ પોતાની મેજે પુરવોતો આશ્રય કરે છે અને તેમને તેમ કરવાને તેમના સગાસ્નેહીઓનું પૂર્ણ અનુમોદન અને વખતે ઉત્તેજન પણ હોય છે.’

તે જ મુસાફરો સાથે લોકો સંબંધી તેટલા જ મહત્વની બીજી એક વાત લખે છે કે:—

“સાથે લોકોએ પોતાની સ્ત્રીઓને અમારા તરફ મોકલવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવી પરંતુ અમે તેમનું કહેવું કબુલ કર્યું નહિ. તોપણ તેઓ બે દિવસ સુધી અમારી પાછળ લાગ્યા એટલા માટે કે અમે તેમની સ્ત્રીઓ સ્વીકારીએ !”

સાંધી થોડાક દક્ષિણ તરફ જઈએ એટલે કીક લોકોનો મુલક આવે છે. તેમની સ્થિતિ ચિનક લોકો પ્રમાણે જ છે. દક્ષિણ અમેરિકાના જંગલી લોકોની તેવી જ સ્થિતિ છે. દૂધૂપી અને ક્યારિંગ એ લોકો સંબંધી નીચેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે:—

“વૈવાહિક બંધનો તોડવાને લોકોને કંઈ પણ પ્રકારની દરકત જણાતી નથી અને વ્યભિચાર એ ચુંદો ગણાતો નથી.”

“અવિવાહિત સ્ત્રીઓના શુદ્ધાચરણની ક્યારિંગ લોકોને કંઈ પણ કિંમત નથી.”

આ અનિયતિત વ્યભિચારનાં ઉદાહરણો પ્રમાણે જ કેટલાંક નિયતિત વ્યભિચારનાં પણ ઉદાહરણો અમેરિકાના જંગલી લોકોમાં મળી આવે છે. એસ્કિમો લોકોમાં સ્ત્રીઓની અદલાબદલી કરવાનો એક વિસદાણુ ચાલુ છે. બે મિત્રોએ એક બે દિવસ પોતાની સ્ત્રીઓની અદલાબદલી કરવી એ તેમનામાં અપ્રતિમ પ્રેમનું લક્ષણ ગણાય છે. આ લોકો પ્રમાણે ચિયેવેઅન લોકોની દલીલ છે: નીચેનો ઉતારો તેમના સંબંધી છે:—

“આ લોકોમાં એક સામાન્ય ચાલુ કદીએ તો પુરોએ પોતાની સ્ત્રીઓને એક એક સત્ત અદલાબદલી કરવી એ છે. એ લોકો આ રીતે દોષાર્પદ માનતા નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એવો સંબંધ

જે કુટુંબમાં થાય તે કુટુંબના વિવક્ષણ સ્નેહનું તે ચિન્હ છે એવી તે લોકોત્તરી સમજૂત છે." કેટલાક લોકોમાં લગ્નની અનિયંત્રિત વ્યવહારની સંપૂર્ણ છૂટ હોય છે. પરંતુ લગ્ન પછી માત્ર લગ્નનું બંધન સખ રીતે પાળવું પડે છે. અમેરિકામાં હકાટ નામના લોકો છે તેમનામાંના આવા પ્રકારના ચાલ સંબંધી લખતાં ખર્ચ કહે છે કે:—

“આ ચાલનું મૂળ જેમાં ન હોય એવા દેશો જગતમાં ઘણા થોડા હશે. લગ્ન થયા પછી દસાઈ ન પડાય માટે લગ્ન થતા પહેલાં થોડો ઘણો પણ અનુભવ થાય એવી સ્વાભાવિક ધૃત્તિને લીધે આ ચાલ આરંભમાં પ્રચારમાં આવ્યો દશે. લગ્ન પહેલાં આ લોકોની સ્ત્રીઓનું વર્તન ગમે તેવું હોય તોપણ લગ્ન પછી સ્પર્ધાન સ્ત્રીઓ પ્રમાણે તેમનું વર્તન સખ પાતિવ્રતનું હોય છે.”

શુદ્ધાચરણ અને વ્યભિચાર એમની ખીજ એક જુદા પ્રકારની તોડનેડ પ્રાચીનકાળમાં નિકાસગ્ને દેશમાં અને ખીજે કેટલેક ઠેકાણે અસ્તીત્વમાં હતી. તેનો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે હતો:— ;

“વર્ષમાં એક ક્રિસમસ દિવસ નિમવામાં આવતો તે દિવસે કોઈ પણ દરજ્જાની સ્ત્રીઓને તેમની મરજીમાં આવે તે પુરુષ સાથે ગમે તેવા પ્રકારનો વ્યવહાર કરવાને પૂર્ણ છૂટ હતી. પરંતુ ખીજે પ્રસંગે પાતિવ્રતનો સખ અમલ થતો.”

આ વિવાહિત સ્ત્રીઓની વાત થઈ. અવિવાહિત સ્ત્રીઓને ખીજે પ્રસંગે પણ બંધનો ન હતાં. હુરેસ નામનો અંચકાર લખે છે કે:—

“આ લોકોની ઘણી છોકરીઓ બહુ મુંદર હતી, અને તેઓ પરણવા લાયક થાય એટલે તેમનાં માળાપ તેમને પૈસા મેળવવા સાથે દર મેલકતમાં. પછી તેઓ સર્વ દેશમાં નિર્લજ્જપણાનાં વર્તન કરતી દ્રુતી અને લગ્ન કરવાને પુરતા પૈસા મળે એટલે પાછી

આવીને લગ્ન કરતી અને ધણીને ઘેર સારી રીતે રહીને સંસાર ચલાવતી.”

જંગલી લોકોમાં જણાતા ખીબ એક ચાલનાં ઉદાહરણો એશિયા ખંડમાં મળી આવે છે. કામથાટકાના લોકો અને આલ્પટ નામના લોકો છે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને રાત્રે પરાણા પાસે મોકલે છે. ઉત્તર એશિયાના પુષ્કળ લોકોમાં એવો ચાલ છે. પાલાસ નામનો મુસાફર લખે છે કે, કાલમક લોકોને પોતાની સ્ત્રીઓ મરજીમાં આવે તેમ વર્તન કરે તે વિશે કંઈપણ લાગતું નથી. પ્રેમ—સંશયીપાતું તે શું તેને તે લોકો ઝાળખતા જ નથી. તેઓ ઉધાડે છોડે પોતાની સ્ત્રીઓને રાત્રે ઝાળખીતા શૃદ્ધસ્યોની પાસે મોકલે છે. કાલમક લોકોની જ પડોશમાં રહેનારા ખીથ એક જાતના લોકો છે તેમને વિશે નીચેનો લેખ છે:—

“કિર્ગિઝ લોકોમાં સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચેનો સંબંધ છેક આધાવસ્થાના લોકો પ્રમાણે છે. સ્ત્રીપુરુષોએ વ્યભિચાર ક્યો દ્રવ્ય તો, નેમનાં મા,ભાપ, બાઈ, બહેન એમને તે વિશે શુસ્ત્રો આવનો નથી, અને પ્રસક્ત ધણી પોતાની મેળે પોતાના મિત્રોને પોતાની સ્ત્રી સાથે અતિ નિકટ સ્નેહ સંબંધ રાખવા ઉત્તેજન આપે છે. કિર્ગિઝ લોકો પ્રમાણે જ છુરુટ લોકો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ વિશે ઇર્ષાભાવ એ શું છે તે સમજતા નથી.”

તે જ પ્રમાણે મોગલ લોકો વિશે ત્રેન્ડલેન્ડી નામનો પ્રવાસી લખે છે કે:—

“તે લોકોને વ્યભિચાર ગુપ્ત રાખવો એમ પણ લાગતું નથી. કારણ વ્યભિચાર એ દુર્ગુણ જ નથી એમ તેઓ માને છે.”

આ લોકોની દૈનિક રહેનારા લોકોનાં બે ઉદાહરણો આપવા જતાં છે.

“નારેન લોકોમાં પરણેલાં અને વગર પરણેલાં મનુષ્યોમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેનો સંબંધ ઘણો જ દીલો છે એમ કહેવાય છે. જીવાન સ્ત્રીપુરુષોએ ખીજના ઉપભોગ માટે પોતાના શરીરનો વિક્રય કરવો એમાં તે લોકોને કંઈ પણ ખોટું ન લાગતું એમ તેમને લાગે છે અને ‘અમારો આ રીવાજ છે’ એમ કહીને તે લોકો આજ અસાચારનું પ્રતિપાદન કરે છે.”

‘દેશ લોકોની સ્ત્રીઓમાં વ્યભિચારનો ધંધો કરવો એ સાધારણ વાત છે. એ લોકોમાં પાતિવ્રત દુર્ભિજ છે. લગ્ન સંબંધી અને સગપણ સંબંધી ઉત્પન્ન થનારાં બંધન ફક્ત નામનાં જ છે.”

ઉપર આપેલાં અનેક ઠેકાણાંનાં ઉદાહરણોની સાથે આફ્રિકા ખંડના લોકોનાં પણ કેટલાંક ઉદાહરણો લેવાં જોઈએ. હારિસ નામના ગ્રંથકારે “ઈથિઓપિયાનો હુંગરી પ્રદેશ” એ નામના પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

“શોઆ પ્રાંતમાં પાતિવ્રત એ સદ્ગુણની બિલકુલ કિંમત નથી. કોઈ અતિશય નીચપણથી ખીજની સ્ત્રીને ફસાવીને કે ફાસલાવીને લેઈ બપે ત્યારે જેનું નુકસાન થયું હોય તે માણસ જો ધનસાધની અદાલતમાં ફરિયાદ કરે તો તેને ગુલ્નેગાર તરફથી વધારે-માં વધારે ચાર આના મેં બદલો અપાવવામાં આવે છે!” ઠંકે નામના પ્રવાસીએ આપેલી હકીકતના ઉત્તાર ઉપરથી અપર કાંતો નજીક રહેનારા લોકોની સમજૂતિઓ કેવી છે તે જણાય છે. તે કહે છે કે:—

“લગ્ન થતા પહેલાં કુમારિકાનો-બાઈ, બાપ અથવા ખીજ સંગાં તેની પાસે શરીરવિક્રમનું કામ કરાવે છે. કોઈ ચાર વાર કપડું લેઈને તેમને હવાલે કરે તો તેઓ તેને શરીર વિક્રમ કરવા દે.

તથાપિ આવા પ્રકારના વર્તનને લીધે તેની કિંમત કોઈપણ પ્રકારે કમી થતી નથી અને તેને લીધે તેના લગ્નને કોઈ પ્રકારની અડચણ પડતી નથી.”

વળી દક્ષિણ બાજુએ રહેનારા ઉપરના કરતાં જુદા પ્રકારના લોકોની પણ એવી જ રીતિ માલુમ પડે છે:—

“બુદ્ધિમેન કરીને લોકો છે તેમનામાં લગ્ન કરેલાં સ્ત્રીપુરુષોએ બ્યભિચાર કરેલો એ ગુન્હો ગણાતો નથી અને ધણી અથવા સ્ત્રીને એક ખીચના બ્યભિચાર બદલ ધણો ક્રોધ પણ આવતો જાય છે. તે લોકોને ઊકરી, અગ્રિવાહિત સ્ત્રી અને લગ્ન કરેલી સ્ત્રી એમાં કંઈ ભેદ જ નજાતો નથી. આ ત્રણેને વાસ્તે તેમની બાબામાં એક જ શબ્દ છે.”

પાલિનીશિયાના દાકિની બેટમાં આરોઈ નામની એક મંડળી તેણે લાંબા લોકો વિશે આવા પ્રકારની ધણી માલીતી મેળવી છે.

પેલ્સ બેટનો સાર્વત્રિક ચાલ એવો છે કે મા તરતની વ્યવહારમાં પડેલી ઊડીને વખતસર પૈસા વસુલ કરવાનું શીખવે. માબાપની અતિ તૃષ્ણાને રૂઢિની પરવાનગી મળવાથી લાંબા આ પ્રકાર ધણો દેસાએલો છે.

અસિક્ષિત અને જંગલી લોકોમાં આનાથી ઉલટાં પણ પુખ્ત ઉદાહરણો જડી આવે છે. તેમાંનાં બે ઉત્તર અમેરિકાનાં છે. મંડળ લોકો વિશે કયાદલિન નામનો મુસાફર દેહે છે કે:—

“તેમની સ્ત્રીઓ સુંદર અને ચરમાળ છે અને તેમના કુળવાન કુટુંબમાં પતિવ્રતને મોટું માન્ય છે. આ બાબતમાં એ લોકો ખીજ કોઈ પણ સમાજથી ઉતરે એવા નથી.”

ચિપેવા લોકો સંજથી દીટિંગ લખે છે કે:—

“ચિપેલા લોકોમાં શુદ્ધાયરણુને ધણું માન છે. સ્ત્રીનાં આચરણુ શુદ્ધ ન હોય તો કોઈ પણ રણુચર સિપાઈ તેની સાથે લગ્ન કરવાનો નહિ.”

તથાપિ ધનમાનાં વ્યભિચાર કરવાની આ લોકોમાં મોટી ખોડ છે; એમ આ ગ્રંથકાર કબુત્ત કરે છે. અંગ્રિકામાં પણ કેટલેકે અંશે આવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે: કાફર લોકોની સ્ત્રીઓ પાતિવ્રતથી ચાલનારી અને મર્યાદશીલ છે. તેમનામાં વ્યભિચારનાં ઉદાહરણુ કવચિત જ બને છે. ખ્યાસિન લોકો વિશે પણ તેવું જ કહેવાય છે. સ્ત્રીપુરુષોના શુદ્ધાયરણુનાં પુષ્કળ ઉદાહરણો નાના નાના ખેટમાં રહેનારા લોકોમાં મળી આવતાં નથી. મારિનર ઉપરથી સમજાય છે કે, ટોંગા ખેટમાં વ્યભિચાર ધણો કવચિત જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સુમાત્રાના લોકો સંબંધી માર્શન કહે છે કે—

“પાતિવ્રત અને પત્નીવ્રત એ આ લોકોમાં ખેટલાં જણાય છે તેટલાં ખીજા કોઈ પણ લોકોમાં જણાતાં નથી.” બોર્નિઓ ખેટના મધ્ય ભાગમાં રહેનારા લોકો વિશે પણ લો એનો મત તેવો જ છે. તે લખે છે કે:—

“વ્યભિચાર એ ગુન્હો તે ઠેકણે કોઈને ખબર જ નથી અને કોઈ દિવસ બન્યો હોય એની તે લોકોને યાદ પણ નથી.”

તે જ પ્રમાણે કાપ્સે આપેલી માહિતી ઉપરથી ન્યૂગિની ખેટમાં કારી પ્રાંતના લોકોમાં “શુદ્ધાયરણુને વધારે માન છે અને વ્યભિચાર બનેલો એ કદી સાંભળવામાં પણ આવતો નથી.” લાયલ્ટી ખેટના યી પ્રાંતમાંની સ્ત્રીઓ વિશે અરિકન લખે છે કે:—

“તેઓ લગ્ન થતા પહેલાં ગ્રહચર્યાથી રહે છે અને લગ્ન પછી પાતિવ્રતથી ચાલે છે.”

કેટલાક લોકો ખીજી બાબતમાં છેક નીચ હોય છે અને આ બાબતમાં માત્ર તેમનાં આચરણ અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિનાં દેખાઈ આવે છે. રત્નો કહે છે કે, પિકટન બેટમાં ફ્યૂનિઅન સ્ત્રીઓ ઘણી મર્યાદા-શીલ છે. આપણા દેશમાં મુશ્વેરા નામના લોકો છે તેમનામાં લગ્નના વિધિ કહીએ તો કંઈ જ નથી. તોપણ જો એક વખત સ્ત્રીપુરુષોએ એક બીજાને પસંદ કર્યા હોય તો પછી તે તેમનો સંબંધ શુદ્ધતા સુધી કાયમ રહે છે; અને બહુધા તે સંબંધ તોડવાને કોઈપણ પ્રવૃત્તિ થતું નથી. પરંતુ જો કદાપિ કોઈને હાથે આ સંબંધની વિરદ્ધ વર્તન થાય તો તેનો લાગલો જ બહિષ્કાર થાય છે. (સમુદાયથી દૂર કરવામાં આવે છે.) આપણા દેશમાં હુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા અને કદી કોઈનું નામ ન લેનારા એવા કેટલાક લોકો છે તેમનામાં આવા કેટલાંક ઉદાહરણ મળી આવે છે. હુાન્સન કહે છે કે, બોડો અને ધિમાલ એ લોકોમાં વિવાહિત અને અવિવાહિત મનુષ્યોના શુદ્ધ-ચરણને બહુ માન હોય છે. કાલ્ટન લખે છે કે:—

મોલનારા છે. પરંતુ જે જે ઠેકાણે સિંગાલી, લોકોએ તેમને સુધારવાને યત્ન કરેલા છે તે તે ઠેકાણે વ્યભિચાર અને બહુ પત્નીપંથાનો યોડો યોડો પ્રસાર થતો ગયો છે. ખ્રિસ્તી લોકોના સહવાસથી મૂળના રહેવાસી લોકોની વૈવાહિક નીતિ બગડી એવો પુરાવો ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશક તરફથી મળવો ધણો કઠણ છે, તથાપિ આસ્ટ્રેલિયન લોકોની એક ટોળી સંબંધી નીચેનાં વાક્યો રેન્ડરેડ હોલ્ડન એની લેખણથી મળ્યાં છે.

“ગોરા લોકો અહીં આવ્યાને લીધે મૂળના રહેવાસી લોકોની સ્થિતિ ધણી જ બગડી તે છેક અસમર્થ થતા ગયા અને રોગોના તેમના ઉપર અમલ થતો ગયો. અમે અહીં આવ્યા તે પહેલાં તેમના કાયદા ધણા સખ હતા. વિરોધે કરીને જુવાન સ્ત્રી પુરુષો મધ્યેના વ્યવહારના સંબંધમાં તો ધણા કડક હતા. લગ્ન થતાં પહેલાં જો પુરુષને હાથે કોઈ સ્ત્રીની સાથે સંબંધ થાય તો તેને મરતું સાર એમ લાગતું.” તથાપિ આસ્ટ્રેલિયન ‘લોકોના ખીજા’ ટોળાં સંબંધી તેમ કહેવાય નહિ.

વૈવાહિક નીતિ સંબંધી જંગલી લોકોની સમજૂતિ ખતાવનારાં ઉપર જે અનેક ઠેકાણાનાં ઉદાહરણો આપેલાં છે તે ઉપરથી કંઈ વ્યાપક સિદ્ધાંત કઢાડી શકાતો નથી. અમુક પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ હોય તો અમુક પ્રકારની વૈવાહિક નીતિ થાય એવો કંઈ સંબંધ તે ઉપરથી લક્ષમાં આવતો નથી. શાંતતાથી રહેનારા લોકોમાં વૈવાહિક નીતિ ધણી જ ઊંચા દરજ્જાની હોય છે એવું સિદ્ધ કરવાને ઉપરના પુરાવાનું વલણ દેખાય છે ખર, તોપણ તેને અપવાદ પ્રુકળ છે. આનાથી ઉલટું જોવા જઈએ તો લડવૈયા અને ટંટાખોર લોકોમાં જોકે વૈવાહિક નીતિનું માન ધણું કમી જણાય છે તોપણ

સર્વમાં જ તે તેનું હોય એમ મળી. કોઈ વિશેષ, ગુણ સાથે વૈવાહિક નીતિમાં સંબંધ હોય એમ કહીએ તો તેપણ બંધ બેસતું નથી. ફિજિયન લોકો પહેલા નંબરના ફૂર, મનુષ્ય બક્ષપણમાં કાઢી દે નહિ એવા, અને જૂઠું બોલનારા, ધાડ પાડવામાં તથા ખૂન કરવામાં પ્રતિજ્ઞા માનનારા છે તે છતાં અર્થિક લાભ છે. કે, તેમની સ્ત્રીઓ મર્યાદાશીલ છે તથા તેમનામાં પાતિવ્રત્યનું મોટું માન છે. અને તેમના જ સંબંધી સીમન કહે છે કે, વ્યભિચાર બદલ તે લોકોમાં ધણુંકરીને દેહાંત શિક્ષા થાય છે. ખીજા પ્રકારની નીતિ, છેક ખરાબ છતાં વૈવાહિક નીતિ સારી હોવા વિષેનું આ ઉદાહરણ છે. આનાથી ઉત્પન્ન વૈવાહિક નીતિ અતિશય ખરાબ છતાં ખીજા પ્રકારની નીતિ સારી હોવા વિષે ટાલિટી બેટના લોકોનું ઉદાહરણ છે. 'કુક' સાહેબના કહેવા પ્રમાણે તેઓ વૈવાહિક નીતિ તે શું છે એ બાબત પણ નથી. તેમના સંબંધમાં તે લખે છે કે:—

“આ લોકોને લાજ એ મનોવૃત્તિ જગતમાં છે કે નહિ એ વિષેની કલ્પના પણ નથી. આપણે જે પ્રમાણે કુટુંબમાં મનુષ્યના અને બિત્રોના દેખતાં નિઃશંકપણે જમવા બેસીએ છીએ, તે જ પ્રમાણે તે લોકો પોતાની દરેક પ્રકારની વાસના ખુશી રીતે જોનારની સમક્ષ મૂકે છે.”

હવે આ મનુષ્યનાં ખીજા બાબતોનાં આચરણ કેવાં છે તે જોઈએ. એ જ અંશકાર લખે છે કે:—

“તે લોકો યશ, મોકલા મનના અને સ્પષ્ટ વંકતા જણાયા. શંકાશીલપણું, વિશ્વાસઘાત, નિર્દયપણું અને વેર સેવાની ખુદ્દિ એ દુર્ગુણ તો તેમનામાં જણાયા નહિ. તેથી મિત્ર ઉપર જેવો વિશ્વાસ રાખીએ તેવો અમે તેમના ઉપર રાખવા માંઓ.”

આ સર્વ વાતો ધણી અસંબંધ દેખાય છે અને તેમનો મુધ-
રેલા લોકોમાં આગતા વિચારોની સાથે કેવી રીતે મેળ બેસાડવો તે
સમજાતું નથી.

આટલીવાર સૂધી વસ્તુ સ્થિતિનું પરીક્ષણ કરીને તેમાંથી
સામાજિક સ્થિતિ અને વૈવાહિક નીતિ એ બેની વચ્ચે કંઈ સ્વા-
ભાવિક સંબંધ હોય તો તે, અને આ સદ્ગુણ તથા બીજા સદ્-
ગુણ એમની વચ્ચે પણ કંઈ સંબંધ હોય તો તે શોધી કઢાડવાનો
યત્ન કર્યો. હવે લોકોમાં આગતી સમજૂતિ અને તેમનાં આચરણ
ઉપર થતું પરિણામ એ વિષે વિચાર કરીએ. ઉપર જે અનેક ઉત્તરો
હીધેલા છે તેમાં પ્રસક્ત અથવા પર્યાયથી આ સંબંધનો ઉલ્લેખ
થયેલો જ છે. તોપણ વિષયવિવેચન પુરું કરવાવાસ્તે, સ્વાભાવિક દેખાતી
સ્થિતિનું જે જે સ્થળે ઉઘાડી રીતે અનિકમણ થયેલું જણાય
એવાં કંઈક ઉદાહરણો આ ઠેકાણે આપવાં જરૂરનાં છે. હવે આપણે
ત્રણ જ ઉદાહરણો લેઈએ. એક જંગલી લોકોનું, એક અર્ધા મુધરેલા
પરંતુ હાલ અસ્તિત્વમાં ન હોય એવા લોકોનું, અને એક મુધરેલા
લોકોનું.

ખોટાકા કરીને યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં રહેનારા ફિનિશ
જાતિના લોકો છે તેમના સંબંધી છુટ્ટ નામનો જર્મન પ્ર-
વાસી કહે છે કે—

“ખોટાનો ખાણી શ્રદ્ધણ કરે એટલા માટે અનેક તરણ મનુ-
બોના મનમાં આગરતા ઉત્પન્ન ન કરી શકે એ કુમારિકાને મોટું
લાંચન છે એમ આ લોકોને લાગે છે. આ સમજૂતિનું સ્વાભાવિક
પરિણામ લગ્ન પહેલાં કુમારિકાને સંતતિ થાય એ છે, અને આવો
પ્રકાર બુધણવાળો માનવામાં આવે છે. બાળબચ્ચાં થયેલી કુમારિકા-

ઝાને સારો શ્રીમાન વર મળે અને તે કુમારિકાના બાપને એને માટે વધારે મેળવેલો આપવામાં આવે છે. ”

મધ્ય અમેરિકામાં ચિબૂકા નામના લોકો રહેતા હતા તેમના સંબંધી એવું વાંચવામાં આવે છે કે:—

“કેટલાક ઇંડિયન લોકોમાં ઉપભુક્ત કુમારિકા સાથે લગ્ન કરવાને હરકત ન હતી. કેટલાક તો ઉપભુક્ત સ્ત્રીઓ ન પસંદ કરતા. લગ્ન થયા પછી જો તેમને માલમ પડે કે પોતાની સ્ત્રીઓનો પુરુષ સાથે ખીલકુલ સંબંધ થયો નથી તો તેમને ખોટું લાગતું. કારણ પુરુષના મનમાં કામવિકાર ઉત્પન્ન કરવા સરખું મોહકપણું તેમના અંગમાં નથી. એમ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું અને એમ બન્યું હોય તો તે તેમને દુર્દેવી સમજીને તેમની અવગણના કરતા.”

સાધારણ સુધરેલા લોકોમાં જણાતી સમજૂતિથી ખીલકુલ વિરુદ્ધ સમજૂતિ જે ઠેકાણે માલમ પડે છે એવો સુધરેલો દેશ જાપાન છે. જાપાની લોકો વિષે ડિક્સન કહે છે કે:—

“બાપને દરિદ્રાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો તેની પિતૃભક્ત છોકરી પોતે વેસ્થાલયના માલિકને* કેટલીક સુદતના કરારથી વેચાઈ પોતાના બાપની વિપત્તિ દૂર કરી અને સુદત પૂરી થયા પછી પાછી પોતાને ઘેર આવતી, એવો સામાન્ય ચાલ આ લોકોમાં હતો. (અને તે હાલ પણ સમૂળગો નહિ થયો છે એવું કહેવાને સ્પષ્ટ પુરાવો નથી.) આવી કુમારિકા પાછી ઘેર આવ્યા પછી તેને કોઈ પણ પ્રકારનો ડાઘ લાગ્યો હોય એમ તે લોકો સમજતા ન

* પરોપભોગાર્થ પોતાના શરીરનો વિક્રય કરનાર સ્ત્રીઓને નિયમિત પગાર આપીને તે ઉપર મોટામોટા ધંધા ચલાવીને લાખો રૂપિયાની કમાઈ કરનારા લોકો અનેક સુધરેલા દેશમાં છે.

હતા. ઉલટી આવી પિતૃભક્તિ માટે તેની પ્રસંશા થતી." હમણું પ્રસિદ્ધ યયેશ્વર જાપાન વર્ણનના એક પુસ્તકમાં હેનરી નાર્મન સાહેબ દાસમાં આવી સ્ત્રીઓથી ઉજળે મેંએ પાછું ઘેર અવાય એવી વાત ના કમુલ કરે છે; તોપણ ઉપરના ઉતાવળને પહેલો ભાગ એટલે માળાપ નિયમિત મુદતના કરારથી પોતાની છોકરીઓને વેચે છે એ વાત તે કમુલ કરે છે. માળાપોને આવી રીતે કરવાની તે સમાજમાં છૂટ છે એ વાત જ તે લોકોમાં ચાલતી સમજૂતિનું સ્પષ્ટિકરણ કરવાને બસ છે.

આ ઉપરથી નીતિના ખીજા વિભાગ પ્રમાણે જ વૈવાહિક નીતિ સંબંધી પણ એવું અનુમાન નીકળે છે કે, જેવી જેવી મનુષ્યને ટેવ પડી જાય છે તેવી તેવી તે ટેવને અનુકૂળ એવા તેમના મનો-વિકાર અને વિચાર બને છે. હમેશાં અન્યાયથી વર્તનારા મનુષ્યની ન્યાયબુદ્ધિ જતી રહે છે અને ટેવથી તેને અન્યાય જ ન્યાય સરખો લાગે છે એ વાત અનુભવ સિદ્ધ છે. અને જે વાત વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે જ સમાજને પણ લાગુ પડે છે તથા તેને તેમ લાગુ પાડવી જ જોઈએ. કારણ લોકમત એટલે એકત્ર યયેશ્વર વ્યક્તિમત એમ કહેવાને હરકત નથી.

એક સમાજની ખીજી સમાજની સાથે તુલના ન કરતાં સુધરેલી સમાજની પુરાતન કાળની અને હાલની જુદી જુદી સ્થિતિની સાથે એક ખીજાની તુલના કરીએ તોપણ લોક-સ્થિતિનો સુધારો અને વૈવાહિક નીતિ એ બેમાં કંઈ નિયમિત સંબંધ દેખાઈ આવતો નથી. આધુનિક સમાજમાં માત્ર આ સંબંધ બહુ દેખાય છે.

પણ પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ લોકોની વૈવાહિક નીતિ કેટલીક દલકી પાયરીની હતી એ પહેલાં કહેવું જ છે. વળી અનિયમિત વ્યવ-

હાર તથા અનેક પત્ની કરવાનો આજ નય યમા પછીના કાળની કવિઓ અને ઋષિઓ આ પહેલની પૌરાણિક કથામાંના દેવાદિના અતિક્રમ વિષે કેવાં બાંનાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા એ પણ પાછળની હકીકતથી જણાય છે. હાલના હિંદુ પોતાના દેવાદિના અભિચારની વાતો સરમ ભરેલી સમજે છે. એટલે હિંદુ લોકોમાં વૈવાહિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિ જે રી થવી જોઈએ તેવી થયેલી દેખાય છે.

હિંદુસ્થાનની નજીકના કેટલાક દેશોમાં પણ આવા જ પ્રકારના કેટલાક ફેરફાર બનેલા હોય એમ દેખાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રભાવે કેટલેક ઠેકાણે દેવોને સ્ત્રીઓ અર્પણ કરવાનો આજ છે અને આવી રીતે દેવને અર્પણ થયેલી સ્ત્રીઓ મુરળી નામથી ઓળખાય છે તથા તેમને અનિયત્રિત વર્તન કરવાને ધર્મની પરવાનગી જ એમ લોકો માને છે, તે જ પ્રભાવે બાળીલોનિયન ઈજિપ્શિયન લોકોમાં પણ આવા પ્રકારનો આજ હતો અને હાલમાં તે ધણે જ ઓછો થયો છે. આપણા લોકો પ્રભાવે જ તે લોકોમાં પણ આ આલને સંબંધ ધર્મ સાથે જોડાએલો હતો. જે આજ બીજા સામાન્ય આજ કરતાં વધારે વાર સુધી ટકે છે અને જોનો ધર્મમાં પણ અંતરભાવ થયેલો હોય છે તેનાં બીજા ધણું કરીને ધણા જૂના વખતની સર્વ માન્ય રૂઢિમાં હોય છે. આ ઉપરથી એવો તર્ક થઈ શકે છે કે અનિયત્રિત વ્યવહારના આજમાં જોકે પૂરેપૂરો નહિ તોપણ ધણે અંશે સુધારો થયેલો હોવો જોઈએ; અને આ મુરળીઓનો આજ ધણા પ્રાચીન કાળના અનિયત્રિત વ્યવહારની રૂઢિનો શેષ ભાગ હોવો જોઈએ એટલે હિંદુસ્થાન, બાળીલોનિયા અને ઈજિપ્ત એ દેશોની વૈવાહિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિ અનિયત્રિત વ્યવહારમાંથી થયેલી હોવી જોઈએ. બીજું એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સ્ત્રીઓ ચોરીને

હરણ કરવાનો અથવા લગ્નમાં પડી લઈ જવાનો આદર્શ સુધરેલા સોકોમાં હાલ પંચુ છે. અને સર્વ સુધરેલા સોકોની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તે હતો. આવી રીતે હરણ કરેલી સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે હલકા દરજ્જાની ગણાતી અને તે શરીર વિક્રય કરીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી. જે વખતે સ્ત્રીઓને પકડીને હરણ કરવાનો આલખ થયો તે વખતે સ્ત્રીપુરુષોની અનીતિનું એક કારણ જનું રહ્યું. આ વાત ઉપર વૈવાદિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિ બદલ અનુમાન કર્યું છે તેનું પુછીકરણ કરે છે. હીન્દુ સોકોમાં પણ વૈવાદિક નીતિની ઉત્ક્રાંતિનો ક્રમ ઉપરના ધોરણે જ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. હીરક ધી ઐટ* એને જોકે નવ સ્ત્રીઓ હતી અને 'મીસન' નામે જે તેમનાં પુસ્તકો છે તેમાં જોકે બહુ સ્ત્રીઓ કરવાનો આલખ તે વખતે રદ હતો એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે તોપણ તે પછીના એકિસ્રિયા-સ્થિતિ કરીને જે તેમનું પુસ્તક છે તે ઉપરથી એક પત્નીપણાનો આલખ તે વખતે સ્થાપિત થયો હતો એમ દેખાય છે.

જેમ જેમ સામાજિક સ્થિતિ સુધરતી જાય છે, તેમતેમ વૈવાદિક નીતિની પંચુ ઉન્નતિ થતી જાય છે; એ સ્વાભાવિક દેખાતો ક્રમ. ગ્રીક સોકોના મુદ્દાગ્રમાં દેખાઈ આવતો નથી. તેમના ઈલિપડ નામના કાવ્ય ઉપરથી તે વખતે તે સોકોમાં અંગવસ્ત્ર રાખવાનો જોટલો આલ હોવાનું જણાય છે, તે કરતાં સાર પછીના વંશજોમાં તે

* હીરક ધી ઐટ એ હીન્દુ સોકોનો રાજા હતો. તે મોટો કુરુ હતો. યેશ્વિસ્તના, જન્મ વખતે તે જ રાજા હતો અને તેણે યેશ્વિસ્તનાં નાશ કરવા સાર યેશ્વિહામ ગામમાં તે વખતે જોટલાં ધાવણાં છોડ્યાં હાથ આપ્યાં તે સર્વને હાર મગવ્યાં, એવી હકિકત આપખસના નવા કસરમાં આપેલી છે.

વધારે પ્રસરેલો માધ્યમ પડે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓને ગુલામ તરિકે
વેચાથી લેઈ ઘેર રાખવાનો અને કામકાજ માટે સ્ત્રીઓને ચાકરીમાં
રાખવાનો આજ પ્રચારમાં આવ્યો. તે વખતે ઉપરનો આજ ધણો જ
ફેલાયો. આ કાળમાં શ્રીક લોકોની વૈવાહિક નીતિ ધણી હલકી રિથ-
તિએ પહોંચી હતી એ સિદ્ધ કરી જતાવવાને અનેક પ્રમાણે આપી શકાય.
તે વખતના ધણાક વિદ્વાન, શરૂ અને મહાન પુરૂષો હેતુશધ્ધિ
નામની પ્રતિષ્ઠિત કથાવંતની સાથે સંબંધ રાખતા હતા. સરકારના
મહેસુલની જાણતમાં વેસ્થાઓના ઘર ઉપર કર બેસાડીને તેમાંથી
થનારા ઉત્પન્નની એક જૂદી જાણત જતાવેલી હતી. આવી રીતે
મહેસુલની એ નવી જાણત ઉત્પન્ન કરવી એવી કલ્પના મનમાં આવ-
વા માટે વેસ્થાના ધંધાની કેટલી તેજી હશે એ સ્પષ્ટ છે. બહીનસ
દેવીના નામથી સ્ત્રીઓએ દુર્વર્તન કરવાનો જે શિક્ષ સંમત આજ
પહેલાંથી આસતો હતો તેને પણ આ કાળમાં ઉત્તેજન મળ્યું.
જોમન લોકો આ કામમાં શ્રીક લોકોને પણ કુદી ગયા. ગુન્મનો

* ખ્રિસ્તી સન પહેલાં ચારપાંચ સૈકાને સમારે શ્રીસ દેશમાં
પ્રતિષ્ઠિત વારાંગનાનો જંદ ધણો પ્રગળ્યો હતો. એ સ્ત્રીઓને અંગે
અનેક મોહક ગુણ હતા અને તેમનાં મન વિદ્યાર્થી સંસ્કાર પામેલાં
હતાં, માટે તેમને અનેક વિષયો ઉપર મોટી માર્મિક રીતિએ સંભા-
વણુ કરતાં આવડતું હતું. વિદ્વાન અને શરૂપુરૂષોની તેમની પાસે
જવા વિષે જે પ્રવૃત્તિ ચતી તે ધણુંકરીને તેમના આ ગુણને લીધે
ચતી. તેમની રીતભાત વ્યવસ્થા વગેરે ધણાંજ મનોહર હતાં. કામ-
વાસના એતો મનુષ્યની પછાડી લાગેલી જ છે, પરંતુ તેની તૃપ્તિ
કરતાં જુદું એવું એક ઉંચા પ્રકારનું સુખ સંસ્કાર પામેલી સ્ત્રીઓના
સહવાસથી થાય એવી મનુષ્યના મનમાં ઈચ્છા હોય છે. તે વખતે

વિસ્તાર કરવાની ઇચ્છા અને તે તૃપ્ત કરવા સાર સંસ્કૃતિ સંસ્થાઓ મળ્યું કરવાની બુદ્ધિને લીધે જે એક પ્રકારની સામાજિક ઉન્નતિ થાય છે તેની સાથે જ લોકોની વૈવાહિક નીતિનો ખગાડ થાય છે. તેવી સ્થિતિ રોમન લોકોની થઈ હતી. આરંભમાં રોમન લોકોની નીતિ ધણી જ શ્રેષ્ઠ પામરીની હતી; પરંતુ આગળ જતાં રોમન બાદશાહોની વખતમાં તે સ્થિતિ એક બદલાઈ ગઈ. સ્ત્રીઓનું મર્યાદાશીલત્વ એ કુરૂપતાનું પરિણામ મનાવા લાગ્યું અને સંભાવિત કુટુંબની સ્ત્રીઓને વેરપાનો ધંધો કરવાની બધી કાયદાથી કરવી પડી. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, એક પ્રકારની સામાજિક સુધારણાની સાથે વૈવાહિક નીતિની અધોગતિ થાય એ શક્ય છે.

આ રોમન લોકોની અત્યંત ઉતરતી અવસ્થામાં જે પ્રતિક્રિયા શરૂ થઈ અથવા ઉભરી દિશાથી મોજા આવવા લાગ્યાં તેને ખ્રિસ્તી ધર્મની ધણી મદદ મળી. તથાપિ એને લીધે જે તેમની વૈવાહિક નીતિમાં સુધારો થયો તે, સ્ત્રી પુરુષ મધ્યેના સંબંધની વાસ્તવિક કલ્પના તેમના મનમાં આવીને, તથા તેને અનુકૂળ મનોવિકાર અને

શ્રીક લોકોની સ્ત્રીઓની સ્થિતિ તો ધણી શોચનિય હતી. તેથી ઉપરની ઇચ્છા ધરમાંને ધરમાં તૃપ્ત કરવાને ખીલકુલ સાધન ન હતું અને બહાર આવા પ્રકારની અનુકૂળતા હતી, તેથી ગ્રામા કમરો લોકોને પણ આ વારાંગનાનો હાંદ લાગ્યો. ધૈરિકવીજની આંતરેશિયા નામની ગુપ્તવાન વારાંગના પ્રખ્યાત છે. પ્રસિદ્ધ તત્વવેત્તા સાકતીસ એ પણ તેમના સંભાષણનો લાભ લેવા માટે જતો હતો. તે દૃઢ નિશ્ચયી હતો માટે કામવાસના તેને કદી આડી આવી નહિ. શ્રીક લોકોનું રાજ્ય નહ થઈને રોમન લોકોનું રાજ્ય સ્થાપિત થયા પછી પણ આ વારાંગનાનું જોર લાંબું વધ્યું.

સમજૂતિઓ થઈને થયો, એમ નથી. ઉદાહરણ વિષય સુખનો ઉપભોગ
 લેવો એ પાપનું મૂળ છે અને શરીરને દુઃખ દેવું એ. પુણ્યકારક છે
 એવા વૈરાગ્યના વિચારને લીધે થયો. તેમની વૈવાહિક નીતિ તરફ
 પ્રવૃત્તિ કરનારો હેતુ કેવળ નીતિ તરીકે ન હતો, પરંતુ પરલોકનું
 સાધન અથવા પરલોકના સુખનું સાધન એ હતો. તથાપિ આ
 હેતુથી પણ કેવળ નીતિથી ચનાર કાર્ય સિદ્ધ થયું. ક્રિયા અને
 પ્રતિક્રિયા, આધાત અને પ્રત્યાધાત એ એક એક વખત થઈને અટ-
 કતા નથી. આદોક્ષ્યને એકવાર હડસેલો મળે એટલે તે એક સરખું
 એક તરફથી ખીજી તરફ હાલતું રહે છે અને પછી તેની ગતિ હળવે
 હળવે કમી થતી જઈને તે સ્થિર થાય છે. પ્રારંભનો હડસેલો મોટો
 હોય છે અને તે ખુલ્લો દેખાય છે પરંતુ પછીથી તે નાનો થતાં
 સ્પષ્ટ દેખાતો બંધ થાય છે. જડસૃષ્ટિનો આ નિયમ માનસ સૃષ્ટિમાં
 પણ જણાય છે તેનું ઉદાહરણ આ ઠેકાણે સારી રીતે દેખાઈ આવે
 છે. ઉપર કહેલો પ્રતિક્રિયાનો અમલ લોકોના મન ઉપર કેટલાક કાળ
 સૂધી રહ્યા પછી ફરીને પ્રતિ-પ્રતિક્રિયાની શરૂઆત થાય એટલે પ્રથ-
 મની દિશાથી જલદી દિશાનું એક મોઝું આવે છે. અર્થાત્ વિષય
 વાસનાને રોકી રાખવા તરફ કેટલાક કાળ સૂધી લોકોની પ્રવૃત્તિ ચર્ચ
 હતી તે નહિ થઈને સુખોપભોગની ઈચ્છાને મોકળા રાખવા તરફ
 હવે પ્રવૃત્તિ ચલાવી છે. સુખોપભોગ તરફ પ્રવૃત્તિ થવાનું પરિ-
 સ્થાપ ઉઘાડી રીતે વૈવાહિક નીતિ પર પણ થયું. આ કાળમાં માનસ
 સૃષ્ટિમાં ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા એમની વચ્ચે એક અમલકારીક સંબંધ
 ધારી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવ્યો. આ સંબંધની કલ્પના તે વખ-
 તની વસ્તુ સ્થિતિ. ઉપરથી કરી સકાય. તે વસ્તુ સ્થિતિ ચોક્કસમાં,
 ખતાવવાને એટલું કહેવું જાય છે કે, અલગ્ય મતનો પ્રસિદ્ધ રીતે

અંગીકાર કરનારા ધર્મોપદેશક અને તપસ્વિની સ્ત્રીઓએ એમનામાં સામાન્ય સોડો કરતાં વધારે દુરાચાર માત્રમ પડતો.

યુરોપના ઉત્તર પ્રદેશમાં રહેનારા લોકોની, પણ વૈવાહિક નીતિ પ્રથમ સારા પ્રકારની હતી અને તે ઉપર પ્રભાવે જ બગાડતી ગઈ. તથાપિ તે સોડો પણ એક પ્રકારના સામાજિક સુધારામાં આગળ પડતા હતા. હાલમાં માત્ર રાજકીય અને ખીજ સામાજિક બાબતો પ્રભાવે જ વૈવાહિક નીતિ સંબંધી પણ સુધરેલા સોડોનાં પગલાં આગળ પડે છે.

આ પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતનો અને ફેરફારનો મેળ એસાડવો અશક્ય છે. આ ટેકાએ કાર્ય કારણ સંબંધ ધણો ધ્રુવવર્ણી બરેસો છે. તથાપિ જે કેટલાંક કારણો મદત્વનાં દેખાય છે તેમના પરિણામનું માપ જોઈ ક્લી શકાય નહિ તોપણ તેનો ઉલ્લેખ કરવાને હરકત નથી.

ટાહિટી બેટના સોડોમાં સ્ત્રીપુરોના યથેચ્છ વર્તનને તે બેટના વિલક્ષણ મુખીકને લીધે ધણું ઉત્તેજન મળેલું હશે. તેમની જામીનમાં આપો આપ ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થો પુષ્કળ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં કુક સાહેબ કહે છે કે:—

* રોમન કથાચોલિક સોડોમાં કેટલીક અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પોતાનું આપુલ્ય પરમેશ્વરને અર્પણ કરે છે અને પોતાનો સમગ્રો કાળ 'ઈશ્વરની આરાધનામાં' અને પરીપકારમાં ગાળે છે. આવી સ્ત્રીઓને 'નન' કહે છે. 'નન' (તપસ્વિની) ચતી વખતે "અક્ષયર્થ પાળીશ" એવા સોગન ખાવા પડે છે. રોમન કથાચોલિક ધર્મોપદેશકને (શાધર સોડોને) પણ તેવા જ સોગન લેવા પડે છે. આ જાનને ઈશ્વરને અર્પણ થયેલા અવિવાહિત વર્ગમાં તે પ્રસંગે ધણી અનીતિ પ્રસરેલી હતી.

“મનુષ્યોએ પરસેવો ઉતારીને અન્ન મેળવવું આ જે મનુષ્ય જાતિને શાપ મળેલો છે, તેમાંથી આ લોકોને દેવે મુક્ત કરેલા હોય એમ દેખાય છે.” જે ઠેકાણે પોતાનાં અને છોકરાંનાં ચરિત્ર-ચર્ચનાં કામ આટલાં સહેલાં હોય છે તે ઠેકાણે બાપની મદદ ન હોય તોપણ છોકરાં ઉપરની સર્વ જવાબદારી મા ઉપર જ પડે તો ધણું નુકસાન થતું નથી. પરંતુ જે ઠેકાણે નિર્વાહનાં સાધન મેળવવાં ધણું કઠણ હોય છે તે ઠેકાણે મા ઉપર એવી જવાબદારી પડે તો મા અને છોકરાં એ બન્ને ઉપર ધણું હાનીકારક પરિણામ નીપજે છે. તેથી ધણુંકરીને આ ઠેકાણે સ્ત્રી પુરુષોના અનિયંત્રિત વ્યવહાર વિષે લોકમત જેટલો વિરુદ્ધ હોય તેટલો જે ઠેકાણે નિર્વાહનાં સાધન પુષ્કળ હોય તે ઠેકાણે હોવાનો નહિ.

વળી એક બીજા કારણથી સ્ત્રીપુરુષના અનિયંત્રિત વર્તનને ઉત્તેજન મળવાનો સંભવ છે. તેનાં ઉદાહરણ આફ્રિકામાં મળી આવે છે. ધણાખરા અર્ધા સુધરેલા લોકો પ્રમાણે જ દહોમેના લોકોમાં કુટુંબ વિસ્તાર બહોળો હોય એ ભાગ્યશાળીપણાનું લક્ષણ ગણાય છે. મનુષ્યની પ્રાથમિક સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો આવા પ્રકારની સમ-જૂતિ થવી એ કેવળ સ્વાભાવિક છે એમ સદૃજ લક્ષમાં આવશે. તે સ્થિતિમાં ‘બળાઆના બેભાગ’ આ તત્વ ઉપર સર્વ વ્યવહાર ચાલવાને લીધે એક ટોળીના લોકોએ બીજી ટોળીના લોકો તરફથી પોતાનું રક્ષણ કરવાથી જ બસ થતું નથી. પરંતુ ટોળીમાં ને ટોળીમાં પણ દરેકને બીજા તરફથી પોતાનું રક્ષણ કરવું પડે છે. વળી જે કુટુંબમાં પુષ્કળ મનુષ્યો હોય છે તે કુટુંબ બીજા તરફથી પોતાનું સંરક્ષણ સારી રીતે કરી શકે છે. તેથી પ્રાથમિક સ્થિતિમાં સંતતિ નહોતી એ કમનસીબતું લક્ષણ અને સંતતીનો વધારો એ ભાગ્યશાળીપણાનું લક્ષણ સમજવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથી જ ધણું-

કરીને ઉત્તર આફ્રિકામાં અવિવાહિત સ્ત્રીઓને છોકરાં હૈયાં ધધને તે-
મણે કુટુંબનો સંસાર ચલાવવો એ હમેશના વ્યવહારની બાબત યદ્યપિ
એ અને તે વિષે કોઈને કંઈ ઘણું લાગતું નથી. ખીજા એક ઠેકાણાના
લોકો સંબંધી એક પ્રવાસી કહે છે કે, અવિવાહિત સ્ત્રીને જે પુ-
ષ્કળ છોકરાં થાય તો તેના વ્યભિચાર બદલ લોકો તેને ક્ષમા કરે
છે. જે ઠેકાણે શુદ્ધમને લીધે ઘણાં મનુષ્યો મરતાં હોય તે ઠેકાણે
પુષ્કળ સંતતિ ઉત્પન્ન થવી અત્યવશ્યક હોય છે.

આ ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળે છે કે, ટંટાળખેડાનું ચાલુ
રહેવું અને વૈવાહિક નીતિની શિથિલતા એમનો કાંઈ પણ સંબંધ
હોવો જોઈએ. પૂર્વે આપેલા ઉત્તરમાં જે અનેક ઠેકાણાના લોકોનું
વસ્તુ સ્થિતિનું ચિત્ર આપેલું છે તે ઉપરથી પણ આ અનુમાનને
થોડો ટેકો મળે છે. એ અનુમાન ખરૂં લાગવાનું બીજું પણ એક
કારણ છે. ટંટાળખેડાના વખતમાં સ્ત્રીઓની જે છેક શોચનિય અ-
વસ્થા થઈ જાય છે. તેને લીધે વૈવાહિક નીતિની અધમ સ્થિતિ
થવાને મદદ મળે છે. જે ઠેકાણે નિરંતરના લગ્ન ટંટાળે લીધે શુ-
ભામે અને સ્ત્રીઓને પ્રાતઃકાળથી સંધ્યાકાળ સુધી કામ કરવું પડે
છે, અને જે ઠેકાણે લગ્નમાંથી પકડી ચાલેલી સ્ત્રીઓને વિજયી
લોકોની ધૃષ્ટ પ્રમાણે ચાલવું પડે છે; જ્યાં સ્ત્રીઓ ચોરી લેઈ જ-
વામાં કે લગ્નમાં પકડી લેઈ જવામાં આવતી ન હોય ત્યાં શુભામ
પ્રમાણે તેમની વિક્રી કરવામાં આવે છે, તે ઠેકાણે સ્ત્રીઓની ધૃષ્ટાની
કિંમત ન હોવાને લીધે પુરોના સ્વાર્થની આડે આવવાને કંઈ રહેતું
નથી. આવી સ્થિતિમાં વૈવાહિક બંધનો દીલાં થવાં એ સ્વાભાવિક
છે. લગ્નની ધામધુમમાં લાખો લોકોનો સંહાર થવાને લીધે જ્યાં
બહુ પત્નીપણાનો ચાલ રૂઢ થયેલો હોય ત્યાં સગા, સરદાર અને

લોકો એમના જ્ઞાનજ્ઞાનાની ઘસીઓને વેચાથી લેવા આપવાના ચાલ દલાદિ બાબતો વૈવાહિક નીતિની ઉન્નતિને પ્રતિબંધ કરનારી હોય છે. વૈવાહિક નીતિને સંબંધે રોમન લોકોની જે અત્યંત હલકી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ તે લગ્નઓને લીધે અનેક સૈકા સૂધી અસ્વસ્થતા કાયમ રહ્યા પછી થઈ. હમેશાં જ ચાલતી લગ્નઓને લીધે જ અસ્તિત્વમાં આવેલી ક્ર્યુડલ સીસ્ત્રીમના કાળમાં પહેલી સત્રીના હકનો ચાલ દલો તેવો જ ચાલુ રહ્યો. અને લગ્ન એ જ જોડું સર્વસ્વ છે એવા રશિયા દેશમાં થોડાં વર્ષ પહેલાં જમીનનાં માલિકોને તે જમીન ઉપર કામે લાગેલા પોતાના માણસોની છોકરીઓની પોતાની મરજીમાં આવે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર હતો. આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરીએ તો સંત્રામશિલ્પ એ વૈવાહિક નીતિની ઉન્નતિને પ્રતિકુળ છે એમ દેખાય છે.

તથાપિ શાંતતાથી રહેનારા લોકોમાં હમેશાં જ વૈવાહિક નીતિ ઉપરના દરજ્જાની હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. પહેલાં જ કેટલાંક ઉદાહરણો આપેલાં છે તેમાં શાંતતાથી રહેનારા કેટલાએક લોકોની વૈવાહિક નીતિ સારા પ્રકારની દેખાય છે એ વાત ખરી, તોપણ કેટલાએકની તે તેવી નથી. રોડ લોકોની સ્થિતિ છેક વિરલ છે. તે જ પ્રમાણે એરિક્કમો લોકો પોતાની લગ્ન કરેલી સ્ત્રીઓની ધણુ અદલાબદલી કરે છે; પરંતુ લગ્ન એટલે શું એની તેમને કલ્પના પણ નથી.

હવે આ ગુંચવળ બરેલા અને અનેક તરેહના પુરાવા ઉપરથી જે એક સસ જણાઈ આવે છે તે માત્ર કહેવાનું બાકી રહ્યું છે. તે

* કેટલાક લોકોમાં છોકરીઓને સાસરે મોકલવા પહેલાં એકવાર ધર્મ ગુરને અર્પણ કરવાનો ચાલ છે તેવો જ આ ચાલ દલો.

સત્ય એ કે, વૈવાહિક નીતિ ઉત્તર પ્રકારની થયા સિવાય સામાજિક સ્થિતિ સારી થયાનો સંભવ નથી. મધ્યમાંવસ્થામાં રહેનારા લોકોની સ્થિતિ ઉપરથી જો કે એ વાત તેટલી સ્પષ્ટ દેખાતી નથી તોપણ અંગ્રેજી લોકોની અને સુધરેલા લોકોની સ્થિતિ ઉપરથી તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. આસ્ટ્રેલિયાના નૈરલ ભાગમાં રહેનારા કુકાંઠા કરીને લોકો છે તે વિશ્વાસઘાત, કૃતમ પણું, ખોટાઈ અને હરેક પ્રકારની ડગબાણ એ દુર્ગુણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે લોકો પાસે માલમતા વગેરે કંઈ જ નથી. અપરંપરીને શિક્ષા થશે એ દહેશત તેમને નથી, અને ન્યાય અન્યાય એમાંનો ભેદ પણ તેમને સમજતો નથી. વૈવાહિક નીતિ સંબંધી તો તેમને કલ્પના પણ નથી. હવે સુધારાના માર્ગમાં જેમનાં પગલાં સર્વ કરતાં અગાડી છે. એવા યુરોપના અને અમેરિકા ખંડના દેશોની સ્થિતિ જોઈએ તો એમ દેખાઈ આવશે કે તેમની વૈવાહિક નીતિ (નિદાન કેવળ સ્ત્રીઓની) શ્રેષ્ઠ પ્રતિની છે અને સમાજની સુસ્થિતિને અવશ્ય લાગનારા જે ખીજા ગુણોનો આસ્ટ્રેલિયન લોકોમાં અભાવ છે તે ગુણ પણ આ લોકોને અંગે પુષ્કળ છે. સુધરેલા સમાજની પૂર્વની સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિ એની તુલના કરીએ તોપણ ઉપરનું સત્ય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ઉદાહરણને માટે ઇંગ્લાંડ દેશની હાલની સ્થિતિ અને બસે વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિ એમની વૈવાહિક નીતિ તથા ખીજા પ્રકારની સુસ્થિતિ એ સંબંધી તુલના કરી દોય તો બન્નેમાં પણ લોકોનાં પગલાં સરખાં આગળ પડતાં ગયાં છે એમ દેખાઈ આવશે.

ઉચ્ચ પ્રકારની વૈવાહિક નીતિવડે સમાજની ઉન્નતિને તથા પ્રકારની મદદ મળે છે. પહેલા પ્રકારનો ઉલ્લેખ પાછળ એક ડેકારો કરેલો છે તે એ કે પુરુષ સ્ત્રીના ઉપર જ પ્રેમ રા-

ખતો હોય તો તેનું લક્ષ હમેશાં ધર તરફ હોય છે અને પોતાની સ્ત્રીની અને છોકરાંની કાળજી રાખે છે. તેથી બાળસંગોપાનનું કામ સારી રીતે થાય છે. ધણું કરીને સર્વ ઠેકાણે અને વિશેષે કરીને ત્યાં સ્પર્ધાથી છોકરાંને ઉછેરવાનું ધણું જ કઠણ થઈ પડે છે તે ઠેકાણે બાપની મદદ ન હોય તો છોકરાંના પોપણનો સંધળો બોળે મા ઉપર જ પડે છે. અને તે તેનાથી ન ખમી શકવાને લીધે તેના ઉપર અને છોકરાં ઉપર નકારાં પરિણામ નીપજે છે. માટે વૈવાહિક સંબંધની શિથિળતાને લીધે હલકી પ્રતિનાં મનુષ્ય નીપજવાનો સંભવ છે. અને કોઈ પણ સમાજમાં આ પ્રકાર ધણો વિસ્તાર પામ્યો હોય તે સમાજની ઉતરતી કળા થયા વગર રહેતી નથી.

ખીજું કારણ એકે એક પત્નીપણ સંબંધે સ્ત્રી પુરુષોના મનમાં જે ઉન્નત પ્રકારની મનોવૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને વ્યભિચારથી ભંગ થાય છે. જે સમાજમાં હલકી પ્રતિના વિવાહ પ્રચારમાં હોય છે અથવા અનિયંત્રિત વ્યવહાર બહુ ચાલે છે તે સમાજમાં આ મનોવૃત્તિઓની ધણી વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ નથી. વિવાહબંધ નથી બધાએલાં સ્ત્રી પુરુષોમાં અપ્રતિમ પ્રેમ, એક ખીજા ઉપર વિલક્ષણ પ્રકારની આહેના અને જાગે એ જીવનો એક જ જીવ બનેલો છે કે શું ? એવી એક ખીજાના સુખ દુઃખની એકચતા, એ અવર્ણુનિય મનોધર્મ અત્યુન્નત પ્રકારની વૈવાહિક નીતિ સિવાય ઉત્પન્ન થવો શક્ય નથી. મનુષ્યની કામવાસનાથી મોટી અતર્ક્ય રીતિએ આ અમૃત્ય મનોધર્મની ઉત્કાંતિ થયેલી છે. આ મનોધર્મથી યુક્ત એવી કામ વાસના જગતમાંથી નષ્ટ થાય તો મનુષ્યના જીવતરને રમણીયતા અને મનોવેધકત્વ આણનારું એક અલ્પાંત મહત્વનું કારણ નકામું થશે. વ્યભિચારથી ઉન્નત પ્રકારની કામ વાસનાનું પ્રયકકરણ થાય છે અને મનુષ્યની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિને શોભા

આપનાર જે અત્યુચ્ચ તત્ત્વ એટલે ઉપર કહેલા મનોધર્મ, તે તદ્દ યાય છે અને પશુ પક્ષિ વ્યાદિકને સામાન્ય એવું જે હિંદ્રિય સુખ તેટલું જ માત્ર સિદ્ધક રહે છે. આતું યથાથી પ્રજ્ઞેત્વાદનનું કામ ચાલતું રહેશે, પરંતુ સ્ત્રી પુરુષના સમાગમથી થવાનું અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રતિનું સુખ તે મનુષ્યને મળવાનું નહિ.

અભિચારથી મનુષ્યનાં ખીજાં પણ રસીકપણાથી પેદા થનારાં કેટલાંક સુખ નષ્ટ થાયછે અથવા ધણાં કમી થાયછે. કાદંબરી, નાટકો, કાવ્યો અને ગાયનનાં મધુર પદ એમાં પણ નાયક અને નાયિકા એમના વચ્ચેના વિલક્ષણ પ્રેમમાં અતિ ઉત્તમ પ્રકારનો ભાગ કેટલો છે અને તેથી આપણને કેટલો આનંદ થાયછે, એ મનમાં આણીએ તો જે બાબતોનું પરિણામ ઉપરની કલ્પનાથી ઉત્પન્ન હોય, તે બાબતોને લીધે આ સુખનો કશાપિ સમૂળગો નાશ ન થાય, તોપણ તે સુખ ધણે અંશે ઓછું થશે એમ સદૃશ કેખાઈ આવશે.

મતલબ કે સમાજની ઉત્થતિને માટે સ્ત્રીઓએ પાતિમલથી અને પુરુષોએ એક જ પત્નીવ્રતથી રહેવાની એક સરખી અગત્ય છે. ત્યાં એકનો ભંગ થયો કે ખીજનો ભંગ થવાનો જ. જે સમાજોમાં પાતિમલ અને પત્નીવ્રત એક સરખી રીતે શ્રેષ્ઠ ઇચ્છા પહોંચ્યાં હોય તે સમાજોમાં આનંદિક વૃત્તિઓ નિર્ભંગ થાયછે અને સંસાર સુખ એક પ્રતિનું થાયછે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

સામાન્ય વિચાર અને સારાંશ.

યોગી અને નિઃશ્યાત્મક બાબતો ઉપરથી ખીજ ચૂકે અનુમાન કરાડવાં એ રાક્ષ છે. પરંતુ ધણી બાબતો હોય અને તે પાંચ અનિશ્ચિત હોય તો તે ઉપરથી કદાચેમાં અનુમાનો વિશે કંઈ ખાતરી પૂર્વક

કહી શકાય નહિ. ગણિત શાસ્ત્રનાં અનુમાનો પહેલા પ્રકારનાં ઉદાહરણ છે અને સમાજ શાસ્ત્રનાં અનુમાન ખીજા પ્રકારનાં છે. વ્યક્તિના જીવન વિષે જે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે તો ગુચ્છવસ્તુ ભરેલા હોય છે જ, પણ અનેક વ્યક્તિથી બનેલા સમાજના જીવનના પ્રશ્ન તેના કરતાં પણ વધારે ગુચ્છવસ્તુ ભરેલા હોય છે અને તેમાં આગુબાગુની પરિસ્થિતિ સરખી ન હોવાને લીધે અને એક દેઝણે પણ તે વારંવાર, વ્યવસ્થાતી હોવાને લીધે તે પ્રશ્નોની કઠિનતા ઘણી વધી છે.

સામાજિક બાબતો વિષે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત કાઢવાના માર્ગમાં ઉપર કહેલી વસ્તુસ્થિતિ સંબંધીની અડચણો છે અને તે વસ્તુસ્થિતિનું આપણને અપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાને લીધે ખીજી અડચણો ઉત્પન્ન થાય છે તે તો જુદી જ. જે પુરાવા ઉપરથી વાદમરત પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાનો હોય છે તેમાં અનેક દોષો હોય છે. પુરાવાનું અનિશ્ચિતપણું, સંશયાત્મકતા, અપૂર્ણતા અને અસંબંધતા એમની જાળમાં લપટાએ-લું સત્ય બહાર-કાઢવાનું હોય છે. સઘળા જ પ્રવાસીઓએ કહેલી હકીકતો ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી. કેટલાએકને મથાર્થ અવલોકન કરતાં આવડતું નથી, કેટલાએકને મનમાં શ્રદ્ધાને લીધે અથવા રૂઢિને લીધે દુરાગ્રહ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે, અને કેટલાએકની પોતાની જ પ્રિયતા અપ્રિયતા હોય છે; વળી તે બધાને ખેરી માઢીતી મળવાને ઘણી અડચણો હોય છે. તે જ પ્રમાણે ઇતિહાસકારોની સ્થિતિ હોય છે. તેમણે આપેલી હકીકતો પૈકી ઘણો જ યોડો ભાગ પ્રસક્ષ માહિતીનો હોય છે અને જાહીનો સર્વ અપ્રસક્ષ રીતિએ મેળવેલી માહિતી ઉપરથી આપેલો હોય છે; એ માહિતી ઇતિહાસકારોની પાસે આવી પહેાચેલાં સંધીમાં તેના ઉપર અનેક પ્રકારના સંસ્કાર થયેલા હોય છે. પક્ષાભિમાન, ધર્માભિમાન અને દેશાભિમાન

એમને લીધે કેટલેક ઠેકાણે અતિશયોક્તિ થાય છે, કેટલાક ભાગ ખીણકુલ મૂકી દેવામાં આવે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે વિપરીત બાંસ-જતાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો હોય છે. આને લીધે લોકોની નીતિ સંબંધી સમજૂતિ વિષે પુરાવો આપેલો છે તેમાં અપૂર્ણતા હોવાનો સંભવ છે.

એક જ નામથી ઝાળખાતા અનેક લોકોમાં જુદી જુદી તરેહના સ્વભાવ જણાય છે. આરટ્રેસિયન લોકોનું ઉદાહરણ લેઈએ. એ લોકો પૈકી કેટલીએક જાતિના લોકો ગરીબ સ્વભાવના છે, અને તેમને જેમ વાળાએ તેમ વળે છે. પરંતુ બીજી કેટલીએક જાતના લોકો તોફાની છે અને તેમને દાળમાં સખવા એ ધણું કઠણ છે. એટલા માટે એક જ લોકો વિષે અનેક પ્રવાસીઓએ આપેલી માહિતીમાં મેળ ન આવે એ શક્ય છે. એક પ્રવાસીની એક પેટા જાતિના લોકો સાથે સંબંધ હોવાને લીધે એક પ્રકારની સમજ થશે અને બીજાની બીજા પેટા જાતિના લોકો સાથે સંબંધ થવાથી બિજા પ્રકારની સમજ થશે. પ્રવાસીઓમાં મત ભેદ થવાને બીજું પણ એક કારણ છે. લોકોની કદરના, સમજૂતિ અને આચરણ એમાં કાળબદલી ફરક પડેલો જવાનો સંભવ છે. માટે બે મુસાફરો એક જ ઠેકાણે જુદે જુદે વખતે ગયા હોય અને તે કાળની વચ્ચે ધણા વર્ષોનું અંતર હોય તો તે બન્નેએ આપેલી માહિતી જુદા જુદા પ્રકારની હોવાનો સંભવ છે. કેટલાક ઠેકાણાના લોકોની મજાની કદરના અને સમજૂતિ મીશનરી (હ્યેન્ડ ધર્મોપદેશક) લોકોના પ્રયત્નથી બદલાવાનો સંભવ છે અને તેના કરતાં પણ યુરોપિયન બંધાપારી અને વસાહત કરીને રહેનારા લોકો એમના સહવાસને લીધે તેમ થવાનો અધિક સંભવ છે. જમતના ધણા ભાગના મજાના જંગલી લોકો એવાં લોકોના સહવાસથી બગડી ગયાં છે, એ

બાબતનો પુરાવો મળી આવે છે. આવાં અનેક આગંતુક કારણોને લીધે સ્વાભાવિક રીતે મનુષ્યો ઉપર જે પરિણામ બનવાનાં તેમાં ફેરફાર થાય છે.

લોકોનાં રહેવાનાં ઠેકાણાં અને તેમના નિલસના વ્યવસાય એમાં ફેરફાર થવાને લીધે તેમની સમજૂતિમાં ફરક પડે છે તે તો જૂદો જ. એક ઠેકાણાના લોકોને પાસેના લોકોની સાથે લડવાની જરૂર પડવામાં આવે છે અને બીજા ઠેકાણાના લોકોને જીલમથી શાંતતામાં રાખવામાં આવે છે એવું પરિણામ એવું થાય છે કે, પહેલાંની સ્થિતિના મનોવિકાર અને સમજૂતિઓ નવિન સ્થિતિમાં પશુ ધણા વખત સૂધી કાયમ રહે છે અને તે તે કાળની સ્થિતિથી બિન્ન દેખાય છે.

આવી સ્થિતિમાં પુરાવામાં બિન્નપણું જણાવાનું જ અને તે ઉપરથી કહાડેલાં અનુમાનો સર્વ ઠેકાણે લાગુ પડવાં અસંભવિત છે. આવા શુચવણી બરેલા પ્રજોમાં સૂજ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યા સિવાય છૂટકો નથી. સરાસરીનું માપ ચૂકાય નહિ એટલું જોવું જોઈએ.

સામાજિક સ્થિતિમાંનાં એક બીજાને અવલંબીને રહેલાં સ્વરૂપ બરેબર રીતે લક્ષમાં આવ્યા સિવાય નીતિ સિદ્ધાંતોનું મહત્વ સમજી શકાય નહિ. નીતિમીમાંસા અંચમાં નીતિશાસ્ત્રના સામાજિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતી વખતે એવું બતાવવામાં આવ્યું છે કે, નીતિ એટલે તે તે સામાજિક સ્થિતિ યોગ્ય એવો મનુષ્યના વર્તનનો માર્ગ, બીજું કંઈ નહિ. પ્રાથમિક સ્થિતિના કટલીક જાતિના લોકો એક બીજા સાથે સંબંધ ન રાખતાં પાસે પાસે રહે છે. આવી રીતે લોકોની પાસે રહેવાને 'સામાજિક સ્થિતિ' એ નામ આપવું યોગ્ય

નથી. કોઈને કંઈ હરકત ન કરનારા અને કોઈને મદદ પણ ન કરનારા એવા લોકોનાં અપવાદાત્મક ઉદાહરણો છે. કોઈને બીજા લોકો વિશે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, કોઈપણ સમાજની સામાજિક સ્થિતિ કાયમ રહેવાને તે સમાજના મનુષ્યોએ એક બીજાને સાથ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કોઈ કોઈ વાર બહારના શત્રુથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે એક બીજાને મદદ કરવાની જરૂર પડે છે અને કોઈકોઈ વાર મનુષ્યના ચોપણને માટે એકત્ર યત્ન કરવાની જરૂર પડે છે. જુદી જુદી સમાજોનો ઉદ્ધાર્ય (તે સમાજોમાં બીજા બધી બાબતો સરખી જતાં) તે સમાજોનાં મનુષ્યો અન્યોઅન્ય મદદના (સહકાર્યના) અવશ્યના નિયમો જે પ્રમાણમાં પાળતા હોય તે પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી જીવનાર્ય કલહને લીધે અધિક સામર્થ્યવાન સમાજ હોય તે જ ટકી શકે છે. માટે સહકાર્ય વિષયક નીતિનિયમો વિશે મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતિઓ ઘણી પ્રબળ થાય છે. પરંતુ બ્યક્તિના જે વર્તનનો સહકાર્યની સાથે સંબંધ હોતો નથી તે વિશેની મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતિઓ તેટલી પ્રબળ થતી નથી અને તે સંબંધી અનેક લોકોમાં મેળ રહેતો નથી.

પાછળનાં બે પ્રકરણોમાં ખાવાપીવાનું નિયમિતપણું તથા વૈવાહિક નીતિ એ બે વિષયોનાં જે વિવેચન કરેલાં છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે આ વિષયો બદલ લોકોની કલ્પનાઓ, મનોવૃત્તિઓ અને સમજૂતિઓ એમનો વિરોધ પ્રકારની સામાજિક સ્થિતિ સાથે અથવા ઉન્નતિ સાથે ઘણો સંબંધ નથી. પરંતુ પહેલાંના પ્રકરણોમાં કહેલા અનેક વિષયો સંબંધી લોકોના વિચાર સામાજિક સ્થિતિ ઉપર અવલંબીને રહેલા દેખાય છે. આ બાબતનો ખુલાસો ઉપર

કારણો ઉપરથી થવા જેવો છે. કારણ ખાતું પીતું અને સ્ત્રીપુરુષો વચ્ચેનો વ્યવહાર એ બાબતો વ્યક્તિના ખાનગી સંબંધની છે. ખાવાપીવાના કામમાં અસાચાર કરનારા લોકો જે સમાજમાં વધેલા હોય તો તેમનાથી સમાજ ઉપર જે નુકસાન પરિણામ થવાનાં તે માત્ર અપ્રત્યક્ષ રીતે જે જનતા જેવાં હશે તે બનશે. ત્યાંસુધી સિપાઇઓનું નિયમિતપણું અને સામર્થ્ય એમના ઉપર અસર થાય એવી રીતે દારૂડીઆપણાનું અથવા ખાડધરાપણાનું વ્યસન લશ્કરમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાંસુધી દેશનાં લશ્કરી સામર્થ્યમાં જાણુવા જેવો ફેર પડે નથી, એ પહેલી વાત. અને ત્યાંસુધી દારૂડીઆ અથવા ખાડધરા મનુષ્ય પોતાના પાડોશીને કોઇ પણ પ્રકારની હરકત ન કરે ત્યાંસુધી સમાજના ઔદ્યોગિક વ્યવસાયમાં કોઇ પણ રીતિનાં પ્રત્યક્ષ વિધન ઉત્પન્ન થઇને સમાજના પોપણને હરકત પડતી નથી, એ બીજી વાત. મનુષ્ય જે કે દારૂડીઆ અને ખાડધરા હોય તોપણ બીજાના જીવનને અથવા માનસિકતાને તેનાથી કોઇપણ પ્રકારની હરકત ન થાય એ શક્ય છે, અને તે પોતાનો કસર પણ પૂરી રીતે પાળી શકે. એટલું થાય તો સદ્કાર્યના અતિ આવશ્યક નિયમો તેજ પાળ્યા એમ કહેવાય. તેના વર્તનને લીધે સમાજને જે નુકસાન થાય તે માત્ર પોતાની એક વ્યક્તિની જાણતાને લીધે એટલું થવાનું તેટલું જ. પ્રાતિવ્રત અથવા પત્નીવ્રતનું ઉલંઘન કરવાનું પરિણામ પણ ધણું-ફરીને ઉપર સરખું જ થવાનું. તેના મોઝે દેશના સંસ્કારને કિંવા પોપણને જે સદ્કાર્યની આવશ્યકતા છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ રીતે બાધ આવતો નથી. તેનાથી કાળાંતરે લોક સંખ્યા કમી થાય અથવા લોકોના અંગનો જુસ્સો કમી થાય એવાં અપ્રત્યક્ષ રીતે નુકસાન પરિણામ બની શકશે. ખાતું પીતું અને વૈવાદિક મનબંધ

એ બાંહેનોમાં અત્યાચાર કરવાથી સમાજ ઉપર જે નકારાં પરિણામ થાય છે તે સારીરીતે સમાજના જાણુવામાં ન આવવાથી એ વિશે ભોકોની સમજૂતિઓ એક સરખી દેખાતી નથી.

જે વર્તનથી સહકાર્યના નિયમોનું ખુલ્લી રીતે ઉલ્લંઘન થાય છે તે વર્તનો વિશે ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ જોવામાં આવતી નથી! ખીકણપણને લીધે અથવા આશાંકિતપણના અભાવને લીધે દેશનું સામર્થ્ય કમી થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. કારણ એ દાંયોને લીધે દેશના લગાયકપણામાં તરત જ કમતરતા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિણામને લીધે સમાજના દિનને આવશ્યક એવી કલ્પના અને સમજૂતિઓ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ પ્રમાણે સમાજ બંધુઓનું ખુન કરવું, તેમના અંગ ઉપર હુમલો કરીને તેમને દુઃખ દેવું, તેમની માંસ મતાનું દરણુ કરવું અને એકબીજાના કસર તોડવા એવા લોચી ભોકોના નિલના વ્યવસાયોમાં એટલી ઉધાડી રીતે હરકત પડે છે કે, તે વિશે ભોકોના મનમાં તિરસ્કાર જુદો ઉત્પન્ન થવાનું કાર્ય થવું કરીને નિયમિત રીતે બને છે. માટે આવા અપરાધો વિશે જો કે જુદી જુદી સમાજોના ભોકોની સમજૂતિઓમાં ધણાજ મતભેદ જણાય છે તોપણ તે મતભેદનો સંબંધ ભોકોની સામાજિક સ્થિતિ સાથે અને તેમના વ્યવસાયની સાથે હોય છે. એટલે, જે અપરાધોને લીધે ભોકોના નિલના વ્યવસાયમાં ધણી હરકત થતી હોય તે વિશે ભોકોના મનમાં વિશેષ તિરસ્કાર જુદો ઉત્પન્ન થાય છે અને ખીજા તરફ દુર્લેષ થાય છે.

આ પુસ્તકનાં અનેક પ્રકરણોમાં જે નીતિ વિષયક પ્રવૃત્તિઓનું વિષેશન કરેલું છે. તે ઉપરાંત સાંઆમિક સ્થિતિમાં મેનુષ્યોને અંગે કઈ પ્રવૃત્તિઓનો ઉત્કર્ષ થાય છે એ જણાવવા આવે છે. પડોશના

લોકો સાથે લડવું એ જ જેમના વ્યવસાયનું મુખ્ય વલણ હોય છે અને જેઓ કુરસદના વખતમાં પણ યુદ્ધની જ તૈયારી કરે છે તે લોકોમાં મારફાડ અને ધાડ પાડવી એ ગુણોને માટે અભિમાન ધરાવવામાં આવે છે; વૈર લેવું એ અતિ આવશ્યક કર્તવ્ય થઈ પડે છે; કુશળતા બરેલી રીતે ખોટું બોલવું એ શઠાણપણાનું લક્ષણ ગણાય છે; અને (જે નાનાં ટોળાંની ઉત્પત્તિ થઈને તેમનો વિસ્તારવાનો સમાજ બનવાનો સંભવ નથી હોતો તે સિવાયનાં બાકીનાં ટોળાંમાં) જીલમી રાજાઓના હુકમમાં રહેવું એ સહુથી ઓછું સહયુક્ત ગણાય છે. પરંતુ ઉદ્યોગ વિશે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે અને ન્યાયનું ધર્મ મહત્વ લાગતું નથી. સમાજના અસ્તિત્વને છેક આવશ્યક હોય તેટલા પુરતું જ માત્ર ન્યાય તરફ લક્ષ આપવામાં આવે છે. હવે આનાથી ઉલટી જે સમાજોની રિથિતિ હોય છે તે સમાજના લોકોની રાજાના પ્રવૃત્તિઓ એનાથી ઉલટી હોય છે. સાંપ્રતિક વ્યવસાય ધણી કમી થાય અથવા છેક નહિ સરખા થાય અને લોકોના વ્યવસાયનું વલણ સમાજના પોષણને અને વૃદ્ધિને માટે અતિ આવશ્યક એવાં ઔદ્યોગિક સાધનો મેળવવા તરફ હોય તો નિષ્કારણ જીલમનું વર્તન લોકોને નાપસંદ થાય છે. ચોરી—પછી ગમે તો શત્રુની હોય તોપણ—અપમાન બરેલી લાગવા માંડે છે; વૈર લેવાની તેટલી જ જરૂરીઆત લાગતી નથી; ખોટું બોલવું સર્વત્ર તિરસ્કાર બરેલું માનવામાં આવે છે; લોકોના પરસ્પરના વ્યવહારમાં ન્યાયની અતિ આવશ્યકતા માનીને અમલમાં આણવામાં આવે છે. રાજા પાતનની હદમાં હોય છે, એટલે જીલમી રાજાની બધી જ આગાઓને તાબે થવું એ નિંદ્ય ગણાય છે; અને ઉદ્યોગ કરવો એ હલકું ગણાતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ ઉત્તરું દરેક મનુષ્યે કાંઈ પણ

પ્રકારે ઉદ્યોગ કરવો જ જોઈએ એવી ભોડાની સમજૂતિ થાય છે.

ઉપર જે સંબંધ કલા તે પ્રત્યેક સમાજમાં જેવા જોઈએ તેવા જણાવવાનાં ધણાં કારણો છે. ધણા પ્રાચીનકાળથી જુદી જુદી સમાજોના મનુષ્યો ઉપર વંશપરંપરાથી ઉતરેલાં કુદરતી પરિણામ, કાંબા વખત સુધી ચાલુ રહેવાથી જેમને વિશ્વકાળ મહત્વ પ્રાપ્ત થયું છે એવી શ્રદ્ધાઓ પરિણામ, ધર્મ શ્રદ્ધાને લીધે મન ઉપર થનારા સંસ્કાર અને પ્રત્યેક સમાજની ભિન્ન પરિસ્થિતિ આ સંબંધ બાબતોને લીધે ઉપરના સંબંધમાં થોડો ઘણો પણ ફરક તો પડવાનો જ. તથાપિ સ્વયં દૃષ્ટિએ જોતાં આ અનુમાનની સત્યતા જણાયા પછી રહેવાની નહિ.

જુદા જુદા સમાજમાં અથવા એક જ સમાજમાંના પરંતુ ભિન્ન સ્થિતિમાં રહેનારા ભોડામાં જણાતી નીતિ સંબંધી સમજૂતિ-ઓ અનેક પ્રસંગે એક બીજાથી કેવળ વિરુદ્ધ હોય છે. આ બાબતની સત્યતા બતાવનારાં ધણાં ઉદાહરણો પાછળ આપણમાં આવ્યાં છે. પરંતુ આ મહત્વની વાત મનમાં સારી રીતે ઠસાવવા સારૂ જેમાં પરસ્પરનો વિરોધ ખુલી રીતે દેખાય એવાં કાંઈક ઉદાહરણો એકત્ર આપ્યાં હોય તો દીક પડે.

ધણા એક સુધરેલા ભોડામાં ખુન કરવું એ અપરાધ એટલો ભયંકર ગણાય છે કે, તે કરનારની છોર્તિને જે દક્ષક લાગે છે તે અતિદાન સૂધી કરાથી પણ ધોવાતું નથી. અને કેટલીક પેઢીઓ સૂધી તે મનુષ્યનાં સગાં વડાભાંતું નામ પણ અસંગત થાય છે. પરંતુ પછાત ભોડામાં આનાથી કેવળ ઉલટી સમજૂતિ જણાય છે. એક પછાત એક મોલવીનું ખુન કર્યું હતું. 'સારપણી તેનું' વૈર લેનારા ભોડાની સાથે પોતાનો નિભાવ થતો નથી એમ જોઈને તે છેવટ

ગોસ્વો ક્રે:—“હું કંઈ પણ સાઈ કામ કરીને મરીશ. હું જાણું અને એકાદા સાહેબને મારીશ.” પછી તેણે ખરેખર જ લશ્કરનો એક સાર્વજનિક ગોળીથી માર્યો અને તે અપરાધ બદલ તે ફાંસીએ ગયો.

ઈંગ્લાંડમાં સાધારણ લોક મન એવો છે કે, એકાદો મનુષ્ય જો સધળું સ્વાભિમાન છોડી દીધે તો જીવનના છેક તાબામાં રહેવા લાગે અને તેના ગુલામ જેવો થાય તો તે મનુષ્ય વિશે જ્યાં જ્યાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ફિઝ બેટમાં ફ્રેક્ટ કરીને એક ગુલામનો પ્રદેશ છે. સાંના લોકોનો મન કેવળ બિન્ન છે. તે કહે છે કે:—“પોતાના રાજના બક્ષને માટે ઉપયોગી પડવું અને તેના યત્નમાં બલિ થવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. અને આવાં પુણ્ય કૃત્યોને માટે આપણે થોડા છીએ એમ મનાય. એ આપણને શોભા આપનાર છે.”

આટલું કમાલ હદ સુધીનું નહિ પરંતુ એવા જ સ્વરૂપના વિરોધનું એક ઉદાહરણ ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં બનેલું છે. થોડા સૈન્ય પહેલાં ઇલિઝાબેથ રાણીની કારકીર્દીમાં ઈંગ્લાંડ દેશમાં ગુલામનાં વ્યાપારની શરૂઆત થઈ. તે વખતે એ વિશ્વક્ષણ મહત્કૃત ગણવામાં આવ્યું અને તેનું મંડાણ જેના હાથથી થયું તે સરદારને મોટું માન મળ્યું અને તેને નવો ખીતાબ મળ્યો તથા વિશેષ પ્રતિષ્ઠા, સચક્ક એક પ્રકારનો પોષાગ પહેરવાની સરકાર તરફથી તેને પરવાનગી મળી. આવી રીતે શરૂઆત હાકિન્સના કૃત્યનું સંમાનનિયપણું કબુલ કરવામાં આવ્યું અને તેની કીર્તિ ચોતરફ પ્રસરી. પરંતુ આહું સૈન્યમાં લોક મત-કેટલો બદલાયો તે જુઓ. મનુષ્યને ગુલામ કરવો એ કામ અસંત નીચપણનું ગણવા લાગ્યું. વેલ્સ-લીએ એક વખત એના અર્થનો ઉદ્દગાર કાઢ્યો કે, આ કામમાં

મનુષ્યના દુષ્ટપણની દૃઢ પળે છે. આ લોક મતનું પરિણામ લાગતું
જ કૃતિમાં જણાઈ આવ્યું. શુભામોનો વ્યાપાર બંધ કરવા સાડ

ઈંગ્લાંડે ધણી વર્ષ સુધી એક નૌકા સૈન્ય (આરમાર) રાખ્યું હતું.

જે લોકો પ્રથમાવસ્થાની દૈાર્ઘિક સમાજ પદ્ધતિમાંથી
આગળ વધ્યાં છે તેમને એમ લાગે છે કે, જે મનુષ્યે શુન્ડો કપો
હોય તેને જ તે બદલ શિક્ષા થવી જોઈએ. અને એકના અપરાધને
બદલે બીજા કોઈને શિક્ષા કરવી એ તો અન્યાયની ક્રમાલય થઈ
એમ પણ તેમને લાગે છે. પરંતુ કેટલાક સુધરેલા લોકોના ધણા
પ્રાચીન પૂર્વજોનો મત તદ્દન ભિન્ન હતો અને હાલમાં પણ આ-
ર્યોસિયન લોકોને તેમ જ લાગે છે. તેમનો આધિન (નિશ્ચિત) મત
એવો છે કે, જે શુન્ડેગાર હાથમાં આવે નહિ તો તેનાં સર્વ સગાં
વડાજાતે અપરાધમાં શામીલ હોવાં જોઈએ. અને તે તમામને તે
બદલ શિક્ષા થવી જોઈએ. જાને અપરાધ કરનારો મનુષ્ય જેટલો
દોષી હોય છે તેટલા જ આપણે પણ દોષી છીએ એમ શુન્ડેગારનાં
બાઈબાંદુને લાગે છે.

સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રીઓ યંબધી ધણા ઉચ્ચ વિચાર દેખાઈ
આવે છે અને તે પ્રમાણે તેમને યોગ્ય ધણા હક પણ મળેલા છે.
તેની છ'દગી ઉપર અને સ્વાતંત્ર્ય ઉપર પતિનો હક નથી. એમ
હાલ મનાય છે. કેટલી એક સ્ત્રીઓને જાત મહેનતથી દ્રવ્ય સંપાદન
કરવાનો પણ અધિકાર મળેલો છે અને તેઓ હાલમાં ગૃહ કૃત્યમાં
અને સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય કામમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા સાડ
મત કરે છે. પરંતુ ફિજિયન લોકોમાં આથી ઉચ્ચ છે. ફિજિયન
મરદારોની સ્ત્રીઓ પતિના દ્રવ્ય જાની સાથે પોતાને લોકો ગળું
દાખીને મારે અને પોને તે સહન કરે એ અતિ પવિત્ર કર્તવ્ય માને

છે. વુધ્ધિયમ્ને એક બાધને આવા પ્રસંગમાંથી છોડાવી હતી. પરંતુ તેનું મન ફરીને બદલાયું અને રાત્રે તે સાંધી નાશી ગઈ તથા નદી તરીને સામી બાજુએ જે ઠેકાણે તેના જાત બાધઓ હતા તે ઠેકાણાનો રસ્તો તેણે પકડ્યો. ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેણે તેમની પાસે જઈને પોતાનો અપરાધ કથુલ કયો. અને ધારા પ્રમાણે પોતાનો નીકાલ લાવવા વિષે તેણે તેમને આગ્રહ પૂર્વક વિનંતિ કરી. વિદ્ધિ-મ્ને જે પોતાની માહિતીની એક ખીજ વાત લખી છે. એ વાતમાં જે બાધનો જીવ બચાવવામાં આવ્યો હતો તેણે પોતાના બચાવનારને અગણિત ગાળોનો શાપ દીધો અને પછી મરતા સૂક્ષ્મ તે તેનો વિશ્વ-ક્ષણ દેશ કરતી હતી.

સુધરેલા દેશોમાં ચોરીના અપરાધ માટે ત્રણ પ્રકારની શિક્ષાનો બચ હોય છે. પહેલું, ચોરી કરવી નહિ એવી ધર્માગ્રા હોવાને લીધે તે તોડે તો ધ્વિરનો આપણા ઉપર ક્રોધ થશે અને મરી ગયા પછી આ પાપને બદલે શિક્ષા થશે એ વિચાર મનમાં આવીને પોતાનું જ મન પોતાને ખાશે એ બચ. બીજું, ચોરી કરવી એ કાયદાની દૃષ્ટિએ ગુન્હો ગણાય છે અને તે બદલ પોતાને શિક્ષા થશે એ બચ. અને ત્રીજું, લોકોમાં પોતાની અપકીર્તિ થશે અને પોતાથી ક્રોધને મોં બતાવાશે નહિ એ બચ. પરંતુ બલુચીસ્તાનમાં આથી કેવળ ઉલટી કલ્પના અને મનોવિકાર જણાય છે. તે લોકોને પ્રિય એવી એક કહેવત છે. તેનો અર્થ એવો છે કે, જે બલુચી મનુષ્ય ચોરી અને ખુન કરે છે તેની સાત પેઢીના પૂર્વજને સ્વર્ગ મળે છે.

જગતના ધણાખરા ભાગમાં સુધરેલા અને જંગલી એવા બંને પ્રકારના લોકો તરફથી અસલ બાપણ તિસ્કાર બરેલું માનવામાં

આવે છે. પરંતુ જગતના કેટલાક ભાગમાં આથી ઉલટી સ્થિતિ છે. ગયાકોનસ કહે છે કે, હાંસાંટાપર નામનો એક પ્રદેશ છે સાંના લોકોને 'જોડું બોલનારા' આ વિશેષણ અપમાન બરેલું ન લાગતાં શુભચારપદ લાગે છે.

આપણા લોકોમાં સ્ત્રીઓના વ્યભિચાર વિષે એટલો તિરસ્કાર છે કે, એકાદી સ્ત્રીના વર્તન વિષે માત્ર શંકા આવે તોપણ તેના આખો જન્મારો ધૂળ મળી જાય છે. પરંતુ એવા પણ લોકો છે કે તેમને વ્યભિચાર બદલ કંઈ લાગતું નથી અને કેટલાકને તો તે ઉલટું ગમે છે. ઘોઠયાસ લોકોમાં વ્યભિચાર એ સદ્ગુણ માનવામાં આવે છે.

આ ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્યના વર્તનના જે મુખ્ય વિભાગ છે તે વિષે જુદી જુદી જાતિના લોકોનો અને એક જ જાતિમાંના પરંતુ જુદી જુદી સ્થિતિના લોકોનો મત પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને તેને લીધે તેમના મનોવિકાર પણ એક બીજાથી છેક ઉલટા દેખાઈ આવે છે.

ઉપરનાં વિરોધાત્મક ઉદાહરણોમાં આ પુસ્તકના પુરાવાનો સાર આવ્યો છે. એનું સાંતતાથી મનન કરતાં સદસદ્વિવેક ભુદ્ધિ વિષે કેટલાકોના જે બૂલ બરેલા વિચાર માલમ પડે છે તે નષ્ટ થશે. પણ સાંતતાથી મનન કરતું એ જ કદષ્ટ છે. અનુભવ ઉપરથી એમ નજાપ છે કે ઘણાં ખરાં મનુષ્યોના મનમાં દસી ગયેલા વિચાર ગમે તેવા યુક્તિવાદથી, જોષએ તેટલા મજબૂત પુરાવાથી અને ગમે તેટલાં ઉદાહરણોથી પણ જતા નથી.

મુશ્કરે મનુષ્યને ઉત્પન્ન કર્યો અને તે જ વખતે તેણે તેને સદસદ્વિવેક ભુદ્ધિ આપી એવા જોને અધાને લીધે દૈવ વિચાર

થયા હશે તેમના મન ઉપર સદરહુ ઉદાહરણની કંઈ પણ અસર ન થાય, પરંતુ જેમના કોઈ પણ પ્રકારના દૃઢ વિચાર થયા નહિ હોય તેમને ખચીત એમ માલમ પડશે કે, સર્વ મનુષ્યોને સાધારણ એવી સદસદ્વિચાર શક્તિ માણુઓમાં મૂળથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. ખુદ સ્પૈનસર સાહેબનો મત આરંભમાં તદ્દન જૂદો હતો, ખર્ચ ખોટું પારખવાની જે શક્તિ સર્વ મનુષ્યોમાં જણાય છે તે વડે સર્વને સરખું જ જ્ઞાન થાય છે એવી તેમની સમજ હતી. અને તેમણે પોતાના 'સમાજ સ્થિતિ શાસ્ત્ર' નામના ધણી વર્ષ પહેલાં લખેલા ગ્રંથમાં એ મતનું પ્રતિપાદન પણ કર્યું છે. પરંતુ આગળ જતાં એ મતને બાધ આવનારી અનેક વાતો તેમની દૃષ્ટિએ આવવા લાગી ત્યારે એ મત પૂર્ણરીતે ખરો નથી પણ અંશતઃ માત્ર ખરો હશે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું અને છેવટે એટલી બધી અપવાદક વાતો જણાવા માંડી કે, તેવો મત પ્રતિપાદન કરવામાં કંઈ અર્થ જ નથી એમ તેમને જણાયું. જે મનુષ્ય ચોરી કરે છે તેને દુર્ગતિ થયા વગર રહેતી નથી એવી કેટલાએક લોકોમાં સમજ જણાય છે અને જે ચોરી કરતો નથી તે ઈશ્વરની પ્રીતિને પાત્ર થતો નથી એવી ખૂબી લોકો પ્રમાણે ખીજા કેટલાકોની સમજ દેખાય છે તો પછી આવા નિર્વિવાદ પુરવા આગળ ખર્ચ ખોટું પારખવાની શક્તિ સર્વ મનુષ્યને સાધારણ છે એ મત કેવી રીતે ટકી શકે ?

સદસદ્વિચાર શક્તિ વિશે લોકોની જે સાધારણ સમજ છે તે ખોટી હોય તોપણ તે ઉત્પન્ન થવાને જે દારણો બન્યા છે તેમનો વિચાર કરતાં ખરેખરી સ્થિતિ શી છે એ લક્ષમાં આવશે. મનુષ્યને એજે 'સદસદ્વિચાર શક્તિ છે' એ વાત એટલી સ્પષ્ટ છે કે તે કોઈથી પણ ના કબુલ થઈ શકવાની નથી. એ વાત એટલી

દમક હોવાને લીધે જ ઉપર કહેલી ગેરસમજ ઉત્પન્ન થાય છે. મનુષ્યનું જ્ઞાન ધણું જ અલ્પ હોવાને લીધે જગતમાંના નાના પ્રકારના લોકોની સમજૂતિઓ શી છે તે જાણવાને તેમને સાધન ન હોય. જે લોકો સાથે સહવાસનો પ્રસંગ આવતો તો તેમની મુખ્ય વાતોમાં ધણી ખરી સરખી જ સમજ જણાતી. તેથી કરીને સદ્સદ્વિવેક બુદ્ધિ સર્વ મનુષ્યમાં સરખી જ હોવી જોઈએ એવા વિચાર ઉત્પન્ન થયા. કદાપિ એકાદું વિરૂદ્ધ ઉદાહરણ માત્રમ પડે તો તે અપવાદ તરીકે ગણીને છોડી દેવું એવી સ્થિતિ થઈ. એકવાર કાઠપણુ પ્રકારનો વિચાર હસ્યા પછી તે દૂર થવાને ધણો વખત લાગે છે. તેને લીધે હજી બૂધ બરેલા વિચાર કાયમ રહ્યા છે. પરંતુ ઉપર આપેલા નિઃસંશય પુરાવા જેમ જેમ લોકોના મનમાં હસતા જશે તેમ તેમ પહેલાના ખોટા વિચાર નષ્ટ થઈ ખરા જ્ઞાનનો પ્રવેશ થવાને તેમના મનમાં આવકાશ મળશે.

અનેક સમાજોની વસ્તુસ્થિતિ દર્શાવનારી એક પછી એક ને વાતો આ પુસ્તકના પ્રત્યેક પ્રકરણમાં આપેલી છે તે સર્વ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, કાઠપણુ સમાજમાંના મનુષ્યોની સમજૂતિઓ તેમના નિત્ય વ્યવસાયના ધોરણ પ્રમાણે બને છે. મુદ્દના વ્યવસાયમાં જ મનુષ્યોનો ધણો કાળ જતો હોય તો જીવન કરવો, જમ ભેળવવો, વૈર લેવું, ઇલાદિ વાતો વિશે તેમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શાંતતાના વ્યવસાય વિશે તિરસ્કાર બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આનાથી ઉદ્ભવે શાંતતાના વ્યવસાયમાં મનુષ્યોનો ધણો ખરો વખત જતો હોય તો ન્યાય, પ્રમાણિકપણું, સત્ય, બીજના દંકને માન આપવું ઇલાદિ, સદાકાર્યને અવસ્ય એવા ગુણ વિશે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે આ શાંતતા લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહે તો નીતિનિયમ તે સમાજ સ્થિતિને અનુસરીને બને છે એટલું જ નહિ; પરંતુ મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓ

પણ તેવી જ બનતી જાય છે અને તેમની સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિને પણ તેનું વલણ મળે છે. એક સમાજના મનુષ્યોની સરખી જ પરિસ્થિતિ હોવાને લીધે નીતિ સંબંધી વાતો વિષે તેમની પસંદગી અને ના પસંદગી ધણુંકરીને સરખી જ હોય છે. અને મનુષ્યોની સદસદ્ધિવેક બુદ્ધિ તે સમાજની સ્થિતિને યોગ્ય એવા વર્તનનો માર્ગ બતાવવાને સમર્થ થાય છે. જે સદ્ગુણની આપણને કલ્પના માત્ર છે અને જે સદ્ગુણ ધણા લોકોના આચરણમાં દેખાય છે તે જેમના આચરણમાં સ્વાભાવિકરીતે દેખાઈ આવે એવા મનુષ્યોથી બરેલી સમાજ ઉત્પન્ન થવી શક્ય છે. પારકા દેશો સાથે યુદ્ધ કરવાના પ્રસંગ આવે અને દેશમાં ને દેશમાં એકનો બીજા ઉપર જીલમ ન થાય એ વિષે ઠીક ઠીક થઈને તે સખ્તાઈથી અમલમાં આવવા માંડે અને એવી સ્થિતિ લાંબા વખત સુધી કાયમ રહે તો ઉપર કહેલા પ્રકારનો સમાજ દૃષ્ટિએ પડવા માંડે.

ઉપર જે સામાન્ય સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કર્યું તેને એક વિશેષ સિદ્ધાંતથી ટેકા મળે છે. જેઓ ધણીખરી વાતોમાં સુધરેલા લોકોથી બહુ પાછળ છે, પરંતુ નીતિના દેટલાક વિભાગોમાં જેઓ સુધરેલા લોકોથી ધણા અગાડી ગયેલા જણાય છે એવા અશિક્ષિત લોકોનાં, પુષ્કળ ઉદાહરણો પાછળનાં પ્રકરણોમાં આપેલાં છે. અને તે જ ટેકાણે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, તે સર્વ લોકોને આજીવનના લોકો સાથે મુક્તના પ્રસંગ ખીલકુલ આવતા નથી. મનુષ્ય જાતિની અનેક સાખાથી ઉત્પન્ન થયેલા લોકોમાં આવાં ઉદાહરણો મળી આવે છે. માંગોલિયન, કોલાસિયન, અને દ્રવિડિયન - સાખાના* લોકો

* આપાઓના સરખાપણા ઉપરથી મનુષ્ય-જાતિના અનેક વર્ગ કરેલા છે તે પૈકી માંગોલિયન, કોલાસિયન અને દ્રવિડિયન એ છે.

હિંદુસ્થાનમાંના ડુંગરી પ્રદેશમાં રહેનારા છે. મલાક્કા અને બ્રહ્મ
દેશના અરબમાં અને ચીનદેશના નિર્જન પ્રદેશમાં બુદ્ધી જ શાખાનાં
ભોક્ષો મળી આવે છે. પૂર્વ તરફના બેટામાં પાખુઅન શાખાના
ભોક્ષો છે. જાપાનમાં આધનો કરીને ભોક્ષો છે તેમનામાં મુદ્દની દંત-
કથા પણ નથી. અને મેક્સિકોના ઉત્તર ભાગમાં ચ્યુએબ્લાસ કરીને
ભોક્ષો છે તેઓ આ સર્વથી ભિન્ન છે. આ સર્વ ભોક્ષોનાં ભોહી એક
ખીળથી કંઈકે પણ ભિન્ન છે અને તેઓ એક ખીળથી ધણા દૂર
રહે છે. એમ છતાં બે વાતોમાં સર્વનું સરખાપણું દેખાઈ આવે છે.
એક તો એ કે, તેઓ છેક એકાંત પ્રદેશમાં રહેનારા હોવાને લીધે તેમને
પાડોશી ભોક્ષો તરફથી ઉપદ્રવ થયો નથી તેથી તેઓ સાંપ્રાપ્તિક
વ્યવસાયથી માંખા કાળ પરિચિત છેક અધિષ્ઠ રહેલા છે. અને ખીજ
એ કે, નીતિના કેટલાક વિભાગોમાં તેઓ સુધરેલા ભોક્ષો કરતાં ધણા
અગાડી છે. આના કરતાં સારો પુરાવો ખીજે શો હોવો જોઈએ ?

માગસ-ભોક્ષો એ માંગોલિયન વર્ગના છે. માંગોલિયા એ તેમનું મૂળ
દેશાણું હોવાને લીધે તે ભોક્ષોનું માંગોલિયન એવું નામ પડ્યું. આર્ય
ભોક્ષો આવતા પહેલાં ત્રણ વર્ગના ભોક્ષો હિંદુસ્થાનમાં હતા. દિબેટા-
ખર્મીજ, કૈલાસિયન અને દ્રવિડિયન. આ અનુક્રમથી જ તેઓ હિંદુ-
સ્થાનમાં આવ્યા. જોડો, ધિમાલ, લેપ્કા વગેરે પાછળ ઉલ્લેખ કરેલી
જાતિઓ દિબેટાખર્મીજ વર્ગમાંની છે. સાંયાળા, કૈલ, સવાર વગેરે
કૈલાસિયન વર્ગમાંની છે અને તેલગૂ, ખેંડ, વગેરે જાતિઓ દ્રવિડિયન
વર્ગમાંની છે. કૈલાસિયન ભોક્ષો ઇશાન્યખૂણા તરફથી અને દ્રવિડિયન
ભોક્ષો વાયવ્યખૂણા તરફથી આવ્યા. દ્રવિડિયન ભોક્ષો ધણા સામર્થ્ય-
વાન હતા. તે કૈલાસિયન ભોક્ષોને પાછળ મૂકીને પોતે દક્ષિણ તરફ પ્રસરી.

સુધારાની શેખી મારનારા ભોકામાં જણાતા સારા ગુણો સિવાય ખીજું સારાપણું જેમની દૃષ્ટિએ પડતું નથી તે ભોકા છેક પ્રાયશ્ચિક્ષ સ્થિતિના મનુષ્યમાં શ્રેષ્ઠ પ્રતિના સદ્ગુણોનો ઉદય થયેલો જોઈને આશ્ચર્યથી ચકીત થાય છે. તેમને એમ લાગે છે કે, મનુષ્યોમાં જે થોડાક સદ્ગુણ દેખાય છે તે સુધારાને લીધે અને શિક્ષણને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા છે. પરંતુ આ ઉદાહરણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તે ઉત્પન્ન થવાને વિશેષ પ્રકારની પરિસ્થિતિ જ જોઈએ. આરીલીએ લેટલાટ ભોકા વિષે જે હકીકત લખી હતી તે ઉપર જનરલ ક્રીચે નીચેનો અભિપ્રાય આપ્યો છે. “તેમની નીતિ સંબંધી સારાપણાની ખુબ અને તેમનાં શુદ્ધાચરણ એ વિષે તેણે જે માહિતી આપી છે તે તેમની જ પાડોશમાં રહેનારા અર્ધા સુધરેલા ભોકાની સ્થિતિ સાથે સરખાવી જોતાં એવો બાસ થાય છે કે, એ કેવળ કાઠબરીનું વર્ણન તો નહિ હોય !”

એકાંત સ્થળમાં રહેનારા નાના નાના ટોળાના અશિક્ષિત ભોકામાં જે કારણોથી આ ગુણો ઉત્પન્ન થયા તે જ કારણોની અનુકૂળતા શિક્ષિત ભોકાને મળે તો તેમને અંગે તેમના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ પ્રતિના ગુણો ઉત્પન્ન થશે એવું અનુમાન કરવું સકારણું છે.

પરંતુ આગળ ઉપર આવા પ્રકારની સ્થિતિ થવાની છે, એ વિચાર મનમાં આવવાથી બધા ભોકાને જ આનંદ થશે એમ નથી. હિંદુ ભોકા આપણા સુખને માટે છે એવું જે કેટલાક હિંદુસ્થાનવાસી ઈંગ્રેજ ભોકાને લાગે છે તેમને આ વિચાર આનંદદાયક લાગશે નહિ. લશ્કરના સિપાઇઓને પણ આ વિચાર દુઃખદાયક લાગશે. ઉપરીનો હુકમ થવાની સાથે જ ન્યાય-અન્યાય ન જોતાં ગમેતે મનુષ્યો ઉપર ગોળીઆર કરવા તૈયાર થનારા ભોકાનું પક્ષીથી કામ જ

રહેવાનું નહિ. આજ આ લગાઈમાં ફતેહ મેળવી, દાલ અમુક લોકોને છાસા, એવી વાતોની જેમને ટેવ પડેલી છે તેમને સમતાની સ્થિતિ કેમ પસંદ પડે? જે લોકોને મનુષ્યનું માંસ ખાવાનું એટલું લાગેલું હોય છે તેમનામાંથી મનુષ્ય-ભક્ષપાણું નષ્ટ કર્યું હોય તો તે તેમને પસંદ પડતું નથી. તે જ પ્રમાણે દુર્બળ લોકોનાં રાજ્યો ગળા જવાનો જેમને સ્વાદ લાગ્યો છે એવા સમાજભક્ષક દેશોને લગાઈ વગેરે બધ થાય અને પોતાની રાજ્યતૃષ્ણા-તૃપ્ત કરવાને અવકાશ ન રહે એ વિચાર દુઃસહ થાય છે. “લશ્કરી સિપાઈની કામગીરી જેટલો પ્રતિષ્ઠિત અને શ્રેયસ્કર બીજો ધંધો નથી” એવા ઉદ્ગાર જે ઇંગ્લેન્ડ સરદારના મોંમાંથી નીકળ્યા તેને આવા વિચાર પસંદ પડવાના નહિ.

મનુષ્યને સદાચારથી ચાલવા વિષે ઉપદેશ કરનારા પાદરી સાં-હેબોને અને બીજાં ધાર્મિક લોકોને પણ મનુષ્યની આગળની નૈતિક ઉન્નતિનો આ વિચાર પ્રિય લાગવાનો નહિ. આ કહેવું પ્રથમ તો વિપરીત લાગશે પરંતુ તે તેમ નથી. આ વિચાર તેમને વિષમ લાગવાનું કારણ એટલું જ કે આગળની નૈતિક ઉન્નતિનું જે સંભવિતપણું આ રથજે ખતાવેલું છે તે તેમની વિચાર-સરણીને અનુસરીને નથી. મનુષ્ય-જાતિને જે સારાપણું આવવાનું છે તે, મનુષ્યો ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો જ આવવું શક્ય છે, બીજા કોઈ પણ સાધનોથી તે આવવું શક્ય નથી, એવો આ મંડળીનો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અને આ પુસ્તકમાં તો ચાંતતાવાળા સદ્કાર્ય મંડળીની (વિશેષ પ્રકારની) પરિસ્થિતિ લાંબા કાળ સુધી કાયમ રહ્યાથી તે પ્રાપ્ત થશે, એવું પ્રતિપાદન કરેલું છે. માટે શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિવાદ એ બેનો મેળ કેમ પડે? મનુષ્યની મૂળ પ્રકૃતિ દુષ્ટ છે. પરંતુ સ્વર્ગની, આશા અને નરકની બીક એથી જ મનુષ્ય સારો થવાનો સંભવ છે એવો અનેક

ધર્મના શ્રદ્ધાળુ લોકોનો અને વિશેષે કરીને ધર્માભિમાનીઓનો મત છે. અને તે આ પુસ્તકમાં બતાવેલા મત કરતાં સારો દેખાય છે. આ પુસ્તકમાં બતાવેલા મત એવા છે કે, મનુષ્યની મૂળ પ્રકૃતિ દુષ્ટ નથી અને તેની પરિસ્થિતિ જો એવી હોય કે, તેમાં નીચ મનોવૃત્તિને અવકાશ જ ન મળે, તો તેના શ્રેષ્ઠ મનોધર્મને ઉત્તેજન મળીને તે સારો થશે. ખ્રિસ્તી ધર્મના શ્રદ્ધાળુ લોકોની પાછળ કદાચ પ્રભાણે બીજી એવી સમજ છે કે, તેમનો જ ધર્મ માત્ર ઈશ્વરને પ્રિય છે અને મનુષ્ય જાતિનો જ ઉદ્ધાર થવાનો તે ખ્રિસ્તી ધર્મથી જ થશે. આવી તેમની સમજ થવાને કારણે પણ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકો કેટલાક સૈકાથી સર્વે બાબતોમાં આગળ પડતા છે, અને જો દેશો ખ્રિસ્તી નથી તે અનેક બાબતોમાં ખ્રિસ્તી દેશોથી ધણા પાછળ જંથાય છે. આમ થવાનું કારણ ખ્રિસ્તી લોકો ઈશ્વરને પ્રિય છે એ જ હોતું જોઈએ એમ શ્રદ્ધાળુ ખ્રિસ્તી લોકોને લાગે છે. અને એનાથી ઉલટો પુરાવો મળી આવે તોપણ તે લોકોને તે તરફ લક્ષ આપવાનું મન જ થતું નથી; કારણ પોતાનો ધર્મ ખરા નથી એવું બતાવવાનું તેનું વલણ છે એમ તેમને લાગે છે.

ઉપર જે શ્રદ્ધાળુ લોકોની સ્થિતિ કહી તે હાલની સામાજિક સ્થિતિનો વિચાર કરતાં શોચનિય નથી. સામાજિક સ્થિતિ, લોકોનો સરાસરી (સાધારણ મનુષ્ય) સ્વભાવ, અને લોકોની સંમજ્જીતિઓ એ બધામાં એક બીજા સાથે મેળ રહેવો જરૂરનો છે, અને તે ધર્મ કરીને હોય છે. મુલકો જીતી લેનારી યુરોપની પ્રજાઓમાં માણસો પોતાના દરરોજના વ્યવહારમાં નીતિની કલ્પનાથી દોરતા નથી. પણ પોતાના પાપકૃત બદલ સંસન કરનાર સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર છે એ વિચાર મનમાં રહેવાથી તેમને હાથે ધર્મખર્ચ સારા કામ થાય

છે. અને નકારાં કૃત્યથી તેઓ દૂર રહે છે એ વાત ખોટી નથી. કાષ્ઠ પ્રજા પીછ પ્રજા ઉપર હલ્લો કરે અને તે પીછ પ્રજા પોતાનો બચાવ કરવાને સામી થાય એવે પ્રસંગે હલ્લો કરનાર લશ્કરને એવો ઉપદેશ કરવામાં આરે કે, “ભાઈઓ! સામાવાળાઓને નરકમાં મોકલો.” તો આંહું કહેનારા તથા કરનારાને તેમના દુર્વર્તન બદલ ઈશ્વર નરકમાં નાંખશે એવો ભય બતાવીને તેમને દાખમાં રાખવાની જરૂર છે. લોકોની ખીજ બધા પ્રકારની સ્થિતિ કાયમ રહે અને પાપ પુણ્યનો બદલો ઈશ્વર આપનાર છે એ સમજ દૂર થાય તો અનિષ્ટ પરિણામ નીપજે એ કમુશ્ક કરવું જોઈએ. નમ્ર અને ચર્મ ઝોડનારા જંગલી લોકોને બનાતનાં વસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એવા (જંગલી) લોકો કચડી નાંખે એવી સ્થિતિ ત્યાંસુધી દુનિયામાં નજરે પડે છે ત્યાંસુધી ઈશ્વર સાક્ષીભૂત રહીને સર્વને પાપ પુણ્યનો બદલો આપશે એ વિશ્વાસ કાયમ રહે એ યોગ્ય છે.

જનમંડળમાં કોઈક એવા હોય છે કે તેઓ ઈશ્વરને માનતા નથી, પાપનું ફળ મળવાનો તેમને ભય હોતો નથી અને નીતિ નિયમોની તેઓ દરકાર રાખતા નથી. ખાતું, પીતું અને મોજ મુઝા મારવામાં જ તેઓ પોતાનો બધો કાળ કાઢે છે. તેમને કંઈપણ બધારણું ગંભીરું મથી અને ગમેતેવાં અનર્થકારક કામ અટકાવે એવી કોઈ શક્તિ તેમના પોતાનામાં હોતી નથી. આવા નાસ્તિકોની સંખ્યા ઘોડી હોય છે અને રાજ્યભય તથા લોકભયના બહારના બળથી તેમને અંકુશમાં રાખવાની જરૂર પડે છે.

કેટલાક તત્વશાનીઓને પણ ઈશ્વર અને પુરસ્કોક એ અગ્રેય ભાગે છે અને તેથી તેમના મનમાં પાપ પુણ્યનું ફળ આપનાર ઈશ્વર છે એ વિચાર ઠસતો નથી. પરંતુ તત્વશાનીઓ અને જગતમાં અનર્થ

કરનારા નાસ્તિકો એ બેમાં આસમાન જમીન જેટલો ફરક છે. ઇશ્વરનો ભય ન રાખનારા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાનું વર્તન જ્ઞાન-સામર્થ્યથી ઉત્તમ રાખી શકે છે. ઇશ્વરને અને પરલોકને માન્યા વગર પણ નીતિ-નિયમોની આવશ્યકતા તેઓ સ્વીકારે છે અને તે નિયમોનું પ્રતિપાદન કરે છે. સાધારણ લોકોના વિચાર પ્રમાણે તેઓ ઇશ્વરને માનતા નથી પરંતુ જ્ઞાન અને સત્ય એ ઇશ્વરના ગુણનું પૂર્ણ રીતે તેઓ અવલંબન કરે છે. ખરેખરી રીતે જોતાં આવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ નાસ્તિક નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સત્યસ્વરૂપ ગ્રહણ કરનારા એટલે ઇશ્વરના ગુણને નામે ઇશ્વરને માનનારા આસ્તિક છે; અને તેથી તેમનાં આચરણ એવાં તો શુદ્ધ રહે છે કે, તેમાંના કેટલાંક તો સંત-માલિકમાં ગણવાની યોગ્યતાને પહોંચે છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ગયાં હજારો વર્ષમાં શાંશાં કારણોથી મનુષ્ય-સ્વભાવમાં ફેટલો ફરક પડે છે એનું નિરીક્ષણ કરે છે અને તે ઉપરથી હવે પછીનાં હજારો વર્ષમાં ક્ષેત્રી રીતનો ફેરફાર થવાનો સંભવ છે એ સંબંધી વિચાર કરે છે. આમ બક્ષિસની આશા અને શિક્ષાનો ભય ન છતાં મનુષ્યને હાથે સ્વાભાવિકપણે ન્યાય અને નીતિનું વર્તન થાય એવી ઉચ્ચત્ત્વ સ્થિતિનું ચિંતન કરવામાં તથા જેથી કરીને તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સુલભ થાય એવા પ્રકારના ફેરફાર હાલની સ્થિતિમાં પાડવાનો યત્ન કરવામાં તેઓ આનંદ માને છે.

ગુજરાત ધર્માક્રમુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો.

અકબર ચરિત્ર.	૦-૮-૦
અંગકુધારનો અગડો.	૦-૦-૩
કવિતા વિજ્ઞાસ.	૦-૧૨-૦
અંગરણાવળી.	૦-૫-૦
અરણાવળી, ભાગ ૧ લો.	૦-૧-૦
અરણાવળી.	૦-૦-૬
તાકિક બોધ.	૦-૪-૦
કાર્યસ વિરલ.	૦-૧-૦
આળવિવાદ નિબંધ.	૦-૪-૦
ભૂત નિબંધ.	૦-૬-૦
ભાતપિતાની સ્તુતિ.	૦-૮-૩
નિશ્યાભિમાન નાટક.	૦-૬-૦
નિશ્યાવિદ્યાભ્યાસ.	૦-૧-૦
શ્રીહના હંદ.	૦-૮-૩
શ્રી-નાટક.	૦-૩-૦
સન વિવેક બાવળી.	૦-૦-૬
શબોધ.	૦-૪-૦
મગ સતશાષ્ટ.	૦-૩-૦
પદાદ્ધમી સંવાદ.	૦-૧-૦
ક્રીસંભાવણુ.	૦-૧-૬
કુમરઆનની ચદાઈ.	૦-૧-૦
તાતિનિબંધ.	૦-૫-૦
દેશી વસ્ત્રનું વર્ણન.	૦-૪-૧
ગુજરાતના બીખારીઓ.	૦-૪-૦
સીતિમંદિર.	૦-૧૨-૦
ગુજરાતનો ઉલ્કર્ષ ચનાનાં સાધનો.	૦-૮-૦
સોહાર નાટક.	૦-૮-૦
સ્પતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વ.	૦-૮-૦

નારીશિક્ષા, ભાગ ૧ લો.	૦-૭-૦
એજન ભાગ ૨ લો.	૦-૮-૦
પાર્વતીકુંવર ચરિત્ર.	૦-૩-૦
બાળલક્ષ્મી ચતી હાની.	૦-૬-૦
બાળલક્ષ્મીના સખધર્મા આપણું	
કર્તવ્ય.	૦-૧-૦

સીતા દમયંતીનાં આખ્યાન.

	૦-૨-૬
દાર.	૦-૦-૬
ક્રૈય-રેવોલ્યુશન.	૦-૧૨-૦
ક્રૈયાઓની અછત વિષે.	૦-૭-૦
સેવિંગમેકની અગસ.	૦-૬-૦
આરોગ્યતા ને સ્વચ્છતા.	૦-૧૦-૦
ઉત્સર્ગભાષા.	૦-૮-૦
ગુજરાતી બાપનો ઇતિહાસ.	

	૦-૪-૦
ક્રીમિયાગર ચરિત્ર.	૦-૪-૦
કેળવણી.	૧-૦-૦

ખેતીવાડીના મુધારાનો	
નિબંધ.	૦-૧૨-૦
કથનાવળી.	૦-૪-૦
અમલ્યવાર વિષે નિબંધ.	૦-૮-૦
દુકાળ વિષે નિબંધ.	૧-૮-૦
એજન	૦-૪-૦

પરદેશી માલ આપણા દે.	
શમાં તૈયાર કરવા શા	
શા ઉપાયો યોજવા.	૦-૮-૦
બિશુક વિષે નિબંધ	૦-૮-૦
સુરત માંડીનું દેશીરાજ્ય.	૦-૮-૦
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય.	૦-૮-૦

સત્સંગ વિશે નિબંધ.	૦-૨-૬
કેદર નિબંધક.	૦-૦-૬
પુનર્વિવાહની પૂરેપૂરી સોજો	
સોજાના કન્જેટી.	૦-૫-૦
માને શિખાગણ.	૦-૬-૦
વિધવા વપન અનાચાર.	૦-૪-૦
ભોજન વ્યવહાર લાં કન્યા	
વ્યવહાર કેમ નહીં.	૦-૪-૦
વિવાહ તત્વ સિંધુ.	૦-૪-૦
અનેક વિદ્યા મૂળતત્વ.	૧-૦-૦
શ્રીસંદેશનો ઇતિહાસ.	૦-૧૪-૦
લંકાનો ઇતિહાસ.	૦-૩-૦
ગાનવચન.	૦-૨-૦
સરવીર્યમ વોલેસ.	૦-૨-૦
અનાદિકાળથી ચાલતીઆ-	
વેલી પ્રાણીજ સૃષ્ટિ.	૦-૧-૦
ઉદ્ભવકૃત રામાયણ.	૧-૧૨-૦
ઉદ્યોગી પુરુષો.	૦-૪-૦
ધાર્મિક પુરુષો.	૦-૪-૦
માંદાની માવજત.	૦-૨-૦
સ્ત્રીજાતિ વિષય વિવેચન.	૦-૮-૦
જીવજંતુની અન્યથાઓ.	૦-૪-૦
હિંદના મહાસણી અને	
તેમનું કુટુંબ.	૦-૨-૦
ગૃહવ્યવસ્થા અને આરો-	
ગ્ય વિદ્યા.	૦-૧૦-૦
તંબાકુ અને ભાંગનાં મા-	
દક તત્વ.	૦-૦-૬
માનું કર્તવ્ય.	૦-૪-૦
ધર્મનીતિ.	૦-૭-૦
બેન્જામિન ફ્રાંકલિન.	૧-૦-૦
રણજીતસિંહ.	૦-૧૨-૦

પ્રખ્યાત સ્ત્રીયોનાં ગુણ	
કીર્તન.	૦-
દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા.	૦-
પાતંજલ યોગ દર્શન.	૧-
લોડ લારેન્સ.	૦-૧-
માકિન્ટ રુઝવર્થ એલિફ-	
ન્ટન.	૦-૧-
કર્તવ્ય.	૧-
શિક્ષાવચન.	૦-
પ્રાચીન ભારતનો મહિમા.	૦-
પ્રેસીડેન્ટ લીંકન.	૦-૧-
બ્રાહ્મણોના સોજ સંસ્કાર.	૧-
બોધક ચરિત.	૦-
ડુનિયાની ખાલ્સાવસ્થા.	૦-
મહાન આલફ્રેડ.	૦-
છોટાલાલ ખાવની.	૦-
સ્ત્રીનીતિધર્મ.	૦-
આરોગ્યતાનાં મૂળતત્વ.	૦-
સરલપદ્યર્થ વિજ્ઞાન.	૦-
સદ્વર્તન.	૧-
હિંદુસ્થાનના ગામડાની	
આરોગ્યતા.	૦-
અખલાકે મોહીસીની	૧-
ન્યાયશાસ્ત્ર.	૦-૧૨
ઇંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇ-	
તિહાસ.	૨-૦
જીંદગીનું સાહ્ય.	૧-૦
રઘુવંશ કાવ્ય.	૧-૦
સામાન્ય પદ્યર્થનું રસાયન.	૦-૬
ભવજી ચરિત.	૦-૨
યુવાનોને બોધવચન.	૦-૮
પ્રતિનિધિ સભ્ય.	૧-૦